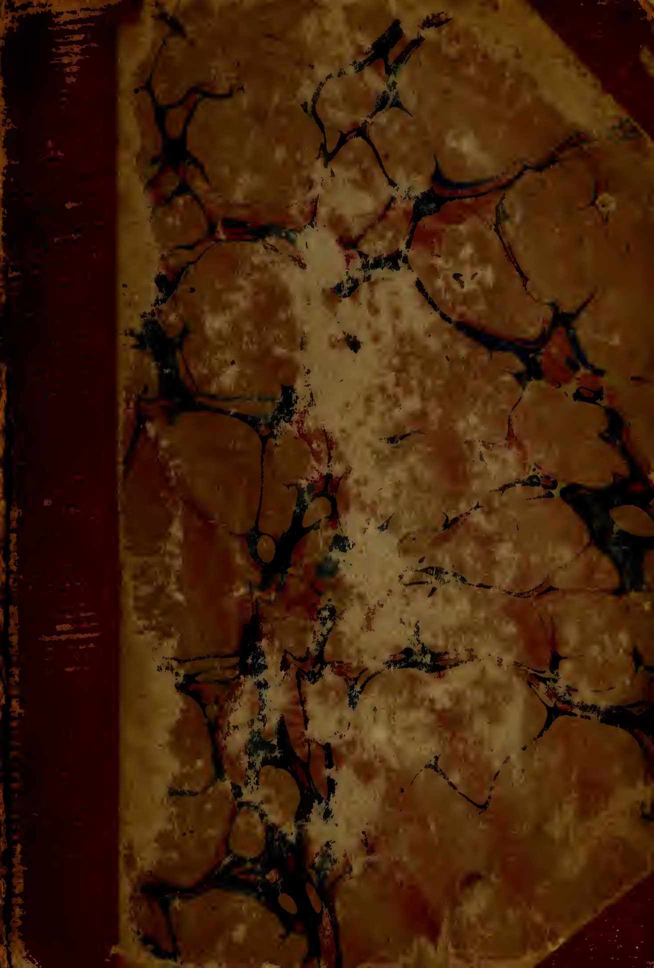

T. LIVII PATAVINI
HISTORIARUM LIBRI
QUI SUPERSUNT OMNES
ET
DEPERDITORUM FRAGMENTA.

EX RECENSIONE
ARN. DRAKENBORCHII
AD CODICUM
BAMBERGENSIS ET VINDOBONENSIS
FIDEM PASSIM REFICTA
EDIDIT
IOANNES THEOPHILUS
KREYSSIG.

EDITIO STEREOTYPA.

TOMUS II. LIB. VII—XXIII.

LIPSIAE
SUMTIBUS ET TYPIS CAROLI TAUCHNITII.
1829.

T. LIVII PATAVINI HISTORIARUM

LIBER VII.

EPITOME LIBRI VII.

Duo novi magistratus adiecti sunt, praetura et curulis aedilitas. Pestilentia civitas laboravit, eamque insignem fecit mors Furii Camilli: cuius remedium et finis quum per novas religiones quaereretur, ludi scenici tunc primum facti sunt. Quum dies L. Manlio dicta esset a M. Pomponio tribuno plebis propter delectum acerbe actum, et T. Manlium filium rus relegatum sine ullo crimine; adolescens ipse, cuius relegatio patri obiiciebatur, venit in cubiculum tribuni, strictoque gladio coegit eum in verba sua iurare, non perseveraturum se in accusatione. Quum telluris hiatu tota ad ultimum territa patria foret, tunc omnia pretiosa missa sunt in praealtam voraginem urbis Romanae: in eam Curtius armatus, sedens equo, se praecipitavit, eaque expleta est. T. Manlius adolescens, qui patrem a tribunicia vexatione vindicaverat, contra Gallum, provocantem aliquem ex militibus Romanis, in singulare certamen descendit, eique occiso torquem aureum detraxit: quem ipse postea tulit, et ex eo Torquatus est nuncupatus. Duae tribus additae, Pomptina et Publilia. Licinius Stolo lege ab ipso lata damnatus est, quod plus quingentis iugeribus

agri possideret. M. Valerius tribunus militum Gallum, a quo provocatus erat, insidente galeae corvo, et unguibus rostroque hostem infestante, occidit, et ex eo Corvi nomen accepit; consulque proximo anno, quum annos viginti tres haberet, ob virtutem creatus est. Amicitia cum Karthaginiensibus iuncta. Campani, quum urgerentur a Samnitibus bello, auxilio adversus eos a senatu petito, quum id non impetrarent, urbem atque agros populo Romano dediderunt: ob quam causam ea, quae populi Romani facta essent, defendi bello adversus Samnites placuit. Quum ab A. Cornelio consule exercitus in iniquum locum deductus in magno discrimine esset, P. Decii Muris tribuni militum opera servatus est. Qui, occupato colle super id iugum, in quo Samnites consederant, occasionem consuli in aequiorem locum evadendi dedit: ipse ab hostibus circumsessus erupit. Quum milites Romani, qui Capuae in praesidio erant relicti, de ea occupanda urbe conspirassent, et, detecto consilio, metu supplicii a populo Romano defecissent; per M. Valerium Corvum dictatorem, qui consilio suo eos a furore revocaverat, patriae restituti sunt. Res praeterea contra Hernicos, et Gallos, et Tiburtes, et Privernates, et Tarquinienses, et Samnites, et Volscos prospere gestas continet.

T. LIVII PATAVINI

LIBER VII.

Annus hic erit insignis novi hominis consulatu, insignis novis duobus magistratibus, praetura et curuli aedilitate. Hos sibi patricii quaesivere honores pro concesso plebi altero consulatu. Plebes consulatum L. Sextio, cuius lege partus erat, dedit: Patres prae-

turam Sp. Furio M. filio Camillo; aedilitatem Cn. Quinctio Capitolino et P. Cornelio Scipioni, suarum gentium viris, gratia campestri ceperunt. L. Sextio collega ex Patribus datus L. Aemilius Mamercinus. Principio anni et de Gallis, quos primo palatos per Apuliam congregari iam fama erat, et de Hernicorum defectione agitata mentio. Quum de industria omnia, ne quid per plebeium consulem ageretur, proferrentur, silentium omnium rerum ac iustitio simile otium fuit: nisi quod non patientibus tacitum tribunis, quod pro consule uno plebeio tres patricios magistratus, curulibus sellis praetextatos tanquam consules sedentes, nobilitas sibi sumpsisset, praetorem quidem etiam iura reddentem, et collegam consulibus, atque iisdem auspiciis creatum, verecundia inde imposita est senatui ex Patribus iubendi aediles curules creari. Primo, ut alternis annis ex plebe fierent, convenerat: postea promiscuum fuit. Inde, L. Genucio et Q. Servilio consulibus, et ab seditione et a bello quietis rebus, ne quando a metu ac periculis vacarent, pestilentia ingens orta. Censorem, aedilem curulem, tres tribunos plebis mortuos ferunt, pro portione et ex multitudine alia multa funera fuisse: maximeque eam pestilentiam insignem mors quam matura, tam acerba, M. Furii fecit. Fuit enim vere vir unicus in omni fortuna: princeps pace belloque prius, quam exsulatum iret; clarior in exsilio vel desiderio civitatis, quae capta absentis imploravit opem, vel felicitate, qua restitutus in patriam secum patriam ipsam restituit. Par deinde per quinque et viginti annos (tot enim postea vixit) titulo tantae gloriae fuit, dignusque habitus, quem secundum a Romulo conditorem urbis Romanae ferrent.

II. Et hoc et insequenti anno, C. Sulpicio Petico, C. Licinio Stolone consulibus, pestilentia fuit. Eo nihil dignum memoria actum, nisi quod pacis deum

exposcendae causa tertio tum post conditam urbem lectisternium fuit. Et quum vis morbi nec humanis consiliis nec ope divina levaretur, victis superstitione animis, ludi quoque scenici, nova res bellicoso populo, (nam circi modo spectaculum fuerat) inter alia coelestis irae placamina instituti dicuntur. Ceterum parva quoque (ut ferme principia omnia) et ea ipsa peregrina res fuit. Sine carmine ullo, sine imitandorum carminum actu, ludiones ex Etruria acciti, ad tibicinis modos saltantes, haud indecoros motus more Tusco dabant. Imitari deinde eos iuventus, simul inconditis inter se iocularia fundentes versibus, coepere; nec absoni a voce motus erant. Accepta itaque res saepiusque usurpando excitata. Vernaculis artificibus, quia hister Tusco verbo ludio vocabatur, nomen histrionibus inditum: qui non, sicut ante, Fescennino versu similem incompositum temere ac rudem alternis iaciebant; sed impletas modis saturas, descripto iam ad tibicinem cantu, motuque congruenti peragebant. Livius post aliquot annos, qui ab saturis ausus est primus argumento fabulam serere, (idem scilicet, id quod omnes tum erant, suorum carminum actor) dicitur, quum saepius revocatus vocem obtudisset, venia petita puerum ad canendum ante tibicinem quum statuisset, canticum egisse aliquanto magis vigente motu, quia nihil vocis usus impediebat. Inde ad manum cantari histrionibus coeptum, diverbiaque tantum ipsorum voci relicta. Postquam lege hac fabularum ab risu ac soluto ioco res avocabatur, et ludus in artem paullatim verterat; iuventus, histrionibus fabellarum actu relicto, ipsa inter se more antiquo ridicula intexta versibus iactitare coepit: quae inde exodia postea appellata, consertaque fabellis potissimum Atellanis sunt. Quod genus ludorum ab Oscis acceptum tenuit iuventus, nec ab histrionibus pollui

passa est. Eo institutum manet, ut actores Atellanarum nec tribu moveantur, et stipendia, tanquam expertes artis ludicrae, faciant. Inter aliarum parva principia rerum, ludorum quoque prima origo ponenda visa est: ut appareret, quam ab sano initio res in hanc vix opulentis regnis tolerabilem insaniam venerit.

III. Nec tamen ludorum primum initium, procurandis religionibus datum, aut religione animos, aut corpora morbis levavit. Quin etiam, quum medios forte ludos circus Tiberi superfuso irrigatus impedisset, id vero, velut aversis iam diis aspernantibusque placamina irae, terrorem ingentem fecit. Itaque Cn. Genucio, L. Aemilio Mamercino secundum consulibus, quum piaculorum magis conquisitio animos, quam corpora morbi, afficerent, repetitum ex seniorum memoria dicitur, pestilentiam quondam clavo ab dictatore fixo sedatam. Ea religione adductus senatus dictatorem clavi figendi causa dici iussit. Dictus L. Manlius Imperiosus, L. Pinarium magistrum equitum dixit. Lex vetusta est, priscis literis verbisque scripta, ut, qui praetor maximus sit, Idibus Septembribus clavum pangat. Fixa fuit dextro lateri aedis Iovis optimi maximi, ex qua parte Minervae templum est. Eum clavum, quia rarae per ea tempora literae erant, notam numeri annorum fuisse ferunt: eoque Minervae templo dicatam legem, quia numerus Minervae inventum sit. Volsiniis quoque clavos, indices numeri annorum, fixos in templo Nortiae, Etruscae deae, comparere, diligens talium monumentorum auctor Cincius affirmat. M. Horatius consul ex lege templum Iovis optimi maximi dedicavit anno post reges exactos: a consulibus postea ad dictatores, quia maius imperium erat, sollenne clavi figendi translatum est. Intermisso deinde more, digna etiam per se visa res, propter

quam dictator crearetur. Qua de causa creatus L. Manlius, perinde ac reipublicae gerendae, ac non solvendae religione, gratia creatus esset, bellum Hernicum affectans, delectu acerbo iuventutem agitavit; tandemque omnibus in eum tribunis plebis coortis, seu vi, seu verecundia victus, dictatura abiit.

IV. Neque eo minus principio insequentis anni, Q. Servilio Ahala, L. Genucio consulibus, dies Manlio dicitur a M. Pomponio tribuno plebis. Acerbitas in delectu, non damno modo civium, sed etiam laceratione corporum lata, partim virgis caesis, qui ad nomina non respondissent, partim in vincula ductis, invisa erat: et ante omnia invisum ipsum ingenium atrox, cognomenque Imperiosi grave liberae civitati, ab ostentatione saevitiae ascitum; quam non magis in alienis, quam in proximis, ac sanguine ipse suo exerceret. Criminique ei tribunus inter cetera dabat, *quod filium iuvenem, nullius probri compertum, extorrem urbe, domo, penatibus, foro, luce, congressu aequalium prohibitum, in opus servile, prope in carcerem atque in ergastulum, dederit: ubi summo loco natus dictatorius iuvenis quotidiana miseria disceret, vere imperioso patre se natum esse. At quam ob noxam? quia infacundior sit, et lingua impromptus. Quod naturae damnum utrum nutriendum patri, si quicquam in eo humani esset, an castigandum ac vexatione insigne faciendum fuisse? ne mutas quidem bestias minus alere ac fovere, si quid ex progenie sua parum prosperum sit. At, hercule, L. Manlium malum malo augere filii, et tarditatem ingenii insuper premere; et, si quid in eo exiguum naturalis vigoris sit, id exstinguere vita agresti et rustico cultu, inter pecudes habendo.*

V. Omnium potius his criminationibus, quam ipsius iuvenis, irritatus est animus: quin contra, se quoque parenti causam invidiae atque criminum esse,

aegre passus, ut omnes dii hominesque scirent, se parenti opem latam, quam inimicis eius, malle, capit consilium, rudis quidem atque agrestis animi, et quanquam non civilis exempli, tamen pietate laudabile. Inscientibus cunctis, cultro succinctus, mane in urbem, atque a porta domum confestim ad M. Pomponium tribunum pergit: ianitori, *opus esse sibi domino eius convento extemplo*, ait: *nuntiaret, T. Manlium L. filium esse.* Mox introductus, (etenim percitum ira in patrem spes erat aut criminis aliquid novi, aut consilii ad rem agendam, deferre) salute accepta redditaque, *esse*, ait, *quae cum eo agere arbitris remotis velit.* Procul inde omnibus abire iussis, cultrum stringit: et, super lectum stans ferro intento, nisi, in quae ipse concepisset verba, iuraret, *se patris eius accusandi causa concilium plebis nunquam habiturum*, se eum extemplo transfixurum minatur. Pavidus tribunus (quippe qui ferrum ante oculos micare, se solum, inermem; illum praevalidum iuvenem, et, quod haud minus timendum erat, stolide ferocem viribus suis cerneret) adiurat, in quae adactus est verba; et prae se deinde tulit, ea vi subactum se incepto destitisse. Nec perinde, ut maluisset plebes, sibi suffragii ferendi de tam crudeli et superbo reo potestatem fieri; ita aegre habuit, filium id pro parente ausum: eoque id laudabilius erat, quod animum eius tanta acerbitas patria nihil a pietate avertisset. Itaque non patri modo remissa causae dictio est, sed ipsi etiam adolescenti ea res honori fuit: et quum eo anno primum placuisset, tribunos militum ad legiones suffragio fieri, (nam et antea, sicut nunc, quos Rufulos vocant, imperatores ipsi faciebant) secundum in sex locis tenuit, nullis domi militiaeque ad conciliandam gratiam meritis; ut qui rure et procul coetu hominum iuventam egisset.

VI. Eodem anno, seu motu terrae, seu qua vi

alia, forum medium ferme specu vasto collapsum in immensam altitudinem dicitur: neque eam voraginem coniectu terrae, quum pro se quisque gereret, expleri potuisse prius, quam deum monitu quaeri coeptum, quo plurimum populus Romanus posset? Id enim illi loco dicandum, vates canebant, si rempublicam Romanam perpetuam esse vellent. Tum M. Curtium, iuvenem bello egregium, castigasse ferunt dubitantes, an ullum magis Romanum bonum, quam arma virtusque, esset. Silentio facto, templa deorum immortalium, quae foro imminent, Capitoliumque intuentem, et manus nunc in coelum, nunc in patentes terrae hiatus ad deos Manes porrigentem, se devovisse: equo deinde quam poterat maxime exornato insidentem, armatum se in specum immisisse, donaque ac fruges super eum a multitudine virorum ac mulierum congestas; lacumque Curtium, non ab antiquo illo T. Tatii milite Curtio Metto, sed ab hoc appellatum. Cura non deesset, si qua ad verum via inquirentem ferret: nunc fama rerum standum est, ubi certam derogat vetustas fidem; et lacus nomen ab hac recentiore insignitius fabula est. Post tanti prodigii procurationem, eodem anno de Hernicis consultus senatus, quum fetiales ad res repetendas nequicquam misisset, primo quoque die ferendum ad populum de bello indicendo Hernicis censuit; populusque id bellum frequens iussit. L. Genucio consuli ea provincia sorte evenit. In exspectatione civitas erat, quod primus ille de plebe consul bellum suis auspiciis gesturus esset; perinde ut eveniret res, ita communicatos honores pro bene aut secus consulto habitura. Forte ita tulit casus, ut Genucius, ad hostes magno conatu profectus, in insidias praecipitaret; legionibus necopinato pavore fusis, consul circumventus ab insciis, quem interfecissent, occideretur. Quod ubi est Romam nuntiatum, nequaquam

tantum publica calamitate maesti Patres, quantum feroces infelici consulis plebeii ductu, fremunt omnibus locis: *Irent, crearent consules ex plebe, transferrent auspicia, quo nefas esset. Potuisse Patres plebiscito pelli honoribus suis: num etiam in deos immortales inauspicatam legem valuisse? Vindicasse ipsos suum numen, sua auspicia: quae ut primum contacta sint ab eo, a quo nec ius nec fas fuerit, deletum cum duce exercitum documento fuisse, ne deinde, turbato gentium iure, comitia haberentur.* His vocibus curia et forum personat. Ap. Claudium, quia dissuaserat legem, maiore nunc auctoritate eventum reprehensi ab se consilii incusantem, dictatorem consensu patriciorum Servilius consul dicit, delectusque et iustitium indictum.

VII. Priusquam dictator legionesque novae in Hernicos venirent, ductu C. Sulpicii legati res per occasionem gesta egregie est. In Hernicos, morte consulis contemptim ad castra Romana cum haud dubia expugnandi spe succedentes, hortante legato, et plenis irae atque indignitatis militum animis, eruptio est facta. Multum ab spe adeundi valli res Hernicis afuit: adeo turbatis inde ordinibus abscessere. Dictatoris deinde adventu novus veteri exercitus iungitur, et copiae duplicantur: et pro concione dictator laudibus legati militumque, quorum virtute castra defensa erant, simul audientibus laudes meritas, tollit animos; simul ceteros ad aemulandas virtutes acuit. Neque segnius ad hostes bellum apparatur, qui, et parti ante decoris memores, neque ignari auctarum virium hostis, suas quoque vires augent. Omne Hernicum nomen, omnis militaris aetas excitur. Quadringenariae octo cohortes, lecta robora virorum, scribuntur. Hunc eximium florem iuventutis eo etiam, quod, ut duplex acciperent stipendium, decreverant, spei animorumque implevere. Immunes quoque ope-

rum militarium erant, ut, in unum pugnae laborem reservati, plus sibi, quam pro virili parte, annitendum scirent. Extra ordinem etiam in acie locati, quo conspectior virtus esset. Duum millium planities castra Romana ab Hernicis dirimebat: ibi pari ferme utrimque spatio in medio pugnatum est. Primo stetit ambigua spe pugna; nequicquam saepe conatis equitibus Romanis impetu turbare hostium aciem. Postquam equestris pugna effectu, quam conatibus, vanior erat; consulto prius dictatore equites, permissu deinde eius, relictis equis, clamore ingenti provolant ante signa, et novam integrant pugnam: neque sustineri poterant, ni extraordinariae cohortes pari corporum animorumque robore se obiecissent.

VIII. Tunc inter primores duorum populorum res geritur. Quicquid hinc aut illinc communis Mars belli aufert, multiplex, quam pro numero, damnum est: vulgus aliud armatorum, velut delegata primoribus pugna, eventum suum in virtute aliena ponit. Multi utrimque cadunt, plures vulnera accipiunt. Tandem equites alius alium increpantes, *quid deinde restaret*, quaerendo, *si neque ex equis pepulissent hostem, neque pedites quicquam momenti facerent? quam tertiam exspectarent pugnam? quid ante signa feroces prosiluissent, et alieno pugnarent loco?* His inter se vocibus concitati, clamore renovato, inferunt pedem: et primum gradu moverunt hostem, deinde pepulerunt; postremo iam haud dubie avertunt. Neque, tam vires pares quae superaverit res, facile dictu est, nisi quod perpetua fortuna utriusque populi et extollere animos, et minuere potuit. Usque ad castra fugientes Hernicos Romanus sequitur: castrorum oppugnatione, quia serum erat diei, abstinuere. Diu non perlitatum tenuerat dictatorem, ne ante meridiem signum dare posset: eo in noctem tractum erat certamen. Postero die deserta fuga castra Hernico-

rum, et saucii relicti quidam inventi; agmenque fugientium ab Signinis, quum praeter moenia eorum infrequentia conspecta signa essent, fusum, ac per agros trepida fuga palatum est. Nec Romanis incruenta victoria fuit: quarta pars militum amissa; et, ubi haud minus iacturae fuit, aliquot equites Romani cecidere.

IX. Insequenti anno, quum C. Sulpicius et C. Licinius Calvus consules in Hernicos exercitum duxissent, neque inventis in agro hostibus, Ferentinum urbem eorum vi cepissent, revertentibus inde iis Tiburtes portas clausere. Ea ultima fuit causa, quum multae antea querimoniae ultro citroque iactatae essent, cur, per fetiales rebus repetitis, bellum Tiburti populo indiceretur. Dictatorem T. Quinctium Pennum eo anno fuisse, satis constat, et magistrum equitum Ser. Cornelium Maluginensem. Macer Licinius comitiorum habendorum causa, et ab Licinio consule dictum scribit, quia, collega comitia bello praeferre festinante, ut continuaret consulatum, obviam eundum pravae cupiditati fuerit. Quaesita ea propriae familiae laus leviorem auctorem Licinium facit. Quum mentionem eius rei in vetustioribus annalibus nullam inveniam, magis, ut belli Gallici causa dictatorem creatum arbitrer, inclinat animus. Eo certe anno Galli ad tertium lapidem Salaria via trans pontem Anienis castra habuere. Dictator, quum tumultus Gallici causa iustitium edixisset, omnes iuniores sacramento adegit, ingentique exercitu ab urbe profectus, in citeriore ripa Anienis castra posuit. Pons in medio erat, neutris eum rumpentibus, ne timoris indicium esset. Proelia de occupando ponte crebra erant; nec, qui potirentur, incertis viribus, satis discerni poterat. Tum eximia corporis magnitudine in vacuum pontem Gallus processit; et, quantum maxima voce potuit, *Quem nunc,*

inquit, *Roma virum fortissimum habet, procedat, agedum, ad pugnam, ut noster duorum eventus ostendat, utra gens bello sit melior.*

X. Diu inter primores iuvenum Romanorum silentium fuit, quum et abnuere certamen vererentur, et praecipuam sortem periculi petere nollent. Tum T. Manlius, L. filius, qui patrem a vexatione tribunicia vindicaverat, ex statione ad dictatorem pergit: *Iniussu tuo*, inquit, *imperator, extra ordinem nunquam pugnaverim; non, si certam victoriam videam. Si tu permittis, volo ego illi belluae ostendere, quando adeo ferox praesultat hostium signis, me ex ea familia ortum, quae Gallorum agmen ex rupe Tarpeia deiecit.* Tum dictator, *Macte virtute*, inquit, *ac pietate in patrem patriamque, T. Manli, esto. Perge, et nomen Romanum invictum, iuvantibus diis, praesta.* Armant inde iuvenem aequales: pedestre scutum capit, Hispano cingitur gladio, ad propiorem habili pugnam. Armatum adornatumque adversus Gallum stolide laetum, et (quoniam id quoque memoria dignum antiquis visum est) linguam etiam ab irrisu exserentem, producunt. Recipiunt inde se ad stationem: et duo in medio armati, spectaculi magis more, quam lege belli, destituuntur, nequaquam visu ac specie aestimantibus pares. Corpus alteri magnitudine eximium, versicolori veste pictisque et auro caelatis refulgens armis: media in altero militaris statura, modicaque in armis habilibus magis quam decoris species. Non cantus, non exsultatio armorumque agitatio vana, sed pectus, animorum iraeque tacitae plenum, omnem ferociam in discrimen ipsum certaminis distulerat. Ubi constitere inter duas acies, tot circa mortalium animis spe metuque pendentibus, Gallus, velut moles superne imminens, proiecto laeva scuto, in advenientis arma hostis vanum caesim cum ingenti sonitu ensem deiecit. Romanus,

mucrone subrecto, quum scuto scutum imum percu- lisset, totoque corpore interior periculo vulneris fa- ctus, insinuasset se inter corpus armaque, uno alte- roque subinde ictu ventrem atque inguina hausit, et in spatium ingens ruentem porrexit hostem. Iacen- tis inde corpus, ab omni alia vexatione intactum, uno torque spoliavit: quem respersum cruore collo cir- cumdedit suo. Defixerat pavor cum admiratione Gallos. Romani, alacres ab statione obviam militi suo progressi, gratulantes laudantesque ad dictato- rem perducunt. Inter carminum prope modum in- condita quaedam militariter ioculantes, Torquati co- gnomen auditum; celebratum deinde posteris etiam familiaeque honori fuit. Dictator coronam auream addidit donum, mirisque pro concione eam pugnam laudibus tulit.

XI. Et, hercule, tanti ea ad universi belli even- tum momenti dimicatio fuit, ut Gallorum exercitus proxima nocte, relictis trepide castris, in Tiburtem agrum, atque inde, societate belli facta, commeatu- que benigne ab Tiburtibus adiutus, mox in Campa- niam transierit. Ea fuit causa, cur proximo anno C. Poetelius Balbus consul, quum collegae eius M. Fabio Ambusto Hernici provincia evenisset, adversus Tiburtes iussu populi exercitum duceret. Ad quo- rum auxilium quum Galli ex Campania redissent, foedae populationes in Lavicano, Tusculanoque, et Albano agro, haud dubie Tiburtibus ducibus, sunt factae. Et, quum adversus Tiburtem hostem duce consule contenta respublica esset, Gallicus tumultus dictatorem creari coegit. Creatus Q. Servilius Ahala T. Quinctium magistrum equitum dixit; et ex aucto- ritate Patrum, si prospere id bellum evenisset, ludos magnos vovit. Dictator ad continendos proprio bel- lo Tiburtes consulari exercitu iusso manere, omnes iuniores, nullo detrectante militiam, sacramento ad-

egit. Pugnatum haud procul porta Collina est totius viribus urbis, in conspectu parentum coniugumque ac liberorum: quae magna, etiam absentibus, hortamenta animi, tum subiecta oculis, simul verecundia misericordiaque militem accendebant. Magna utrimque edita caede, avertitur tandem acies Gallorum. Fuga Tibur, sicut arcem belli Gallici, petunt: palati a consule Poetelio haud procul Tibure excepti, egressis ad opem ferendam Tiburtibus, simul cum his intra portas compelluntur. Egregie quum ab dictatore, tum ab consule res gesta est. Et consul alter Fabius proeliis primum parvis, postremo una insigni pugna, quum hostes totis adorti copiis essent, Hernicos devincit. Dictator, consulibus in senatu et apud populum magnifice collaudatis, et suarum quoque rerum illis remisso honore, dictatura se abdicavit. Poetelius de Gallis Tiburtibusque geminum triumphum egit. Fabio satis visum, ut ovans urbem iniret. Irridere Poetelii triumphum Tiburtes: *ubi enim eum secum acie conflixisse? spectatores paucos fugae trepidationisque Gallorum, extra portas egressos, postquam in se quoque fieri impetum viderint, et sine discrimine obvios caedi, recepisse se intra urbem. Eam rem triumpho dignam visam Romanis? Ne nimis mirum magnumque censerent, tumultum exciere in hostium portis, maiorem ipsos trepidationem ante moenia sua visuros.*

XII. Itaque insequenti anno, M. Popillio Laenate, Cn. Manlio consulibus, primo silentio noctis ab Tibure agmine infesto profecti, ad urbem Romam venerunt. Terrorem repente ex somno excitatis subita res et nocturnus pavor praebuit: ad hoc multorum inscitia, qui, aut unde, hostes advenissent. Conclamatum tamen celeriter ad arma est, et portae stationibus, murique praesidiis firmati: et ubi prima lux mediocrem multitudinem ante moenia, neque alium,

quam Tiburtem, hostem ostendit, duabus portis egressi consules utrimque aciem subeuntium iam muros aggrediuntur: apparuitque, occasione magis, quam virtute, fretos venisse: adeo vix primum inpetum Romanorum sustinuere. Quin etiam bono fuisse Romanis adventum eorum constabat, orientemque iam seditionem inter Patres et plebem metu tam propinqui belli compressam. Alius adventus hostium fuit proximo bello, agris, quam urbi, terribilior. Populabundi Tarquinienses fines Romanos, maxime qua ex parte Etruriam adiacent, peragravere: rebusque nequicquam repetitis, novi consules C. Fabius et C. Plautius iussu populi bellum indixere; Fabioque ea provincia, Plautio Hernici evenere. Gallici quoque belli fama increbescebat. Sed inter multos terrores solatio fuit pax Latinis petentibus data, et magna vis militum ab iis ex foedere vetusto, quod multis intermiserant annis, accepta. Quo praesidio quum fulta res Romana esset, levius fuit, quod Gallos mox Praeneste venisse, atque inde circa Pedum consedisse, auditum est. Dictatorem dici C. Sulpicium placuit. Consul ad id accitus C. Plautius dixit: magister equitum dictatori additus M. Valerius. Hi robora militum, ex duobus consularibus exercitibus electa, adversus Gallos duxerunt. Lentius id aliquanto bellum, quam parti utrique placebat, fuit. Quum primo Galli tantum avidi certaminis fuissent, deinde Romanus miles, ruendo in arma ac dimicationem, aliquantum Gallicam ferociam vinceret; dictatori neutiquam placebat, quando nulla cogeret res, fortunae se committere adversus hostem, quem tempus deteriorem in dies et locus alienus faceret, sine praeparato commeatu, sine firmo munimento morantem: ad hoc iis animis corporibusque, quorum omnis in impetu vis esset, parva eadem languesceret mora. His consiliis dictator bellum trahebat, gravemque edixerat poe-

nam, si quis iniussu in hostem pugnasset. Milites, aegre id patientes, primo in stationibus vigiliisque inter se dictatorem sermonibus carpere; interdum Patres communiter increpare, quod non iussissent per consules geri bellum. *Electum esse eximium imperatorem, unicum ducem, qui nihil agenti sibi de coelo devolaturam in sinum victoriam censeat.* Eadem deinde haec interdiu propalam, ac ferociora his, iactare; *se iniussu imperatoris aut dimicaturos, aut agmine Romam ituros.* Immiscerique militibus centuriones: nec in circulis modo fremere, sed iam in principiis ac praetorio in unum sermones confundi, atque in concionis magnitudinem crescere turba, et vociferari ex omnibus locis, *ut extemplo ad dictatorem iretur: verba pro exercitu faceret Sex. Tullius, ut virtute eius dignum esset.*

XIII. Septimum primum pilum iam Tullius ducebat; neque erat in exercitu, qui quidem pedestria stipendia fecisset, vir factis nobilior. Is, praecedens militum agmen, ad tribunal pergit; mirantique Sulpicio non turbam magis, quam turbae principem Tullium, imperiis obedientissimum militem, *Scilicet, dictator,* inquit, *condemnatum se universus exercitus a te ignaviae ratus, et prope ignominiae causa destitutum sine armis, oravit me, ut suam causam apud te agerem. Equidem, sicubi loco cessum, si terga data hosti, si signa foede amissa obiici nobis possent, tamen hoc a te impetrari aequum censerem, ut nos virtute culpam nostram corrigere, et abolere flagitii memoriam nova gloria patereris. Etiam ad Alliam fusae legiones eandem, quam per pavorem amiserant, patriam, profectae postea ab Veiis, virtute recuperavere. Nobis, deum benignitate, felicitate tua populique Romani, et res et gloria est integra. Quanquam de gloria vix dicere ausim, si nos et hostes haud secus, quam feminas, abditos intra vallum omnibus contu-*

meliis eludunt; et tu imperator noster, quod aegrius patimur, exercitum tuum sine animis, sine armis, sine manibus iudicas esse; et prius, quam expertus nos esses, de nobis ita desperasti, ut te mancorum ac debilium ducem iudicares esse. Quid enim aliud esse causae credemus, cur veteranus dux, fortissimus bello, compressis, quod aiunt, manibus sedeas? utcunque enim se habet res, te de nostra virtute dubitasse videri, quam nos de tua, verius est. Sin autem non tuum istuc, sed publicum est consilium, et consensus aliquis Patrum, non Gallicum bellum, nos ab urbe, a penatibus nostris ablegatos tenet: quaeso, ut ea, quae dicam, non a militibus imperatori dicta censeas, sed a plebe Patribus; quae, sicut vos vestra habeatis consilia, sic se sua habituram dicat. Quis tandem succenseat, milites nos esse, non servos vestros? ad bellum, non in exsilium, missos? si quis det signum, in aciem educat, ut viris ac Romanis dignum sit, pugnaturos? si nihil armis opus sit, otium Romae potius, quam in castris, acturos? Haec dicta sint Patribus. Te, imperator, milites tui oramus, ut nobis pugnandi copiam facias. Quum vincere cupimus, tum te duce vincere; tibi lauream insignem deferre; tecum triumphantes urbem inire; tuum sequentes currum Iovis optimi maximi templum gratantes ovantesque adire. Orationem Tullii exceperunt preces multitudinis; et undique, ut signum daret, ut capere arma iuberet, clamabant.

XIV. Dictator, quanquam rem bonam exemplo haud probabili actam cernebat, tamen facturum, quod milites vellent, se recepit; Tulliumque secreto, quaenam haec res sit, aut quo acta more, percunctatur. Tullius magnopere a dictatore petere, *ne se oblitum disciplinae militaris, ne sui, neve imperatoriae maiestatis, crederet: multitudini concitatae, quae ferme auctoribus similis esset, non subtraxisse se ducem; ne quis alius, quales mota creare multitudo soleret, exsi-*

steret. Nam se quidem nihil non arbitrio imperatoris acturum: illi quoque tamen videndum magnopere esse, ut exercitum in potestate haberet. Differri non posse adeo concitatos animos: ipsos sibi locum ac tempus pugnandi sumpturos, si ab imperatore non detur. Dum haec loquuntur, iumenta forte pascentia extra vallum Gallo abigenti duo milites Romani ademerunt. In eos saxa coniecta a Gallis: deinde ab Romana statione clamor ortus, ac procursum utrimque est. Iamque haud procul iusto proelio res erant, ni celeriter diremptum certamen per centuriones esset. Affirmata certe eo casu Tullii apud dictatorem fides est: nec recipiente iam dilationem re, in posterum diem edisitur, acie pugnaturos. Dictator tamen, ut qui magis animis, quam viribus, fretus ad certamen descenderet, omnia circumspicere atque agitare coepit, ut arte aliqua terrorem hostibus incuteret. Sollerti animo rem novam excogitat, qua deinde multi nostri atque externi imperatores, nostra quoque quidam aetate, usi sunt. Mulis strata detrahi iubet: binisque tantum centunculis relictis, agasones, partim captivis, partim aegrorum armis ornatos, imponit. His fere mille effectis centum admiscet equites, et nocte super castra in montes evadere, ac silvis se occultare iubet: neque inde ante moveri, quam ab se acciperent signum. Ipse, ubi illuxit, in radicibus montium extendere aciem coepit sedulo, ut adversus montes consisteret hostis. Instructo vani terroris apparatu, qui quidem terror plus paene veris viribus profuit, primo credere duces Gallorum, non descensuros in aequum Romanos; deinde, ubi degressos repente viderunt, et ipsi avidi certaminis in proelium ruunt: priusque pugna coepit, quam signum ab ducibus daretur.

XV. Acrius invasere Galli dextrum cornu: neque sustineri potuissent, ni forte eo loco dictator fuisset.

Sex. Tullium nomine increpans rogitansque: *Siccine pugnaturos milites spopondisset? ubi illi clamores sint arma poscentium? ubi minae iniussu imperatoris proelium inituros? En ipsum imperatorem clara voce vocare ad proelium, et ire armatum ante prima signa. Ecquis sequeretur eorum, qui modo ducturi fuerint; in castris feroces, in acie pavidi?* Vera audiebant: itaque tantos pudor stimulos admovit, ut ruerent in hostium tela, alienatis a memoria periculi animis. Hic primo impetus prope vecors turbavit hostes: eques deinde emissus turbatos avertit. Ipse dictator, postquam labantem una parte vidit aciem, signa in laevum cornu confert, quo turbam hostium congregari cernebat; et iis, qui in monte erant, signum, quod convenerat, dedit. Ubi inde quoque novus clamor ortus, et tendere obliquo monte ad castra Gallorum visi sunt; tum metu, ne excluderentur, omissa pugna est, cursuque effuso ad castra ferebantur. Ubi quum occurrisset iis M. Valerius, magister equitum, qui, profligato dextro cornu, obequitabat hostium munimentis, ad montes silvasque vertunt fugam: plurimique ibi a fallaci equitum specie agasonibusque excepti sunt: et eorum, quos pavor pertulerat in silvas, atrox caedes post sedatum proelium fuit. Nec alius post M. Furium, quam C. Sulpicius, iustiorem de Gallis egit triumphum. Auri quoque ex Gallicis spoliis satis magnum pondus, saxo quadrato saeptum, in Capitolio sacravit. Eodem anno et a consulibus vario eventu bellatum. Nam Hernici a C. Plautio devicti subactique sunt. Fabius collega eius incaute atque inconsulte adversus Tarquinienses pugnavit: nec in acie tantum ibi cladis acceptum, quam quod trecentos septem milites Romanos captos Tarquinienses immolarunt: qua foeditate supplicii aliquanto ignominia populi Romani insignitior fuit. Accessit ad eam cladem et vastatio Romani agri, quam

Privernates, Veliterni deinde, incursione repentina fecerunt. Eodem anno duae tribus, Pomptina et Publilia, additae. Ludi votivi, quos M. Furius dictator voverat, facti: et de ambitu ab C. Poetelio tribuno plebis, auctoribus Patribus, tum primum ad populum latum est: eaque rogatione novorum maxime hominum ambitionem, qui nundinas et conciliabula obire soliti erant, compressam credebant.

XVI. Haud aeque laeta Patribus insequenti anno, C. Marcio, Cn. Manlio consulibus, de unciario fenore a M. Duilio, L. Maenio tribunis plebis rogatio est perlata: et plebs aliquanto eam cupidius scivit accepitque. Ad bella nova, priore anno destinata, Falisci quoque hostes exorti, duplici crimine: quod et cum Tarquiniensibus iuventus eorum militaverat; et eos, qui Falerios perfugerant, quum male pugnatum est, repetentibus fetialibus Romanis non reddiderant. Ea provincia Cn. Manlio obvenit: Marcius exercitum in agrum Privernatem, integrum pace longinqua, induxit; militemque praeda implevit. Ad copiam rerum addidit munificentiam, quod, nihil in publicum secernendo, augenti rem privatam militi favit. Privernates quum ante moenia sua castris permunitis consedissent; vocatis ad concionem militibus, *Castra nunc*, inquit, *vobis hostium, urbemque praedae do, si mihi pollicemini, vos fortiter in acie operam navaturos, nec praedae magis, quam pugnae, paratos esse.* Signum poscunt ingenti clamore: celsique et spe haud dubia feroces in proelium vadunt. Ibi ante signa Sex. Tullius, de quo ante dictum est, exclamat: *Aspice, imperator,* inquit, *quemadmodum exercitus tuus tibi promissa praestet:* piloque posito, stricto gladio in hostem impetum facit. Sequuntur Tullium antesignani omnes, primoque impetu avertere hostem: fusum inde ad oppidum persecuti, quum iam scalas moenibus admoverent, in deditionem ur-

bem acceperunt. Triumphus de Privernatibus actus. Ab altero consule nihil memorabile gestum: nisi quod legem novo exemplo ad Sutrium in castris tributim de vicesima eorum, qui manumitterentur, tulit. Patres, quia ea lege haud parvum vectigal inopi aerario additum esset, auctores fuerunt. Ceterum tribuni plebis, non tam lege, quam exemplo, moti, ne quis postea populum sevocaret, capite sanxerunt: nihil enim non per milites, iuratos in consulis verba, quamvis perniciosum populo, si id liceret, ferri posse. Eodem anno C. Licinius Stolo a M. Popillio Laenate sua lege decem millibus aeris est damnatus, quod mille iugerum agri cum filio possideret, emancipandoque filium fraudem legi fecisset.

XVII. Novi consules inde, M. Fabius Ambustus secundum et M. Popillius Laenas secundum, duo bella habuere. Facile alterum cum Tiburtibus, quod Laenas gessit: qui, hoste in urbem compulso, agros vastavit. Falisci Tarquinienses que alterum consulem prima pugna fuderunt. Inde terror maximus fuit, quod sacerdotes eorum, facibus ardentibus anguibusque praelatis, incessu furiali militem Romanum insueta turbaverunt specie: et tunc quidem velut lymphati et attoniti munimentis suis trepido agmine inciderunt; deinde, ubi consul legatique ac tribuni puerorum ritu vana miracula paventes irridebant increpabantque, vertit animos repente pudor; et in ea ipsa, quae fugerant, velut caeci ruebant. Discusso itaque vano apparatu hostium, quum in ipsos armatos se intulissent, averterunt totam aciem: castrisque etiam eo die potiti, praeda ingenti parta, victores reverterunt, militaribus iocis quum apparatum hostium, tum suum increpantes pavorem. Concitatur deinde omne nomen Etruscum, et, Tarquiniensibus Faliscisque ducibus, ad Salinas perveniunt. Adversus eum terrorem dictator C. Marcius Rutilus

primus de plebe dictus, magistrum equitum item de plebe C. Plautium dixit. Id vero Patribus indignum videri, etiam dictaturam iam in promiscuo esse: omnique ope impediebant, ne quid dictatori ad id bellum decerneretur, parareturve. Eo promptius cuncta, ferente dictatore, populus iussit. Profectus ab urbe, utraque parte Tiberis, ratibus exercitu, quocunque fama hostium ducebat, traiecto, multos populatores agrorum vagos palantes oppressit. Castra quoque necopinato aggressus, cepit: et, octo millibus hostium captis, ceteris aut caesis, aut ex agro Romano fugatis, sine auctoritate Patrum, populi iussu, triumphavit. Quia nec per dictatorem plebeium, nec per consulem, comitia consularia haberi volebant, et alter consul Fabius bello retinebatur, res ad interregnum redit. Interreges deinceps Q. Servilius Ahala, M. Fabius, Cn. Manlius, C. Fabius, C. Sulpicius, L. Aemilius, Q. Servilius, M. Fabius Ambustus. In secundo interregno orta contentio est, quod duo patricii consules creabantur: intercedentibusque tribunis, interrex Fabius aiebat, *in duodecim tabulis legem esse, ut, quodcunque postremum populus iussisset, id ius ratumque esset; iussum populi et suffragia esse.* Quum intercedendo tribuni nihil aliud, quam ut differrent comitia, valuissent; duo patricii consules creati sunt, C. Sulpicius Peticus tertium, M. Valerius Publicola: eodemque die magistratum inierunt.

XVIII. Quadringentesimo anno, quam urbs Romana condita erat, quinto tricesimo, quam a Gallis recuperata, ablato post undecimum annum a plebe consulatu, patricii consules ambo ex interregno magistratum iniere, C. Sulpicius Peticus tertium, M. Valerius Publicola. Empulum eo anno ex Tiburtibus haud memorando certamine captum: sive duorum consulum auspicio bellum ibi gestum est, ut

scripsere quidam; seu per idem tempus Tarquiniensium quoque sunt vastati agri ab Sulpicio consule, quo Valerius adversus Tiburtes legiones duxit. Domi maius certamen consulibus cum plebe ac tribunis erat. Fidei iam suae, non solum virtutis, ducebant esse, ut accepissent duo patricii consulatum, ita ambobus patriciis mandare. Quin aut toto cedendum esse, si plebeius iam magistratus consulatus fiat, aut totum possidendum, quam possessionem integram a patribus accepissent. Plebes contra fremit: *Quid se vivere, quid in parte civium censeri: si, quod duorum hominum virtute, L. Sextii ac C. Licinii, partum sit, id obtinere universi non possint? Vel reges, vel decemviros, vel, si quod tristius sit imperii nomen, patiendum esse potius, quam ambos patricios consules videant, nec in vicem pareatur atque imperetur; sed pars altera, in aeterno imperio locata, plebem nusquam alio natam, quam ad serviendum, putet.* Non desunt tribuni auctores turbarum; sed inter concitatos per se omnes vix duces eminent. Aliquoties frustra in campum descensum quum esset, multique per seditiones acti comitiales dies; postremo victae perseverantia consulum plebis eo dolor erupit, ut tribunos, *actum esse de libertate* vociferantes, *relinquendumque non campum iam solum, sed etiam urbem captam atque oppressam regno patriciorum*, maesta plebs sequeretur. Consules, relicti a parte populi, per infrequentiam comitia nihilo segnius perficiunt. Creati consules ambo patricii, M. Fabius Ambustus tertium, T. Quinctius. In quibusdam annalibus pro T. Quinctio M. Popillium consulem invenio.

XIX. Duo bella eo anno prospere gesta: cum Tiburtibusque ad deditionem pugnatum. Sassula ex his urbs capta: ceteraque oppida eandem fortunam habuissent, ni universa gens, positis armis, in fidem consulis venisset. Triumphatum de Tiburtibus: alio-

quin mitis victoria fuit. In Tarquinienses acerbe saevitum. Multis mortalibus in acie caesis, ex ingenti captivorum numero trecenti quinquaginta octo delecti, nobilissimus quisque, qui Romam mitterentur: vulgus aliud trucidatum. Nec populus in eos, qui missi Romam erant, mitior fuit. Medio in foro omnes virgis caesi ac securi percussi. Id pro immolatis in foro Tarquiniensium Romanis poenae hostibus redditum. Res bello bene gestae, ut Samnites quoque amicitiam peterent, effecerunt. Legatis eorum comiter ab senatu responsum: foedere in societatem accepti. Non eadem domi, quae militiae, fortuna erat plebi Romanae. Nam etsi, unciario fenore facto, levata usura erat, sorte ipsa obruebantur inopes, nexumque inibant. Eo nec patricios ambo consules, neque comitiorum curam, publicave studia prae privatis incommodis plebs ad animum admittebat. Consulatus uterque apud patricios manet. Consules creati C. Sulpicius Peticus quartum, M. Valerius Publicola iterum. In bellum Etruscum intentam civitatem, quia Caeritem populum misericordia consanguinitatis Tarquiniensibus adiunctum fama ferebat, legati Latini ad Volscos convertere, nuntiantes, exercitum conscriptum armatumque iam suis finibus imminere: inde populabundos in agrum Romanum venturos esse. Censuit igitur senatus, neutram negligendam rem esse: utroque legiones scribi, consulesque sortiri provincias iussit. Inclinavit deinde pars maior curae in Etruscum bellum; postquam literis Sulpicii consulis, cui Tarquinii provincia evenerat, cognitum est, depopulatum agrum circa Romanas salinas, praedaeque partem in Caeritum fines avectam, et haud dubie iuventutem eius populi inter praedatores fuisse. Itaque Valerium consulem, Volscis oppositum, castraque ad finem Tusculanum habentem, revocatum inde senatus dictatorem dicere

iussit. T. Manlium L. filium dixit. Is, quum sibi magistrum equitum A. Cornelium Cossum dixisset, consulari exercitu contentus, ex auctoritate Patrum ac populi iussu Caeritibus bellum indixit.

XX. Tum primum Caerites, tanquam in verbis hostium vis maior ad bellum significandum, quam in suis factis, qui per populationem Romanos lacessierant, esset, verus belli terror invasit: et, quam non suarum virium ea dimicatio esset, cernebant. Poenitebatque populationis, et Tarquinienses exsecrabantur defectionis auctores. Nec arma, aut bellum quisquam apparare, sed pro se quisque legatos mitti iubebat ad petendam erroris veniam. Legati senatum quum adissent, ab senatu reiecti ad populum, deos rogaverunt, quorum sacra bello Gallico accepta rite procurassent, ut Romanos florentes ea sui misericordia caperet, quae se rebus affectis quondam populi Romani cepisset; conversique ad delubra Vestae, hospitium flaminum Vestaliumque ab se caste ac religiose cultum invocabant. *Eane meritos, crederet quisquam, hostes repente sine causa factos? aut, si quid hostiliter fecissent, consilio id magis, quam furore lapsos, fecisse, ut sua vetera beneficia, locata praesertim apud tam gratos, novis corrumperent maleficiis, florentemque populum Romanum ac felicissimum bello sibi desumerent hostem, cuius afflicti amicitiam cepissent? Ne appellarent consilium, quae vis ac necessitas appellanda esset. Transeuntes agmine infesto per agrum suum Tarquinienses, quum praeter viam nihil petissent, traxisse quosdam agrestium, populationis eius, quae sibi crimini detur, comites. Eos, seu dedi placeat, dedere se paratos esse; seu supplicio affici, daturos poenas. Caere, sacrarium populi Romani, deversorium sacerdotum, ac receptaculum Romanorum sacrorum, intactum inviolatumque crimine belli, hospitio Vestalium cultisque diis darent.*

Movit populum non tam causa praesens, quam vetus meritum, ut maleficii, quam beneficii, potius immemores essent. Itaque pax populo Caeriti data, indutiasque in centum annos factas in senatusconsultum referri placuit. In Faliscos, eodem noxios crimine, vis belli conversa est: sed hostes nusquam inventi. Quum populatione peragrati fines essent, ab oppugnatione urbium temperatum: legionibusque Romam reductis, reliquum anni muris turribusque reficiendis consumptum, et aedes Apollinis dedicata est.

XXI. Extremo anno comitia consularia certamen Patrum ac plebis diremit, tribunis negantibus passuros comitia haberi, ni secundum Liciniam legem ha berentur; dictatore obstinato tollere potius totum e republica consulatum, quam promiscuum Patribus ac plebi facere. Prolatandis igitur comitiis quum dictator magistratu abisset, res ad interregnum rediit. Infestam inde Patribus plebem interreges quum accepissent, ad undecimum interregem seditionibus certatum est. Legis Liciniae patrocinium tribuni iactabant. Propior dolor plebi fenoris ingravescentis erat: curaeque privatae in certaminibus publicis erumpebant. Quorum taedio Patres L. Cornelium Scipionem interregem concordiae causa observare legem Liciniam comitiis consularibus iussere. P. Valerio Publicolae datus e plebe collega C. Marcius Rutilus. Inclinatis semel in concordiam animis, novi consules, fenebrem quoque rem, quae distinere unanimos videbatur, levare aggressi, solutionem alieni aeris in publicam curam verterunt; quinqueviris creatis, quos mensarios ab dispensatione pecuniae appellarunt. Meriti aequitate curaque sunt, ut per omnium annalium monumenta celebres nominibus essent. Fuere autem C. Duilius, P. Decius Mus, M. Papirius, Q. Publilius, et Ti. Aemilius; qui rem, dif-

ficillimam tractatu, et plerumque parti utrique, semper certe alteri, gravem, quum alia moderatione, tum impendio magis publico, quam iactura, sustinuerunt. Tarda enim nomina, et impeditiora inertia debitorum, quam facultatibus, aut aerarium, mensis cum aere in foro positis, dissolvit, ut populo prius caveretur; aut aestimatio aequis rerum pretiis liberavit: ut non modo sine iniuria, sed etiam sine querimoniis partis utriusque, exhausta vis ingens aeris alieni sit. Terror inde vanus belli Etrusci, quum coniurasse duodecim populos fama esset, dictatorem dici coegit. Dictus in castris (eo enim ad consules missum senatusconsultum est) C. Iulius, cui magister equitum adiectus L. Aemilius. Ceterum foris tranquilla omnia fuere.

XXII. Tentatum domi per dictatorem, ut ambo patricii consules crearentur, rem ad interregnum perduxit. Duo interreges C. Sulpicius et M. Fabius interpositi obtinuere, quod dictator frustra tetenderat, mitiore iam plebe ob recens meritum levati aeris alieni, ut ambo patricii consules crearentur. Creati ipse C. Sulpicius Peticus, qui prior interregno abiit, et T. Quinctius Pennus. Quidam Kaesonem, alii Caium nomen Quinctio adiiciunt. Ad bellum ambo profecti, Faliscum Quinctius, Sulpicius Tarquiniense, nusquam acie congresso hoste, cum agris magis, quam cum hominibus, urendo populandoque gesserunt bella: cuius lentae velut tabis senio victa utriusque pertinacia populi est, ut primum a consulibus, dein permissu eorum ab senatu indutias peterent. In quadraginta annos impetraverunt. Ita, posita duorum bellorum, quae imminebant, cura, dum aliqua ab armis quies esset, quia solutio aeris alieni multarum rerum mutaverat dominos, censum agi placuit Ceterum quum censoribus creandis indicta comitia essent, professus censuram se petere C. Marcius Ru-

tilus, qui primus dictator de plebe fuerat, concordiam ordinum turbavit. Quod videbatur quidem tempore alieno fecisse; quia ambo tum forte patricii consules erant, qui rationem eius se habituros negabant. Sed et ipse constantia inceptum obtinuit, et tribuni, omni vi recuperando ius consularibus comitiis amissum, adiuverunt: et quum ipsius viri maiestas nullius honoris fastigium non aequabat, tum per eundem, qui ad dictaturam aperuisset viam, censuram quoque in partem vocari plebes volebat. Nec variatum comitiis est, quin cum Manlio Cnaeo censor Marcius crearetur. Dictatorem quoque hic annus habuit M. Fabium, nullo terrore belli, sed ne Licinia lex comitiis consularibus observaretur. Magister equitum dictatori additus Q. Servilius. Nec tamen dictatura potentiorem eum consensum Patrum consularibus comitiis fecit, quam censoriis fuerat.

XXIII. M. Popillius Laenas a plebe consul, a Patribus L. Cornelius Scipio datus. Fortuna quoque illustriorem plebeium consulem fecit. Nam quum ingentem Gallorum exercitum in agro Latino castra posuisse nuntiatum esset; Scipione gravi morbo implicito, Gallicum bellum Popillio extra ordinem datum. Is, impigre exercitu scripto, quum omnes extra portam Capenam ad Martis aedem convenire armatos iuniores iussisset, signaque eodem quaestores ex aerario deferre, quattuor expletis legionibus, quod superfuit militum, P. Valerio Publicolae praetori tradidit; auctor Patribus scribendi alterius exercitus, quod ad incertos belli eventus subsidium reipublicae esset. Ipse, iam satis omnibus instructis comparatisque, ad hostem pergit: cuius ut prius nosceret vires, quam periculo ultimo tentaret: in tumulo, quem proximum castris Gallorum capere potuit, vallum ducere coepit. Gens ferox et ingenii avidi ad pugnam, quum, procul visis Romanorum si-

gnis, ut extemplo proelium initura, explicuisset aciem; postquam neque in aequum demitti agmen vidit, et quum loci altitudine, tum vallo etiam integi Romanos, perculsos pavore rata, simul opportuniores, quod intenti tum maxime operi essent, truci clamore aggreditur. Ab Romanis nec opus intermissum, (triarii erant, qui muniebant) et ab hastatis principibusque, qui pro munitoribus intenti armatique steterant, proelium initum. Praeter virtutem locus quoque superior adiuvit, ut pila omnia hastaeque non, tanquam ex aequo missa, vana (quod plerumque fit) caderent, sed omnia librata ponderibus figerentur; oneratique telis Galli, quibus aut corpora transfixa, aut praegravata inhaerentibus gerebant scuta, quum cursu paene in adversum subissent, primo incerti restitere: dein, quum ipsa cunctatio et his animos minuisset, et auxisset hosti, impulsi retro ruere alii super alios, stragemque inter se caede ipsa foediorem dare. Adeo praecipiti turba obtriti plures, quam ferro necati.

XXIV. Necdum certa Romanis victoria erat: alia in campum degressis supererat moles. Namque multitudo Gallorum, sensum omnem talis damni exsuperans, velut nova rursus exoriente acie, integrum militem adversus victorem hostem ciebat. Stetitque suppresso impetu Romanus; et quia iterum fessis subeunda dimicatio erat, et quod consul, dum inter primores incautus agitat, laevo humero matari prope traiecto, cesserat parumper ex acie. Iamque omissa cunctando victoria erat, quum consul, vulnere alligato, revectus ad prima signa, *Quid stas, miles?* inquit. *Non cum Latino Sabinoque hoste res est, quem victum armis socium ex hoste facias. In belluas strinximus ferrum. Hauriendus, aut dandus est sanguis. Propulistis a castris, supina valle praecipites egistis, stratis corporibus hostium superstatis. Com-*

plete eadem strage campos, qua montes replestis. Nolite exspectare, dum stantes vos fugiant: inferenda sunt signa, et vadendum in hostem. His adhortationibus iterum coorti pellunt loco primos manipulos Gallorum; cuneis deinde in medium agmen perrumpunt. Inde barbari dissipati, quibus nec certa imperia, nec duces essent, vertunt impetum in suos; fusique per campos, et praeter castra etiam sua fuga praelati, quod editissimum inter aequales tumulos occurrebat oculis, arcem Albanam petunt. Consul, non ultra castra insecutus, quia et vulnus degravabat, et subiicere exercitum pugna fessum tumulis ab hoste occupatis nolebat, praeda omni castrorum militi data, victorem exercitum, opulentumque Gallicis spoliis, Romam reduxit. Moram triumpho vulnus consulis attulit: eademque causa dictatoris desiderium senatui fecit, ut esset, qui aegris consulibus comitia haberet. Dictator L. Furius Camillus dictus, addito magistro equitum P. Cornelio Scipione, reddidit Patribus possessionem pristinam consulatus. Ipse ob id meritum ingenti Patrum studio creatus consul, collegam Ap. Claudium Crassum dixit.

XXV. Priusquam inirent novi consules magistratum, triumphus a Popillio de Gallis actus magno favore plebis: mussantesque inter se rogitabant, *num quem plebeii consulis poeniteret?* Simul dictatorem increpabant, qui legis Liciniae spretae mercedem consulatum, privata cupiditate, quam publica iniuria, foediorem, cepisset, ut se ipse consulem dictator crearet. Annus multis variisque motibus fuit insignis. Galli ex Albanis montibus, quia hiemis vim pati nequiverant, per campos maritimaque loca vagi populabantur. Mare infestum classibus Graecorum erat, oraque litoris Antiatis, Laurensque tractus, et Tiberis ostia: ut praedones maritimi, cum terrestribus congressi, ancipiti semel proelio decertarint, dubii-

que discesserint in castra Galli, Graeci retro ad naves, victos se, an victores, putarent. Inter hos longe maximus exstitit terror, concilia populorum Latinorum ad lucum Ferentinae habita: responsumque haud ambiguum imperantibus milites Romanis datum, *absisterent imperare iis, quorum auxilio egerent. Latinos pro sua libertate potius, quam pro alieno imperio, laturos arma.* Inter duo simul bella externa, defectione etiam sociorum senatus anxius, quum cerneret metu tenendos, quos fides non tenuisset, extendere omnes imperii vires consules delectu habend. iussit. Civili quippe standum exercitu esse, quando socialis coetus desereret. Undique, non urbana tantum, sed etiam agresti iuventute, decem legiones scriptae dicuntur quaternum millium et ducenorum peditum, equitumque trecenorum. Quem nunc novum exercitum, si qua externa vis ingruat, hae vires populi Romani, quas vix terrarum capit orbis, contractae in unum haud facile efficiant: adeo in quae laboramus sola crevimus, divitias, luxuriamque. Inter cetera tristia eius anni, consul alter Ap. Claudius in ipso belli apparatu moritur: redierantque res ad Camillum; cui unico consuli, vel ob aliam dignationem haud subiiciendam dictaturae, vel ob omen faustum ad Gallicum tumultum cognominis, dictatorem arrogari haud satis decorum visum est Patribus. Consul, duabus legionibus urbi praepositis, octo cum L. Pinario praetore divisis, memor paternae virtutis, Gallicum sibi bellum extra sortem sumit: praetorem maritimam oram tutari, Graecosque arcere litoribus iussit. Et, quum in agrum Pomptinum descendisset, quia neque in campis congredi nulla cogente re volebat, et prohibendo populationibus, quos rapto vivere necessitas cogeret, satis domari credebat hostem, locum idoneum stativis delegit.

XXVI. Ubi quum stationibus quieti tempus tere-

rent, Gallus processit, magnitudine atque armis insignis: quatiensque scutum hasta, quum silentium fecisset, provocat per interpretem unum ex Romanis, qui secum ferro decernat. M. erat Valerius tribunus militum, adolescens, qui haud indigniorem eo decore se, quam T. Manlium, ratus, prius sciscitatus consulis voluntatem, in medium armatus processit. Minus insigne certamen humanum numine interposito deorum factum. Namque conserenti iam manum Romano corvus repente in galea consedit, in hostem versus: quod primo, ut augurium coelo missum, laetus accepit tribunus. Precatus deinde, *Si divus, si diva esset, qui sibi praepetem misisset, volens propitius adesset.* Dictu mirabile, tenuit non solum ales captam semel sedem, sed, quotiescunque certamen initum est, levans se alis, os oculosque hostis rostro et unguibus appetiit: donec territum prodigii talis visu, oculisque simul ac mente turbatum, Valerius obtruncat. Corvus e conspectu elatus orientem petit. Hactenus quietae utrimque stationes fuere. Postquam spoliare corpus caesi hostis tribunus coepit, nec Galli se statione tenuerunt, et Romanorum cursus ad victorem etiam ocior fuit. Ibi, circa iacentis Galli corpus contracto certamine, pugna atrox concitatur. Iam non manipulis proximarum stationum, sed legionibus utrimque effusis res geritur. Camillus laetum militem victoria tribuni, laetum tam praesentibus ac secundis diis, ire in proelium iubet: ostentansque insignem spoliis tribunum, *Hunc imitare, miles*, aiebat; *et circa iacentem ducem sterne Gallorum catervas.* Dii hominesque illi affuere pugnae; depugnatumque haudquaquam certamine ambiguo cum Gallis est: adeo duorum militum eventum, inter quos pugnatum erat, utraque acies animis perceperat. Inter primos, quorum concursus alios exciverat, atrox proelium fuit: alia multitudo, priusquam

ad coniectum teli veniret, terga vertit. Primo per Volscos Falernumque agrum dissipati sunt: inde Apuliam ac mare superum petierunt. Consul, concione advocata, laudatum tribunum decem bubus aureaque corona donat. Ipse, iussus ab senatu bellum maritimum curare, cum praetore iunxit castra. Ibi, quia res trahi segnitia Graecorum non committentium se in aciem videbantur, dictatorem comitiorum causa T. Manlium Torquatum ex auctoritate senatus dixit. Dictator, magistro equitum A. Cornelio Cosso dicto, comitia consularia habuit, aemulumque decoris sui absentem M. Valerium Corvum (id enim illi deinde cognominis fuit) summo favore populi, tres et viginti natum annos, consulem renuntiavit. Collega Corvo de plebe M. Popillius Laenas quartum consul futurus datus est. Cum Graecis a Camillo nulla memorabilis gesta res: nec illi terra, nec Romanus mari bellator erat. Postremo, quum litoribus arcerentur, aqua etiam praeter cetera necessaria usui deficiente, Italiam reliquere. Cuius populi ea, cuiusque gentis classis fuerit, nihil certi est. Maxime Siciliae fuisse tyrannos crediderim: nam ulterior Graecia, ea tempestate intestino fessa bello, iam Macedonum opes horrebat.

XXVII. Exercitibus dimissis, quum et foris pax et domi concordia ordinum otium esset, ne nimis laetae res essent, pestilentia civitatem adorta coegit senatum imperare decemviris, ut libros Sibyllinos inspicerent; eorumque monitu lectisternium fuit. Eodem anno Satricum ab Antiatibus colonia deducta, restitutaque urbs, quam Latini diruerant. Et cum Carthaginiensibus legatis Romae foedus ictum, quum amicitiam ac societatem petentes venissent. Idem otium domi forisque mansit T. Manlio Torquato, C. Plautio consulibus: semunciarium tantum ex unciario fenus factum, et in pensiones aequas trien-

nii, ita ut quarta praesens esset, solutio aeris alieni dispensata est. Et sic quoque parte plebis affecta, fides tamen publica privatis difficultatibus potior ad curam senatui fuit. Levatae maxime res, quia tributo ac delectu supersessum. Tertio anno post Satricum restitutum a Volscis, M. Valerius Corvus, secundum consul cum C. Poetelio factus, quum ex Latio nuntiatum esset, legatos ab Antio circumire populos Latinorum ad concitandum bellum; priusquam plus hostium fieret, Volscis arma inferre iussus, ad Satricum exercitu infesto pergit. Quo quum Antiates aliique Volsci praeparatis iam ante, si quid ab Roma moveretur, copiis occurrissent, nulla mora inter infensos diutino odio dimicandi facta est. Volsci, ferocior ad rebellandum, quam ad bellandum gens, certamine victi, fuga effusa Satrici moenia petunt: et, ne in muris quidem satis firma spe, quum corona militum cincta iam scalis caperetur urbs, ad quattuor millia militum, praeter multitudinem imbellem, sese dedidere. Oppidum dirutum atque incensum: ab aede tantum Matris Matutae abstinuere ignem. Praeda omnis militi data. Extra praedam quattuor millia deditorum habita. Eos vinctos consul ante currum triumphans egit: venditis deinde magnam pecuniam in aerarium redegit. Sunt, qui hanc multitudinem captivam servorum fuisse scribant: idque magis verisimile est, quam deditos veniisse.

XXVIII. Hos consules secuti sunt M. Fabius Dorso, Ser. Sulpicius Camerinus. Auruncum inde bellum ab repentina populatione coeptum: metuque, ne id factum populi unius, consilium omnis nominis Latini esset, dictator velut adversus armatum iam Latium L. Furius creatus, magistrum equitum Cn. Manlium Capitolinum dixit. Et quum (quod per magnos tumultus fieri solitum erat) iustitio indicto, delectus

sine vacationibus habitus esset; legiones, quantum maturari potuit, in Auruncos ductae. Ibi praedonum magis, quam hostium, animi inventi. Prima itaque acie debellatum est. Dictator tamen, quia et ultro bellum intulerant, et sine detrectatione se certamini offerebant, deorum quoque opes adhibendas ratus, inter ipsam dimicationem aedem Iunoni Monetae vovit: cuius damnatus voti quum victor Romam revertisset, dictatura se abdicavit. Senatus duumviros ad eam aedem pro amplitudine populi Romani faciendam creari iussit. Locus in arce destinatus, quae area aedium M. Manlii Capitolini fuerat. Consules, dictatoris exercitu ad bellum Volscum usi, Soram ex hostibus, incautos adorti, ceperunt. Anno post, quam vota erat, aedes Monetae dedicatur, C. Marcio Rutilo tertium, T. Manlio Torquato secundum consulibus. Prodigium extemplo dedicationem secutum, simile vetusto montis Albani prodigio. Namque et lapidibus pluit, et nox interdiu visa intendi: librisque inspectis, quum plena religione civitas esset, senatui placuit, dictatorem feriarum constituendarum causa dici. Dictus P. Valerius Publicola: magister equitum ei Q. Fabius Ambustus datus est. Non tribus tantum supplicatum ire placuit, sed finitimos etiam populos; ordoque iis, quo quisque die supplicarent, statutus. Iudicia eo anno populi tristia in feneratores facta, quibus ab aedilibus dicta dies esset, traduntur. Et res, haud ulla insigni ad memoriam causa, ad interregnum rediit. Ex interregno, ut id actum videri posset, ambo patricii consules creati sunt, M. Valerius Corvus tertium, A. Cornelius Cossus.

XXIX. Maiora iam hinc bella, et viribus hostium, et longinquitate vel regionum, vel temporum spatio, quibus bellatum est, dicentur. Namque eo anno adversus Samnites, gentem opibus armisque validam,

mota arma. Samnitium bellum, ancipiti Marte gestum, Pyrrhus hostis, Pyrrhum Poeni secuti. Quanta rerum moles! quoties in extrema periculorum ventum, ut in hanc magnitudinem, quae vix sustinetur, erigi imperium posset! Belli autem causa cum Samnitibus, Romanis, quum societate amicitiaque iuncti essent, extrinsecus venit; non orta inter ipsos est. Samnites Sidicinis iniusta arma, quia viribus plus poterant, quum intulissent, coacti inopes ad opulentiorum auxilium confugere, Campanis sese coniungunt. Campani magis nomen ad praesidium sociorum, quam vires, quum attulissent, fluentes luxu ab duratis usu armorum in Sidicino pulsi agro, in se deinde molem omnem belli verterunt. Namque Samnites, omissis Sidicinis, ipsam arcem finitimorum Campanos adorti, unde aeque facilis victoria, praedae atque gloriae plus esset, Tifata, imminentes Capuae colles, quum praesidio firmo occupassent, descendunt inde quadrato agmine in planitiem, quae Capuam Tifataque interiacet. Ibi rursus acie dimicatum: adversoque proelio Campani intra moenia compulsi, quum, robore iuventutis suae acciso, nulla propinqua spes esset, coacti sunt ab Romanis petere auxilium.

XXX. Legati, introducti in senatum, maxime in hanc sententiam locuti sunt: *Populus nos Campanus legatos ad vos, Patres conscripti, misit, amicitiam in perpetuum, auxilium praesens a vobis petitum. Quam si secundis rebus nostris petissemus, sicut coepta celerius, ita infirmiore vinculo contracta esset. Tunc enim, ut qui ex aequo nos venisse in amicitiam meminissemus, amici forsitan pariter ac nunc, subiecti atque obnoxii vobis minus essemus. Nunc, misericordia vestra conciliati, auxilioque in dubiis rebus defensi, beneficium quoque acceptum colamus, oportet; ne ingrati atque omni ope divina humana-*

que indigni videamur. Neque, hercule, quod Samnites priores amici sociique vobis facti sunt, ad id valere arbitror, ne nos in amicitiam accipiamur; sed ut vetustate et gradu honoris nos praestent: neque enim foedere Samnitium, ne qua nova iungeretis foedera, cautum est. Fuit quidem apud vos semper satis iusta causa amicitiae, velle eum vobis amicum esse, qui vos appeteret. Campani, etsi fortuna praesens magnifice loqui prohibet, non urbis amplitudine, non agri ubertate, ulli populo praeterquam vobis cedentes, haud parva, ut arbitror, accessio bonis rebus vestris in amicitiam venimus vestram. Aequis Volscisque, aeternis hostibus huius urbis, quandocunque se moverint, ab tergo erimus: et, quod vos pro salute nostra priores feceritis, id nos pro imperio vestro et gloria semper faciemus. Subactis iis gentibus quae inter nos vosque sunt, quod propediem futurum spondet et virtus et fortuna vestra, continens imperium usque ad nos habebitis. Acerbum ac miserum est, quod fateri nos fortuna nostra cogit. Eo ventum est, Patres conscripti, ut aut amicorum, aut inimicorum Campani simus. Si defenditis, vestri: si deseritis, Samnitium erimus. Capuam ergo et Campaniam omnem vestris an Samnitium viribus accedere malitis, deliberate. Omnibus quidem, Romani, vestram misericordiam, vestrumque auxilium aequum est patere; iis tamen maxime, qui, eam implorantibus aliis auxilium dum supra vires suas praestant, omnes ipsi in hanc necessitatem venerunt. Quanquam pugnavimus verbo pro Sidicinis, re pro nobis, quum videremus finitimum populum nefario latrocinio Samnitium peti; et, ubi conflagrassent Sidicini, ad nos traiecturum illud incendium esse. Nec enim nunc, quia dolent iniuriam acceptam Samnites, sed quia gaudent oblatam sibi esse causam, oppugnatum nos veniunt. An, si ultio irae haec, et non occasio cupiditatis explendae esset, pa-

rum fuit, quod semel in Sidicino agro, iterum in Campania ipsa legiones nostras cecidere? Quae est ista tam infesta ira, quam per duas acies fusus sanguis explere non potuerit? Adde huc populationem agrorum, praedas hominum atque pecudum actas, incendia villarum ac ruinas, omnia ferro ignique vastata. Hiscine ira expleri non potuit? Sed cupiditas explenda est. Ea ad oppugnandam Capuam rapit. Aut delere urbem pulcherrimam, aut ipsi possidere volunt. Sed vos potius, Romani, beneficio vestro occupate eam, quam illos habere per maleficium sinatis. Non loquor apud recusantem iusta bella populum; sed tamen, si ostenderitis auxilia vestra, ne bello quidem arbitror vobis opus fore. Usque ad nos contemptus Samnitium pervenit, supra non escendit. Itaque umbra vestri auxilii, Romani, tegi possumus: quicquid dein de habuerimus, quicquid ipsi fuerimus, vestrum id omne existimaturi. Vobis arabitur ager Campanus; vobis Capua urbs frequentabitur: conditorum, parentum, deorum immortalium numero nobis eritis. Nulla colonia vestra erit, quae nos obsequio erga vos fideque superet. Annuite, Patres conscripti, nutum numenque vestrum invictum Campanis, et iubete sperare, incolumem Capuam futuram. Qua frequentia omnium generum multitudinis prosequente creditis nos illinc profectos? quam omnia votorum lacrimarumque plena reliquisse? in qua nunc exspectatione senatum populumque Campanum, coniuges, liberosque nostros esse? Stare omnem multitudinem ad portas, viam hinc ferentem prospectantes, certum habeo, quid illis nos, Patres conscripti, sollicitis ac pendentibus animi renuntiare iubeatis. Alterum responsum salutem, victoriam, lucem, ac libertatem; alterum ominari horreo, quae ferat. Proinde ut aut de vestris futuris sociis atque amicis, aut nusquam ullis futuris nobis, consulite.

XXXI. Summotis deinde legatis, quum consultus senatus esset, etsi magnae parti urbs maxima opulentissimaque Italiae, uberrimus ager marique propinquus ad varietates annonae horreum populi Romani fore videbatur; tamen tanta utilitate fides antiquior fuit, responditque ita ex auctoritate senatus consul: *Auxilio vos, Campani, dignos censet senatus: sed ita vobiscum amicitiam institui par est, ne qua vetustior amicitia ac societas violetur. Samnites nobiscum foedere iuncti sunt. Itaque arma, deos prius, quam homines, violatura, adversus Samnites vobis negamus. Legatos, sicut fas iusque est, ad socios atque amicos precatum mittemus, ne qua vobis vis fiat.* Ad ea princeps legationis, (sic enim domo mandatum attulerant) *Quandoquidem,* inquit, *nostra tueri adversus vim atque iniuriam iusta vi non vultis, vestra certe defendetis. Itaque populum Campanum, urbemque Capuam, agros, delubra deum, divina humanaque omnia in vestram, Patres conscripti, populique Romani ditionem dedimus; quicquid deinde patiemur, dediticii vestri passuri.* Sub haec dicta omnes, manus ad consules tendentes, pleni lacrimarum in vestibulo curiae procubuerunt. Commoti Patres vice fortunarum humanarum, si ille praepotens opibus populus, luxuria superbiaque clarus, a quo paullo ante auxilium finitimi petissent, adeo infractos gereret animos, ut se ipse suaque omnia potestatis alienae faceret: tum iam fides agi visa, deditos non prodi, nec facturum aequa Samnitium populum censebant, si agrum urbemque, per deditionem factam populi Romani, oppugnarent. Legatos itaque extemplo mitti ad Samnites placuit: data mandata, *ut preces Campanorum, responsum senatus amicitiae Samnitium memor, deditionem postremo factam, Samnitibus exponerent. Peterent pro societate amicitiaque, ut dediticiis suis parcerent: neque in eum*

agrum, qui populi Romani factus esset, hostilia arma inferrent. Si leniter agendo parum proficerent, denuntiarent Samnitibus populi Romani senatusque verbis, ut Capua urbe Campanoque agro abstinerent. Haec legatis agentibus in concilio Samnitium adeo est ferociter responsum, ut non solum gesturos se esse dicerent id bellum, sed magistratus eorum e curia egressi, stantibus legatis, praefectos cohortium vocarent; iisque clara voce imperarent, ut praedatum in agrum Campanum extemplo proficiscerentur.

XXXII. Hac legatione Romam relata, positis omnium aliarum rerum curis, Patres, fetialibus ad res repetendas missis, belloque, quia non redderentur, sollenni more indicto, decreverunt, ut primo quoque tempore de ea re ad populum ferretur: iussuque populi consules ambo cum duobus ab urbe exercitibus profecti, Valerius in Campaniam, Cornelius in Samnium, ille ad montem Gaurum, hic ad Saticulam castra ponunt. Priori Valerio Samnitium legiones (eo namque omnem belli molem inclinaturam censebant) occurrunt. Simul in Campanos stimulabat ira, tam promptos nunc ad ferenda, nunc ad arcessenda adversus se auxilia. Ut vero castra Romana viderunt, ferociter pro se quisque signum duces poscere, affirmare, eadem fortuna Romanum Campano laturum opem, qua Campanus Sidicino tulerit. Valerius, levibus certaminibus, tentandi hostis causa, haud ita multos moratus dies, signum pugnae proposuit, paucis suos adhortatus: *Ne novum bellum eos novusque hostis terreret. Quidquid ab urbe longius proferrent arma, magis magisque in inbelles gentes eos prodire. Ne Sidicinorum Campanorumque cladibus Samnitium aestimarent virtutem. Qualescunque inter se certaverint, necesse fuisse, alteram partem vinci. Campanos quidem haud dubie magis nimio luxu fluentibus rebus mollitiaque sua, quam vi*

hostium, victos esse. Quid autem esse duo prospera in tot saeculis bella Samnitium adversus tot decora populi Romani, qui triumphos paene plures, quam annos ab urbe condita, numeret? qui omnia circa se, Sabinos, Etruriam, Latinos, Hernicos, Aequos, Volscos, Auruncos, domita armis habeat? qui Gallos, tot proeliis caesos, postremo in mare ac naves fuga compulerit? Quum gloria belli ac virtute sua quemque fretos ire in aciem debere, tum etiam intueri, cuius ductu auspicioque ineunda pugna sit: utrum qui audiendus duntaxat magnificus adhortator sit, verbis tantum ferox, operum militarium expers: an qui et ipse tela tractare, procedere ante signa, versari media in mole pugnae sciat. Facta mea, non dicta, vos, milites, inquit, *sequi volo; nec disciplinam modo, sed exemplum etiam, a me petere. Non factionibus modo, nec per coitiones usitatas nobilibus, sed hac dextra, mihi tres consulatus summamque laudem peperi. Fuit, quum hoc dici poterat: Patricius enim eras, et a liberatoribus patriae ortus: et, eodem anno familia ista consulatum, quo urbs haec consulem, habuit. Nunc iam nobis Patribus vobisque plebeiis promiscuus consulatus patet, nec generis, ut ante, sed virtutis est praemium. Proinde summum quodque spectate, milites, decus. Non, si mihi novum hoc Corvi cognomen diis auctoribus homines dedistis, Publicolarum vetustum familiae nostrae cognomen memoria excessit. Semper ego plebem Romanam militiae domique, privatus, in magistratibus parvis magnisque, aeque tribunus ac consul, eodem tenore per omnes deinceps consulatus, colo atque colui. Nunc, quod instat, diis bene iuvantibus, novum atque integrum de Samnitibus triumphum mecum petite.*

XXXIII. Non alias militi familiarior dux fuit, omnia inter infimos militum haud gravate munia obeundo. In ludo praeterea militari, quum velocitatis

viriumque inter se aequales certamina ineunt, comiter facilis vincere ac vinci vultu eodem; nec quemquam aspernari parem, qui se offerret; factis benignus pro re, dictis haud minus libertatis alienae, quam suae dignitatis, memor: et, quo nihil popularius est, quibus artibus petierat magistratus, iisdem gerebat. Itaque universus exercitus, incredibili alacritate adhortationem prosecutus ducis, castris egreditur. Proelium, ut quod maxime unquam, pari spe, utrimque aequis viribus, cum fiducia sui, sine contemptu hostium, commissum est. Samnitibus ferociam augebant novae res gestae et paucos ante dies geminata victoria; Romanis contra quadringentorum annorum decora, et conditae urbi aequalis victoria: utrisque tamen novus hostis curam addebat. Pugna indicio fuit, quos gesserint animos: namque ita conflixerunt, ut aliquamdiu in neutram partem inclinarent acies. Tum consul, trepidationem iniiciendam ratus, quando vi pelli non poterant, equitibus immissis turbare prima signa hostium conatur. Quos ubi nequicquam tumultuantes in spatio exiguo volvere turmas vidit, nec posse aperire in hostes viam, revectus ad antesignanos legionum, quum desiluisset ex equo, *Nostrum,* inquit, *peditum illud, milites, est opus. Agitedum, ut me videritis, quacunque incessero in aciem hostium, ferro viam facientem, sic pro se quisque obvios sternite. Illa omnia, qua nunc erectae micant hastae, patefacta strage vasta cernetis.* Haec dicta dederat, quum equites consulis iussu discurrunt in cornua, legionibus in mediam aciem aperiunt viam. Primus omnium consul invadit hostem; et, cum quo forte contulit gradum, obtruncat. Hoc spectaculo accensi dextra laevaque, ante se quisque, memorandum proelium cient. Stant obnisi Samnites, quanquam plura accipiunt, quam inferunt, vulnera. Aliquamdiu iam pugnatum erat; atrox caedes

circa signa Samnitium, fuga ab nulladum parte erat: adeo morte sola vinci destinaverant animis. Itaque Romani, quum et fluere iam lassitudine vires sentirent, et diei haud multum superesset, accensi ira concitant se in hostem. Tum primum referri pedem atque inclinari rem in fugam apparuit; tum capi, occidi Samnis: nec superfuissent multi, ni nox victoriam magis, quam proelium, diremisset. Et Romani fatebantur, nunquam cum pertinaciore hoste conflictum: et Samnites, quum quaereretur, quaenam prima causa tam obstinatos movisset in fugam? *oculos sibi Romanorum ardere visos*, aiebant, *vesanosque vultus et furentia ora: inde plus, quam ex alia ulla re, terroris ortum.* Quem terrorem non pugnae solum eventu, sed nocturna profectione, confessi sunt. Postero die vacuis hostium castris Romanus potitur: quo se omnis Campanorum multitudo gratulabunda effudit.

XXXIV. Ceterum hoc gaudium magna prope clade in Samnio foedatum est. Nam ab Saticula profectus Cornelius consul exercitum incaute in saltum, cava valle pervium, circaque insessum ab hoste, induxit: nec prius, quam recipi tuto signa non poterant, imminentem capiti hostem vidit. Dum id morae Samnitibus est, quoad totum in vallem infimam demitteret agmen; P. Decius tribunus militum conspicit unum editum in saltu collem, imminentem hostium castris, aditu arduum impedito agmini, expeditis haud difficilem. Itaque consuli territo animi, *Videsne tu*, inquit, *A. Corneli, cacumen illud supra hostem? Arx illa est spei salutisque nostrae, si eam, quam caeci reliquere Samnites, impigre capimus. Ne tu mihi plus, quam unius legionis principes hastatosque, dederis: cum quibus ubi evasero in summum, perge hinc omni liber metu, teque et exercitum serva. Neque enim moveri hostis, subiectus nobis ad omnes*

ictus, sine sua pernicie poterit. Nos deinde aut fortuna populi Romani, aut nostra virtus expediet. Collaudatus ab consule, accepto praesidio, vadit occultus per saltum; nec prius ab hoste est visus, quam loco, quem petebat, appropinquavit. Inde admiratione paventibus cunctis, quum omnium in se vertisset oculos, et spatium consuli dedit ad subducendum agmen in aequiorem locum, et ipse in summo constitit vertice. Samnites, dum huc illuc signa vertunt, utriusque rei amissa occasione, neque insequi consulem, nisi per eandem vallem, in qua paullo ante subiectum eum telis suis habuerant, possunt; nec erigere agmen in captum super se ab Decio tumulum. Sed quum ira in hos magis, qui fortunam gerendae rei eripuerant, tum propinquitas loci atque ipsa paucitas incitat: et nunc circumdare undique collem armatis volunt, ut a consule Decium intercludant; nunc viam patefacere, ut degressos in vallem adoriantur. Incertos quid agerent, nox oppressit. Decium primum spes tenuit, cum subeuntibus in adversum collem ex superiore loco se pugnaturum: deinde admiratio incessit, quod nec pugnam inirent, nec, si ab eo consilio iniquitate loci deterrerentur, opere se valloque circumdarent. Tum centurionibus ad se vocatis, *Quaenam illa inscitia belli ac pigritia est? aut quonam modo isti ex Sidicinis Campanisque victoriam pepererunt? Huc atque illuc signa moveri, ac modo in unum conferri, modo educi videtis. Opus quidem incipit nemo, quum iam circumdati vallo potuerimus esse. Tum vero nos similes istorum simus, si diutius hic moremur, quam commodum sit. Agitedum, ite mecum; ut, dum lucis aliquid superest, quibus locis praesidia ponant, qua pateat hinc exitus, exploremus.* Haec omnia sagulo gregali amictus, centurionibus item manipularium militum habitu ductis, ne ducem circumire hostes notarent, perlustravit.

XXXV. Vigiliis deinde dispositis, ceteris omnibus tesseram dari iubet: *ubi secundae vigiliae buccina datum signum esset, armati cum silentio ad se convenirent.* Quo ubi, sicut edictum erat, taciti convenerunt, *Hoc silentium, milites,* inquit, *omisso militari assensu, in me audiendo servandum est. Ubi sententiam meam vobis peregero, tum, quibus eadem placebunt, in dextram partem taciti transibitis: quae pars maior erit, eo stabitur consilio. Nunc, quae mente agitem, audite. Non fuga delatos, nec inertia relictos hic vos circumvenit hostis. Virtute cepistis locum; virtute hinc, oportet, evadatis. Veniendo huc exercitum egregium populi Romani servastis; erumpendo hinc vosmet ipsos servate. Digni estis, qui pauci pluribus opem tuleritis, ipsi nullius auxilio egueritis. Cum eo hoste res est, qui hesterno die delendi omnis exercitus fortuna per socordiam usus non sit; hunc tam opportunum collem imminentem capiti suo non ante viderit, quam captum a nobis; nos tam paucos tot ipsi millibus hominum nec ascensu arcuerint; nec tenentes locum, quum diei tantum superesset, vallo circumdederint. Quem videntem ac vigilantem sic eluseritis, sopitum, oportet, fallatis; imo necesse est. In eo enim loco res sunt nostrae, ut vobis ego magis necessitatis vestrae index, quam consilii auctor, sim. Neque enim, maneatis, an abeatis hinc, deliberari potest; quum, praeter arma et animos armorum memores, nihil vobis fortuna reliqui fecerit, fameque et siti moriendum sit, si plus, quam viros ac Romanos decet, ferrum timeamus. Ergo una est salus erumpere hinc atque abire. Id aut interdiu aut nocte faciamus, oportet. Ecce autem aliud minus dubium: quippe si lux exspectetur, quae spes est, non vallo perpetuo fossaque nos saepturum hostem, qui nunc corporibus suis subiectis undique cinxerit, ut videtis, collem? Atqui, si nox opportuna est eruptioni, sicut est, haec profecto*

noctis aptissima hora est. Signo secundae vigiliae convenistis, quod tempus mortales somno altissimo premit. Per corpora sopita vadetis; vel silentio incautos fallentes, vel sentientibus clamore subito pavorem iniecturi. Me modo sequimini, quem secuti estis. Ego eandem, quae duxit huc, sequar fortunam. Quibus haec salutaria videntur, agitedum, in dextram partem pedibus transite.

XXXVI. Omnes transierunt, vadentemque per intermissa custodiis loca Decium secuti sunt. Iam evaserant media castra, quum superscandens vigilum strata somno corpora miles offenso scuto praebuit sonitum. Quo excitatus vigil quum proximum movisset, erectique alios concitarent, ignari cives an hostes essent, praesidium erumperet, an consul castra cepisset: Decius, quum non fallerent, clamorem tollere iussis militibus, torpidos somno insuper pavore exanimat; quo praepediti, nec arma impigre capere, nec obsistere, nec insequi poterant. Inter trepidationem tumultumque Samnitium, praesidium Romanum, obviis custodibus caesis, ad castra consulis pervadit. Aliquantum supererat noctis, iamque in tuto videbantur esse; quum Decius, *Macti virtute,* inquit, *milites Romani, este. Vestrum iter ac reditum omnia saecula laudibus ferent. Sed ad conspiciendam tantam virtutem luce ac die opus est: nec vos digni estis, quos cum tanta gloria in castra reduces silentium ac nox tegat. Hic lucem quieti opperiamur.* Dictis obtemperatum. Atque ubi primum illuxit, praemisso nuntio ad consulem in castra, ingenti gaudio concitantur: et, tessera data, incolumes reverti, qui sua corpora pro salute omnium haud dubio periculo obiecissent, pro se quisque obviam effusi laudant, gratulantur, singulos universosque servatores suos vocant: diis laudes gratesque agunt, Decium in coelum ferunt. Hic Decii castrensis trium-

phus fuit, incedentis per media castra cum armato praesidio, coniectis in eum omnium oculis, et omni honore tribunum consuli aequantibus. Ubi ad praetorium ventum est, consul classico ad concionem convocat: orsusque meritas Decii laudes, interfante ipso Decio, distulit concionem: qui auctor omnia posthabendi, dum occasio in manibus esset, perpulit consulem, ut hostes, et nocturno pavore attonitos, et circa collem castellatim dissipatos, aggrederetur: credere etiam aliquos, ad se sequendum emissos, per saltum vagari. Iussae legiones arma capere: egressaeque castris, quum per exploratores notior iam saltus esset, via patentiore ad hostem ducuntur. Quem incautum improviso adortae, quum palati passim Samnitium milites, plerique inermes, nec coire in unum, nec arma capere, nec recipere intra vallum se possent, paventem primum in castra compellunt: deinde castra ipsa, turbatis stationibus, capiunt. Perfertur circa collem clamor: fugatque ex suis quemque praesidiis. Ita magna pars absenti hosti cessit. Quos intra vallum egerat pavor, (fuere autem ad triginta millia) omnes caesi; castra direpta.

XXXVII. Ita rebus gestis, consul, advocata concione, P. Decii non coeptas solum ante, sed cumulatas nova virtute laudes peragit: et praeter militaria alia dona, aurea corona eum et centum bubus, eximioque uno albo opimo auratis cornibus, donat. Milites, qui in praesidio simul fuerant, duplici frumento in perpetuum, in praesentia singulis bubus binisque privis tunicis donati. Secundum consulis donationem legiones gramineam coronam obsidionalem, clamore donum approbantes, Decio imponunt. Altera corona, eiusdem honoris index, a praesidio suo imposita est. His decoratus insignibus bovem eximium Marti immolavit; centum boves militibus dono dedit, qui secum in expeditione fuerant. Iisdem

militibus legiones libras farris et sextarios vini contulerunt: omniaque ea ingenti alacritate per clamorem militarem, indicem omnium assensus, gerebantur. Tertia pugna ad Suessulam commissa est: qua fugatus a M. Valerio Samnitium exercitus, omni robore iuventutis domo accito, certamine ultimo fortunam experiri statuit. Ab Suessula nuntii trepidi Capuam, inde equites citati ad Valerium consulem, opem oratum, veniunt. Confestim signa mota: relictisque impedimentis castrorum valido praesidio, raptim agitur agmen: nec procul ab hoste locum perexiguum (ut quibus, praeter equos, ceterorum iumentorum calonumque turba abesset) castris cepit. Samnitium exercitus, velut haud ulla mora pugnae futura esset, aciem instruit: deinde, postquam nemo obvius ibat, infestis signis ad castra hostium succedit. Ibi ut militem in vallo vidit, missique ab omni parte exploratum, quam in exiguum orbem contracta castra essent, paucitatem inde hostium colligentes, retulerunt; fremere omnis acies, complendas esse fossas scindendumque vallum, et in castra irrumpendum: transactumque ea temeritate bellum foret, ni duces continuissent impetum militum. Ceterum, quia multitudo sua commeatibus gravis, et prius sedendo ad Suessulam, et tum certaminis mora, haud procul ab rerum omnium inopia esset; placuit, dum inclusus paveret hostis, frumentatum per agros militem duci: interim et Romano, qui expeditus, quantum humeris inter arma geri posset frumenti, secum attulisset, defutura omnia. Consul palatos per agros quum vidisset hostes, stationes infrequentes relictas, paucis milites adhortatus, ad castra oppugnanda ducit. Quae quum primo clamore atque impetu cepisset, pluribus hostium in tentoriis suis, quam in portis valloque, caesis, signa captiva in unum locum conferri iussit; relictisque duabus le-

gionibus custodiae et praesidii causa, gravi edicto monitis, ut, donec ipse revertisset, praeda abstinerent; profectus agmine instructo, quum praemissus eques velut indagine dissipatos Samnites ageret, caedem ingentem fecit. Nam neque quo signo coirent inter se, neque, utrum castra peterent, an longiorem intenderent fugam, territis constare poterat. Tantumque fugae ac formidinis fuit, ut ad quadraginta millia scutorum, nequaquam tot caesis, et signa militaria cum iis, quae in castris capta erant, ad centum septuaginta ad consulem deferrentur. Tum in castra hostium reditum: ibique omnis praeda militi data.

XXXVIII. Huius certaminis fortuna et Faliscos, quum in indutiis essent, foedus petere ab senatu coegit; et Latinos, iam exercitibus comparatis, ab Romano in Pelignum vertit bellum. Neque ita rei gestae fama Italiae se finibus tenuit: sed Carthaginienses quoque legatos gratulatum Romam misere cum coronae aureae dono, quae in Capitolio in Iovis cella poneretur. Fuit pondo viginti quinque. Consules ambo de Samnitibus triumpharunt, sequente Decio insigni cum laude donisque: quum incondito militari ioco haud minus tribuni celebre nomen, quam consulum, esset. Campanorum deinde Suessulanorumque auditae legationes: precantibusque datum, ut praesidium eo in hiberna mitteretur, quo Samnitium excursiones arcerentur. Iam tum minime salubris militari disciplinae Capua instrumento omnium voluptatium delinitos militum animos avertit a memoria patriae: inibanturque consilia in hibernis eodem scelere adimendae Campanis Capuae, per quod illi eam antiquis cultoribus ademissent: *neque immerito suum ipsorum exemplum in eos versurum. Cur autem potius Campani agrum Italiae uberrimum, dignam agro urbem, qui nec se nec sua tutari possint, quam*

victor exercitus haberet, qui suo sudore ac sanguine inde Samnites depulisset? An aequum esse, dediticios suos illa fertilitate atque amoenitate perfrui; se, militando fessos, in pestilente atque arido circa urbem solo luctari, aut in urbe insidentem tabem crescentis in dies fenoris pati? Haec agitata occultis coniurationibus, necdum vulgata in omnes consilia, invenit novus consul C. Marcius Rutilus, cui Campania sorte provincia evenerat, Q. Servilio collega ad urbem relicto. Itaque quum omnia ea, sicut gesta erant, per tribunos comperta haberet, et aetate et usu doctus (quippe qui iam quartum consul esset, dictatorque et censor fuisset) optimum ratus, differendo spem, quandocunque vellent, consilii exsequendi, militarem impetum frustrari; rumorem dissipat, in iisdem oppidis et anno post praesidia hibernatura. Divisa enim erant per Campaniae urbes, manaverantque a Capua consilia in exercitum omnem. Eo laxamento cogitationibus dato, quievit in praesentia seditio.

XXXIX. Consul, educto in aestiva milite, dum quietos Samnites habebat, exercitum purgare missionibus turbulentorum hominum instituit; aliis emerita dicendo stipendia esse, alios graves iam aetate, aut viribus parum validos. Quidam in commeatus mittebantur, singuli primo, deinde et cohortes quaedam, quia procul ab domo ac rebus suis hibernassent. Per speciem etiam militarium usuum, quum alii alio mitterentur, magna pars ablegati: quam multitudinem consul alter Romae praetorque, alias ex aliis fingendo moras, retinebat. Et primo quidem, ignari ludificationis, minime inviti domos revisebant. Postquam neque reverti ad signa primos, nec ferme alium, quam qui in Campania hibernassent, praecipueque ex iis seditionis auctores mitti viderunt; primum admiratio, deinde haud dubius timor incessit animos, consilia sua emanasse: *iam quaestiones, iam indicia, iam*

occulta singulorum supplicia, impotensque et crudele consulum ac Patrum in se regnum passuros. Haec, qui in castris erant, occultis sermonibus serunt, nervos coniurationis eiectos arte consulis cernentes. Cohors una, quum haud procul Anxure esset, ad Lautulas saltu angusto inter mare ac montes consedit, ad excipiendos, quos consul aliis atque aliis (ut ante dictum est) causis mittebat. Iam valida admodum numero manus erat; nec quicquam ad iusti exercitus formam, praeter ducem, deerat. Incompositi itaque praedantes in agrum Albanum perveniunt, et sub iugo Albae longae castra vallo cingunt. Perfecto inde opere, reliquum diei de imperatore sumendo sententiis decertant, nulli ex praesentibus satis fidentes. *Quem autem ab Roma posse exciri? quem Patrum aut plebis esse, qui aut se tanto periculo sciens offerat, aut cui ex iniuria insanientis exercitus causa recte committatur?* Postero die, quum eadem deliberatio teneret, ex praedatoribus vagis quidam compertum attulerunt, T. Quinctium in Tusculano agrum colere, urbis honorumque immemorem. Patriciae hic vir gentis erat: cui quum militiae, magna cum gloria actae, finem pes alter ex vulnere claudus fecisset, ruri agere vitam procul ambitione ac foro constituit. Nomine audito, extemplo agnovere virum: et, quod bene verteret, acciri iusserunt. Sed parum spei erat, voluntate quicquam facturum: vim adhiberi ac metum placuit. Itaque silentio noctis quum tectum villae, qui ad id missi erant, intrassent; somno gravem Quinctium oppressum, nihil medium, aut imperium atque honorem, aut, ubi restitaret, mortem, ni sequeretur, denuntiantes, in castra pertraxerunt. Imperator extemplo adveniens appellatus: insigniaque honoris exterrito subitae rei miraculo deferunt, et ad urbem ducere iubent. Suo magis inde impetu, quam consilio ducis, convulsis signis, infesto agmine

ad lapidem octavum viae, quae nunc Appia est, perveniunt: issentque confestim ad urbem, ni venire contra exercitum dictatoremque adversus se M. Valerium Corvum dictum audissent, et magistrum equitum L. Aemilium Mamercinum.

XL. Ubi primum in conspectum ventum, et arma signaque agnovere; extemplo omnibus memoria patriae iras permulsit. Nondum erant tam fortes ad sanguinem civilem, nec, praeter externa, noverant bella: ultimaque rabies secessio ab suis habebatur. Itaque iam duces, iam milites utrimque, congressus quaerere ad colloquia. Quinctius, quem armorum etiam pro patria satietas teneret, nedum adversus patriam; Corvus, omnes caritate cives, praecipue milites, et ante alios suum exercitum, complexus, ad colloquium processit. Cognito ei extemplo haud minore ab adversariis verecundia, quam ab suis, silentium datum: *Deos*, inquit, *immortales, milites, vestros publicos, meosque, ab urbe proficiscens ita adoravi, veniamque supplex poposci, ut mihi de vobis concordiae partae gloriam, non victoriam, darent. Satis fuit eritque, unde belli decus pariatur: hinc pax petenda est. Quod deos immortales inter nuncupanda vota expoposci, eius me compotem voti vos facere potestis; si meminisse vultis, non vos in Samnio, nec in Volscis, sed in Romano solo castra habere: si illos colles, quos cernitis, patriae vestrae esse, si hunc exercitum civium vestrorum: si me consulem vestrum, cuius ductu auspicioque priore anno bis legiones Samnitium fudistis, bis castra vi cepistis. Ego sum M. Valerius Corvus, milites, cuius vos nobilitatem beneficiis erga vos, non iniuriis, sensistis; nullius superbae in vos legis, nullius crudelis senatusconsulti auctor: in omnibus meis imperiis in me severior, quam in vos. Ac si cui genus, si cui sua virtus, si cui etiam maiestas, si cui honores subdere spiritus potuerunt; iis eram natus, id speci-*

men mei dederam, ea aetate consulatum adeptus eram, ut potuerim, tres et viginti annos natus, consul Patribus quoque ferox esse, non solum plebi. Quod meum factum dictumve consulis gravius, quam tribuni, audistis? Eodem tenore duo insequentes consulatus gessi; eodem haec imperiosa dictatura geretur: ut neque in hos meos et patriae meae milites mitior, quam in vos, horreo dicere, hostes. Ergo vos prius in me strinxeritis ferrum, quam in vos ego. Istinc signa canent, istinc clamor prius incipiet atque impetus, si dimicandum est. Inducite in animum, quod non induxerunt patres avique vestri: non illi, qui in Sacrum montem secesserunt; non hi, qui postea Aventinum insederunt. Exspectate, dum vobis singulis, ut olim Coriolano, matres coniugesque crinibus passis obviae ab urbe veniant. Tum Volscorum legiones, quia Romanum habebant ducem, quieverunt; vos, Romanus exercitus, ne destiteritis impio bello? T. Quincti, quocunque istic loco, seu volens, seu invitus, constitisti, si dimicandum erit, tum tu in novissimos te recipito: fugeris etiam honestius, tergumque civi dederis, quam pugnaveris contra patriam. Nunc ad pacificandum bene atque honeste inter primos stabis, et colloquii huius salutaris interpres fueris. Postulate aequa, et ferte: quanquam vel iniquis standum est potius, quam impias inter nos conseramus manus. T. Quinctius plenus lacrimarum, ad suos versus, *Me quoque*, inquit, *milites, si quis usus mei est, meliorem pacis, quam belli, habetis ducem. Non enim illa modo Volscus aut Samnis, sed Romanus, verba fecit; vester consul, vester imperator, milites: cuius auspicia pro vobis experti nolite adversus vos velle experiri. Qui pugnarent vobiscum infestius, et alios duces senatus habuit: qui maxime vobis, suis militibus, parceret, cui plurimum vos imperatori vestro crederetis, eum elegit. Pacem, etiam qui vincere possunt, volunt: quid nos velle oportet? Quin*

omissis ira et spe, fallacibus auctoribus, nos ipsos nostraque omnia cognitae permittimus fidei?

XLI. Approbantibus clamore cunctis, T. Quinctius, ante signa progressus, in potestate dictatoris milites fore dixit: oravit, ut causam miserorum civium susciperet, susceptamque eadem fide, qua rempublicam administrare solitus esset, tueretur. *Sibi se privatim nihil cavere: nolle alibi, quam in innocentia, spem habere. Militibus cavendum, quod apud Patres semel plebi, iterum legionibus cautum sit, ne fraudi secessio esset.* Quinctio collaudato, ceteris bonum animum habere iussis, dictator, equo citato ad urbem revectus, auctoribus Patribus, tulit ad populum in luco Petelino, ne cui militum fraudi secessio esset. Oravit etiam bona venia Quirites, ne quis eam rem ioco seriove cuiquam exprobraret. Lex quoque sacrata militaris lata est, ne cuius militis scripti nomen, nisi ipso volente, deleretur: additumque legi, ne quis, ubi tribunus militum fuisset, postea ordinum ductor esset. Id propter P. Salonium postulatum est ab coniuratis; qui alternis prope annis et tribunus militum, et primus centurio erat, quem nunc primipili appellant. Huic infensi milites erant, quod semper adversatus novis consiliis fuisset, et, ne particeps eorum esset, ab Lautulis fugisset. Itaque quum hoc unum propter Salonium ab senatu non impetraretur; tum Salonius, obtestatus Patres conscriptos, ne suum honorem pluris, quam concordiam civitatis, aestimarent, perpulit, ut id quoque ferretur. Aeque impotens postulatum fuit, ut de stipendio equitum (merebant autem triplex ea tempestate) aera demerentur, quod adversati coniurationi fuissent.

XLII. Praeter haec invenio apud quosdam, L. Genucium, tribunum plebis, tulisse ad populum, ne fenerare liceret: item aliis plebiscitis cautum, ne quis eundem magistratum intra decem annos caperet; neu

duos magistratus uno anno gereret; utique liceret consules ambos plebeios creari. Quae si omnia concessa sunt plebi, apparet, haud parvas vires defectionem habuisse. Aliis annalibus proditum est, neque dictatorem Valerium dictum, sed per consules omnem rem actam: neque, antequam Romam veniretur, sed Romae, eam multitudinem coniuratorum ad arma consternatam esse; nec in T. Quinctii villam, sed in aedes C. Manlii, nocte impetum factum, eumque a coniuratis comprehensum, ut dux fieret: inde ad quartum lapidem profectos loco munito consedisse: nec ab ducibus mentionem concordiae ortam; sed repente, quum in aciem armati exercitus processissent, salutationem factam: et permixtos dextras iungere, ac complecti inter se lacrimantes milites coepisse, coactosque consules, quum viderent aversos a dimicatione militum animos, retulisse ad Patres de concordia reconcilianda. Adeo nihil, praeterquam seditionem fuisse, eamque compositam, inter antiquos rerum auctores constat. Et huius fama seditionis, et susceptum cum Samnitibus grave bellum, aliquot populos ab Romana societate avertit: et, praeter Latinorum infidum iam diu foedus, Privernates etiam Norbam atque Setiam, finitimas colonias Romanas, incursione subita depopulati sunt.

EPITOME LIBRI VIII.

Latini cum Campanis defecerunt, et, missis legatis ad senatum, conditionem tulerunt, ut, si pacem habere vellent, alterum ex Latinis consulem facerent. Qua legatione perlata, praetor eorum Annius de Capitolio ita prolapsus est, ut exanimaretur. T. Manlius consul filium, quod contra edictum adversus Latinos, quamvis prospere, pugnasset, securi percussit.

Laborantibus in acie Romanis, P. Decius, tunc consul cum Manlio, devovit se pro exercitu: et, concitato equo quum in medios hostes se intulisset, interfectus, morte sua Romanis victoriam restituit. Latini in deditionem venerunt. T. Manlio in urbem reverso nemo ex iuventute obviam processit. Minucia virgo Vestalis incesti damnata est. Ausonibus victis, in oppidum ex iis captum Cales colonia deducta est. Item Fregellae colonia deductae sunt. Veneficium complurium matronarum deprehensum est: quarum plurimae statim epotis medicaminibus perierunt. Lex de veneficio tunc primum constituta est. Privernatibus, quum rebellassent, victis civitas data est. Palaepolitani, bello et obsidione victi, in deditionem venerunt. Q. Publilio, qui eos obsederat, primo et imperium prolatum, et pro consule decretus triumphus. Plebs nexu liberata est propter L. Papirii creditoris libidinem, qui C. Publilio debitori suo stuprum inferre voluerat. Quum L. Papirius dictator reversus in urbem ab exercitu esset propter auspicia repetenda, Q. Fabius magister equitum, occasione rei bene gerendae invitatus, contra edictum eius prospere adversus Samnites pugnavit. Ob eam causam quum dictator de magistro equitum supplicium sumpturus videretur, Fabius Romam profugit: et, quum causa parum proficeret, populi precibus donatus est. Res praeterea contra Samnites prospere gestas continet.

T. LIVII PATAVINI

LIBER VIII.

Iam consules erant C. Plautius secundum, L. Aemilius Mamercinus; quum Setini Norbanique Romam, nuntii defectionis Privernatium, cum querimoniis ac-

ceptae cladis venerunt. Volscorum item exercitum, duce Antiati populo, consedisse ad Satricum, allatum est. Utrumque bellum Plautio sorte evenit. Prius ad Privernum profectus extemplo acie conflixit. Haud magno certamine devicti hostes: oppidum captum redditumque Privernatibus, praesidio valido imposito: agri partes duae ademptae. Inde victor exercitus Satricum contra Antiates ductus. Ibi magna utrimque caede atrox proelium fuit: et quum tempestas eos, neutro inclinata spe, dimicantes diremisset, Romani, nihil eo certamine tam ambiguo fessi, in posterum diem proelium parant. Volscis, recensentibus quos viros in acie amisissent, haudquaquam idem animus ad iterandum periculum fuit. Nocte pro victis Antium agmine trepido, sauciis ac parte impedimentorum relicta, abierunt. Armorum magna vis tum inter caesa corpora hostium, tum in castris inventa est. *Ea Luae matri dare se*, consul dixit: finesque hostium usque ad oram maritimam est depopulatus. Alteri consuli Aemilio, ingresso Sabellum agrum, non castra Samnitium, non legiones usquam oppositae. Ferro ignique vastantem agros legati Samnitium pacem orantes adeunt; a quo reiecti ad senatum, potestate facta dicendi, positis ferocibus animis, pacem sibi ab Romanis, bellique ius adversus Sidicinos petierunt. *Quae se eo iustius petere, quod et in amicitiam populi Romani secundis suis rebus, non adversis, ut Campani, venissent: et adversus Sidicinos sumerent arma, suos semper hostes, populi Romani nunquam amicos; qui nec, ut Samnites, in pace amicitiam, nec, ut Campani, auxilium in bello petissent, nec in fide populi Romani, nec in ditione essent.*

II. Quum de postulatis Samnitium Ti. Aemilius praetor senatum consuluisset, reddendumque his foedus Patres censuissent, praetor Samnitibus respon-

dit: *Nec quo minus perpetua cum iis amicitia esset, per populum Romanum stetisse: nec contradici, quin, quoniam ipsos belli culpa sua contracti taedium ceperit, amicitia de integro reconcilietur. Quod ad Sidicinos attineat, nihil intercedi, quo minus Samniti populo pacis bellique liberum arbitrium sit.* Foedere icto, quum domum revertissent, extemplo inde exercitus Romanus deductus, annuo stipendio et trium mensium frumento accepto; quod pepigerat consul, ut tempus indutiis daret, quoad legati redissent. Samnites, copiis iisdem, quibus usi adversus Romanum bellum fuerant, contra Sidicinos profecti, haud in dubia spe erant mature urbis hostium potiundae. Tum ab Sidicinis deditio prius ad Romanos coepta fieri est: dein, postquam Patres ut seram eam ultimaque tandem necessitate expressam aspernabantur, ad Latinos iam sua sponte in arma motos facta est. Ne Campani quidem (adeo iniuriae Samnitium, quam beneficii Romanorum, memoria praesentior erat) his se armis abstinuere. Ex his tot populis unus ingens exercitus, duce Latino fines Samnitium ingressus, plus populationibus, quam procliis, cladium fecit: et, quanquam superiores certaminibus Latini erant, haud inviti, ne saepius dimicandum foret, agro hostium excessere. Id spatium Samnitibus datum est Romam legatos mittendi. Qui quum adissent senatum, conquesti eadem se foederatos pati, quae hostes essent passi, precibus infimis petiere, *ut satis ducerent Romani victoriam, quam Samnitibus ex Campano Sidicinoque hoste eripuissent: ne vinci etiam se ab ignavissimis populis sinerent. Latinos Campanosque, si sub ditione populi Romani essent, pro imperio arcerent Samniti agro; sin imperium abnuerent, armis coercerent.* Adversus haec responsum anceps datum, quia fateri pigebat, in potestate sua Latinos iam non esse, timebantque, ne arguendo abaliena-

rent: *Campanorum aliam conditionem esse, qui non foedere, sed per deditionem, in fidem venissent: itaque Campanos, seu velint, seu nolint, quieturos. In foedere Latino nihil esse, quo bellare, cum quibus ipsi velint, prohibeantur.*

III. Quod responsum sicut dubios Samnites, quidnam facturum Romanum censerent, dimisit, ita Campanos metu abalienavit; Latinos, velut nihil iam non concedentibus Romanis, ferociores fecit. Itaque, per speciem adversus Samnites belli parandi crebra concilia indicentes, omnibus consultationibus inter se principes occulte Romanum coquebant bellum. Huic quoque adversus servatores suos bello Campanus aderat. Sed quanquam omnia de industria celabantur, priusque, quam moverentur Romani, tolli ab tergo Samnitem hostem volebant; tamen per quosdam, privatis hospitiis necessitudinibusque coniunctos, indicia coniurationis eius Romam emanarunt, iussisque ante tempus consulibus abdicare se magistratu, quo maturius novi consules adversus tantam molem belli crearentur, religio incessit, ab iis, quorum imminutum imperium esset, comitia haberi. Itaque interregnum initum. Duo interreges fuerunt, M. Valerius ac M. Fabius. Creati consules, T. Manlius Torquatus tertium, P. Decius Mus. Eo anno Alexandrum, Epiri regem, in Italiam classem appulisse constat. Quod bellum, si prima satis prospera fuissent, haud dubie ad Romanos pervenisset. Eadem aetas rerum Magni Alexandri est: quem, sorore huius ortum, in alio tractu orbis, invictum bellis iuvenem, fortuna morbo exstinxit. Ceterum Romani, etsi defectio sociorum nominisque Latini haud dubia erat; tamen, tanquam de Samnitibus, non de se, curam agerent, decem principes Latinorum Romam evocaverunt, quibus imperarent, quae vellent. Praetores tum duos Latium habebat, L. Annium Setinum et L.

Numisium Circeiensem, ambo ex coloniis Romanis: per quos, praeter Signiam Velitrasque, et ipsas colonias Romanas, Volsci etiam exciti ad arma erant. Eos nominatim evocari placuit. Haud cuiquam dubium erat, super qua re accirentur. Itaque, concilio prius habito, praetores, quam Romam proficiscerentur, evocatos se ab senatu docent Romano, et, quae actum iri secum credant, quidnam ad ea responderi placeat, referunt.

IV. Quum aliud alii censerent, tum Annius: *Quanquam ipse ego retuli, quid responderi placeret, tamen magis ad summam rerum nostrarum pertinere arbitror, quid agendum nobis, quam quid loquendum sit. Facile erit, explicatis consiliis, accommodare rebus verba. Nam, si etiam nunc sub umbra foederis aequi servitutem pati possumus, quid abest, quin, proditis Sidicinis, non Romanorum solum, sed Samnitium quoque dicto pareamus, respondeamusque Romanis, nos, ubi innuerint, posituros arma? Sin autem tandem libertatis desiderium remordet animos, si foedus est, si societas aequatio iuris est, si consanguineos nos Romanorum esse, quod olim pudebat, nunc gloriari licet, si socialis illis exercitus is est, quo adiuncto duplicent vires suas, quem secernere ab se consules bellis propriis ponendis sumendisque nolint; cur non omnia aequantur? cur non alter ab Latinis consul datur? Ubi pars virium, ibi et imperii pars est? Est quidem nobis hoc per se haud nimis amplum, quippe concedentibus, Romam caput Latio esse: sed, ut amplum videri posset, diuturna patientia fecimus. Atqui, si quando unquam consociandi imperii, usurpandae libertatis tempus optastis, en hoc tempus adest, et virtute vestra et deum benignitate vobis datum. Tentastis patientiam negando militem. Quis dubitat exarsisse eos, quum plus ducentorum annorum morem solveremus? Pertulerunt tamen hunc dolorem. Bellum nostro no-*

mine cum Pelignis gessimus. Qui ne nostrorum quidem finium nobis per nos tuendorum ius antea dabant, nihil intercesserunt. Sidicinos in fidem receptos, Campanos ab se ad nos descisse, exercitus nos parare adversus Samnites foederatos suos audierunt, nec moverunt se ab urbe. Unde haec illis tanta modestia, nisi a conscientia virium et nostrarum et suarum? Idoneos auctores habeo, querentibus de nobis Samnitibus ita responsum ab senatu Romano esse, ut facile appareret, ne ipsos quidem iam postulare, ut Latium sub Romano imperio sit. Usurpate modo postulando eo, quod illi vobis taciti concedunt. Si quem hoc metus dicere prohibet, en ego ipse, audiente non populo Romano modo senatuque, sed Iove ipso, qui Capitolium incolit, profiteor me dicturum; ut, si nos in foedere ac societate esse velint, consulem alterum ab nobis senatusque partem accipiant. Haec ferociter non suadenti solum, sed pollicenti, clamore et assensu omnes permiserunt, ut ageret diceretque, quae e republica nominis Latini fideque sua viderentur.

V. Ubi est Romam ventum, in Capitolio iis senatus datus est. Ibi quum T. Manlius consul egisset cum iis ex auctoritate Patrum, ne Samnitibus foederatis bellum inferrent; Annius, tanquam victor armis Capitolium cepisset, non legatus, iure gentium tutus, loqueretur, *Tempus erat*, inquit, *T. Manli, vosque Patres conscripti, tandem iam vos nobiscum nihil pro imperio agere, quum florentissimum deum benignitate nunc Latium armis virisque, Samnitibus bello victis, Sidicinis Campanisque sociis, nunc etiam Volscis adiunctis, videretis; colonias quoque vestras Latinum Romano praetulisse imperium. Sed quoniam vos, regno impotenti finem ut imponatis, non inducitis in animum; nos, quanquam armis possumus asserere Latium in libertatem, consanguinitati tamen hoc dabimus, ut conditiones pacis feramus aequas utrisque,*

quoniam vires quoque aequari diis immortalibus placuit. Consulem alterum Roma, alterum ex Latio creari oportet: senatus partem aequam ex utraque gente esse: unum populum, unam rempublicam fieri: et, ut imperii eadem sedes sit, idemque omnibus nomen, quoniam ab alterutra parte concedi necesse est; quod utrisque bene vertat, sit haec sane patria potior, et Romani omnes vocemur. Forte ita accidit, ut parem ferociae huius et Romani consulem T. Manlium haberent: qui adeo non tenuit iram, ut, si tanta dementia Patres conscriptos cepisset, ut ab Setino homine leges acciperent, gladio cinctum in senatum venturum se esse, palam diceret, et, quemcunque in curia Latinum vidisset, sua manu interempturum. Et, conversus ad simulacrum Iovis, *Audi, Iupiter, haec scelera,* inquit, *audite, Ius Fasque. Peregrinos consules et peregrinum senatum in tuo, Iupiter, augurato templo, captus atque ipse oppressus, visurus es? Haeccine foedera Tullus Romanus rex cum Albanis, patribus vestris, Latini, haec L. Tarquinius vobiscum postea fecit? Non venit in mentem pugna apud Regillum lacum? adeo et cladium veterum vestrarum et beneficiorum nostrorum erga vos obliti estis?*

VI. Quum consulis vocem subsecuta Patrum indignatio esset, proditur memoriae, adversus crebram implorationem Deum, quos testes foederum saepius invocabant consules, vocem Annii, spernentis numina Iovis Romani, auditam. Certe, quum commotus ira se ab vestibulo templi citato gradu proriperet, lapsus per gradus, capite graviter offenso, impactus imo ita est saxo, ut sopiretur. Exanimatum auctores quoniam non omnes sunt, mihi quoque in incerto relictum sit: sicut inter foederum ruptorum testationem ingenti fragore coeli procellam effusam: nam et vera esse, et apte ad repraesentandam iram deum ficta possunt. Torquatus, missus ab senatu ad dimit-

tendos legatos, quum iacentem Annium vidisset, exclamat, ita ut populo Patribusque audita vox pariter sit: *Bene habet. Dii pium movere bellum. Est coeleste numen! es, magne Iupiter; haud frustra te patrem deum hominumque hac sede sacravimus. Quid cessatis, Quirites, vosque, Patres conscripti, arma capere diis ducibus? Sic stratas legiones Latinorum dabo, quemadmodum legatum iacentem videtis.* Assensu populi excepta vox consulis tantum ardoris animis fecit, ut legatos proficiscentes cura magistratuum magis, qui iussu consulis prosequebantur, quam ius gentium, ab ira impetuque hominum tegeret. Consensit et senatus bellum: consulesque, duobus scriptis exercitibus per Marsos Pelignosque profecti, adiuncto Samnitium exercitu, ad Capuam, quo iam Latini sociique convenerant, castra locant. Ibi in quiete utrique consuli eadem dicitur visa species viri maioris, quam pro humano habitu, augustiorisque, dicentis: *Ex una acie imperatorem, ex altera exercitum diis Manibus matrique Terrae deberi: utrius exercitus imperator legiones hostium, superque eas se devovisset, eius populi partisque victoriam fore.* Hos ubi nocturnos visus inter se consules contulerunt; placuit averruncandae deum irae victimas caedi: simul ut, si extis eadem, quae somno visa fuerant, portenderentur, alteruter consulum fata impleret. Ubi responsa haruspicum insidenti iam animo tacitae religioni congruerunt; tum, adhibitis legatis tribunisque, et imperiis deum propalam expositis, ne mors voluntaria consulis exercitum in acie terreret, comparant inter se, ut, ab utra parte cedere Romanus exercitus coepisset, inde se consul devoveret pro populo Romano Quiritibusque. Agitatum etiam in consilio est, ut, si quando unquam severo ullum imperio bellum administratum esset, tunc uti disciplina militaris ad priscos redigeretur mores. Curam acuebat,

quod adversus Latinos bellandum erat, lingua, moribus, armorum genere, institutis ante omnia militaribus congruentes: milites militibus, centurionibus centuriones, tribuni tribunis compares collegaeque, iisdem praesidiis, saepe iisdem manipulis permixti fuerant. Per haec ne quo errore milites caperentur, edicunt consules, ne quis extra ordinem in hostem pugnaret.

VII. Forte inter ceteros turmarum praefectos, qui exploratum in omnes partes dimissi erant, T Manlius consulis filius super castra hostium cum suis turmalibus evasit, ita ut vix teli iactu ab statione proxima abesset. Ibi Tusculani erant equites: praeerat Geminus Metius, vir tum genere inter suos, tum factis, clarus. Is ubi Romanos equites, insignemque inter eos praecedentem consulis filium, (nam omnes inter se, utique illustres viri, noti erant) cognovit, *Unane*, ait, *turma Romani cum Latinis sociisque bellum gesturi estis? Quid interea consules, quid duo exercitus consulares agent? Aderunt in tempore,* Manlius inquit, *et cum illis aderit Iupiter ipse, foederum a vobis violatorum testis, qui plus potest polletque. Si ad Regillum lacum ad satietatem vestram pugnavimus, hic quoque efficiemus profecto, ne nimis acies vobis et collata signa nobiscum cordi sint.* Ad ea Geminus, paullulum ab suis equo provectus, *Visne igitur, dum dies ista venit, qua magno conatu exercitus moveatis, interea tu ipse congredi mecum, ut nostro duorum iam hinc eventu cernatur, quantum eques Latinus Romano praestet?* Movet ferocem animum iuvenis seu ira, seu detrectandi certaminis pudor, seu inexsuperabilis vis fati. Oblitus itaque imperii patrii, consulumque edicti, praeceps ad id certamen agitur, quo, vinceret, an vinceretur, haud multum interesset. Equitibus ceteris velut ad spectaculum summotis, spatio, quod vacui interiacebat campi, ad-

versos concitant equos: et, quum infestis cuspidibus concurrissent, Manlii cuspis super galeam hostis, Metii trans cervicem equi elapsa est. Circumactis deinde equis, quum prior ad iterandum ictum Manlius consurrexisset; spiculum inter aures equi fixit. Ad cuius vulneris sensum quum equus, prioribus pedibus erectis, magna vi caput quateret, excussit equitem: quem cuspide parmaque innisum, attollentem se ab gravi casu, Manlius ab iugulo, ita ut per costas ferrum emineret, terrae affixit: spoliisque lectis ad suos revectus, cum ovante gaudio turma in castra, atque inde ad praetorium, ad patrem, tendit, ignarus fati futurique, laus an poena merita esset, *Ut me omnes*, inquit, *pater, tuo sanguine ortum vere ferrent, provocatus equestria haec spolia capta ex hoste caeso porto.* Quod ubi audivit consul, extemplo, filium aversatus, concionem classico advocari iussit. Quae ubi frequens convenit, *Quandoque*, inquit, *tu, T. Manli, neque imperium consulare, neque maiestatem patriam veritus, adversus edictum nostrum extra ordinem in hostem pugnasti, et, quantum in te fuit, disciplinam militarem, qua stetit ad hanc diem Romana res, solvisti, meque in eam necessitatem adduxisti, ut aut reipublicae mihi, aut mei meorumque obliviscendum sit; nos potius nostro delicto plectemur, quam respublica tanto suo damno nostra peccata luat. Triste exemplum, sed in posterum salubre iuventuti, erimus. Me quidem quum ingenita caritas liberum, tum specimen istud virtutis, deceptum vana imagine decoris, in te movet. Sed quum aut morte tua sancienda sint consulum imperia, aut impunitate in perpetuum abroganda; ne te quidem, si quid in te nostri sanguinis est, recusare censeam, quin disciplinam militarem, culpa tua prolapsam, poena restituas. I, lictor, deliga ad palum.* Exanimati omnes tam atroci imperio, nec aliter quam in se quisque destrictam cernentes secu-

rim, metu magis, quam modestia, quievere. Itaque, velut emerso ab admiratione animo, quum silentio defixi stetissent, repente, postquam cervice caesa fusus est cruor, tum libero conquestu coortae voces sunt, ut neque lamentis, neque exsecrationibus parceretur: spoliisque contectum iuvenis corpus, quantum militaribus studiis funus ullum concelebrari potest, structo extra vallum rogo cremaretur: Manliana que imperia non in praesentia modo horrenda, sed exempli etiam tristis in posterum essent.

VIII. Fecit tamen atrocitas poenae obedientiorem duci militem: et, praeterquam quod custodiae vigiliaeque et ordo stationum intentioris ubique curae erant, in ultimo etiam certamine, quum descensum in aciem est, ea severitas profuit. Fuit autem civili maxime bello pugna similis: adeo nihil apud Latinos dissonum ab Romana re, praeter animos, erat. Clipeis antea Romani usi sunt: deinde, postquam stipendiarii facti sunt, scuta pro clipeis fecere: et, quod antea phalanges similes Macedonicis, hoc postea manipulatim structa acies coepit esse. Postremo in plures ordines instruebantur. Ordo sexagenos milites, duos centuriones, vexillarium unum habebat. Prima acies hastati erant, manipuli quindecim, distantes inter se modicum spatium: manipulus leves vicenos milites, aliam turbam scutatorum habebat. Leves autem, qui hastam tantum gaesaque gererent, vocabantur. Haec prima frons in acie florem iuvenum pubescentium ad militiam habebat. Robustior inde aetas totidem manipulorum, quibus principibus est nomen, hos sequebantur, scutati omnes, insignibus maxime armis. Hoc triginta manipulorum agmen antepilanos appellabant, quia sub signis iam alii quindecim ordines locabantur: ex quibus ordo unusquisque tres partes habebat. Earum unamquamque primum pilum vocabant. Tribus

ex vexillis constabat: vexillum centum octoginta sex homines erant. Primum vexillum triarios ducebat, veteranum militem spectatae virtutis: secundum rorarios, minus roboris aetate factisque: tertium accensos, minimae fiduciae manum. Eo et in postremam aciem reiiciebantur. Ubi his ordinibus exercitus instructus esset, hastati omnium primi pugnam inibant. Si hastati profligare hostem non possent, pede presso eos retrocedentes in intervalla ordinum principes recipiebant. Tum principum pugna erat; hastati sequebantur. Triarii sub vexillis considebant, sinistro crure porrecto, scuta innisa humeris, hastas subrecta cuspide in terra fixas, haud secus quam vallo saepta inhorreret acies, tenentes. Si apud principes quoque haud satis prospere esset pugnatum, a prima acie ad triarios sensim referebantur. Inde *rem ad triarios redisse*, quum laboratur, proverbio increbuit. Triarii consurgentes, ubi in intervalla ordinum suorum principes et hastatos recepissent, extemplo compressis ordinibus velut claudebant vias: unoque continenti agmine, iam nulla spe post relicta, in hostem incedebant: id erat formidolosissimum hosti, quum, velut victos insecuti, novam repente aciem exsurgentem auctam numero cernebant. Scribebantur autem quattuor fere legiones quinis millibus peditum, equitibus in singulas legiones trecenis. Alterum tantum ex Latino delectu adiiciebatur, qui ea tempestate hostes erant Romanis, eodemque ordine instruxerant aciem: nec vexilla cum vexillis tantum, universi hastati cum hastatis, principes cum principibus; sed centurio quoque cum centurione, si ordines turbati non essent, concurrendum sibi esse sciebant. Duo primipili ex utraque acie inter triarios erant: Romanus corpore haudquaquam satis validus, ceterum strenuus vir peritusque militiae: Latinus viribus ingens bellatorque primus; notissimi inter

se, quia pares semper ordines duxerant. Romano, haud satis fidenti viribus, iam Romae permissum erat ab consulibus, ut subcenturionem sibi, quem vellet, legeret, qui tutaretur eum ab uno destinato hoste: isque iuvenis, in acie oblatus, ex centurione Latino victoriam tulit. Pugnatum est haud procul radicibus Vesuvii montis, qua via ad Veserim ferebat.

IX. Romani consules prius, quam educerent in aciem, immolaverunt. Decio caput iocinoris a familiari parte caesum haruspex dicitur ostendisse; alioqui acceptam diis hostiam esse: Manlium egregie litasse. *Atqui bene habet*, inquit Decius, *si ab collega litatum est.* Instructis, sicut ante dictum est, ordinibus, processere in aciem. Manlius dextro, Decius laevo cornu praeerat. Primo utrimque aequis viribus, eodem ardore animorum gerebatur res: deinde ab laevo cornu hastati Romani, non ferentes impressionem Latinorum, se ad principes recepere. In hac trepidatione Decius consul M. Valerium magna voce inclamat: *Deorum*, inquit, *ope, Valeri, opus est. Agedum, pontifex publicus populi Romani, praei verba, quibus me pro legionibus devoveam.* Pontifex eum togam praetextam sumere iussit, et, velato capite, manu subter togam ad mentum exserta, super telum subiectum pedibus stantem sic dicere: *Iane, Iupiter, Mars pater, Quirine, Bellona, Lares, divi Novensiles, dii Indigetes, divi, quorum est potestas nostrorum hostiumque, diique Manes, vos precor, veneror, veniam peto feroque, uti populo Romano Quiritium vim victoriamque prosperetis; hostesque populi Romani Quiritium terrore, formidine, morteque afficiatis. Sicut verbis nuncupavi, ita pro republica Quiritium, exercitu, legionibus, auxiliis populi Romani Quiritium, legiones auxiliaque hostium mecum diis Manibus Tellurique devoveo.* Haec ita precatus, lictores ire ad

T. Manlium iubet, matureque collegae se devotum pro exercitu nuntiare. Ipse, incinctus cinctu Gabino, armatus in equum insiluit, ac se in medios hostes immisit. Conspectus ab utraque acie aliquanto augustior humano visu, sicut coelo missus piaculum omnis deorum irae, qui pestem ab suis aversam in hostes ferret: ita omnis terror pavorque cum illo latus signa primo Latinorum turbavit; deinde in totam penitus aciem pervasit. Evidentissimum id fuit, quod, quacunque equo invectus est, ibi, haud secus quam pestifero sidere icti, pavebant: ubi vero corruit obrutus telis, inde iam haud dubie consternatae cohortes Latinorum fugam ac vastitatem late fecerunt. Simul et Romani, exsolutis religione animis, velut tum primum signo dato coorti, pugnam integram ediderunt. Nam et rorarii procurrebant inter antepilanos, addiderantque vires hastatis ac principibus: et triarii, genu dextro innisi, nutum consulis ad consurgendum exspectabant.

X. Procedente deinde certamine, quum aliis partibus multitudo superaret Latinorum, Manlius consul, audito eventu collegae, quum, ut ius fasque erat, lacrimis non minus quam laudibus debitis prosecutus tam memorabilem mortem esset; paullisper addubitavit, an consurgendi iam triariis tempus esset: deinde, melius ratus integros eos ad ultimum discrimen servari, accensos ab novissima acie ante signa procedere iubet. Qui ubi subiere, extemplo Latini, tanquam idem adversarii fecissent, triarios suos excitaverunt: qui aliquamdiu pugna atroci quum et semet ipsi fatigassent, et hastas aut praefregissent, aut hebetassent, pellerent vi tamen hostem, debellatum iam rati, perventumque ad extremam aciem; tum consul triariis, *Consurgite nunc*, inquit, *integri adversus fessos, memores patriae parentumque et coniugum ac liberorum; memores consulis pro vestra vi-*

ctoria morte occumbentis. Ubi triarii consurrexerunt integri, refulgentibus armis, nova ex improviso exorta acies, receptis in intervalla ordinum antepilanis, clamore sublato principia Latinorum perturbant: hastisque ora fodientes, primo robore virorum caeso, per alios manipulos, velut inermes, prope intacti evasere; tantaque caede perrupere cuneos, ut vix quartam partem relinquerent hostium. Samnites quoque, sub radicibus montis procul instructi, praebuere terrorem Latinis. Ceterum inter omnes cives sociosque praecipua laus eius belli penes consules fuit: quorum alter omnes minas periculaque ab diis superis inferisque in se unum vertit: alter ea virtute eoque consilio in proelio fuit, ut facile convenerit inter Romanos Latinosque, qui eius pugnae memoriam posteris tradiderunt, utrius partis T. Manlius dux fuisset, eius futuram haud dubie fuisse victoriam. Latini ex fuga se Minturnas contulerunt. Castra secundum proelium capta, multique mortales ibi vivi oppressi, maxime Campani. Decii corpus ne eo die inveniretur, nox quaerentes oppressit. Postero die inventum inter maximam hostium stragem, coopertum telis; funusque ei par morti, celebrante collega, factum est. Illud adiiciendum videtur, licere consuli dictatorique et praetori, quum legiones hostium devoveat, non utique se, sed quem velit ex legione Romana scripta civem, devovere: si is homo, qui devotus est, moritur, probe factum videri: ni moritur, tum signum septem pedes altum, aut maius, in terram defodi, et piaculum hostiam caedi. Ubi illud signum defossum erit, eo magistratum Romanum escendere fas non esse. Sin autem sese devovere volet, sicuti Decius devovit; ni moritur, neque suum, neque publicum divinum pure faciet, qui sese devoverit. Vulcano arma sive cui alii divo vovere volet, sive hostia sive quo alio volet, ius est.

Telo, super quod stans consul precatus est, hostem potiri, fas non est: si potiatur, Marti suovetaurilibus piaculum fieri.

XI. Haec, etsi omnis divini humanique moris memoria abolevit, nova peregrinaque omnia priscis ac patriis praeferendo, haud ab re duxi, verbis quoque ipsis, ut tradita nuncupataque sunt, referre. Romanis post proelium demum factum Samnites venisse subsidio, exspectato eventu pugnae, apud quosdam auctores invenio. Latinis quoque ab Lavinio auxilium, dum deliberando terunt tempus, victis demum ferri coeptum. Et, quum iam portis prima signa et pars agminis esset egressa, nuntio allato de clade Latinorum, quum conversis signis retro in urbem rediretur, praetorem eorum nomine Milionium dixisse ferunt, *pro paullula via magnam mercedem Romanis esse solvendam.* Qui Latinorum pugnae superfuerant, multis itineribus dissipati, quum se in unum conglobassent, Vescia urbs iis receptaculum fuit. Ibi in consiliis Numisius imperator eorum, affirmando *communem vere Martem belli utramque aciem pari caede prostravisse, victoriaeque nomen tantum penes Romanos esse, ceteram pro victis fortunam et illos gerere: funesta duo consulum praetoria, alterum parricidio filii, alterum consulis devoti caede; trucidatum exercitum omnem; caesos hastatos principesque; stragem et ante signa et post signa factam; triarios postremo rem restituisse. Latinorum etsi pariter accisae copiae sint, tamen supplemento vel Latium propius esse, vel Volscos, quam Romam. Itaque, si videatur iis, se, ex Latinis et ex Volscis populis iuventute propere excita, rediturum infesto exercitu Capuam esse; Romanosque, nihil tum minus quam proelium exspectantes, necopinato adventu perculsurum.* Fallacibus literis circa Latium nomenque Volscum missis, quia, qui non interfuerant pugnae, ad credendum temere faci-

liores erant, tumultuarius undique exercitus raptim conscriptus convenit. Huic agmini Torquatus consul ad Trifanum (inter Sinuessam Minturnasque is locus est) occurrit. Prius, quam castris locus caperetur, sarcinis utrimque in acervum coniectis, pugnatum debellatumque est: adeo enim accisae res sunt, ut consuli, victorem exercitum ad depopulandos agros eorum ducenti, dederent se omnes Latini, deditionemque eam Campani sequerentur. Latium Capuaque agro multati. Latinus ager, Privernati addito agro, et Falernus, qui populi Campani fuerat, usque ad Vulturnum flumen, plebi Romanae dividitur. Bina in Latino iugera, ita ut dodrantem ex Privernati complerent, data; terna in Falerno, quadrantibus etiam pro longinquitate adiectis. Extra poenam fuere Latinorum Laurentes Campanorumque equites, quia non desciverant. Cum Laurentibus renovari foedus iussum: renovaturque ex eo quotannis post diem decimum Latinarum. Equitibus Campanis civitas data: monumentoque ut esset, aeneam tabulam in aede Castoris Romae fixerunt. Vectigal quoque iis Campanus populus iussus pendere in singulos quotannis (fuere autem mille et sexcenti) denarios nummos quadringenos quinquagenos.

XII. Ita bello gesto, praemiis poenaque pro cuiusque merito persolutis, T. Manlius Romam rediit: cui venienti seniores tantum obviam exisse constat; iuventutem, et tunc, et omni vita deinde, aversatam eum exsecratamque. Antiates in agrum Ostiensem, Ardeatem, Solonium incursiones fecerunt. Manlius consul, quia ipse per valetudinem id bellum exsequi nequierat, dictatorem L. Papirium Crassum, qui tum forte erat praetor, dixit: ab eo magister equitum L. Papirius Cursor dictus. Nihil memorabile adversus Antiates ab dictatore gestum est, quum aliquot menses stativa in agro Antiati habuisset. Anno insigni

victoria de tot ac tam potentibus populis, ad hoc consulum alterius nobili morte, alterius sicut truci, ita claro ad memoriam, imperio, successere consules Ti. Aemilius Mamercinus et Q. Publilius Philo; neque in similem materiam rerum, et ipsi aut suarum rerum, aut partium in republica magis, quam patriae, memores. Latinos, ob iram agri amissi rebellantes, in campis Fenectanis fuderunt, castrisque exuerunt. Ibi Publilio, cuius ductu auspicioque res gestae erant, in deditionem accipiente Latinos populos, quorum ibi iuventus caesa erat, Aemilius ad Pedum exercitum duxit. Pedanos tuebatur Tiburs, Praenestinus, Veliternusque populus: venerant et ab Lanuvio Antioque auxilia. Ubi quum proeliis quidem superior Romanus esset, ad urbem ipsam Pedum castraque sociorum populorum, quae urbi adiuncta erant, integer labor restaret; bello infecto repente omisso, consul, quia collegae decretum triumphum audivit, ipse quoque triumphi ante victoriam flagitator Romam rediit. Qua cupiditate offensis Patribus, negantibusque, nisi Pedo capto aut dedito, triumphum, hinc alienatus ab senatu Aemilius seditiosis tribunatibus similem deinde consulatum gessit. Nam neque, quoad fuit consul, criminari apud populum Patres destitit, collega haudquaquam adversante, quia et ipse de plebe erat: (materiam autem praebebat criminibus ager in Latino Falernoque agro maligne plebei divisus) et, postquam senatus, finire imperium consulibus cupiens, dictatorem adversus rebellantes Latinos dici iussit, Aemilius, cuius tum fasces erant, collegam dictatorem dixit: ab eo magister equitum Iunius Brutus dictus. Dictatura popularis, et orationibus in Patres criminosis, fuit, et quod tres leges secundissimas plebei, adversas nobilitati, tulit: unam, ut plebiscita omnes Quirites tenerent: alteram, ut legum, quae comitiis cen-

turiatis ferrentur, ante initum suffragium Patres auctores fierent: tertiam, ut alter utique ex plebe, quum eo ventum sit, ut utrumque plebeium consulem fieri liceret, censor crearetur. Plus eo anno domi acceptum cladis ab consulibus ac dictatore, quam ex victoria eorum bellicisque rebus foris auctum imperium, Patres credebant.

XIII. Anno insequenti, L. Furio Camillo, C. Maenio consulibus, quo insignitius omissa res Aemilio, superioris anni consuli, exprobraretur, Pedum armis virisque et omni vi expugnandum ac delendum senatus fremit: coactique novi consules, omnibus eam rem praeverti, proficiscuntur. Iam Latio is status erat rerum, ut neque bellum neque pacem pati possent. Ad bellum opes deerant: pacem ob agri adempti dolorem aspernabantur. Mediis consiliis standum videbatur, ut oppidis se tenerent; ne lacessitus Romanus causam belli haberet: et, si cuius oppidi obsidio nuntiata esset, undique ex omnibus populis auxilium obsessis ferretur. Neque tamen, nisi admodum a paucis populis, Pedani adiuti sunt. Tiburtes Praenestinique, quorum ager propior erat, Pedum pervenere. Aricinos Lanuvinosque et Veliternos, Antiatibus Volscis se coniungentes, ad Asturae flumen Maenius, improviso adortus, fudit. Camillus ad Pedum cum Tiburtibus, maxime valido exercitu, maiore mole, quanquam aeque prospero eventu, pugnat. Tumultum maxime repentina inter proelium eruptio oppidanorum fecit: in quos parte exercitus conversa, Camillus non compulit solum eos intra moenia, sed eodem etiam die, quum ipsos auxiliaque eorum perculisset, oppidum scalis cepit. Placuit inde, iam maiore conatu animoque ab unius expugnatione urbis ad perdomandum Latium victorem circumducere exercitum: nec quievere ante, quam, expugnando aut in deditionem accipiendo singulas urbes, La-

tium omne subegere. Praesidiis inde dispositis per recepta oppida, Romam ad destinatum omnium consensu triumphum decessere. Additus triumpho honos, ut statuae equestres iis, rara illa aetate res, in foro ponerentur. Prius, quam comitiis in insequentem annum consules rogarent, Camillus de Latinis populis ad senatum retulit, atque ita disseruit: *Patres conscripti, quod bello armisque in Latio agendum fuit, id iam deum benignitate ac virtute militum ad finem venit. Caesi ad Pedum Asturamque sunt exercitus hostium: oppida Latina omnia, et Antium ex Volscis, aut vi capta, aut recepta in deditionem, praesidiis tenentur vestris. Reliqua consultatio est, quoniam rebellando saepius nos sollicitant, quonam modo perpetua pace quietos obtineamus. Dii immortales ita vos potentes huius consilii fecerunt, ut, sit Latium deinde, an non sit, in vestra manu posuerint. Itaque pacem vobis, quod ad Latinos attinet, parare in perpetuum, vel saeviendo, vel ignoscendo, potestis. Vultis crudeliter consulere in deditos victosque? Licet delere omne Latium, vastas inde solitudines facere, unde sociali egregio exercitu per multa bella magnaque saepe usi estis. Vultis exemplo maiorum augere rem Romanam, victos in civitatem accipiendo? Materia crescendi per summam gloriam suppeditat. Certe id firmissimum longe imperium est, quo obedientes gaudent. Sed maturato opus est, quicquid statuere placet. Tot populos inter spem metumque suspensos animi habetis: et vestram itaque de iis curam quam primum absolvi, et illorum animos, dum exspectatione stupent, seu poena, seu beneficio, praeoccupari oportet. Nostrum fuit efficere, ut omnium rerum vobis ad consulendum potestas esset: vestrum est decernere, quod optimum vobis reique publicae sit.*

XIV. Principes senatus relationem consulis de

summa rerum laudare; sed, quum aliorum causa alia esset, ita expediri posse consilium, dicere, ut pro merito cuiusque statueretur, si de singulis nominatim referrent populis. Relatum igitur de singulis decretumque. Lanuvinis civitas data sacraque sua reddita cum eo, ut aedes lucusque Sospitae Iunonis communis Lanuvinis municipibus cum populo Romano esset. Aricini Nomentanique et Pedani eodem iure, quo Lanuvini, in civitatem accepti. Tusculanis servata civitas, quam habebant; crimenque rebellionis a publica fraude in paucos auctores versum. In Veliternos, veteres cives Romanos, quod toties rebellassent, graviter saevitum: et muri deiecti, et senatus inde abductus, iussique trans Tiberim habitare: ut eius, qui cis Tiberim deprehensus esset, usque ad mille pondo clarigatio esset; nec prius, quam aere persoluto, is, qui cepisset, extra vincula captum haberet. In agrum senatorum coloni missi: quibus ascriptis, speciem antiquae frequentiae Velitrae receperunt. Et Antium nova colonia missa cum eo, ut Antiatibus permitteretur, si et ipsi ascribi coloni vellent. Naves inde longae abactae, interdictumque mari Antiati populo est, et civitas data. Tiburtes Praenestinique agro multati, neque ob recens tantum rebellionis, commune cum aliis Latinis, crimen; sed quod, taedio imperii Romani, cum Gallis, gente efferata, arma quondam consociassent. Ceteris Latinis populis connubia commerciaque et concilia inter se ademerunt. Campanis, equitum honoris causa, quia cum Latinis rebellare noluissent, Fundanisque et Formianis, quod per fines eorum tuta pacataque semper fuisset via, civitas sine suffragio data. Cumanos Suessulanosque eiusdem iuris conditionisque, cuius Capuam, esse placuit. Naves Antiatium partim in navalia Romae subductae, partim incensae, rostrisque earum suggestum, in foro exstructum,

adornari placuit: Rostraque id templum appellatum.

XV. C. Sulpicio Longo, P. Aelio Paeto consulibus, quum omnia non opes magis Romanae, quam beneficiis parta gratia bona pace obtineret, inter Sidicinos Auruncosque bellum ortum. Aurunci, a T. Manlio consule in deditionem accepti, nihil deinde moverant: eo petendi auxilii ab Romanis causa iustior fuit. Sed prius, quam consules ab urbe (iusserat enim senatus defendi Auruncos) exercitum educerent, fama affertur, Auruncos metu oppidum deseruisse, profugosque cum coniugibus ac liberis Suessam communisse, quae nunc Aurunca appellata; moenia antiqua eorum urbemque ab Sidicinis deletam. Ob ea infensus consulibus senatus, quorum cunctatione proditi socii essent, dictatorem dici iussit. Dictus C. Claudius Regillensis, magistrum equitum C. Claudium Hortatorem dixit. Religio inde iniecta de dictatore: et, quum augures vitio creatum videri dixissent, dictator magisterque equitum se magistratu abdicarunt. Eo anno Minucia Vestalis, suspecta primo propter mundiorem iusto cultum, insimulata deinde apud pontifices ab indice servo, quum decreto eorum iussa esset sacris abstinere, familiamque in potestate habere, facto iudicio, viva sub terram ad portam Collinam dextra via strata defossa Scelerato campo. Credo, ab incesto id ei loco nomen factum. Eodem anno Q. Publilius Philo praetor primus de plebe, adversante Sulpicio consule, qui negabat, rationem eius se habiturum, est factus; senatu, quum in summis imperiis id non obtinuisset, minus in praetura tendente.

XVI. Insequens annus, L. Papirio Crasso, K. Duilio consulibus, Ausonum magis novo, quam magno bello fuit insignis. Ea gens Cales urbem incolebat. Sidicinis finitimis arma coniunxerat: unoque

proelio haud sane memorabili duorum populorum exercitus fusus, propinquitate urbium et ad fugam pronior, et in fuga ipsa tutior fuit. Nec tamen omissa eius belli cura Patribus, quia toties iam Sidicini aut ipsi moverant bellum, aut moventibus auxilium tulerant, aut causa armorum fuerant. Itaque omni ope annisi sunt, ut maximum ea tempestate imperatorem M. Valerium Corvum consulem quartum facerent. Collega additus Corvo M. Atilius Regulus: et, ne forte casu erraretur, petitum ab consulibus, ut extra sortem Corvi ea provincia esset. Exercitu victore a superioribus consulibus accepto, ad Cales, unde bellum ortum erat, profectus, quum hostes, ab superioris etiam certaminis memoria pavidos, clamore atque impetu primo fudisset; moenia ipsa oppugnare est aggressus. Et militum quidem is erat ardor, ut iam inde cum scalis succedere ad muros vellent, evasurosque contenderent. Corvus, quia id arduum factu erat, labore militum potius, quam periculo, peragere inceptum voluit. Itaque aggerem et vineas egit, turresque muro admovit: quarum usum forte oblata opportunitas praevertit. Namque M. Fabius, captivus Romanus, quum, per negligentiam custodum festo die vinculis ruptis, per murum inter opera Romanorum, religata ad pinnam muri reste suspensus, manibus se demisisset; perpulit imperatorem, ut vino epulisque sopitos hostes aggrederetur: nec maiore certamine capti cum urbe Ausones sunt, quam acie fusi erant. Praeda capta ingens est: praesidioque imposito Calibus reductae Romam legiones. Consul ex senatusconsulto triumphavit: et, ne Atilius expers gloriae esset, iussi ambo consules adversus Sidicinos ducere exercitum. Dictatorem ante ex senatusconsulto comitiorum habendorum causa dixerunt L. Aemilium Mamercinum. Is magistrum equitum Q. Publilium Philonem dixit.

Dictatore comitia habente, consules creati sunt T. Veturius, Sp. Postumius. Etsi belli pars cum Sidicinis restabat; tamen, ut beneficio praevenirent desiderium plebis, de colonia deducenda Cales retulerunt: factoque senatusconsulto, ut duo millia quingenti homines eo scriberentur, triumviros coloniae deducendae agroque dividundo creaverunt K. Duilium, T. Quinctium, M. Fabium.

XVII. Novi deinde consules, a veteribus exercitu accepto, ingressi hostium fines, populando usque ad moenia atque urbem pervenerunt. Ibi, quia, ingenti exercitu comparato, Sidicini et ipsi pro extrema spe dimicaturi enixe videbantur, et Samnium fama erat conciri ad bellum: dictator ab consulibus ex auctoritate senatus dictus P. Cornelius Rufinus; magister equitum M. Antonius. Religio deinde incessit, vitio eos creatos; magistratuque se abdicaverunt: et, quia pestilentia insecuta est, velut omnibus eo vitio contactis auspiciis, res ad interregnum rediit. Ab interregno inito per quintum demum interregem M. Valerium Corvum creati consules A. Cornelius iterum et Cn. Domitius. Tranquillis rebus, fama Gallici belli pro tumultu valuit, ut dictatorem dici placeret. Dictus M. Papirius Crassus, et magister equitum P. Valerius Publicola. A quibus quum delectus intentius, quam adversus finitima bella, haberetur, exploratores missi attulerunt, quieta omnia apud Gallos esse. Samnium quoque iam alterum annum turbari novis consiliis suspectum erat: eo ex agro Sidicino exercitus Romanus non est deductus. Ceterum Samnites bellum Alexandri Epirensis in Lucanos traxit: qui duo populi adversus regem, exscensionem a Paesto facientem, signis collatis pugnaverunt. Eo certamine superior Alexander, incertum qua fide culturus, si perinde cetera processissent, pacem cum Romanis fecit. Eodem anno census actus, novique

cives censi: tribus propter eos additae Maecia et Scaptia: censores addiderunt Q. Publilius Philo, Sp. Postumius. Romani facti Acerrani, lege ab L. Papirio praetore lata, qua civitas sine suffragio data. Haec eo anno domi militiaeque gesta.

XVIII. Foedus insequens annus seu intemperie coeli, seu humana fraude fuit, M. Claudio Marcello, C. Valerio consulibus. Flaccum Potitumque varie in annalibus cognomen consulis invenio: ceterum, in eo, parvi refert, quid veri sit. Illud pervelim, (nec omnes auctores sunt) proditum falso esse, venenis absumptos, quorum mors infamem annum pestilentia fecerit. Sicut proditur tamen res, ne cui auctorum fidem abrogaverim, exponenda est. Quum primores civitatis similibus morbis, eodemque ferme omnes eventu, morerentur; ancilla quaedam ad Q. Fabium Maximum aedilem curulem, indicaturam se causam publicae pestis, professa est, si ab eo fides sibi data esset, haud futurum noxae indicium. Fabius confestim rem ad consules, consules ad senatum referunt: consensuque ordinis fides indici data. Tum patefactum, muliebri fraude civitatem premi, matronasque ea venena coquere; et, si sequi extemplo velint, manifesto deprehendi posse. Secuti indicem, et coquentes quasdam medicamenta, et recondita alia, invenerunt. Quibus in forum delatis, et ad viginti matronis, apud quas deprehensa erant, per viatorem accitis, duae ex iis, Cornelia ac Sergia, patriciae utraque gentis, quum ea medicamenta salubria esse contenderent, ab confutante indice bibere iussae, ut se falsum commentam arguerent; spatio ad colloquendum sumpto, quum, summoto populo, in conspectu omnium rem ad ceteras retulissent; haud abnuentibus et illis bibere, epoto medicamento, suamet ipsae fraude omnes interierunt. Comprehensae extemplo earum comites magnum numerum matro-

narum indicaverunt: ex quibus ad centum septuaginta damnatae. Neque de veneficiis ante eam diem Romae quaesitum est. Prodigii ea res loco habita; captisque magis mentibus, quam consceleratis, similis visa. Itaque, memoria ex annalibus repetita, in secessionibus quondam plebis clavum ab dictatore fixum, alienatasque discordia mentes hominum eo piaculo compotes sui fecisse, dictatorem clavi figendi causa creari placuit. Creatus Cn. Quinctilius magistrum equitum L. Valerium dixit: qui, fixo clavo, magistratu se abdicaverunt.

XIX. Creati consules L. Papirius Crassus iterum, L. Plautius Venno. Cuius principio anni legati ex Volscis Fabraterni, et Lucani, Romam venerunt, orantes, ut in fidem reciperentur: si a Samnitium armis defensi essent, se sub imperio populi Romani fideliter atque obedienter futuros. Missi tum ab senatu legati, denuntiatumque Samnitibus, ut eorum populorum finibus vim abstinerent: valuitque ea legatio, non tam quia pacem volebant Samnites, quam quia nondum parati erant ad bellum. Eodem anno Privernas bellum initum: cuius socii Fundani, dux etiam fuit Fundanus, Vitruvius Vaccus; vir non domi solum, sed etiam Romae, clarus. Aedes fuere in Palatio eius, quae Vacci prata, diruto aedificio publicatoque solo, appellata. Adversus hunc, vastantem effuse Setinum Norbanumque et Coranum agrum, L. Papirius profectus, haud procul castris eius consedit. Vitruvio nec, ut vallo se teneret adversus validiorem hostem, sana constare mens, nec, ut longius a castris dimicaret, animus suppetere. Vix tota extra portam castrorum explicata acie, fugam magis retro, quam proelium aut hostem, spectante milite, sine consilio, sine audacia depugnat: et ut levi momento nec ambigue est victus; ita, brevitate ipsa loci facilique receptu in tam propinqua castra, haud aegre militem

a multa caede est tutatus: nec fere quisquam in ipso certamine, pauci in turba fugae extremae, quum in castra ruerent, caesi; primisque tenebris Privernum inde petitum agmine trepido, ut muris potius, quam vallo, sese tutarentur. A Priverno Plautius alter consul, pervastatis passim agris praedaque abacta, in agrum Fundanum exercitum inducit. Ingredienti fines senatus Fundanorum occurrit; *negant, se pro Vitruvio sectamque eius secutis precatum venisse, sed pro Fundano populo; quem extra culpam belli esse, ipsum Vitruvium iudicasse, quum receptaculum fugae Privernum habuerit, non patriam Fundos. Priverni igitur hostes populi Romani quaerendos persequendosque esse, qui simul a Fundanis ac Romanis, utriusque patriae immemores, defecerint. Fundanis pacem esse, et animos Romanos, et gratam memoriam acceptae civitatis. Orare se consulem, ut bellum ab innoxio populo abstineat: agros, urbem, corpora ipsorum, coniugumque, ac liberorum suorum, in potestate populi Romani esse, futuraque.* Collaudatis Fundanis, consul, literisque Romam missis, in officio Fundanos esse, ad Privernum flexit iter. Prius animadversum in eos, qui capita coniurationis fuerant, a consule scribit Claudius: ad trecentos quinquaginta ex coniuratis vinctos Romam missos; eamque deditionem ab senatu non acceptam, quod egentium atque humilium poena defungi velle Fundanum populum censuerint.

XX. Privernum duobus consularibus exercitibus quum obsideretur, alter consul comitiorum causa Romam revocatus. Carceres eo anno in circo primum statuti. Nondum perfunctos cura Privernatis belli tumultus Gallici fama atrox invasit, haud ferme unquam neglecta Patribus. Extemplo igitur consules novi, L. Aemilius Mamercinus et C. Plautius, eo ipso die, Kalendis Quintilibus, quo magistratum

inierunt, comparare inter se provincias iussi; et Mamercinus, cui Gallicum bellum evenerat, scribere exercitum sine ulla vacationis venia. Quin opificum quoque vulgus et sellularii, minime militiae idoneum genus, exciti dicuntur: Veiosque ingens exercitus contractus, ut inde obviam Gallis iretur. Longius discedi, ne alio itinere hostis falleret ad urbem incedens, non placuit. Paucos deinde post dies, satis explorata temporis eius quiete, a Gallis Privernum omnis conversa vis. Duplex inde fama est: alii vi captam urbem, Vitruviumque vivum in potestatem venisse: alii, priusquam ultima adhiberetur vis, ipsos se in deditionem consulis caduceum praeferentes permisisse, auctores sunt, Vitruviumque ab suis traditum. Senatus, de Vitruvio Privernatibusque consultus, consulem Plautium, dirutis Priverni muris, praesidioque valido imposito, ad triumphum arcessit; Vitruvium in carcerem asservari iussit, quoad consul redisset; tum verberatum necari. Aedes eius, quae essent in Palatio, diruendas, bona Semoni Sanco censuerunt consecranda: quodque aeris ex iis redactum est, ex eo aenei orbes facti, positi in sacello Sanci versus aedem Quirini. De senatu Privernate ita decretum, ut, qui senator Priverni post defectionem ab Romanis mansisset, trans Tiberim lege eadem, qua Veliterni, habitaret. His ita decretis, usque ad triumphum Plautii silentium de Privernatibus fuit: post triumphum consul, necato Vitruvio sociisque eius noxae, apud satiatos iam suppliciis nocentium tutam mentionem de Privernatibus ratus; *Quoniam auctores defectionis*, inquit, *meritas poenas et ab diis immortalibus et a vobis habent, Patres conscripti, quid placet de innoxia multitudine fieri? Equidem, etsi meae partes exquirendae magis sententiae, quam dandae sunt; tamen, quum videam, Privernates vicinos Samnitibus esse unde nunc nobis incertissima pax*

est; quam minimum irarum inter nos illosque relinqui velim.

XXI. Quum ipsa per se res anceps esset, prout cuiusque ingenium erat, atrocius mitiusve suadentibus; tum incertiora omnia unus ex Privernatibus legatis fecit, magis conditionis, in qua natus esset, quam praesentis necessitatis, memor: qui, interrogatus a quodam tristioris sententiae auctore, *quam poenam meritos Privernates censeret? Eam*, inquit, *quam merentur, qui se libertate dignos censent.* Cuius quum feroci responso infestiores factos videret consul eos, qui ante Privernatium causam impugnabant; ut ipse benigna interrogatione mitius responsum eliceret, *Quid, si poenam*, inquit, *remittimus vobis, qualem nos pacem vobiscum habituros speremus? Si bonam dederitis*, inquit, *et fidam, et perpetuam: si malam, haud diuturnam.* Tum vero minari, nec id ambigue, Privernatem quidam, et illis vocibus ad rebellandum incitari pacatos populos: pars melior senatus ad meliora responsum trahere, et dicere, *Viri, et liberi, vocem auditam. An credi posse, ullum populum, aut hominem denique, in ea conditione, cuius eum poeniteat, diutius, quam necesse sit, mansurum? Ibi pacem esse fidam, ubi voluntarii pacati sint; neque eo loco, ubi servitutem esse velint, fidem sperandam esse.* In hanc sententiam maxime consul ipse inclinavit animos, identidem ad principes sententiarum consulares, uti exaudiri posset a pluribus, dicendo, *Eos demum, qui nihil, praeterquam de libertate, cogitent, dignos esse, qui Romani fiant.* Itaque et in senatu causam obtinuere, et ex auctoritate Patrum latum ad populum est, ut Privernatibus civitas daretur. Eodem anno Anxur trecenti in coloniam missi sunt: bina iugera agri acceperunt.

XXII. Secutus est annus nulla re belli domive insignis, P. Plautio Proculo, P. Cornelio Scapula

consulibus; praeterquam quod Fregellas (Sidicinorum is ager, deinde Volscorum fuerat) colonia deducta; et populo visceratio data a M. Flavio in funere matris. Erant, qui, per speciem honorandae parentis, meritam mercedem populo solutam interpretarentur; quod eum, die dicta ab aedilibus, crimine stupratae matrisfamiliae absolvisset. Data visceratio in praeteritam iudicii gratiam, honoris etiam ei causa fuit: tribunatumque plebei, proximis comitiis, absens petentibus praefertur. Palaepolis fuit haud procul inde, ubi nunc Neapolis sita est: duabus urbibus populus idem habitabat. Cumis erant oriundi. Cumani ab Chalcide Euboica originem trahunt. Classe, qua advecti ab domo fuerant, multum in ora maris eius, quod accolunt, potuere. Primo in insulas Aenariam et Pithecusas egressi, deinde in continentem ausi sedes transferre. Haec civitas, quum suis viribus, tum Samnitium infida adversus Romanos societate freta, sive pestilentiae, quae Romanam urbem adorta nuntiabatur, fidens, multa hostilia adversus Romanos, agrum Campanum Falernumque incolentes, fecit. Igitur, L. Cornelio Lentulo, Q. Publilio Philone iterum consulibus, fetialibus Palaepolim ad res repetendas missis, quum relatum esset a Graecis, gente lingua magis strenua, quam factis, ferox responsum; ex auctoritate Patrum populus Palaepolitanis bellum fieri iussit. Inter consules provinciis comparatis, bello Graeci persequendi Publilio evenerunt; Cornelius altero exercitu Samnitibus, si qua se moverent, oppositus. Fama autem erat, defectioni Campanorum imminentes admoturos castra. Ibi optimum visum Cornelio stativa habere. Ab utroque consule, exiguam spem pacis cum Samnitibus esse, certior fit senatus.

XXIII. Publilius, duo millia Nolanorum militum et quattuor Samnitium, magis Nolanis cogentibus,

quam voluntate Graecorum, recepta Palaepolim, miserat: Cornelius, delectum indictum a magistratibus, universum Samnium erectum, ac vicinos populos, Privernatem, Fundanumque, et Formianum, haud ambigue sollicitari. Ob haec quum legatos mitti placuisset prius ad Samnites, quam bellum fieret; responsum redditur ab Samnitibus ferox. Ultro incusabant iniurias Romanorum: neque eo negligentius ea, quae ipsis obiicerentur, purgabant. *Haud ullo publico consilio auxiliove iuvari Graecos: nec Fundanum Formianumve a se sollicitatos: quippe minime poenitere se virium suarum, si bellum placeat. Ceterum non posse dissimulare, aegre pati civitatem Samnitium, quod Fregellas, ex Volscis captas dirutasque ab se, restituerit Romanus populus, coloniamque in Samnitium agro imposuerit, quam coloni eorum Fregellas appellent. Eam se contumeliam iniuriamque, ni sibi ab iis, qui fecerint, dematur, ipsos omni vi depulsuros esse.* Quum Romanus legatus ad disceptandum eos ad communes socios atque amicos vocaret. *Quid perplexe agimus?* inquit. *Nostra certamina, Romani, non verba legatorum, nec hominum quisquam disceptator, sed campus Campanus, in quo concurrendum est, et arma, et communis Mars belli decernet. Proinde inter Capuam Suessulamque castra castris conferamus: et, Samnis Romanusne imperio Italiam regat, decernamus.* Legati Romanorum quum se, non quo hostis vocasset, sed quo imperatores sui duxissent, ituros esse respondissent; iam Publilius, inter Palaepolim Neapolimque loco opportune capto, diremerat hostibus societatem auxilii mutui; qua, ut quisque locus premeretur, inter se usi fuerant. Itaque quum et comitiorum dies instaret, et, Publilium, imminentem hostium muris, avocari ab spe capiendae in dies urbis, haud e republica esset; actum cum tribunis est, ad populum ferrent, ut, quum Publilius

Philo consulatu abisset, pro consule rem gereret, quoad debellatum cum Graecis esset. L. Cornelio, quia ne eum quidem in Samnium iam ingressum revocari ab impetu belli placebat, literae missae, ut dictatorem comitiorum causa diceret. Dixit M. Claudium Marcellum: ab eo magister equitum dictus Sp. Postumius. Nec tamen ab dictatore comitia sunt habita, quia, vitione creatus esset, in disquisitionem venit. Consulti augures, vitiosum videri dictatorem, pronuntiaverunt. Eam rem tribuni suspectam infamemque criminando fecerunt. *Nam neque facile fuisse id vitium nosci, quum consul oriens nocte silentio diceret dictatorem: neque ab consule cuiquam publice privatimve de ea re scriptum esse: nec quemquam mortalium exstare, qui se vidisse aut audisse quid dicat, quod auspicium dirimeret: neque augures divinare Romae sedentes potuisse, quid in castris consuli vitii obvenisset. Cui non apparere, quod plebeius dictator sit, id vitium auguribus visum?* Haec aliaque ab tribunis nequicquam iactata: tamen ad interregnum res redit: dilatisque alia atque alia de causa comitiis, quartus decimus demum interrex L. Aemilius consules creat C. Poetelium, L. Papirium Mugillanum. Cursorem in aliis annalibus invenio.

XXIV. Eodem anno Alexandriam in Aegypto proditum conditam; Alexandrumque, Epiri regem, ab exsule Lucano interfectum, sortes Dodonaei Iovis eventu affirmasse. Accito ab Tarentinis in Italiam data dictio erat, *caveret Acherusiam aquam Pandosiamque urbem: ibi fatis eius terminum dari.* Eoque ocius transmisit in Italiam, ut quam maxime procul abesset urbe Pandosia in Epiro et Acheronte amni, quem ex Molosside fluentem in stagna inferna accipit Thesprotius sinus. Ceterum (ut ferme fugiendo in media fata ruitur) quum saepe Bruttias Lucanasque legiones fudisset; Heracleam Tarentinorum co

loniam, Consentiam ex Lucanis, Sipontumque, Bruttiorum Terinam, alias inde Messapiorum ac Lucanorum cepisset urbes, et trecentas familias illustres in Epirum, quas obsidum numero haberet, misisset; haud procul Pandosia urbe, imminente Lucanis ac Bruttiis finibus, tres tumulos, aliquantum inter se distantes, insedit; ex quibus incursiones in omnem partem agri hostilis faceret. Et ducentos ferme Lucanorum exsules circa se pro fidis habebat, ut pleraque eius generis ingenia sunt, cum fortuna mutabilem gerentes fidem. Imbres continui, campis omnibus inundantes, quum interclusissent trifariam exercitum a mutuo inter se auxilio, duo praesidia, quae sine rege erant, improviso hostium adventu opprimuntur: deletisque iis, ad ipsius obsidionem omnes conversi. Inde ab Lucanis exsulibus ad suos nuntii missi sunt: pactoque reditu promissum est, regem, aut vivum, aut mortuum, in potestatem daturos. Ceterum cum delectis ipse, egregium facinus ausus, per medios erumpit hostes, et ducem Lucanorum cominus congressum obtruncat: contrahensque suos ex fuga palatos, pervenit ad amnem, ruinis recentibus pontis, quem vis aquae abstulerat, indicantem iter. Quem quum incerto vado transiret agmen, fessus metu ac labore miles, increpans nomen abominandum fluminis, *Iure Acheros vocaris*, inquit. Quod ubi ad aures accidit regis; adiecit extemplo animum fatis suis; substititque dubius, an transiret. Tum Sotimus minister ex regiis pueris, *quid in tanto discrimine periculi cunctaretur* interrogans, indicat, Lucanos insidiis quaerere locum. Quos ubi respexit rex procul grege facto venientes, stringit gladium, et per medium amnem transmittit equum. Iamque in vadum egressum eminus veruto Lucanus exsul transfigit. Lapsum inde cum inhaerente telo corpus exanime detulit amnis in hostium praesidia. Ibi

foeda laceratio corporis facta. Namque, praeciso medio, partem Consentiam misere: pars ipsis retenta ad ludibrium. Quae quum iaculis saxisque procul incesseretur, mulier una, ultra humanarum irarum fidem saevienti turbae immixta, ut parumper sustinerent precata, flens ait, *virum sibi liberosque captos apud hostes esse: sperare, corpore regio utcunque mulcato se suos redempturam.* Is finis lacerationi fuit. Sepultumque Consentiae, quod membrorum reliquum fuit, cura mulieris unius: ossaque Metapontum ad hostes remissa; inde Epirum devecta ad Cleopatram uxorem sororemque Olympiadem: quarum mater Magni Alexandri altera, soror altera fuit. Haec de Alexandri Epirensis tristi eventu, quanquam Romano bello fortuna eum abstinuit, tamen, quia in Italia bella gessit, paucis dixisse satis sit.

XXV. Eodem anno lectisternium Romae, quinto post conditam urbem, iisdem, quibus ante, placandis habitum est diis. Novi deinde consules iussu populi quum misissent, qui indicerent Samnitibus bellum; et ipsi maiore conatu, quam adversus Graecos, cuncta parabant; et alia nova nihil tum animo tale agitantibus accesserunt auxilia. Lucani atque Apuli, quibus gentibus nihil ad eam diem cum Romano populo fuerat, in fidem venerunt, arma virosque ad bellum pollicentes. Foedere ergo in amicitiam accepti. Eodem tempore etiam in Samnio res prospere gesta. Tria oppida in potestatem venerunt, Allifae, Callifae, Ruffrium: aliusque ager primo adventu consulum longe lateque est pervastatus. Hoc bello tam prospere commisso, alteri quoque bello, quo Graeci obsidebantur, iam finis aderat. Nam, praeterquam quod, intersaeptis munimentis hostium, pars parti abscisa erat, foediora aliquanto intra muros iis, quibus hostis territabat, patiebantur: et velut capti a suismet ipsis praesidiis, indigna iam liberis quoque

ac coniugibus, et quae captarum urbium extrema sunt, patiebantur. Itaque quum, et a Tarento et a Samnitibus, fama esset, nova auxilia ventura, Samnitium plus, quam vellent, intra moenia esse rebantur: Tarentinorum iuventutem, Graeci Graecos, haud minus per quos Samniti Nolanoque, quam ut Romanis hostibus resisterent, exspectabant. Postremo levissimum malorum deditio ad Romanos visa. Charilaus et Nymphius, principes civitatis, communicato inter se consilio, partes ad rem agendam divisere, ut alter ad imperatorem Romanorum transfugeret, alter subsisteret ad praebendam opportunam consilio urbem. Charilaus fuit, qui ad Publilium Philonem venit: et, *quod bonum, faustum, felix Palaepolitanis populoque Romano esset, tradere se,* ait, *moenia statuisse. Eo facto utrum ab se prodita, an servata, patria videatur, in fide Romana positum esse. Sibi privatim nec pacisci quicquam, nec petere: publice petere, quam pacisci, magis, ut, si successisset inceptum, cogitaret populus Romanus, potius cum quanto studio periculoque reditum in amicitiam suam esset, quam qua stultitia et temeritate de officio decessum.* Collaudatus ab imperatore tria millia militum ad occupandam eam partem urbis, quam Samnites insidebant, accepit: praesidio ei L. Quinctius tribunus militum praepositus.

XXVI. Eodem tempore et Nymphius praetorem Samnitium arte aggressus perpulerat, ut, quoniam omnis Romanus exercitus aut circa Palaepolim aut in Samnio esset, sineret se classe circumvehi ad Romanum agrum, non oram modo maris, sed ipsi urbi propinqua loca depopulaturum. Sed, ut falleret, nocte proficiscendum esse, extemploque naves deducendas. Quod quo maturius fieret, omnis iuventus Samnitium, praeter necessarium urbis praesidium, ad litus missa. Ubi dum Nymphius in tenebris et mul-

titudine semet ipsa impediente, sedulo aliis alia imperia turbans, terit tempus; Charilaus, ex composito ab sociis in urbem receptus, quum summa urbis Romano milite implesset, tolli clamorem iussit: ad quem Graeci, signo accepto a principibus, quievere. Nolani per aversam partem urbis via Nolam ferente effugiunt. Samnitibus exclusis ab urbe, ut expeditior in praesentia fuga, ita foedior, postquam periculo evaserunt, visa: quippe qui inermes, nulla rerum suarum non relicta inter hostes, ludibrium non externis modo, sed etiam popularibus, spoliati atque egentes domos rediere. Haud ignarus opinionis alterius, qua haec proditio ab Samnitibus facta traditur, quum auctoribus hoc dedi, quibus dignius credi est, tum foedus Neapolitanum (eo enim deinde summa rei Graecorum venit) similius vero facit, ipsos in amicitiam redisse. Publilio triumphus decretus; quod satis credebatur, obsidione domitos hostes in fidem venisse. Duo singularia haec ei viro primum contigere, prorogatio imperii non ante in ullo facta, et acto honore triumphus.

XXVII. Aliud subinde bellum cum alterius orae Graecis exortum. Namque Tarentini, quum rem Palaepolitanam vana spe auxilii aliquamdiu sustinuissent, postquam Romanos urbe potitos accepere, velut destituti, ac non qui ipsi destituissent, increpare Palaepolitanos: ira atque invidia in Romanos furere; eo etiam, quod Lucanos et Apulos (nam utraque eo anno societas coepta est) in fidem populi Romani venisse allatum est. *Quippe propemodum perventum ad se esse: iamque in eo rem fore, ut Romani aut hostes, aut domini habendi sint. Discrimen profecto rerum suarum in bello Samnitium eventuque eius verti. Eam solam gentem restare, nec eam ipsam satis validam, quando Lucanus defecerit. Quem revocari adhuc, impellique ad abolendam societatem Romanam*

posse, si qua ars serendis discordiis adhibeatur. Haec consilia quum apud cupidos rerum novandarum valuissent; ex iuventute quidam Lucanorum pretio asciti, clari magis inter populares, quam honesti, inter se mulcati ipsi virgis, quum corpora nuda intulissent in civium coetum, vociferati sunt, se, quod castra Romana ingredi ausi essent, a consule virgis caesos, ac prope securi percussos esse. Deformis suapte natura res quum speciem iniuriae magis, quam doli, prae se ferret, concitati homines cogunt clamore suo magistratus senatum vocare: et alii, circumstantes concilium, bellum in Romanos poscunt: alii ad concitandam in arma multitudinem agrestium discurrunt: tumultuque etiam sanos consternante animos, decernitur, ut societas cum Samnitibus renovaretur; legatique ad eam rem mittuntur. Repentina res quia quam causam nullam, tam ne fidem quidem habebat, coacti a Samnitibus et obsides dare, et praesidia in loca munita accipere, caeci fraude et ira nihil recusarunt. Dilucere deinde brevi fraus coepit, postquam criminum falsorum auctores Tarentum commigravere: sed, amissa omni de se potestate, nihil ultra, quam ut poeniteret frustra, restabat.

XXVIII. Eo anno plebi Romanae velut aliud initium libertatis factum est, quod necti desierunt: mutatum autem ius ob unius feneratoris simul libidinem, simul crudelitatem insignem. L. Papirius is fuit: cui quum se C. Publilius ob aes alienum paternum nexum dedisset; quae aetas formaque misericordiam elicere poterat, ad libidinem et contumeliam animum accenderunt: et, florem aetatis eius fructum adventicium crediti ratus, primo pellicere adolescentem sermone incesto est conatus: dein, postquam aspernabantur flagitium aures, minis territare, atque identidem admonere fortunae: postre-

mo, quum ingenuitatis magis, quam praesentis conditionis, memorem videret, nudari iubet, verberaque afferri. Quibus laceratus iuvenis, quum se in publicum proripuisset, libidinem crudelitatemque conquerens feneratoris; ingens vis hominum, quum aetatis miseratione atque indignitate iniuriae accensa, tum suae conditionis liberumque suorum respectu in forum, atque inde, agmine facto, ad curiam concurrit. Et quum consules, tumultu repentino coacti, senatum vocarent, introeuntibus in curiam Patribus laceratum iuvenis tergum, procumbentes ad singulorum pedes, ostentabant. Victum eo die ob impotentem iniuriam unius ingens vinculum fidei: iussique consules ferre ad populum, ne quis, nisi qui noxam meruisset, donec poenam lueret, in compedibus aut in nervo teneretur; pecuniae creditae bona debitoris, non corpus obnoxium esset. Ita nexi soluti; cautumque in posterum, ne necterentur.

XXIX. Eodem anno, quum satis per se ipsum Samnitium bellum et defectio repens Lucanorum, auctoresque defectionis Tarentini sollicitos haberent Patres, accessit, ut et Vestinus populus Samnitibus sese coniungeret. Quae res sicut eo anno sermonibus magis passim hominum iactata, quam in publico ullo concilio est; ita insequentis anni consulibus, L. Furio Camillo iterum, Iunio Bruto Scaevae, nulla prior potiorque visa est, de qua ad senatum referrent. Et, quanquam nova res erat, tamen tanta cura Patres incessit, ut pariter eam susceptam neglectamque timerent: ne aut impunitas eorum lascivia superbiaque, aut bello poenae expetitae metu propinquo atque ira concirent finitimos populos. Et erat genus omne abunde bello Samnitibus par, Marsi Pelignique et Marrucini: quos, si Vestinus attingeretur, omnes habendos hostes. Vicit tamen pars, quae in praesentia videri potuit maioris animi, quam

consilii: sed eventus docuit, fortes fortunam iuvare. Bellum ex auctoritate Patrum populus adversus Vestinos iussit. Provincia ea Bruto, Samnium Camillo sorte evenit. Exercitus utroque ducti, et cura tuendorum finium hostes prohibiti coniungere arma. Ceterum alterum consulem L. Furium, cui maior moles rerum imposita erat, morbo gravi implicitum fortuna bello subtraxit: iussusque dictatorem dicere rei gerendae causa, longe clarissimum bello ea tempestate dixit L. Papirium Cursorem; a quo Q. Fabius Maximus Rullianus magister equitum est dictus: par nobile rebus in eo magistratu gestis, discordia tamen, qua prope ad ultimum dimicationis ventum est, nobilius. Ab altero consule in Vestinis multiplex bellum, nec usquam vario eventu, gestum est. Nam et pervastavit agros, et, populando atque urendo tecta hostium sataque, in aciem invitos extraxit: et ita proelio uno accidit Vestinorum res, haudquaquam tamen incruento milite suo, ut non in castra solum refugerent hostes, sed, iam ne vallo quidem ac fossis freti, dilaberentur in oppida, situ urbium moenibusque se defensuri. Postremo oppida quoque vi expugnare adortus, primo Cutinam ingenti ardore militum aut vulnerum ira, quod haud fere quisquam integer proelio excesserat, scalis cepit: deinde Cingiliam. Utriusque urbis praedam militibus, quod eos neque portae, neque muri hostium arcuerant, concessit.

XXX. In Samnium incertis itum auspiciis est: cuius rei vitium non in belli eventum, quod prospere gestum est, sed in rabiem atque iras imperatorum vertit. Namque Papirius dictator, a pullario monitus, quum ad auspicium repetendum Romam proficisceretur, magistro equitum denuntiavit, ut sese loco teneret, neu, absente se, cum hoste manum consereret. Fabius quum post profectionem dictatoris

per exploratores comperisset, perinde omnia soluta apud hostes, ac si nemo Romanus in Samnio esset: seu ferox adolescens indignitate accensus, quod omnia in dictatore viderentur reposita esse; seu occasione bene gerendae rei inductus, exercitu instructo paratoque profectus ad Imbrinium (ita vocant locum), acie cum Samnitibus conflixit. Ea fortuna pugnae fuit, ut nihil relictum sit, quo, si affuisset dictator, res melius geri potuerit: non dux militi, non miles duci defuit. Eques etiam, auctore L. Cominio tribuno militum, qui aliquoties impetu capto perrumpere non poterat hostium agmen, detraxit frenos equis; atque ita concitatos calcaribus permisit, ut sustinere eos nulla vis posset. Per arma, per viros late stragem dedere. Secutus pedes impetum equitum, turbatis hostibus intulit signa. Viginti millia hostium caesa eo die traduntur. Auctores habeo, bis cum hoste signa collata, dictatore absente, bis rem egregie gestam. Apud antiquissimos scriptores una haec pugna invenitur; in quibusdam annalibus tota res praetermissa est. Magister equitum, ut ex tanta caede, multis potitus spoliis, congesta in ingentem acervum hostilia arma subdito igne concremavit: seu votum id deorum cuipiam fuit; seu credere libet Fabio auctori, eo factum, ne suae gloriae fructum dictator caperet, nomenque ibi scriberet, aut spolia in triumpho ferret. Literae quoque de re prospere gesta ad senatum, non ad dictatorem, missae, argumentum fuere minime cum eo communicantis laudes. Ita certe dictator id factum accepit, ut, laetis aliis victoria parta, prae se ferret iram tristitiamque. Misso itaque repente senatu, se ex curia proripuit: tum vero, non Samnitium magis legiones, quam maiestatem dictatoriam et disciplinam militarem, a magistro equitum victam et eversam dictitans, si illi impune spretum imperium fuisset. Itaque plenus

minarum iraeque, profectus in castra, quum maximis itineribus isset, non tamen praevenire famam adventus sui potuit. Praecucurrerant enim ab urbe, qui nuntiarent, dictatorem avidum poenae venire, alternis paene verbis T. Manlii factum laudantem.

XXXI. Fabius, concione extemplo advocata, obtestatus milites est, *ut, qua virtute rempublicam ab infestissimis hostibus defendissent, eadem se, cuius ductu auspicioque vicissent, ab impotenti crudelitate dictatoris tutarentur. Venire amentem invidia, iratum virtuti alienae felicitatique, furere, quod, se absente, respublica egregie gesta esset: malle, si mutare fortunam posset, apud Samnites, quam Romanos, victoriam esse. Imperium dictitare spretum, tanquam non eadem mente pugnari vetuerit, qua pugnatum doleat: et tunc invidia impedire virtutem alienam voluisse, cupidissimisque arma ablaturum fuisse militibus, ne, se absente, moveri possent: et nunc id furere, id aegre pati, quod sine L. Papirio, non inermes, non manci milites fuerint, quod se Q. Fabius magistrum equitum duxerit, ac non accensum dictatoris. Quid illum facturum fuisse, si, quod belli casus ferunt, Marsque communis, adversa pugna evenisset; qui sibi, devictis hostibus, republica bene gesta, ita ut non ab illo unico duce melius geri potuerit, supplicium magistro equitum minetur? Neque illum magistro equitum infestiorem, quam tribunis militum, quam centurionibus, quam militibus esse. Si possit, in omnes saeviturum fuisse: quia id nequeat, in unum saevire. Etiam invidiam, tanquam ignem, summa petere; in caput consilii, in ducem incurrere. Si se simul cum gloria rei gestae exstinxisset, tunc victorem, velut in capto exercitu dominantem, quicquid licuerit in magistro equitum, in militibus ausurum. Proinde adessent in sua causa omnium libertati. Si consensum exercitus eundem, qui in proelio fuerit, in tuenda victoria vi-*

deat, et salutem unius omnibus curae esse: inclinaturum ad clementiorem sententiam animum. Postremo se vitam fortunasque suas illorum fidei virtutique permittere.

XXXII. Clamor e tota concione ortus, uti bonum animum haberet: neminem illi vim allaturum, salvis legionibus Romanis. Haud multo post dictator advenit: classicoque extemplo ad concionem advocavit. Tum, silentio facto, praeco Q. Fabium magistrum equitum citavit. Qui simul ex inferiore loco ad tribunal accessit, tum dictator, *Quaero*, inquit, *de te, Q. Fabi, quum summum imperium dictatoris sit; pareantque ei consules, regia potestas, praetores iisdem auspiciis, quibus consules, creati; aequum censeas, necne, magistrum equitum dicto audientem esse? Itemque illud interrogo, quum me incertis auspiciis profectum ab domo scirem, utrum mihi turbatis religionibus respublica in discrimen committenda fuerit, an auspicia repetenda, ne quid dubiis diis agerem? Simul illud, quae dictatori religio impedimento ad rem gerendam fuerit, num ea magister equitum solutus ac liber potuerit esse? Sed quid ego haec interrogo? quum, si ego tacitus abissem, tamen tibi ad voluntatis interpretationem meae dirigenda tua sententia fuerit. Quin tu respondes, vetuerimne, te quicquam rei, me absente, agere? vetuerimne, signa cum hostibus conferre? Quo tu imperio meo spreto, incertis auspiciis, turbatis religionibus, adversus morem militarem disciplinamque maiorum et numen deorum, ausus es cum hoste confligere. Ad haec, quae interrogatus es, responde: extra ea, cave, vocem mittas. Accede, lictor.* Adversus quae singula quum respondere haud facile esset, et nunc quereretur, eundem accusatorem capitis sui ac iudicem esse; modo, vitam sibi eripi citius, quam gloriam rerum gestarum, posse, vociferaretur, purgaretque se in vicem, atque

ultro accusaret: tunc Papirius, redintegrata ira, spoliari magistrum equitum, ac virgas et secures expediri iussit. Fabius, fidem militum implorans, lacerantibus vestem lictoribus, ad triarios, tumultum iam in concione miscentes, sese recepit. Inde clamor in totam concionem est perlatus: alibi preces, alibi minae audiebantur. Qui proximi forte tribunal steterant, quia subiecti oculis imperatoris noscitari poterant, orabant, ut parceret magistro equitum, neu cum eo exercitum damnaret. Extrema concio et circa Fabium globus increpabant inclementem dictatorem: nec procul seditione aberant. Ne tribunal quidem satis quietum erat. Legati circumstantes sellam orabant, ut rem in posterum diem differret, et irae suae spatium, et consilio tempus daret: *Satis castigatam adolescentiam Fabii esse: satis deformatam victoriam: ne ad extremum finem supplicii tenderet: neu unico iuveni, neu patri eius, clarissimo viro, neu Fabiae genti eam iniungeret ignominiam.* Quum parum precibus, parum causa proficerent, *intueri saevientem concionem* iubebant. *Ita irritatis militum animis subdere ignem ac materiam seditioni, non esse aetatis, non prudentiae eius. Neminem id Q. Fabio, poenam deprecanti suam, vitio versurum, sed dictatori, si occaecatus ira infestam multitudinem in se pravo certamine movisset. Postremo, ne id se gratiae dare Q. Fabii crederet, se iusiurandum dare paratos esse; non videri e republica, in Q. Fabium eo tempore animadverti.*

XXXIII. His vocibus quum in se magis incitarent dictatorem, quam in magistrum equitum placarent, iussi de tribunali descendere legati: et, silentio nequicquam per praeconem tentato, quum, prae strepitu ac tumultu, nec ipsius dictatoris, nec apparitorum eius vox audiretur; nox, velut in proelio, certamini finem fecit. Magister equitum, iussus postero

die adesse, quum omnes affirmarent, infestius Papirium exarsurum, agitatum contentione ipsa exacerbatumque, clam ex castris Romam profugit: et, patre auctore M. Fabio, qui ter iam consul dictatorque fuerat, vocato extemplo senatu, quum maxime conquereretur apud Patres vim atque iniuriam dictatoris, repente strepitus ante curiam lictorum summoventium auditur: et ipse infensus aderat, postquam comperit profectum ex castris, cum expedito equitatu secutus. Iterata deinde contentio: et prendi Fabium Papirius iussit. Ubi quum, deprecantibus primoribus Patrum atque universo senatu, perstaret in incepto immitis animus; tum pater M. Fabius, *Quandoquidem,* inquit, *apud te nec auctoritas senatus, nec aetas mea, cui orbitatem paras, nec virtus nobilitasque magistri equitum, a te ipso nominati, valet, nec preces, quae saepe hostem mitigavere, quae deorum iras placant: tribunos plebis appello, et provoco ad populum; eumque tibi, fugienti exercitus tui, fugienti senatus iudicium, iudicem fero, qui certe unus plus, quam tua dictatura, potest polletque. Videro, cessurusne provocationi sis, cui rex Romanus Tullus Hostilius cessit.* Ex curia in concionem itur. Quo cum paucis dictator, cum omni agmine principum magister equitum quum escendisset; deduci eum de rostris Papirius in partem inferiorem iussit. Secutus pater, *Bene agis,* inquit, *quum eo nos deduci iussisti, unde et privati vocem mittere possemus.* Ibi primo non tam perpetuae orationes, quam altercatio, exaudiebantur. Vicit deinde strepitum vox et indignatio Fabii senis, increpantis superbiam crudelitatemque Papirii: *Se quoque dictatorem Romae fuisse, nec a se quemquam, ne plebis quidem hominem, non centurionem, non militem, violatum; Papirium, tanquam ex hostium ducibus, sic ex Romano imperatore victoriam et triumphum petere. Quantum inter-*

esset inter moderationem antiquorum, et novam superbiam crudelitatemque. Dictatorem Quinctium Cincinnatum in L. Minucium consulem, ex obsidione a se ereptum, non ultra saevisse, quam ut legatum eum ad exercitum pro consule relinqueret. M. Furium Camillum in L. Furio, qui, contempta sua senectute et auctoritate, foedissimo cum eventu pugnasset, non solum in praesentia moderatum irae esse, ne quid de collega secus populo aut senatui scriberet; sed, quum revertisset, potissimum ex tribunis consularibus habuisse, quem, ex collegis optione ab senatu data, socium sibi imperii delegerit. Nam populi quidem, penes quem potestas omnium rerum esset, ne iram quidem unquam atrociorem fuisse in eos, qui temeritate atque inscitia exercitus amisissent, quam ut pecunia eos multaret: capite anquisitum ob rem bello male gestam de imperatore nullo ad eam diem esse. Nunc ducibus populi Romani, quae ne victis quidem bello fas fuerit, virgas et secures victoribus, et iustissimos meritis triumphos intentari. Quid enim tandem passurum fuisse filium suum, si exercitum amisisset: si fusus, fugatus, castris exutus fuisset? Quo ultra iram violentiamque eius excessuram fuisse, quam ut verberaret necaretque? Quam conveniens esse, propter Q. Fabium civitatem in laetitia, victoria, supplicationibus, ac gratulationibus esse: eum, propter quem deum delubra pateant, arae sacrificiis fument, honore, donis cumulentur, nudatum virgis lacerari in conspectu populi Romani: intuentem Capitolium atque arcem, deosque ab se duobus proeliis haud frustra advocatos? Quo id animo exercitum, qui eius ductu auspiciisque vicisset, laturum? quem luctum in castris Romanis, quam laetitiam inter hostes fore? Haec, simul iurgans, querens, deum hominumque fidem obtestans, et complexus filium, plurimis cum lacrimis agebat.

XXXIV. Stabat cum eo senatus maiestas, favor

populi, tribunicium auxilium, memoria absentis exercitus. Ex parte altera *imperium invictum populi Romani, et disciplina rei militaris, et dictatoris edictum pro numine semper observatum, et Manliana imperia, et posthabita filii caritas publicae utilitati*, iactabantur. *Hoc etiam L. Brutum, conditorem Romanae libertatis, antea in duobus liberis fecisse. Nunc patres comes, et senes faciles de alieno imperio spreto, tanquam rei parvae, disciplinae militaris eversae iuventuti gratiam facere. Se tamen perstaturum in incepto: nec ei, qui adversus dictum suum, turbatis religionibus ac dubiis auspiciis, pugnasset, quicquam ex iusta poena remissurum. Maiestas imperii perpetuane esset, non esse in sua potestate: L. Papirium nihil de eius iure deminuturum. Optare, ne potestas tribunicia, inviolata ipsa, violet intercessione sua Romanum imperium, neu populus in se potissimum dictatorem et ius dictaturae exstinguat. Quod si fecisset, non L. Papirium, sed tribunos, sed pravum populi iudicium, nequicquam posteros accusaturos: quum, polluta semel militari disciplina, non miles centurionis, non centurio tribuni, non tribunus legati, non legatus consulis, non magister equitum dictatoris pareat imperio; nemo hominum, nemo deorum verecundiam habeat, non edicta imperatorum, non auspicia observentur; sine commeatu vagi milites in pacato, in hostico errent, immemores sacramenti, licentia sola se, ubi velint, exauctorent; infrequentia deserantur signa; neque conveniatur ad edictum, nec discernatur, interdiu, nocte, aequo, iniquo loco, iussu, iniussu imperatoris pugnent; et non signa, non ordines servent; latrocinii modo caeca et fortuita, pro sollenni et sacrata militia sit. Horum criminum vos reos in omnia saecula offerte, tribuni plebi: vestra obnoxia capita pro licentia Q. Fabii obiicite.*

XXXV. Stupentes tribunos et suam iam vicem

magis anxios quam eius, cui auxilium ab se petebatur, liberavit onere consensus populi Romani, ad preces et obtestationem versus, ut sibi poenam magistri equitum dictator remitteret. Tribuni quoque, inclinatam rem in preces subsecuti, orare dictatorem insistunt, ut veniam errori humano, veniam adolescentiae Q. Fabii daret: satis eum poenarum dedisse. Iam ipse adolescens, iam pater M. Fabius contentionis obliti, procumbere ad genua, et iram deprecari dictatoris. Tum dictator, silentio facto, *Bene habet*, inquit, *Quirites. Vicit disciplina militaris, vicit imperii maiestas, quae in discrimine fuerunt, an ulla post hanc diem essent. Non noxae eximitur Q. Fabius, qui contra edictum imperatoris pugnavit; sed, noxae damnatus, donatur populo Romano; donatur tribuniciae potestati, precarium non iustum auxilium ferenti. Vive, Q. Fabi, felicior hoc consensu civitatis ad tuendum te, quam, qua paullo ante exsultabas, victoria. Vive, id facinus ausus, cuius tibi ne parens quidem, si eodem loco fuisset, quo fuit L. Papirius, veniam dedisset. Mecum, ut voles, reverteris in gratiam: populo Romano, cui vitam debes, nihil maius praestiteris, quam si hic tibi dies satis documenti dederit, ut bello ac pace pati legitima imperia possis.* Quum se nihil morari magistrum equitum pronuntiasset, degressum eum templo laetus senatus, laetior populus, circumfusi, ac gratulantes hinc magistro equitum, hinc dictatori, prosecuti sunt: firmatumque imperium militare haud minus periculo Q. Fabii, quam supplicio miserabili adolescentis Manlii, videbatur. Forte ita eo anno evenit, ut, quotiescunque dictator ab exercitu recessit, hostes in Samnio moverentur. Ceterum in oculis exemplum erat Q. Fabius M. Valerio legato, qui castris praeerat, ne quam vim hostium magis, quam trucem dictatoris iram, timeret. Itaque, frumentatores quum, circum-

venti ex insidiis, caesi loco iniquo essent, creditum vulgo est, subveniri iis ab legato potuisse, ni tristia edicta exhorruisset. Ea quoque ira alienavit a dictatore militum animos, iam ante infensos, quod implacabilis Q. Fabio fuisset: et, quod suis precibus negasset, eius populo Romano veniam dedisset.

XXXVI. Postquam dictator, praeposito in urbe L. Papirio Crasso magistro equitum, Q. Fabio vetito quicquam pro magistratu agere, in castra rediit; neque civibus satis laetus adventus eius fuit, nec hostibus quicquam attulit terroris. Namque postero die, seu ignari venisse dictatorem, seu, adesset an abesset, parvi facientes, instructa acie ad castra accesserunt. Ceterum tantum momenti in uno viro L. Papirio fuit, ut, si ducis consilia favor subsecutus militum foret, debellari eo die cum Samnitibus potuisse, pro haud dubio habitum sit: ita instruxit aciem loco ac subsidiis, ita omni arte bellica firmavit. Cessatum a milite, ac de industria, ut obtrectaretur laudibus ducis, impedita victoria est. Plures Samnitium cecidere: plures Romani vulnerati sunt. Sensit peritus dux, quae res victoriae obstaret: temperandum ingenium suum esse, et severitatem miscendam comitate. Itaque, adhibitis legatis, ipse circum saucios milites inserens in tentoria caput, singulos, ut sese haberent, rogitans, curam eorum nominatim legatis, tribunisque, et praefectis demandabat. Rem per se popularem ita dexter egit, ut, medendis corporibus, animi multo prius militum imperatori reconciliarentur; nec quicquam ad salubritatem efficacius fuerit, quam quod grato animo ea cura accepta est. Refecto exercitu, cum hoste congressus haud dubia spe sua militumque, ita fudit fugavitque Samnites, ut ille ultimus iis dies conferendi signa cum dictatore fuerit. Incessit deinde, qua duxit praedae spes, victor exercitus; perlustravitque hostium agros, nulla arma,

nullam vim, nec apertam, nec insidiis, expertus. Addebat alacritatem, quod dictator praedam omnem edixerat militibus: nec ira magis publica, quam privatum compendium, in hostem acuebat. His cladibus subacti Samnites pacem a dictatore petiere: cum quo pacti, ut singula vestimenta militibus, et annuum stipendium darent; quum ire ad senatum iussi essent, secuturos se dictatorem responderunt, unius eius fidei virtutique causam suam commendantes. Ita deductus ex Samnitibus exercitus.

XXXVII. Dictator triumphans urbem est ingressus: et, quum se dictatura abdicare vellet, iussu Patrum, priusquam abdicaret, consules creavit C. Sulpicium Longum iterum, Q. Aemilium Cerretanum. Samnites, infecta pace, quia de conditionibus agebatur, indutias annuas ab urbe retulerunt. Nec earum ipsarum sancta fides fuit: adeo, postquam Papirium abisse magistratu nuntiatum est, arrecti ad bellandum animi sunt. C. Sulpicio, Q. Aemilio (Aulium quidam annales habent) consulibus, ad defectionem Samnitium Apulum novum bellum accessit. Utroque exercitus missi. Sulpicio Samnites, Apuli Aemilio sorte evenerunt. Sunt, qui non ipsis Apulis bellum illatum, sed socios eius gentis populos ab Samnitium vi atque iniuriis defensos scribant. Ceterum fortuna Samnitium, vix a se ipsis eo tempore propulsantium bellum, propius ut sit vero, facit, non Apulis ab Samnitibus arma illata, sed cum utraque simul gente bellum Romanis fuisse. Nec tamen res ulla memorabilis acta: ager Apulus Samniumque evastatum; hostes nec hic, nec illic inventi. Romae nocturnus terror ita ex somno trepidam repente civitatem excivit, ut Capitolium atque arx, moeniaque et portae, plena armatorum fuerint: et quum concursatum conclamatumque ad arma omnibus locis esset, prima luce nec auctor, nec causa terroris compa-

ruit. Eodem anno de Tusculanis Flavia rogatione populi fuit iudicium. M. Flavius tribunus plebis tulit ad populum, ut in Tusculanos animadverteretur, quorum eorum ope ac consilio Veliterni Privernatesque populo Romano bellum fecissent. Populus Tusculanus cum coniugibus ac liberis Romam venit. Ea multitudo, veste mutata, et specie reorum, tribus circumit, genibus se omnium advolvens. Plus itaque misericordia ad poenae veniam impetrandam, quam causa ad crimen purgandum valuit. Tribus omnes, praeter Polliam, antiquarunt legem. Polliae sententia fuit, puberes verberatos necari, coniuges liberosque sub corona lege belli venire: memoriamque eius irae Tusculanis in poenae tam atrocis auctores mansisse ad patrum aetatem constat, nec quemquam ferme ex Pollia tribu candidatum Papiriam ferre solitum.

XXXVIII. Insequenti anno, Q. Fabio, L. Fulvio consulibus, A. Cornelius Arvina dictator et M. Fabius Ambustus magister equitum, metu gravioris in Samnio belli (conducta enim pretio a finitimis iuventus dicebatur) intentiore delectu habito, egregium exercitum adversus Samnites duxerunt. Castra in hostico incuriose ita posita, tanquam procul abesset hostis: quum subito advenere Samnitium legiones tanta ferocia, ut vallum usque ad stationem Romanam inferrent. Nox iam appetebat: id prohibuit munimenta adoriri: nec dissimulabant, orta luce postero die facturos. Dictator, ubi propiorem spe dimicationem vidit, ne militum virtuti damno locus esset, ignibus crebris relictis, qui conspectum hostium frustrarentur, silentio legiones educit: nec tamen fallere propter propinquitatem castrorum potuit. Eques extemplo insecutus ita institit agmini, ut, donec lucesceret, proelio abstineret. Ne pedestres quidem copiae ante lucem castris egressae. Eques, luce

demum ausus incursare in hostem, carpendo novissimos, premendoque iniquis ad transitum locis, agmen detinuit. Interim pedes equitem assecutus; et totis iam copiis Samnis urgebat. Tum dictator, postquam sine magno incommodo progredi non poterat, eum ipsum, in quo constiterat, locum castris dimetari iussit. Id vero, circumfuso undique equitatu, ut vallum peteretur, opusque inciperet, fieri non poterat. Itaque, ubi neque eundi, neque manendi copiam esse videt, instruit aciem, impedimentis ex agmine remotis. Instruunt contra et hostes, et animis et viribus pares. Auxerat id maxime animos, quod ignari, loco iniquo, non hosti, cessum, velut fugientes ac territos terribiles ipsi secuti fuerant. Id aliquamdiu aequavit pugnam, iam pridem desueto Samnite clamorem Romani exercitus pati. At, hercule, illo die ab hora diei tertia ad octavam ita anceps dicitur certamen stetisse, ut neque clamor, ut primo semel concursu est sublatus, iteratus sit; neque signa promota loco, retrove recepta; neque recursum ab ulla sit parte. In suo quisque gradu obnisi, urgentes scutis, sine respiratione ac respectu pugnabant. Fremitus aequalis, tenorque idem pugnae in defatigationem ultimam aut noctem spectabat. Iam viris vires, iam ferro sua vis, iam consilia ducibus deerant: quum subito Samnitium equites, quum, turma una longius provecta, accepissent, impedimenta Romanorum procul ab armatis sine praesidio, sine munimento stare, aviditate praedae impetum faciunt. Quod ubi dictatori trepidus nuntius attulit; *Sine modo*, inquit, *sese praeda praepediant.* Alii deinde super alios, diripi passim ferrique fortunas militum, vociferabantur. Tum magistro equitum accito, *Vides tu*, inquit, *M. Fabi, ab hostium equite omissam pugnam? haerent impediti impedimentis nostris. Aggredere, quod inter praedandum omni multitudini evenit, dissipatos: raros*

equis insidentes, raros, quibus ferrum in manu sit, invenies: equosque dum praeda onerant, caede inermes, cruentamque illis praedam redde. Mihi legiones peditumque pugna curae erunt: penes te equestre sit decus.

XXXIX. Equitum acies, qualis quae esse instructissima potest, invecta in dissipatos impeditosque hostes, caede omnia replet. Inter sarcinas omissas repente, obiacentes pedibus fugientium consternatorumque equorum, neque pugnae, neque fugae satis potentes, caeduntur. Tum, deleto prope equitatu hostium, M. Fabius, circumductis paullulum alis, ab tergo pedestrem aciem adoritur. Clamor inde novus accidens et Samnitium terruit animos; et dictator, ubi respectantes hostium antesignanos, turbataque signa, et fluctuantem aciem vidit, tum appellare, tum adhortari milites, tribunos principesque ordinum nominatim ad iterandam secum pugnam vocare. Novato clamore, signa inferuntur: et, quicquid progrediebantur, magis magisque turbatos hostes cernebant. Eques ipse iam primis erat in conspectu: et Cornelius, respiciens ad manipulos militum, quod manu, quod voce poterat, monstrabat, vexilla se suorum parmasque cernere equitum. Quod ubi auditum simulque visum est, adeo repente laboris, per diem paene totum tolerati, vulnerumque obliti sunt, ut haud secus, quam si tum integri e castris signum pugnae accepissent, concitaverint se in hostem. Nec ultra Samnis tolerare terrorem equitum, peditumque vim potuit: partim in medio caesi, partim in fugam dissipati sunt. Pedes restantes ac circumventos cecidit: ab equite fugientium strages est facta; inter quos et ipse imperator cecidit. Hoc demum proelium Samnitium res ita infregit, ut omnibus conciliis fremerent, *minime id quidem mirum esse, si impio bello, et contra foedus suscepto, infestioribus merito diis quam hominibus, nihil prospere agerent. Expiandum*

id bellum magna mercede, luendumque esse. Id referre tantum, utrum supplicia noxio paucorum, an omnium innoxio praebeant sanguine: audebantque iam quidam nominare auctores armorum. Unum maxime nomen per consensum clamantium Brutuli Papii exaudiebatur. Vir nobilis potensque erat, haud dubie proximarum indutiarum ruptor. De eo coacti referre praetores decretum fecerunt, *Ut Brutulus Papius Romanis dederetur, et cum eo praeda omnis Romana, captivique ut Romam mitterentur; quaeque res per fetiales ex foedere repetitae essent, secundum ius fasque restituerentur.* Fetiales Romam, ut censuerunt, missi, et corpus Brutuli exanime: ipse morte voluntaria ignominiae se ac supplicio subtraxit. Placuit cum corpore bona quoque eius dedi. Nihil tamen earum rerum, praeter captivos, ac si qua cognita ex praeda sunt, acceptum est: ceterarum rerum irrita fuit deditio. Dictator ex senatusconsulto triumphavit.

XL. Hoc bellum a consulibus bellatum, quidam auctores sunt, eosque de Samnitibus triumphasse: Fabium etiam in Apuliam processisse, atque inde magnas praedas egisse. Nec discrepat, quin dictator eo anno A. Cornelius fuerit: id ambigitur, belline gerendi causa creatus sit; an ut esset, qui ludis Romanis, quia L. Plautius praetor gravi morbo forte implicitus erat, signum mittendis quadrigis daret; functusque eo haud sane memorandi imperii ministerio, se dictatura abdicaret: nec facile est, aut rem rei, aut auctorem auctori praeferre. Vitiatam memoriam funebribus laudibus reor, falsisque imaginum titulis, dum familia ad se quaeque famam rerum gestarum honorumque fallente mendacio trahunt. Inde certe et singulorum gesta et publica monumenta rerum confusa. Nec quisquam aequalis temporibus illis scriptor exstat, quo satis certo auctore stetur.

EPITOME LIBRI IX.

T. Veturius et Sp. Postumius apud Caudinas Furcas, deducto in locum artum exercitu, quum nulla spes evadendi esset, foedere cum Samnitibus facto, et sexcentis equitibus Romanis obsidibus datis, ita exercitum abduxerunt, ut omnes sub iugum mitterentur. Iidemque, auctore Sp. Postumio consule, qui in senatu suaserat, ut eorum deditione, quorum culpa tam deforme foedus ictum erat, publica fides liberaretur, cum duobus tribunis plebis et omnibus, qui foedus spoponderant, dediti Samnitibus, non sunt recepti: nec multo post fusis a Papirio Cursore Samnitibus et sub iugum missis, receptisque sexcentis equitibus Romanis, qui obsides dati erant, pudor prioris flagitii abolitus est. Tribus duae adiectae sunt, Ufentina et Falerina. Suessa et Pontiae coloniae deductae sunt. Ap. Claudius censor aquam perduxit; viam stravit, quae Appia vocata est; libertinorum filios in senatum legit. Ideoque, quoniam is ordo videbatur inquinatus indignis, sequentis anni consules in senatu legendo observaverunt, quemadmodum ante per proximos censores observatum fuerat. Res praeterea contra Apulos, Etruscos, Umbros, Marsos, Pelignos, Aequos et Samnites, quibus foedus erat restitutum, prospere gestas continet. Flavius scriba, libertino patre natus, aedilis curulis fuit per forensem factionem creatus: quae quum comitia et campum turbaret, et in iis propter nimias vires dominaretur, a Q. Fabio censore in quattuor tribus redacta est, quas urbanas appellavit. Eaque res Fabio Maximo nomen dedit. In hoc libro mentio Alexandri Magni, qui temporibus his fuit; et, aestimatis populi Romani viribus, quae tunc erant, col-

ligitur, si Alexander in Italiam traiecisset, non tam facilem ei victoriam de populo Romano fore, quam de iis gentibus, quas ad Orientem imperio suo subiecerat.

T. LIVII PATAVINI

LIBER IX.

Sequitur hunc annum nobilis clade Romana Caudina pax, T. Veturio Calvino, Sp. Postumio consulibus. Samnites eo anno imperatorem C. Pontium, Herennii filium, habuerunt, patre longe prudentissimo natum, primum ipsum bellatorem ducemque. Is, ubi legati, qui ad dedendas res missi erant, pace infecta redierunt, *Ne nihil actum,* inquit, *hac legatione censeatis, expiatum est, quicquid ex foedere rupto irarum in nos coelestium fuit. Satis scio, quibuscumque diis cordi fuit, subigi nos ad necessitatem dedendi res, quae a nobis ex foedere repetitae fuerant, iis non fuisse cordi tam superbe ab Romanis foederis expiationem spretam. Quid enim ultra fieri ad placandos deos mitigandosque homines potuit, quam quod nos fecimus? Res hostium in praeda captas, quae belli iure nostrae videbantur, remisimus: auctores belli, quia vivos non potuimus, perfunctos iam fato dedidimus: bona eorum, ne quid ex contagione noxae remaneret penes nos, Romam portavimus. Quid ultra tibi, Romane, quid foederi, quid diis arbitris foederis debeo? Quem tibi tuarum irarum, quem meorum suppliciorum iudicem feram? Neminem, neque populum, neque privatum, fugio. Quod si nihil cum potentiore iuris humani relinquitur inopi, at ego ad deos vindices intolerandae superbiae confugiam; et precabor, ut iras suas vertant in eos, quibus non suae redditae res, non alienae*

accumulatae satis sint; quorum saevitiam non mors noxiorum, non deditio exanimatorum corporum, non bona sequentia domini deditionem exsatient; placari qui nequeant, nisi hauriendum sanguinem laniandaque viscera nostra praebuerimus. Iustum est bellum, Samnites, quibus necessarium; et pia arma, quibus nulla nisi in armis relinquitur spes. Proinde, quum rerum humanarum maximum momentum sit, quam propitiis rem, quam adversis agant diis, pro certo habete, priora bella adversus deos magis, quam homines, gessisse; hoc, quod instat, ducibus ipsis diis gesturos.

II. Haec, non laeta magis, quam vera, vaticinatus, exercitu educto, circa Caudium castra, quam potest occultissime, locat: inde ad Calatiam, ubi iam consules Romanos castraque esse audiebat, milites decem pastorum habitu mittit: pecoraque diversos, alium alibi, haud procul Romanis pascere iubet praesidiis: ubi inciderint in praedatores, ut idem omnibus sermo constet, *legiones Samnitium in Apulia esse, Luceriam omnibus copiis circumsedere: nec procul abesse, quin vi capiant.* Iam is etiam rumor ante, de industria vulgatus, venerat ad Romanos; sed fidem auxere captivi, eo maxime, quod sermo inter omnes congruebat. Haud erat dubium, quin Lucerinis opem Romanus ferret, bonis ac fidelibus sociis; simul ne Apulia omnis ad praesentem terrorem deficeret: ea modo, qua irent, consultatio fuit. Duae ad Luceriam ferebant viae; altera praeter oram superi maris patens apertaque, sed, quanto tutior, tanto fere longior; altera per Furculas Caudinas brevior. Sed ita natus locus est. Saltus duo alti angusti silvosique sunt, montibus circa perpetuis inter se iuncti: iacet inter eos satis patens clausus in medio campus, herbidus aquosusque, per quem medium iter est. Sed ante, quam venias ad eum, intrandae primae angustiae sunt: et aut eadem, qua te insinuaveris, retro

via repetenda; aut, si ire porro pergas, per alium saltum artiorem impeditioremque evadendum. In eum campum via alia per cavam rupem, Romani, demisso agmine, quum ad alias angustias protinus pergerent, saeptas deiectu arborum saxorumque ingentium obiacentem molem invenere. Quum fraus hostilis apparuisset, praesidium etiam in summo saltu conspicitur. Citati inde retro, qua venerant, pergunt repetere viam. Eam quoque clausam sua obice armisque inveniunt. Sistunt inde gradum sine ullius imperio; stuporque omnium animos, ac velut torpor quidam insolitus membra tenet: intuentesque alii alios, quum alterum quisque compotem magis mentis ac consilii ducerent, diu immobiles silent. Deinde ubi praetoria consulum erigi videre, et expedire quosdam utilia operi, quanquam ludibrio fore munientes, perditis rebus ac spe omni adempta, cernebant; tamen, ne culpam malis adderent, pro se quisque, nec hortante ullo nec imperante, ad muniendum versi, castra propter aquam vallo circumdant; sua ipsi opera laboremque irritum, praeterquam quod hostes superbe increpabant, cum miserabili confessione eludentes. Ad consules maestos, ne advocantes quidem in consilium, quando nec consilio, nec auxilio locus esset, sua sponte legati ac tribuni conveniunt: militesque ad praetorium versi, opem, quam vix dii immortales ferre poterant, ab ducibus exposcunt.

III. Querentes magis, quam consultantes, nox oppressit, quum pro ingenio quisque fremerent: alius, *per obices viarum;* alius, *per adversa montium, per silvas, qua ferri arma poterunt, eamus. Modo ad hostem pervenire liceat, quem per annos iam prope triginta vincimus; omnia aequa et plana erunt Romano, in perfidum Samnitem pugnanti;* alius, *Quo, aut qua eamus? Num montes moliri sede sua paramus? Dum*

haec imminebunt iuga, qua tu ad hostem venies? Armati, inermes, fortes, ignavi, pariter omnes capti atque victi sumus. Ne ferrum quidem ad bene moriendum oblaturus est hostis: sedens bellum conficiet. His in vicem sermonibus, qua cibi, qua quietis immemor, nox traducta est. Ne Samnitibus quidem consilium in tam laetis suppetebat rebus. Itaque universi Herennium Pontium, patrem imperatoris, per literas consulendum censent. Iam is gravis annis non militaribus solum, sed civilibus quoque, abscesserat muneribus: in corpore tamen affecto vigebat vis animi consiliique. Is, ubi accepit, ad Furculas Caudinas inter duos saltus clausos esse exercitus Romanos, consultus ab nuntio filii, censuit, omnes inde quam primum inviolatos dimittendos. Quae ubi spreta sententia est, iterumque, eodem remeante nuntio, consulebatur, censuit, ad unum omnes interficiendos. Quae ubi tam discordia inter se, velut ex ancipiti oraculo, responsa data sunt; quanquam filius ipse in primis iam animum quoque patris consenuisse in affecto corpore rebatur; tamen consensu omnium victus est, ut ipsum in consilium acciret. Nec gravatus senex plaustro in castra dicitur advectus, vocatusque in consilium ita ferme locutus esse, ut nihil sententiae suae mutaret; causas tantum adiiceret: *Priore se consilio, quod optimum duceret, cum potentissimo populo per ingens beneficium perpetuam firmare pacem amicitiamque: altero consilio in multas aetates, quibus, amissis duobus exercitibus, haud facile receptura vires Romana res esset, bellum differre: tertium nullum consilium esse.* Quum filius aliique principes percunctando exsequerentur, *Quid si media via consilii caperetur; ut et dimitterentur incolumes, et leges iis iure belli victis imponerentur? Ista quidem sententia,* inquit, *ea est, quae neque amicos parat, neque inimicos tollit. Servate modo, quos*

ignominia irritaveritis. Ea est Romana gens, quae victa quiescere nesciat. Vivet semper in pectoribus illorum, quicquid istuc praesens necessitas inusserit; neque eos ante multiplices poenas expetitas a vobis quiescere sinet.

IV. Neutra sententia accepta: Herennius domum e castris est avectus. Et in castris Romanis quum frustra multi conatus ad erumpendum capti essent, et iam omnium rerum inopia esset; victi necessitate legatos mittunt, qui primum pacem aequam peterent: si pacem non impetrarent, uti provocarent ad pugnam. Tum Pontius, *debellatum esse*, respondit: *et, quoniam ne victi quidem ac capti fortunam fateri scirent, inermes cum singulis vestimentis sub iugum missurum: alias conditiones pacis aequas victis ac victoribus fore; si agro Samnitium decederetur, coloniae abducerentur, suis deinde legibus Romanum ac Samnitem aequo foedere victurum. His conditionibus paratum se esse foedus cum consulibus ferire: si quid eorum displiceat, legatos redire ad se* vetuit. Haec quum legatio renuntiaretur, tantus gemitus omnium subito exortus est, tantaque maestitia incessit, ut non gravius accepturi viderentur, si nuntiaretur, omnibus eo loco mortem oppetendam esse. Quum diu silentium fuisset, nec consules aut pro foedere tam turpi, aut contra foedus tam necessarium hiscere possent; tum L. Lentulus, qui tum princeps legatorum virtute atque honoribus erat, *Patrem meum*, inquit, *consules, saepe audivi memorantem, se in Capitolio unum non fuisse auctorem senatui redimendae auro a Gallis civitatis, quando nec fossa valloque ab ignavissimo ad opera ac muniendum hoste clausi essent; et erumpere si non sine periculo magno, tamen sine certa pernicie possent. Quod si, ut illis decurrere ex Capitolio armatis in hostem licuit, (quo saepe modo obsessi in obsidentes eruperunt) ita nobis*

aequo aut iniquo loco dimicandi tantummodo cum hoste copia esset, non mihi paterni animi indoles in consilio dando deesset. Equidem mortem pro patria praeclaram esse fateor: et me vel devovere pro populo Romano legionibusque, vel in medios me immittere hostes paratus sum. Sed hic patriam video, hic quicquid Romanarum legionum est: quae, nisi pro se ipsis ad mortem ruere volunt, quid habent, quod morte sua servent? Tecta urbis, dicat aliquis, et moenia, et eam turbam, a qua urbs incolitur. Imo, hercule, produntur ea omnia, deleto hoc exercitu, non servantur. Quis enim ea tuebitur? Imbellis videlicet atque inermis multitudo. Tam, hercule, quam a Gallorum impetu defendit. An a Veiis exercitum Camillumque ducem implorabunt? Hic omnes spes opesque sunt, quas servando patriam servamus: dedendo ad necem patriam deserimus ac prodimus. At foeda atque ignominiosa deditio est. Sed ea caritas patriae est, ut tam ignominia eam, quam morte nostra, si opus sit, servemus. Subeatur ergo ista, quantacunque est, indignitas; et pareatur necessitati, quam ne dii quidem superant. Ite, consules, redimite armis civitatem, quam auro maiores vestri redemerunt.

V. Consules profecti ad Pontium in colloquium, quum de foedere victor agitaret, negarunt, iniussu populi foedus fieri posse: nec sine fetialibus caerimoniaque alia sollenni. Itaque non, ut vulgo credunt, Claudiusque etiam scribit, foedere pax Caudina, sed per sponsionem, facta est. Quid enim aut sponsoribus in foedere opus esset, aut obsidibus, ubi precatione res transigitur: *Per quem populum fiat, quo minus legibus dictis stetur, ut eum ita Iupiter feriat, quemadmodum a fetialibus porcus feriatur.* Spoponderunt consules, legati, quaestores, tribuni militum; nominaque omnium, qui spoponderunt, exstant: ubi, si ex foedere acta res esset, praeterquam duo-

rum fetialium, non exstarent. Et propter necessariam foederis dilationem obsides etiam sexcenti equites imperati, qui capite luerent, si pacto non staretur. Tempus inde statutum tradendis obsidibus exercituque inermi mittendo. Redintegravit luctum in castris consulum adventus, ut vix ab iis abstinerent manus, quorum temeritate in eum locum deducti essent; quorum ignavia foedius inde, quam venissent, abituri. *Illis non ducem locorum, non exploratorem fuisse: belluarum modo caecos in foveam missos.* Alii alios intueri, contemplari arma mox tradenda, et inermes futuras dextras, obnoxiaque corpora hosti: proponere sibimet ipsi ante oculos iugum hostile, et ludibria victoris, et vultus superbos, et per armatos inermium iter: inde foedi agminis miserabilem viam, per sociorum urbes reditum in patriam ad parentes, quo saepe ipsi maioresque eorum triumphantes venissent. *Se solos sine vulnere, sine ferro, sine acie victos: sibi non stringere licuisse gladios, non manum cum hoste conferre: sibi nequicquam arma, nequicquam vires, nequicquam animos datos.* Haec frementibus hora fatalis ignominiae advenit, omnia tristiora experiundo factura, quam quae praeceperant animis. Iam primum cum singulis vestimentis inermes extra vallum exire iussi, et primi traditi obsides, atque in custodiam abducti. Tum a consulibus abire lictores iussi paludamentaque detracta; tantam inter ipsos, qui, paullo ante eos exsecrantes, dedendos lacerandosque censuerant, miserationem fecit, ut, suae quisque conditionis oblitus, ab illa deformatione tantae maiestatis, velut ab nefando spectaculo, averteret oculos.

VI. Primi consules prope seminudi sub iugum missi: tum, ut quisque gradu proximus erat, ita ignominiae obiectus: tum deinceps singulae legiones Circumstabant armati hostes, exprobrantes elu-

dentesque: gladii etiam plerisque intentati: et vulnerati quidam necatique, si vultus eorum indignitate rerum acrior victorem offendisset. Ita traducti sub iugum, et, quod paene gravius erat, per hostium oculos. Quum e saltu evasissent, etsi, velut ab inferis extracti, tum primum lucem aspicere visi sunt, tamen ipsa lux ita deforme intuentibus agmen omni morte tristior fuit. Itaque, quum ante noctem Capuam pervenire possent, incerti de fide sociorum, et quod pudor praepediebat, circa viam haud procul Capua omnium egeni corpora humi prostraverunt. Quod ubi est Capuam nuntiatum, evicit miseratio iusta sociorum superbiam ingenitam Campanis. Confestim insignia sua consulibus, fasces, lictores, arma, equos, vestimenta, commeatus militibus benigne mittunt; et venientibus Capuam cunctus senatus populusque, obviam egressi, iustis omnibus hospitalibus, privatisque et publicis funguntur officiis. Neque illis sociorum comitas, vultusque benigni, et alloquia non modo sermonem elicere, sed ne, ut oculos quidem attollerent, aut consolantes amicos contra intuerentur, efficere poterant. Adeo super maerorem pudor quidam fugere colloquia et coetus hominum cogebat. Postero die quum iuvenes nobiles, missi a Capua, ut proficiscentes ad finem Campanum prosequerentur, revertissent; vocatique in curiam percunctantibus maioribus natu, *multo sibi maestiores et abiectioris animi visos,* referrent; *adeo silens ac prope mutum agmen incessisse: iacere indolem illam Romanam, ablatosque cum armis animos. Non reddere salutem, non salutantibus dare responsum, non hiscere quemquam prae metu potuisse, tanquam ferentibus adhuc cervicibus iugum, sub quo emissi essent. Habere Samnites victoriam, non praeclaram solum, sed etiam perpetuam. Cepisse enim eos non*

Romam, sicut ante Gallos, sed, quod multo bellicosius fuerit, Romanam virtutem ferociamque;

VII. Quum haec dicerentur audirenturque, et deploratum paene Romanum nomen in concilio sociorum fidelium esset; dicitur Ofilius Calavius, Ovii filius, clarus genere factisque, tum etiam aetate verendus, longe aliter se habere rem dixisse: *Silentium illud obstinatum, fixosque in terram oculos, et surdas ad omnia solatia aures, et pudorem intuendae lucis, ingentem molem irarum ex alto animo cientis indicia esse: aut Romana se ignorare ingenia, aut silentium illud Samnitibus flebiles brevi clamores gemitusque excitaturum; Caudinaeque pacis aliquanto Samnitibus, quam Romanis tristiorem memoriam fore. Quippe suos quemque eorum animos habiturum, ubicunque congressuri sint: saltus Caudinos non ubique Samnitibus fore.* Iam Romae etiam sua infamis clades erat. Obsessos primum audierunt: tristior deinde ignominiosae pacis magis, quam periculi, nuntius fuit. Ad famam obsidionis delectus haberi coeptus erat: dimissus deinde auxiliorum apparatus, postquam deditionem tam foede factam acceperunt: extemploque sine ulla publica auctoritate consensum in omnem formam luctus est. Tabernae circa forum clausae, iustitiumque in foro sua sponte coeptum prius, quam indictum: lati clavi, annuli aurei positi; paene maestior exercitu ipso civitas esse: nec ducibus solum atque auctoribus sponsoribusque pacis irasci, sed innoxios etiam milites odisse, et negare urbe tectisve accipiendos. Quam concitationem animorum fregit adventus exercitus, etiam iratis miserabilis. Non enim tanquam in patriam revertentes ex insperato incolumes, sed captorum habitu vultuque ingressi sero in urbem, ita se in suis quisque tectis abdiderunt, ut postero atque insequentibus diebus nemo eorum forum aut publicum aspicere vellet.

Consules, in privato abditi, nihil pro magistratu agere, nisi quod expressum senatusconsulto est, ut dictatorem dicerent comitiorum causa. Q. Fabium Ambustum dixerunt, et P. Aelium Paetum magistrum equitum: quibus vitio creatis, suffecti M. Aemilius Papus dictator, L. Valerius Flaccus magister equitum. Nec per eos comitia habita: et, quia taedebat populum omnium magistratuum eius anni, res ad interregnum rediit. Interreges Q. Fabius Maximus, M. Valerius Corvus. Is consules creavit Q. Publilium Philonem et L. Papirium Cursorem iterum, haud dubio consensu civitatis, quod nulli ea tempestate duces clariores essent.

VIII. Quo creati sunt die, eo (sic enim placuerat Patribus) magistratum inierunt, sollennibusque senatusconsultis perfectis, de pace Caudina retulerunt. Et Publilius, penes quem fasces erant, *Dic Sp. Postumi*, inquit. Qui ubi surrexit, eodem illo vultu, quo sub iugum missus erat, *Haud sum ignarus*, inquit, *consules, ignominiae, non honoris causa me primum excitatum iussumque dicere, non tanquam senatorem, sed tanquam reum qua infelicis belli, qua ignominiosae pacis. Ego tamen, quando neque de noxa nostra neque de poena retulistis, omissa defensione, quae non difficillima esset apud haud ignaros fortunarum humanarum necessitatumque, sententiam de eo, de quo retulistis, paucis peragam: quae sententia testis erit, mihine, an legionibus vestris pepercerim, quum me seu turpi seu necessaria sponsione obstrinxi. Qua tamen, quando iniussu populi facta est, non tenetur populus Romanus; nec quicquam ex ea, praeterquam corpora nostra debentur Samnitibus. Dedamur per fetiales nudi vinctique: exsolvamus religione populum, si qua obligavimus; ne quid divini humanive obstet, quo minus iustum piumque de integro ineatur bellum. Interea consules exercitum scribere, armare, educere pla-*

cet; nec prius ingredi hostium fines, quam omnia iusta in deditionem nostram perfecta erunt. Vos, dii immortales, precor quaesoque, si vobis non fuit cordi, Sp. Postumium, T. Veturium consules cum Samnitibus prospere bellum gerere; at vos satis habeatis, vidisse nos sub iugum missos, vidisse sponsione infami obligatos, videre nudos vinctosque hostibus deditos, omnem iram hostium nostris capitibus excipientes. Novos consules legionesque Romanas ita cum Samnite gerere bellum velitis, ut omnia ante nos consules bella gesta sunt. Quae ubi dixit, tanta simul admiratio miseratioque viri incessit omnes, ut modo vix crederent, illum eundem esse Sp. Postumium, qui auctor tam foedae pacis fuisset: modo miserarentur, quod vir talis etiam praecipuum apud hostes supplicium passurus esset ob iram diremptae pacis. Quum omnes, laudibus modo prosequentes virum, in sententiam eius pedibus irent; tentata paullisper intercessio est ab L. Livio et Q. Maelio tribunis plebis: qui, *neque exsolvi religione populum*, aiebant, *deditione sua, nisi omnia Samnitibus, qualia apud Caudium fuissent, restituerentur: neque se pro eo, quod, spondendo pacem, servassent exercitum populi Romani, poenam ullam meritos esse: neque ad extremum, quum sacrosancti essent, dedi hostibus violarive posse.*

IX. Tum Postumius, *Interea dedite*, inquit, *profanos nos, quos salva religione potestis: dedetis deinde et istos sacrosanctos, quum primum magistratu abierint; sed, si me audiatis, prius, quam dedantur, hic in comitio virgis caesos, hanc iam ut intercalatae poenae usuram habeant. Nam quod deditione nostra negant exsolvi religione populum, id istos magis, ne dedantur, quam quia ita se res habeat, dicere, quis adeo iuris fetialium expers est, qui ignoret? Neque ego inficias eo, Patres conscripti, tam sponsiones quam foedera sancta esse apud eos homines, apud quos iuxta divinas religio-*

nes fides humana colitur: sed iniussu populi nego quicquam sanciri posse, quod populum teneat. An, si eadem superbia, qua sponsionem istam expresserunt nobis Samnites, coegissent nos verba legitima dedentium urbes nuncupare, deditum populum Romanum vos tribuni diceretis, et hanc urbem, templa, delubra, fines, aquas, Samnitium esse? Omitto deditionem, quoniam de sponsione agitur. Quid tandem, si spopondissemus, urbem hanc relicturum populum Romanum? si incensurum? si magistratus, si senatum, si leges non habiturum? si sub regibus futurum? Dii meliora! inquis. Atqui non indignitas rerum sponsionis vinculum levat. Si quid est, in quod obligari populus possit, in omnia potest: et ne illud quidem, quod quosdam forsitan moveat, refert, consul, an dictator, an praetor spoponderit. Et hoc ipsi etiam Samnites iudicaverunt, quibus non fuit satis consules spondere, sed legatos, quaestores, tribunos militum spondere coegerunt. Nec a me nunc quisquam quaesiverit, quid ita spoponderim? quum id nec consulis ius esset; nec illis spondere pacem, quae mei non erat arbitrii, nec pro vobis, qui nihil mandaveratis, possem. Nihil ad Caudium, Patres conscripti, humanis consiliis gestum est. Dii immortales et vestris et hostium imperatoribus mentem ademerunt. Nec nos in bello satis cavimus; et illi male partam victoriam male perdiderunt, dum vix locis, quibus vicerant, credunt, dum quacunque conditione arma viris in arma natis auferre festinant. An, si sana mens fuisset, difficile illis fuit, dum senes ab domo ad consultandum arcessunt, mittere Romam legatos? cum senatu, cum populo, de pace ac foedere agere? Tridui iter expeditis erat. Interea in induttiis res fuisset, donec ab Roma legati aut victoriam illis certam, aut pacem afferrent. Ea demum sponsio esset, quam populi iussu spopondissemus. Sed neque vos tulissetis, nec nos spopondissemus: nec fas fuit

alium rerum exitum esse, quam ut illi, velut somnio laetiore, quam quod mentes eorum capere possent, nequicquam eluderentur: et nostrum exercitum eadem, quae impedierat, fortuna expediret: vanam victoriam vanior irritam faceret pax: sponsio interponeretur, quae neminem, praeter sponsorem, obligaret. Quid enim vobiscum, Patres conscripti, quid cum populo Romano actum est? quis vos appellare potest? quis se a vobis dicere deceptum? Hostis? an civis? Hosti nihil spopondistis: civem neminem spondere pro vobis iussistis. Nihil ergo vobis nec nobiscum est, quibus nihil mandastis; nec cum Samnitibus, cum quibus nihil egistis. Samnitibus sponsores nos sumus: rei satis locupletes in id, quod nostrum est; in id, quod praestare possumus, corpora nostra et animos. In haec saeviant, in haec ferrum, in haec iras acuant. Quod ad tribunos attinet, consulite, utrum praesens deditio eorum fieri possit, an in diem differatur. Nos interim, T. Veturi, vosque ceteri, vilia haec capita luendae sponsionis feramus, et nostro supplicio liberemus Romana arma.

X. Movit Patres conscriptos tum causa, tum auctor; nec ceteros solum, sed tribunos etiam plebei, ut se in senatus dicerent fore potestate. Magistratu inde se extemplo abdicaverunt, traditique fetialibus cum ceteris Caudium ducendi. Hoc facto senatusconsulto, lux quaedam affulsisse civitati visa est. Postumius in ore erat: eum laudibus ad coelum ferebant: devotioni P. Decii consulis, aliis claris facinoribus aequabant. *Emersisse civitatem ex obnoxia pace illius consilio et opera: ipsum se cruciatibus et hostium irae offerre, piaculaque pro populo Romano dare.* Arma cuncti spectant et bellum. *En unquam futurum, ut congredi armatis cum Samnite liceat?* In civitate, ira odioque ardente, delectus prope omnium voluntariorum fuit. Rescriptae ex eodem milite no-

vae legiones, ductusque ad Caudium exercitus. Praegressi fetiales, ubi ad portam venere, vestem detrahi pacis sponsoribus iubent, manus post tergum vinciri. Quum apparitor verecundia maiestatis Postumium laxe vinciret, *Quin tu*, inquit, *adducis lorum, ut iusta fiat deditio?* Tum, ubi in coetum Samnitium et ad tribunal ventum Pontii est, A. Cornelius Arvina fetialis ita verba fecit: *Quandoque hice homines iniussu populi Romani Quiritium foedus ictum iri spoponderunt, atque ob eam rem noxam nocuerunt; ob eam rem, quo populus Romanus scelere impio sit solutus, hosce homines vobis dedo.* Haec dicenti fetiali Postumius genu femur, quanta maxime poterat vi, percullit, et clara voce ait, *Se Samnitem civem esse, illum legatum; fetialem a se contra ius gentium violatum; eo iustius bellum gesturos.*

XI. Tum Pontius, *Nec ego istam deditionem accipiam*, inquit, *nec Samnites ratam habebunt. Quin tu, Sp. Postumi, si deos esse censes, aut omnia irrita facis, aut pacto stas? Samniti populo omnes, quos in potestate habuit, aut pro iis pax debetur. Sed quid ego te appello, qui te captum victori, cum qua potes fide, restituis? Populum Romanum appello; quem si sponsionis ad Furculas Caudinas factae poenitet, restituat legiones intra saltum, quo saeptae fuerunt. Nemo quemquam deceperit: omnia pro infecto sint: recipiant arma, quae per pactionem tradiderunt: redeant in castra sua. Quicquid pridie habuerunt, quam in colloquium est ventum, habeant. Tum bellum et fortia consilia placeant; tunc sponsio et pax repudietur. Ea fortuna, iis locis, quae ante pacis mentionem habuimus, geramus bellum: nec populus Romanus consulum sponsionem, nec nos fidem populi Romani accusemus. Nunquamne causa defiet, cur victi pacto non stetis? Obsides Porsenae dedistis; furto eos subduxistis: auro civitatem a Gallis redemi-*

stis; inter accipiendum aurum caesi sunt: pacem nobiscum pepigistis, ut legiones vobis captas restitueremus; eam pacem irritam facitis, et semper aliquam fraudi speciem iuris imponitis. Non probat populus Romanus ignominiosa pace legiones servatas? Pacem sibi habeat, legiones captas victori restituat: hoc fide, hoc foederibus, hoc fetialibus caerimoniis dignum erat. Ut tu quidem, quod petisti, per pactionem habeas, tot cives incolumes; ego pacem, quam hos tibi remittendo pactus sum, non habeam: hoc tu, A. Corneli, hoc vos, fetiales, iuris gentibus dicitis? Ego vero istos, quos dedi simulatis, nec accipio, nec dedi arbitror; nec moror, quo minus in civitatem obligatam sponsione commissa, iratis omnibus diis, quorum eluditur numen, redeant. Gerite bellum, quando Sp. Postumius modo legatum fetialem genu perculit. Ita dii credent, Samnitem civem Postumium, non civem Romanum esse, et a Samnite Romanum legatum violatum: eo vobis iustum in nos factum esse bellum. Haec ludibria religionum non pudere in lucem proferre, et vix pueris dignas ambages senes ac consulares fallendae fidei exquirere? I, lictor, deme vincla Romanis: moratus sit nemo, quo minus, ubi visum fuerit, abeant. Et illi quidem, forsitan et publica, sua certe liberata fide, ab Caudio in castra Romana inviolati redierunt.

XII. Samnitibus, pro superba pace infestissimum cernentibus renatum bellum, omnia, quae deinde venerunt, non in animis solum, sed prope in oculis esse: et sero ac nequicquam laudare senis Pontii utraque consilia; inter quae se media lapsos victoriae possessionem pace incerta mutasse, et, beneficii et maleficii occasione amissa, pugnaturos cum iis, quos potuerint in perpetuum vel inimicos tollere, vel amicos facere. Adeoque, nullodum certamine inclinatis viribus, post Caudinam pacem animi mutaverant, ut clariorem inter Romanos deditio Postumium, quam

Pontium incruenta victoria inter Samnites, faceret: et geri posse bellum Romani pro victoria certa haberent; Samnites simul rebellasse et vicisse crederent Romanum. Inter haec Satricani ad Samnites defecerunt, et Fregellae colonia necopinato adventu Samnitium (fuisse et Satricanos cum iis satis constat) nocte occupata est. Timor inde mutuus utrosque usque ad lucem quietos tenuit: lux pugnae initium fuit; quam aliquamdiu aequam, et quia pro aris ac focis dimicabatur, et quia ex tectis adiuvabat imbellis multitudo, tamen Fregellani sustinuerunt. Fraus deinde rem inclinavit, quod vocem audiri praeconis passi sunt: *Incolumem abiturum, qui arma posuisset.* Ea spes remisit a certamine animos, et passim arma iactari coepta. Pertinacior pars armata per aversam portam erupit; tutiorque iis audacia fuit, quam incautus ad credendum ceteris pavor: quos circumdatos igni, nequicquam deos fidemque invocantes, Samnites concremaverunt. Consules, inter se partiti provincias, Papirius in Apuliam ad Luceriam pergit, ubi equites Romani obsides ad Caudium dati custodiebantur: Publilius in Samnio substitit adversus Caudinas legiones. Distendit ea res Samnitium animos; quod nec ad Luceriam ire, ne ab tergo instaret hostis, nec manere, ne Luceria interim amitteretur, satis audebant. Optimum visum est committere rem fortunae, et transigere cum Publilio certamen. Itaque in aciem copias educunt.

XIII. Adversus quos Publilius consul quum dimicaturus esset, prius alloquendos milites ratus, concionem advocari iussit. Ceterum sicut ingenti alacritate ad praetorium concursum est, ita prae clamore poscentium pugnam nulla adhortatio imperatoris audita est. Suus cuique animus memor ignominiae adhortator aderat. Vadunt igitur in proelium urgentes signiferos: et, ne mora in concursu pilis emit-

tendis stringendisque inde gladiis esset, pila, velut dato ad id signo, abiiciunt, strictisque gladiis cursu in hostem feruntur. Nihil illic imperatoriae artis ordinibus aut subsidiis locandis fuit: omnia ira militaris prope vesano impetu egit. Itaque non fusi modo hostes sunt; sed, ne castris quidem suis fugam impedire ausi, Apuliam dissipati petiere: Luceriam tamen, coacto rursus in unum agmine, est perventum. Romanos ira eadem, quae per mediam aciem hostium tulerat, et in castra pertulit. Ibi plus, quam in acie, sanguinis ac caedis factum, praedaeque pars maior ira corrupta. Exercitus alter cum Papirio consule locis maritimis pervenerat Arpos per omnia pacata, Samnitium magis iniuriis et odio, quam beneficio ullo populi Romani. Nam Samnites, ea tempestate in montibus vicatim habitantes, campestria et maritima loca, contempto cultorum molliore atque, ut evenit fere, locis simili genere, ipsi montani atque agrestes depopulabantur. Quae regio si fida Samnitibus fuisset, aut pervenire Arpos exercitus Romanus nequisset, aut interiecta inter Romam et Arpos, penuria rerum omnium, exclusos a commeatibus absumpsisset. Tum quoque profectos inde ad Luceriam, iuxta obsidentes obsessosque, inopia vexavit. Omnia ab Arpis Romanis suppeditabantur; ceterum adeo exigue, ut militi, occupato stationibus vigiliisque et opere, eques folliculis in castra ab Arpis frumentum veheret; interdum occursu hostium cogeretur, abiecto ex equo frumento, pugnare. Et obsessis prius, quam alter consul victore exercitu advenit, et commeatus ex montibus Samnitium invecti erant, et auxilia intromissa. Artiora omnia adventus Publilii fecit; qui, obsidione delegata in curam collegae, vacuus per agros cuncta infesta commeatibus hostium fecerat. Itaque quum spes nulla esset, diutius obsessos inopiam laturos, coacti Samnites,

qui ad Luceriam castra habebant, undique contractis viribus, signa cum Papirio conferre.

XIV. Per id tempus, parantibus utrisque se ad proelium, legati Tarentini interveniunt, denuntiantes Samnitibus Romanisque, ut bellum omitterent: per utros stetisset, quo minus discederetur ab armis, adversus eos se pro alteris pugnaturos. Ea legatione Papirius audita, perinde ac motus dictis eorum, cum collega se communicaturum respondit: accitoque eo, quum tempus omne in apparatu consumpsisset, collocutus de re haud dubia, signum pugnae proposuit. Agentibus divina humanaque, quae assolent, quum acie dimicandum est, consulibus, Tarentini legati occursare, responsum exspectantes; quibus Papirius ait: *Auspicia secunda esse, Tarentini, pullarius nuntiat. Litatum praeterea est egregie. Auctoribus diis, ut videtis, ad rem gerendam proficiscimur.* Signa inde ferri iussit, et copias eduxit, vanissimam increpans gentem, quae, suarum impotens rerum prae domesticis seditionibus discordiisque, aliis modum pacis ac belli facere aequum censeret. Samnites ex parte altera, quum omnem curam belli remisissent, quia aut pacem vere cupiebant, aut expediebat simulare, ut Tarentinos sibi conciliarent, quum instructos repente ad pugnam Romanos conspexissent, vociferari, *se in auctoritate Tarentinorum manere, nec descendere in aciem, nec extra vallum arma ferre. Deceptos potius, quodcunque casus ferat, passuros, quam ut sprevisse pacis auctores Tarentinos videantur. Accipere se omen,* consules aiunt, *et eam precari mentem hostibus, ut ne vallum quidem defendant.* Ipsi, inter se partitis copiis, succedunt hostium munimentis, et, simul undique adorti, quum pars fossas explerent, pars vellerent vallum, atque in fossas proruerent, nec virtus modo insita, sed ira etiam, exulceratos ignominia stimularet animos, castra invasere: et pro se

quisque, *non haec furculas, nec Caudium, nec saltus invios esse, ubi errorem fraus superbe vicisset; sed Romanam virtutem, quam nec vallum, nec fossae arcerent,* memorantes, caedunt pariter resistentes fusosque, inermes atque armatos, servos, liberos, puberes, inpuberes, homines, iumentaque: nec ullum superfuisset animal, ni consules receptui signum dedissent, avidosque caedis milites e castris hostium imperio ac minis expulissent. Itaque apud infensos ob interpellatam dulcedinem irae confestim oratio habita est, ut doceretur miles, *minime cuiquam militum consules odio in hostes cessisse, aut cessuros: quin duces, sicut belli, ita insatiabilis supplicii, futuros fuisse, ni respectus equitum sexcentorum, qui Luceriae obsides tenerentur, praepedisset animos: ne desperata venia hostes caecos in supplicia eorum ageret, perdere prius, quam perire, optantes.* Laudare ea milites, laetarique obviam itum irae suae esse, ac fateri, omnia patienda potius, quam proderetur salus tot principum Romanae iuventutis.

XV. Dimissa concione, consilium habitum, omnibusne copiis Luceriam premerent, an altero exercitu et duce Apuli circa, gens dubiae ad id voluntatis, tentarentur. Publilius consul, ad peragrandam profectus Apuliam, aliquot expeditione una populos aut vi subegit, aut conditionibus in societatem accepit. Papirio quoque, qui obsessor Luceriae restiterat, brevi ad spem eventus respondit. Nam, insessis omnibus viis, per quas commeatus ex Samnio subvehebantur, fame domiti Samnites, qui Luceriae in praesidio erant, legatos misere ad consulem Romanum, ut, receptis equitibus, qui causa belli essent, absisteret obsidione. His Papirius ita respondit: *Debuisse eos Pontium, Herennii filium, quo auctore Romanos sub iugum misissent, consulere, quid victis patiendum censeret. Ceterum, quoniam ab hostibus in*

se aequa statui, quam in se ipsi ferre, maluerint, nuntiare Luceriam iussit, *arma, sarcinas, iumenta, multitudinem omnem imbellem intra moenia relinquerent: militem se cum singulis vestimentis sub iugum missurum, ulciscentem illatam, non novam inferentem ignominiam.* Nihil recusatum. Septem millia militum sub iugum missa, praedaque ingens Luceriae capta, receptis omnibus signis armisque, quae ad Caudium amiserant; et, quod omnia superabat gaudia, equitibus recuperatis, quos pignora pacis custodiendos Luceriam Samnites dederant. Haud ferme alia mutatione subita rerum clarior victoria populi Romani est: siquidem etiam (quod quibusdam in annalibus invenio) Pontius, Herennii filius, Samnitium imperator, ut expiaret consulum ignominiam, sub iugum cum ceteris est missus. Ceterum id minus miror, obscurum esse de hostium duce dedito missoque sub iugum: id magis mirabile est, ambigi, Luciusne Cornelius dictator cum L. Papirio Cursore, magistro equitum, eas res ad Caudium, atque inde Luceriam gesserit, ultorque unicus Romanae ignominiae, haud sciam an iustissimo triumpho ad eam aetatem secundum Furium Camillum, triumphaverit; an consulum Papiriique praecipuum id decus sit. Sequitur hunc errorem alius error, Cursorne Papirius proximis comitiis cum Q. Aulio Cerretano iterum, ob rem bene gestam Luceriae continuato magistratu, consul tertium creatus sit; an L. Papirius Mugillanus, et in cognomine erratum sit.

XVI. Convenit, iam inde per consules reliqua belli perfecta. Aulius cum Forentanis uno secundo proelio debellavit; urbemque ipsam, quo se fusa contulerat acies, obsidibus imperatis, in deditionem accepit. Pari fortuna consulum alter cum Satricanis, qui cives Romani post Caudinam cladem ad Samnites defecerant, praesidiumque eorum in urbem acce-

perant, rem gessit. Nam quum ad moenia Satrici admotus esset exercitus, legatisque, missis ad pacem cum precibus petendam, triste responsum ab consule redditum esset, *nisi praesidio Samnitium interfecto aut tradito, ne ad se remearent;* plus ea voce, quam armis illatis, terroris colonis iniectum. Itaque subinde exsequentes quaerendo a consule legati, quonam se pacto paucos et infirmos crederet praesidio tam valido et armato vim allaturos, ab iisdem consilium petere iussi, quibus auctoribus praesidium in urbem accepissent, discedunt: aegreque impetrato, ut de ea re consuli senatum, responsaque ad se referri sineret, ad suos redeunt. Duae factiones senatum distinebant; una, cuius principes erant defectionis a populo Romano auctores; altera fidelium civium. Certatum ab utrisque tamen est, ut ad reconciliandam pacem consuli opera navaretur. Pars altera, quum praesidium Samnitium, quia nihil satis praeparati erat ad obsidionem tolerandam, excessurum proxima nocte esset, enuntiare consuli satis habuit, qua noctis hora, quaque porta, et quam in viam egressurus hostis foret: altera, quibus invitis descitum ad Samnites erat, eadem nocte portam etiam consuli aperuerunt, armatosque clam hostes in urbem acceperunt. Ita duplici proditione et praesidium Samnitium, insessis circa viam silvestribus locis, necopinato oppressum est, et ab urbe plena hostium clamor sublatus; momentoque unius horae caesus Samnis, Satricanus captus, et omnia in potestate consulis erant. Qui, quaestione habita, quorum opera defectio esset facta, quos sontes comperit, virgis caesos securi percussit: praesidioque valido imposito, arma Satricanis ademit. Inde ad triumphum decessisse Romam Papirium Cursorem scribunt, qui eo duce Luceriam receptam, Samnitesque sub iugum missos auctores sunt. Et fuit vir haud dubie dignus

omni bellica laude, non animi solum vigore, sed etiam corporis viribus excellens. Praecipua pedum pernicitas inerat, quae cognomen etiam dedit: victoremque cursu omnium aetatis suae fuisse ferunt: et, seu virium vi, seu exercitatione multa, cibi vinique eundem capacissimum: nec cum ullo asperiorem, quia ipse invicti ad laborem corporis esset, fuisse militiam pediti pariter equitique. Equites etiam aliquando ausos ab eo petere, ut sibi pro re bene gesta laxaret aliquid laboris: quibus ille, *Ne nihil remissum dicatis, remitto,* inquit, *ne utique dorsum demulceatis, quum ex equis descendetis.* Et vis erat in eo viro imperii ingens pariter in socios civesque. Praenestinus praetor per timorem segnius ex subsidiis suos duxerat in primam aciem. Quem quum inambulans ante tabernaculum vocari iussisset, lictorem expedire securim iussit. Ad quam vocem exanimi stante Praenestino, *Agedum, lictor, excide radicem hanc,* inquit, *incommodam ambulantibus:* perfusumque ultimi supplicii metu, multa dicta, dimisit. Haud dubie illa aetate, qua nulla virtutum feracior fuit, nemo unus erat vir, quo magis innisa res Romana staret. Quin eum parem destinant animis Magno Alexandro ducem, si arma, Asia perdomita, in Europam vertisset.

XVII. Nihil minus quaesitum a principio huius operis videri potest, quam ut plus iusto ab rerum ordine declinarem; varietatibusque distinguendo opere, et legentibus velut deverticula amoena, et requiem animo meo quaererem: tamen tanti regis ac ducis mentio, quibus saepe tacitis cogitationibus volutavit animum, eas evocat in medium; ut quaerere libeat, quinam eventus Romanis rebus, si cum Alexandro foret bellatum, futurus fuerit. Plurimum in bello pollere videntur militum copia et virtus, ingenia imperatorum, fortuna per omnia humana, maxime in

res bellicas, potens. Ea, et singula intuenti et universa, sicut ab aliis regibus gentibusque, ita ab hoc quoque, facile praestant invictum Romanum imperium. Iam primum, ut ordiar ab ducibus comparandis, haud equidem abnuo, egregium ducem fuisse Alexandrum; sed clariorem tamen eum facit, quod unus fuit, quod adolescens in incremento rerum, nondum alteram fortunam expertus, decessit. Ut alios reges claros ducesque omittam, magna exempla casuum humanorum; Cyrum, quem maxime Graeci laudibus celebrant, quid, nisi longa vita, sicut Magnum modo Pompeium, vertenti praebuit fortunae? Recenseam duces Romanos, nec omnes omnium aetatium, sed ipsos eos, cum quibus consulibus aut dictatoribus Alexandro fuit bellandum; M. Valerium Corvum, C. Marcium Rutilum, C. Sulpicium, T. Manlium Torquatum, Q. Publilium Philonem, L. Papirium Cursorem, Q. Fabium Maximum, duos Decios, L. Volumnium, M'. Curium. Deinceps ingentes sequuntur viri, si Punicum Romano praevertisset bellum, seniorque in Italiam traiecisset. Horum in quolibet tum indoles eadem, quae in Alexandro erat, animi ingeniique; tum disciplina militaris, iam inde ab initiis urbis tradita per manus, in artis perpetuis praeceptis ordinatae modum venerat. Ita reges gesserant bella; ita deinde exactores regum Iunii Valeriique; ita deinceps Fabii, Quinctii, Cornelii; ita Furius Camillus, quem iuvenes ii, quibus cum Alexandro dimicandum erat, senem viderant. Militaria opera pugnando obeunti Alexandro (nam ea quoque haud minus clarum eum faciunt) cessisset videlicet in acie oblatus par Manlius Torquatus, aut Valerius Corvus, insignes ante milites, quam duces: cessissent Decii, devotis corporibus in hostem ruentes: cessisset Papirius Cursor, illo corporis robore, illo animi: victus esset consiliis iuvenis unius, ne singulos nominem,

senatus ille, quem qui *ex regibus constare* dixit, unus veram speciem Romani senatus cepit. Id vero erat periculum, ne sollertius, quam quilibet unus ex iis, quos nominavi, castris locum caperet, commeatus expediret, ab insidiis praecaveret, tempus pugnae deligeret, aciem instrueret, subsidiis firmaret. Non cum Dario rem esse dixisset: quem, mulierum ac spadonum agmen trahentem, inter purpuram atque aurum, oneratum fortunae apparatibus suae, praedam verius, quam hostem, nihil aliud quam bene ausus vana contemnere, incruentus devicit. Longe alius Italiae, quam Indiae, per quam temulento agmine comissabundus incessit, visus illi habitus esset, saltus Apuliae ac montes Lucanos cernenti et vestigia recentia domesticae cladis, ubi avunculus eius nuper Epiri rex Alexander absumptus erat.

XVIII. Et loquimur de Alexandro nondum merso secundis rebus, quarum nemo intolerantior fuit. Qui, si ex habitu novae fortunae novique, ut ita dicam, ingenii, quod sibi victor induerat, spectetur, Dario magis similis, quam Alexandro, in Italiam venisset, et exercitum Macedoniae oblitum degenerantemque iam in Persarum mores adduxisset. Referre in tanto rege piget superbam mutationem vestis, et desideratas humi iacentium adulationes, etiam victis Macedonibus graves, nedum victoribus; et foeda supplicia, et inter vinum et epulas caedes amicorum, et vanitatem ementiendae stirpis. Quid, si vini amor in dies fieret acrior? quid, si trux ac praefervida ira? (nec quicquam dubium inter scriptores refero) nullane haec damna imperatoriis virtutibus ducimus? Id vero periculum erat, quod levissimi ex Graecis, qui Parthorum quoque contra nomen Romanum gloriae favent, dictitare solent, ne maiestatem nominis Alexandri, quem ne fama quidem illis notum arbitror fuisse, sustinere non potuerit populus Romanus, et,

adversus quem Athenis, in civitate fracta Macedonum armis, cernente tum maxime prope fumantes Thebarum ruinas, concionari libere ausi sint homines, (id quod ex monumentis orationum patet) adversus eum nemo ex tot proceribus Romanis vocem liberam missurus fuerit. Quantalibet magnitudo hominis concipiatur animo, unius tamen ea magnitudo hominis erit, collecta paullo plus decem annorum felicitate: quam qui eo extollunt, quod populus Romanus, etsi nullo bello, multis tamen proeliis victus sit, Alexandro nullius pugnae non secunda fortuna fuerit; non intelligunt, se unius hominis res gestas, et eius iuvenis, cum populi iam octingentesimum bellantis annum rebus conferre. Miremur, si, quum ex hac parte saecula plura numerentur, quam ex illa anni, plus in tam longo spatio, quam in aetate tredecim annorum, fortuna variaverit? Quin tu hominis cum homine, et ducis cum duce, fortunam cum fortuna confers? Quot Romanos duces nominem, quibus nunquam adversa fortuna pugnae fuit? Paginas in annalibus magistratuum fastisque percurrere licet, consulum, dictatorumque, quorum nec virtutis, nec fortunae ullo die populum Romanum poenituit. Et, quo sint mirabiliores, quam Alexander aut quisquam rex, denos vicenosque dies quidam dictaturam, nemo plus quam annum consulatum gessit: ab tribunis plebis delectus impediti sunt: post tempus ad bella ierunt: ante tempus comitiorum causa revocati sunt: in ipso conatu rerum circumegit se annus: collegae nunc temeritas, nunc pravitas, impedimento aut damno fuit: male gestis rebus alterius successum est: tironem aut mala disciplina institutum exercitum acceperunt. At, hercule, reges non liberi solum impedimentis omnibus, sed domini rerum temporumque, trahunt consiliis cuncta, non sequuntur. Invictus ergo Alexander cum invictis ducibus bella gessisset, et eadem fortu-

nae pignora in discrimen detulisset. Imo etiam eo plus periculi subisset, quod Macedones unum Alexandrum habuissent, multis casibus non solum obnoxium, sed etiam offerentem se: Romanis multi fuissent, Alexandro, vel gloria, vel rerum magnitudine, pares; quorum suo quisque fato, sine publico discrimine, viveret moreretur que.

XIX. Restat, ut copiae copiis comparentur vel numero, vel militum genere, vel multitudine auxiliorum. Censebantur eius aetatis lustris ducena quinquagena millia capitum. Itaque, in omni defectione sociorum Latini nominis, urbano prope delectu decem scribebantur legiones: quaterni quinique exercitus saepe per eos annos in Etruria, in Umbria, Gallis hostibus adiunctis, in Samnio, in Lucanis gerebant bellum. Latium deinde omne cum Sabinis, et Volscis, et Aequis, et omni Campania, et parte Umbriae Etruriaeque, et Picentibus, et Marsis, Pelignisque, ac Vestinis atque Apulis, adiunctaque omni ora Graecorum inferi maris a Thuriis Neapolim et Cumas, et inde Antio atque Ostiis tenus Samnites, aut socios validos Romanis, aut fractos bello invenisset hostes. Ipse traiecisset mare cum veteranis Macedonibus, non plus triginta millibus hominum et quattuor millibus equitum, maxime Thessalorum. Hoc enim roboris erat. Persas, Indos, aliasque si adiunxisset gentes, impedimentum maius, quam auxilium, traheret. Adde, quod Romanis ad manum domi supplementum esset: Alexandro, (quod postea Hannibali accidit) alieno in agro bellanti, exercitus consenuisset. Arma, clipeus sarissaeque illis; Romano scutum, maius corpori tegumentum, et pilum, haud paullo, quam hasta, vehementius ictu missuque telum. Statarius uterque miles, ordines servans: sed illa phalanx immobilis, et unius generis. Romana acies distinctior, ex pluribus partibus constans; facilis par-

tienti, quacunque opus esset, facilis iungenti. Iam in opere quis par Romano miles? quis ad tolerandum laborem melior? Uno proelio victus Alexander, bello victus esset. Romanum, quem Caudium, quem Cannae non fregerunt, quae fregisset acies? Nae ille saepe, etiamsi prima prospere evenissent, Persas et Indos et imbellem Asiam quaesisset, et cum feminis sibi bellum fuisse dixisset: quod Epiri regem Alexandrum, mortifero vulnere ictum, dixisse ferunt, sortem bellorum in Asia gestorum ab hoc ipso iuvene cum sua conferentem. Equidem, quum per annos quattuor et viginti primo Punico bello classibus certatum cum Poenis recordor, vix aetatem Alexandri suffecturam fuisse reor ad unum bellum. Et forsitan, quum et foederibus vetustis iuncta Punica res Romanae esset, et timor par adversus communem hostem duas potentissimas armis virisque urbes armaret, simul Punico Romanoque obrutus bello esset. Non quidem Alexandro duce, nec integris Macedonum rebus, sed experti tamen sunt Romani Macedonem hostem adversus Antiochum, Philippum, Persen, non modo cum clade ulla, sed ne cum periculo quidem suo. Absit invidia verbo, et civilia bella sileant, nunquam ab equite hoste, nunquam a pedite, nunquam aperta acie, nunquam aequis, utique nunquam nostris locis laboravimus. Equitem, sagittas, saltus impeditos, avia commeatibus loca gravis armis miles timere potest: mille acies, graviores quam Macedonum atque Alexandri, avertit, avertetque; modo sit perpetuus huius, qua vivimus, pacis amor et civilis cura concordiae.

XX. M. Foslius Flaccinator inde et L. Plautius Venno consules facti. Eo anno ab frequentibus Samnitium populis de foedere renovando legati, quum senatum humi strati movissent, reiecti ad populum haudquaquam tam efficaces habebant preces. Itaque.

foedere negato, indutiae biennii, quum per aliquot dies fatigassent singulos precibus, impetratae. Et ex Apulia Teanenses Canusinique populationibus fessi, obsidibus L. Plautio consuli datis, in deditionem venerunt. Eodem anno primum praefecti Capuae creari coepti, legibus ab L. Furio praetore datis: quum utrumque ipsi pro remedio aegris rebus discordia intestina petissent. Et duae Romae additae tribus, Ufentina ac Falerina. Inclinatis semel in Apulia rebus, Teates quoque Apuli ad novos consules, C. Iunium Bubulcum, Q. Aemilium Barbulam, foedus petitum venerunt, pacis per omnem Apuliam praestandae populo Romano auctores. Id audacter spondendo impetravere, ut foedus daretur: neque ut aequo tamen foedere, sed ut in ditione populi Romani essent. Apulia perdomita, (nam Forento quoque valido oppido Iunius potitus erat) in Lucanos perrectum: inde repentino adventu Aemilii consulis Nerulum vi captum. Et postquam res Capuae stabilitas Romana disciplina fama per socios vulgavit; Antiatibus quoque, qui se sine legibus certis, sine magistratibus agere querebantur, dati ab senatu ad iura statuenda ipsius coloniae patroni: nec arma modo, sed iura etiam Romana late pollebant.

XXI. C. Iunius Bubulcus et Q. Aemilius Barbula consules exitu anni non consulibus ab se creatis, Sp. Nautio et M. Popillio, ceterum dictatori L. Aemilio legiones tradiderunt. Is, cum L. Fulvio magistro equitum Saticulam oppugnare adortus, rebellandi causam Samnitibus dedit. Duplex inde terror illatus Romanis. Hinc Samnis, magno exercitu coacto ad eximendos obsidione socios, haud procul castris Romanorum castra posuit: hinc Saticulani magno cum tumultu, patefactis repente portis, in stationes hostium incurrerunt. Inde pars utraque, spe alieni magis auxilii, quam viribus freta suis, iusto mox

proelio inito Romanos urgent. Et, quanquam anceps dimicatio erat, tamen utrimque tutam aciem dictator habuit; quia et locum haud facilem ad circumveniendum cepit, et diversa statuit signa. Infestior tamen in erumpentes incessit: nec magno certamine intra moenia compulit. Tum totam aciem in Samnites obvertit. Ibi plus certaminis fuit. Victoria sicut sera, ita nec dubia, nec varia fuit. Fusi in castra Samnites, exstinctis nocte ignibus, tacito agmine abeunt: et, spe abiecta Saticulae tuendae, Plistiam ipsi, socios Romanorum, ut parem dolorem hosti redderent, circumsidunt.

XXII. Anno circumacto, bellum deinceps ab dictatore Q. Fabio gestum est. Consules novi, sicut superiores, Romae manserunt: Fabius, ad accipiendum ab Aemilio exercitum, ad Saticulam cum supplemento venit. Neque enim Samnites ad Plistiam manserant: sed, accitis ab domo novis militibus, multitudine freti, castra eodem, quo antea, loco posuerunt: lacessentesque proelio Romanos avertere ab obsidione conabantur. Eo intentius dictator in moenia hostium versus, id bellum tantum ducere, quod urbem oppugnabat: securior ab Samnitibus agere, stationibus modo oppositis, ne qua in castra vis fieret. Eo ferocius adequitare Samnites vallo, neque otium pati. Et quum iam prope in portis castrorum esset hostis, nihil consulto dictatore, magister equitum Q. Aulius Cerretanus, magno tumultu cum omnibus turmis equitum evectus, summovit hostem. Tum in minime pertinaci genere pugnae sic fortuna exercuit opes, ut insignes utrimque clades et clara ipsorum ducum ederet funera. Prior Samnitium imperator, aegre patiens, quo tam ferociter adequitasset, inde se fundi fugarique, orando hortandoque equites proelium integravit. In quem, insignem inter suos cientem pugnam, magister equitum Roma-

nus infesta cuspide ita permisit equum, ut uno ictu exanimem equo praecipitaret: nec, ut fit, ad ducis casum perculsa magis, quam irritata, est multitudo. Omnes, qui circa erant, in Aulium, temere invectum per hostium turmas, tela coniecerunt: fratri praecipuum decus ulti Samnitium imperatoris dederunt. Is victorem detractum ex equo magistrum equitum, plenus maeroris atque irae, trucidavit: nec multum afuit, quin corpore etiam, quia inter hostiles ceciderat turmas, Samnites potirentur. Sed extemplo ad pedes descensum ab Romanis est, coactique idem Samnites facere. Et repentina acies circa corpora ducum pedestre proelium iniit, quo haud dubie superat Romanus: recuperatumque Aulii corpus, mixta cum dolore laetitia, victores in castra referunt. Samnites, duce amisso, et per equestre certamen tentatis viribus, omissa Saticula, quam nequicquam defendi rebantur, ad Plistiae obsidionem redeunt; intraque paucos dies Saticula Romanus per deditionem, Plistia per vim Samnis potitur.

XXIII. Mutata inde belli sedes est: ad Soram ex Samnio Apuliaque traductae legiones. Sora ad Samnites defecerat, interfectis colonis Romanorum. Quo quum prior Romanus exercitus, ad ulciscendam civium necem recuperandamque coloniam, magnis itineribus praevenisset, et sparsi per vias speculatores, sequi legiones Samnitium, nec iam procul abesse, alii super alios, nuntiarent; obviam itum hosti, atque ad Lautulas ancipiti proelio dimicatum est. Non caedes, non fuga alterius partis, sed nox incertos, victi victoresne essent, diremit. Invenio apud quosdam, adversam eam pugnam Romanis fuisse, atque in ea cecidisse Q. Aulium, magistrum equitum. Suffectus in locum Aulii C. Fabius magister equitum cum exercitu novo ab Roma advenit; et, per praemissos nuntios consulto dictatore, ubi subsisteret, quove

tempore, et qua ex parte hostem aggrederetur, substitit occultus, ad omnia satis exploratis consiliis Dictator, quum per aliquot dies post pugnam continuisset suos intra vallum, obsessi magis quam obsidentis modo, signum repente pugnae proposuit; et, efficacius ratus ad accendendos virorum fortium animos, nullam alibi, quam in semet ipso, cuiquam relictam spem, de magistro equitum novoque exercitu militem celavit. Et, tanquam nulla, nisi in eruptione, spes esset, *Locis*, inquit, *angustis, milites, deprehensi, nisi quam victoria patefecerimus, viam nullam habemus. Stativa nostra munimento satis tuta sunt; sed inopia eadem infesta. Nam et circa omnia defecerunt, unde subvehi commeatus poterant; et, si homines iuvare velint, iniqua loca sunt. Itaque non frustrabor ego vos, castra hic relinquendo, in quae, infecta victoria, sicut pristino die, vos recipiatis. Armis munimenta, non munimentis arma tuta esse debent. Castra habeant repetantque, quibus operae est trahere bellum: nos omnium rerum respectum, praeterquam victoriae, nobis abscidamus. Ferte signa in hostem: ubi extra vallum agmen excesserit, castra, quibus imperatum est, incendant: damna vestra, milites, omnium circa, qui defecerunt, populorum praeda sarcientur.* Et oratione dictatoris, quae necessitatis ultimae index erat, milites accensi vadunt in hostem, et respectus ipse ardentium castrorum, quanquam proximis tantum (ita enim iusserat dictator) ignis est subditus, haud parvum fuit irritamentum. Itaque, velut vecordes illati, signa primo impetu hostium turbant; et in tempore, postquam ardentia procul vidit castra magister equitum, (id convenerat signum) hostium terga invadit. Ita circumventi Samnites, qua potest quisque, fugam per diversa petunt. Ingens multitudo, in unum metu conglobata, ac semet ipsam turba impediens, in medio caesa. Capta ho-

stium castra direptaque; quorum praeda onustum militem in Romana castra dictator reducit, haudquaquam tam victoria laetum, quam quod, praeter exiguam deformatam incendio partem, cetera contra spem salva invenit.

XXIV. Ad Soram inde reditum; novique consules M. Poetelius, C. Sulpicius exercitum ab dictatore Fabio accipiunt, magna parte veterum militum dimissa, novisque cohortibus in supplementum adductis. Ceterum, quum propter difficilem urbis situm nec oppugnandi satis certa ratio iniretur, et aut tempore longinqua, aut praeceps periculo victoria esset; Soranus transfuga, clam ex oppido profectus, quum ad vigiles Romanos penetrasset, duci se extemplo ad consules iubet, deductusque traditurum urbem promittit. Visus inde, quum, quonam modo id praestaturus esset, percunctantes doceret, haud vana afferre, perpulit, prope adiuncta moenibus Romana castra ut sex millia ab oppido removerentur: fore, ut minus intentae in custodiam urbis diurnae stationes ac nocturnae vigiliae essent. Ipse insequenti nocte, sub oppido silvestribus locis cohortibus insidere iussis, decem milites delectos secum per ardua ac prope invia in arcem ducit; pluribus, quam pro numero virorum, missilibus telis eo collatis. Ad haec saxa erant, et temere iacentia, ut fit, in aspretis, et de industria etiam, quo locus tutior esset, ab oppidanis congesta. Ubi quum constituisset Romanos, semitamque angustam et arduam, erectam ex oppido in arcem, ostendisset: *Hoc quidem ascensu*, inquit, *vel tres armati quamlibet multitudinem arcuerint: vos et decem numero, et, quod plus est, Romani, Romanorumque fortissimi viri estis. Et locus pro vobis, et nox erit, quae omnia ex incerto maiora territis ostentat. Ego iam terrore omnia implebo: vos arcem intenti tenete.* Decurrit inde, quanto maxime poterat cum tumultu, *ad*

arma, et *pro vestram fidem, cives!* clamitans, *arx ab hostibus capta est; ite, defendite.* Haec incidens principum foribus, haec obviis, haec excurrentibus in publicum pavidis increpat. Acceptum ab uno pavorem plures per urbem ferunt. Trepidi magistratus, missis ad arcem exploratoribus, quum tela et armatos tenere arcem multiplicato numero audirent, avertunt animos a spe recuperandae arcis. Fuga cuncta complentur, portaeque ab semisomnis ac maxima parte inermibus refringuntur: quarum per unam praesidium Romanum clamore excitatum irrumpit, et concursantes per vias pavidos caedit. Iam Sora capta erat, quum consules prima luce advenere; et, quos reliquos fortuna ex nocturna caede ac fuga fecerat, in deditionem accipiunt. Ex his ducentos viginti quinque, qui omnium consensu destinabantur et infandae colonorum caedis et defectionis auctores, vinctos Romam deducunt: ceteram multitudinem incolumem, praesidio imposito, Sorae relinquunt. Omnes, qui Romam deducti erant, virgis in foro caesi, ac securi percussi summo gaudio plebis; cuius maxime intererat, tutam ubique, quae passim in colonias mitteretur, multitudinem esse.

XXV. Consules, ab Sora profecti, in agros atque urbes Ausonum bellum intulerunt. Mota namque omnia adventu Samnitium, quum apud Lautulas dimicatum est, fuerant, coniurationesque circa Campaniam passim factae; nec Capua ipsa crimine caruit: quin Romam quoque et ad principum quosdam inquirendo ventum est. Ceterum Ausonum gens proditione urbium, sicut Sora, in potestatem venit. Ausona, et Minturnae, et Vescia, urbes erant: ex quibus principes iuventutis duodecim numero, in proditionem urbium suarum coniurati, ad consules veniunt: docent, *suos, iam pridem exoptantes Samnitium adventum, simul ad Lautulas pugnatum audie-*

runt, pro victis Romanos habuisse, iuventute, armis Samnites iuvisse. Fugatis inde Samnitibus, incerta pace agere, nec claudentes portas Romanis, ne arcessant bellum: et obstinatos claudere, si exercitus admoveatur. In ea fluctuatione animorum opprimi incautos posse. His auctoribus mota propius castra: missique eodem tempore circa tria oppida milites, partim armati, qui occulti propinqua moenibus insiderent loca; partim togati, tectis veste gladiis, qui sub lucem apertis portis urbes ingrederentur. Ab his simul custodes trucidari coepti, simul datum signum armatis, ut ex insidiis concurrerent. Ita portae occupatae, triaque oppida eadem hora eodemque consilio capta. Sed, quia absentibus ducibus impetus est factus, nullus modus caedibus fuit; deletaque Ausonum gens, vix certo defectionis crimine, perinde ac si internecivo bello certasset.

XXVI. Eodem anno, prodito hostibus Romano praesidio, Luceria Samnitium facta. Nec diu proditoribus inpunita res fuit. Haud procul inde exercitus Romanus erat: cuius primo impetu urbs, sita in plano, capitur. Lucerini ac Samnites ad internecionem caesi: eoque ira processit, ut Romae quoque, quum de colonis mittendis Luceriam consuleretur senatus, multi delendam urbem censerent. Praeter odium, quod exsecrabile in bis captos erat, longinquitas quoque abhorrere a relegandis tam procul ab domo civibus inter tam infestas gentes cogebat. Vicit tamen sententia, ut mitterentur coloni. Duo millia et quingenti missi. Eodem anno, quum omnia infida Romanis essent, Capuae quoque occultae principum coniurationes factae. De quibus quum ad senatum relatum esset, haudquaquam neglecta res est. Quaestiones decretae, dictatoremque quaestionibus exercendis dici placuit. C. Maenius dictus. Is M. Foslium magistrum equitum dixit. Ingens erat ma-

gistratus eius terror. Itaque sive timore eius, seu conscientia, Calavios, Ovium Noviumque, (ea capita coniurationis fuerant) priusquam nominarentur apud dictatorem, mors haud dubie ab ipsis conscita iudicio subtraxit. Deinde, ut quaestioni Campanae materia decessit, versa Romam interpretando res: non nominatim, qui Capuae, sed in universum, qui usquam coissent coniurassentve adversus rempublicam, quaeri senatum iussisse: et coitiones, honorum adipiscendorum causa factas, adversus rempublicam esse: latiorque et re et personis quaestio fieri; haud abnuente dictatore, sine fine ulla quaestionis suae ius esse. Postulabantur ergo nobiles homines: appellantibusque tribunos nemo erat auxilio, quin nomina reciperentur. Inde nobilitas, nec hi modo, in quos crimen intendebatur, sed universi simul, negare, nobilium id crimen esse, quibus, si nulla obstetur fraude, pateat via ad honorem, sed hominum novorum: ipsos adeo dictatorem magistrumque equitum reos magis, quam quaesitores idoneos eius criminis esse: intellecturosque ita id esse, simul magistratu abissent. Tum enimvero Maenius, iam famae magis, quam imperii, memor, progressus in concionem ita verba fecit: *Et omnes ante actae vitae vos conscios habeo, Quirites, et hic ipse honos, delatus ad me, testis est innocentiae meae. Neque enim, quod saepe alias, quia ita tempora postulabant reipublicae, qui bello clarissimus esset, sed qui maxime procul ab his coitionibus vitam egisset, dictator deligendus exercendis quaestionibus fuit. Sed quoniam quidam nobiles homines (qua de causa, vos existimare, quam me pro magistratu quicquam incompertum dicere, melius est) primum ipsas expugnare quaestiones omni ope annisi sunt: dein, postquam ad id parum potentes erant, ne causam dicerent, in praesidia adversariorum, appellationem et tribunicium auxilium, patricii confugerunt: postre-*

mo repulsi inde (adeo omnia tutiora, quam ut innocentiam suam purgarent, visa) in nos irruerunt, et privatis dictatorem poscere reum verecundiae non fuit: ut omnes dii hominesque sciant, ab illis, etiam quae non possint, tentari, ne rationem vitae reddant; me obviam ire crimini, et offerre me inimicis reum, dictatura me abdico. Vos quaeso, consules, si vobis datum ab senatu negotium fuerit, in me primum et hunc M. Foslium quaestiones exerceatis; ut appareat, innocentia nostra nos, non maiestate honoris, tutos a criminationibus istis esse. Abdicat inde se dictatura, et post eum confestim Foslius magisterio equitum: primique apud consules (iis enim ab senatu mandata res est) rei facti, adversus nobilium testimonia egregie absolvuntur. Publilius etiam Philo, multiplicatis summis honoribus, post res tot domi belloque gestas, ceterum invisus nobilitati, causam dixit, absolutusque est. Nec diutius, ut fit, quam dum recens erat, quaestio per clara nomina reorum viguit: inde labi coepit ad viliora capita, donec coitionibus factionibusque, adversus quas comparata erat, oppressa est.

XXVII. Earum fama rerum, magis tamen spes Campanae defectionis, in quam coniuratum erat, Samnites, in Apuliam versos, rursus ad Caudium revocavit: ut inde ex propinquo, si qui motus occasionem aperiret, Capuam Romanis eriperent. Eo consules cum valido exercitu venerunt. Et primo circa saltus, quum utrimque ad hostem iniqua via esset, cunctati sunt: deinde Samnites per aperta loca brevi circuitu in loca plana, Campanos campos, agmen demittunt, ibique primum castra in conspectu hostibus data: deinde levibus proeliis, equitum saepius, quam peditum, utrimque periculum factum: nec aut eventus eorum Romanum, aut morae, qua trahebant bellum, poenitebat. Samnitium contra ducibus, et carpi

parvis quotidie damnis, et senescere dilatione belli vires suae videbantur. Itaque in aciem procedunt, equitibus in cornua divisis: quibus praeceptum erat, intentiores ad respectum castrorum, ne qua eo vis fieret, quam ad proelium, starent: aciem pediti tutam fore. Consulum Sulpicius in dextro, Poetelius in laevo cornu consistunt. Dextra pars, qua et Samnites raris ordinibus, aut ad circumeundos hostes, aut ne ipsi circumirentur, constiterant, latius patefacta stetit. Sinistris, praeterquam quod confertiores steterant, repentino consilio Poetelii consulis additae vires: qui subsidiarias cohortes, quae integrae ad longioris pugnae casus reservabantur, in primam aciem extemplo emisit; universisque hostem primo impetu viribus impulit. Commota pedestri acie Samnitium, eques in pugnam succedit. In hunc, transverso agmine inter duas acies se inferentem, Romanus equitatus concitat equos; signaque et ordines peditum atque equitum confundit, donec universam ab ea parte avertit aciem. In eo cornu non Poetelius solus, sed Sulpicius etiam, hortator affuerat, avectus ab suis nondum conserentibus manus ad clamorem, ab sinistra parte prius exortum. Unde, haud dubiam victoriam cernens, quum ad suum cornu tenderet cum mille ducentis viris, dissimilem ibi fortunam invenit: Romanos loco pulsos, victorem hostem signa in perculsos inferentem. Ceterum omnia mutavit repente consulis adventus. Nam et conspectu ducis refectus militum est animus: et, maius quam pro numero auxilium, advenerant fortes viri: et partis alterius victoria audita, mox visa etiam, proelium restituit. Tota deinde iam vincere acie Romanus, et, omisso certamine, caedi capique Samnites; nisi qui Maleventum, cui nunc urbi Beneventum nomen est, perfugerunt. Ad triginta millia caesa aut capta Samnitium, proditum memoriae est.

XXVIII. Consules, egregia victoria parta, protinus inde ad Bovianum oppugnandum legiones ducunt: ibique hiberna egerunt, donec ab novis consulibus L. Papirio Cursore quintum, C. Iunio Bubulco iterum, nominatus dictator C. Poetelius cum M. Foslio magistro equitum exercitum accepit. Is, quum audisset arcem Fregellanam ab Samnitibus captam, omisso Boviano ad Fregellas pergit: unde, nocturna Samnitium fuga sine certamine receptis Fregellis, praesidioque valido imposito, in Campaniam reditum maxime ad Nolam armis repetendam. Eo se intra moenia, sub adventum dictatoris, et Samnitium omnis multitudo et Nolani agrestes contulerant. Dictator, urbis situ circumspecto, quo apertior aditus ad moenia esset, omnia aedificia (et frequenter ibi habitabatur) circumiecta muris incendit. nec ita multo post, sive a Poetelio dictatore, sive ab C. Iunio consule (nam utrumque traditur) Nola est capta. Qui captae decus Nolae ad consulem trahunt, adiiciunt, Atinam et Calatiam ab eodem captas; Poetelium autem, pestilentia orta, clavi figendi causa dictatorem dictum. Suessa et Pontiae eodem anno coloniae deductae sunt. Suessa Auruncorum fuerat: Volsci Pontias, insulam sitam in conspectu litoris sui, incoluerant. Et, Interamna et Casinum ut deducerentur coloniae, senatusconsultum factum est: sed triumviros creavere, ac misere colonorum quattuor millia insequentes consules M. Valerius, P. Decius.

XXIX. Profligato fere Samnitium bello, priusquam ea cura decederet Patribus Romanis, Etrusci belli fama exorta est. Nec erat ea tempestate gens alia, cuius secundum Gallicos tumultus arma terribiliora essent, quum propinquitate agri, tum multitudine hominum. Itaque, altero consulum in Samnio reliquias belli persequente, P. Decius, qui graviter

aeger Romae restiterat, auctore senatu dictatorem C. Iunium Bubulcum dixit. Is, prout rei magnitudo postulabat, omnes iuniores sacramento adigit: arma, quaeque alia res poscit, summa industria parat: nec tantis apparatibus elatus de inferendo bello agitat, quieturus haud dubie, nisi ultro arma Etrusci inferrent. Eadem in comparando cohibendoque bello consilia et apud Etruscos fuere. Neutri finibus egressi. Et censura clara eo anno Ap. Claudii et C. Plautii fuit; memoriae tamen felicioris ad posteros nomen Appii, quod viam munivit, et aquam in urbem duxit, eaque unus perfecit; quia, ob infamem atque invidiosam senatus lectionem verecundia victus, collega magistratu se abdicaverat. Appius, iam inde antiquitus insitam pertinaciam familiae gerendo, solus censuram obtinuit. Eodem Appio auctore, Potitii, gens, cuius ad aram Maximam Herculis familiare sacerdotium fuerat, servos publicos, ministerii delegandi causa, sollennia eius sacri docuerat. Traditur inde dictu mirabile, et quod dimovendis statu suo sacris religionem facere posset, quum duodecim familiae ea tempestate Potitiorum essent, puberes ad triginta, omnes intra annum cum stirpe exstinctos: nec nomen tantum Potitiorum interisse, sed censorem etiam Appium, memori deûm ira, post aliquot annos luminibus captum.

XXX. Itaque consules, qui eum annum secuti sunt, C. Iunius Bubulcus tertium et Q. Aemilius Barbula iterum, initio anni questi apud populum, deformatum ordinem prava lectione senatus, qua potiores aliquot lectis praeteriti essent; negaverunt, eam lectionem se, quae sine recti pravique discrimine ad gratiam ac libidinem facta esset, observaturos: et senatum extemplo citaverunt eo ordine, qui ante censores Ap. Claudium et C. Plautium fuerat. Et duo imperia eo anno dari coepta per populum, utraque

pertinentia ad rem militarem: unum, ut tribuni militum seni deni in quattuor legiones a populo crearentur; quae antea, perquam paucis suffragio populi relictis locis, dictatorum et consulum ferme fuerant beneficia. Tulere eam rogationem tribuni plebei L. Atilius, C. Marcius. Alterum, ut duumviros navales classis ornandae reficiendaeque causa idem populus iuberet. Lator huius plebisciti fuit M. Decius tribunus plebis. Eiusdem anni rem dictu parvam praeterirem, ni ad religionem visa esset pertinere. Tibicines, quia prohibiti a proximis censoribus erant in aede Iovis vesci, quod traditum antiquitus erat, aegre passi, Tibur uno agmine abierunt: adeo ut nemo in urbe esset, qui sacrificiis praecineret. Eius rei religio tenuit senatum; legatosque Tibur miserunt, ut darent operam, ut hi homines Romanis restituerentur. Tiburtini, benigne polliciti, primum accitos eos in curiam hortati sunt, uti reverterentur Romam. postquam perpelli nequibant, consilio, haud abhorrente ab ingeniis hominum, eos aggrediuntur. Die festo alii alios per speciem celebrandarum cantu epularum invitant, et vino, cuius avidum ferme genus est, oneratos sopiunt: atque ita in plaustra somno vinctos coniiciunt, ac Romam deportant: nec prius sensere, quam, plaustris in foro relictis, plenos crapulae eos lux oppressit. Tunc concursus populi factus, impetratoque, ut manerent, datum, ut triduum quotannis ornati, cum cantu atque hac, quae nunc sollennis est, licentia per urbem vagarentur: restitutumque in aede vescendi ius iis, qui sacris praecinerent. Haec inter duorum ingentium bellorum curam gerebantur.

XXXI. Consules inter se provincias partiti; Iunio Samnites, Aemilio novum bellum Etruria sorte obvenit. In Samnio Cluviam, praesidium Romanum, quia nequiverat vi capi, obsessum fame in deditio-

nem acceperant Samnites, verberibusque foedum in modum laceratos occiderant deditos. Huic infensus crudelitati Iunius, nihil antiquius oppugnatione Cluviana ratus, quo die aggressus est moenia, vi cepit, atque omnes puberes interfecit. Inde victor exercitus Bovianum ductus. Caput hoc erat Pentrorum Samnitium, longe ditissimum atque opulentissimum armis virisque. Ibi quia haud tantum irarum erat, spe praedae milites accensi, oppido potiuntur. Minus itaque saevitum in hostes est: praedae plus paene, quam ex omni Samnio unquam, egestum, benigneque omnis militi concessa. Et postquam praepotentem armis Romanum nec acies subsistere ullae, nec castra, nec urbes poterant; omnium principum in Samnio eo curae sunt intentae, ut insidiis quaereretur locus, si qua licentia populando effusus exercitus excipi ac circumveniri posset. Transfugae agrestes et captivi quidam, pars forte, pars consilio oblati, congruentia ad consulem afferentes, quae et vera erant, pecoris vim ingentem in saltum avium compulsam esse, perpulerunt, ut praedatum eo expeditae ducerentur legiones. Ibi ingens hostium exercitus itinera occultus insederat, et, postquam intrasse Romanos vidit saltum, repente exortus cum clamore ac tumultu incautos invadit. Et primo nova res trepidationem fecit, dum arma capiunt, sarcinas congerunt in medium: dein, postquam, ut quisque liberaverat se onere, aptaveratque armis, ad signa undique coibant, et notis ordinibus in vetere disciplina militiae, iam sine praecepto ullius sua sponte struebatur acies, consul, ad ancipitem maxime pugnam advectus, desilit ex equo, et Iovem Martemque atque alios testatur deos, *se, nullam suam gloriam inde, sed praedam militi quaerentem, in eum locum devenisse: neque in se aliud, quam nimiam ditandi ex hoste militis curam, reprehendi posse. Ab eo se dedecore nullam*

rem aliam, quam virtutem militum, vindicaturam: conniterentur modo uno animo omnes invadere hostem, victum acie, castris exutum, nudatum urbibus, ultimam spem furto insidiarum tentantem, et loco, non armis, fretum. Sed quem esse iam virtuti Romanae inexpugnabilem locum? Fregellana arx, Soranaque, et ubicunque iniquo successum erat loco, memorabantur. His accensus miles, omnium immemor difficultatium, vadit adversus imminentem hostium aciem. Ibi paullum laboris fuit, dum in adversum clivum erigitur agmen: ceterum, postquam prima signa planitiem summam ceperunt, sensitque acies aequo se iam institisse loco, versus extemplo est terror in insidiatores, easdemque latebras, quibus se paullo ante texerant, palati atque inermes fuga repetebant: sed loca difficilia, hosti quaesita, ipsos tum sua fraude impediebant. Itaque ergo perpaucis effugium patuit: caesa ad viginti millia hominum, victorque Romanus ad oblatam ultro ab hoste praedam pecorum discurrit.

XXXII. Dum haec geruntur in Samnio, iam omnes Etruriae populi praeter Arretinos ad arma ierant, ab oppugnando Sutrio, quae urbs, socia Romanis, velut claustra Etruriae erat, ingens orsi bellum. Eo alter consulum Aemilius cum exercitu ad liberandos obsidione socios venit. Advenientibus Romanis, Sutrini commeatus benigne in castra ante urbem posita advexere. Etrusci diem primum consultando, maturarent, traherentne bellum, traduxerunt. Postero die, ubi celeriora, quam tutiora, consilia magis placuere ducibus, sole orto signum pugnae propositum est, armatique in aciem procedunt. Quod postquam consuli nuntiatum est, extemplo tesseram dari iubet, ut prandeat miles, firmatisque cibo viribus arma capiat. Dicto paretur. Consul, ubi armatos paratosque vidit, signa extra vallum pro-

ferri iussit, et haud procul hoste instruxit aciem. Aliquamdiu intenti utrimque steterunt, exspectantes ut ab adversariis clamor et pugna inciperet: et prius sol meridie se inclinavit, quam telum hinc aut illinc emissum est. Inde, ne infecta re abiretur, clamor ab Etruscis oritur, concinuntque tubae, et signa inferuntur. Nec segnius ab Romanis pugna initur. Concurrunt infensis animis: numero hostis, virtute Romanus superat. Anceps proelium multos utrimque, et fortissimum quemque, absumit: nec prius inclinata res est, quam secunda acies Romana ad prima signa, integri fessis, successerunt. Etrusci, quia nullis recentibus subsidiis fulta prima acies fuit, ante signa circaque omnes ceciderunt. Nullo unquam proelio fugae minus, nec plus caedis fuisset, ni obstinatos mori Tuscos nox texisset; ita ut victores prius, quam victi, pugnandi finem facerent. Post occasum solis signum receptui datum est: nocte ab utroque in castra reditum. Nec deinde quicquam eo anno rei memoria dignae apud Sutrium gestum est; quia et ex hostium exercitu prima tota acies deleta uno proelio fuerat, subsidiariis modo relictis, vix quod satis esset ad castrorum praesidium: et apud Romanos tantum vulnerum fuit, ut plures post proelium saucii decesserint quam ceciderant in acie.

XXXIII. Q. Fabius insequentis anni consul bellum ad Sutrium excepit. Collega Fabio C. Marcius Rutilus datus est. Ceterum et Fabius supplementum ab Roma adduxit, et novus exercitus domo accitus Etruscis venit. Permulti anni iam erant, quum inter patricios magistratus tribunosque nulla certamina fuerant; quum ex ea familia, quae velut fatalis tum tribunis ac plebi erat, certamen oritur. Ap. Claudius censor, circumactis decem et octo mensibus, quod Aemilia lege finitum censurae spatium temporis erat, quum C. Plautius collega eius magistratu se abdicas

set, nulla vi compelli, ut abdicaret, potuit. P. Sempronius erat tribunus plebis; qui finiendae censurae intra legitimum tempus actionem susceperat, non popularem magis, quam iustam; nec in vulgae, quam optimo cuique, gratiorem. Is, quum identidem legem Aemiliam recitaret, auctoremque eius Mam. Aemilium dictatorem laudibus ferret; qui quinquennalem ante censuram, et longinquitate potestatem dominantem, intra sex mensium et anni coegisset spatium: *Dic, agedum,* inquit, *Ap. Claudi, quidnam facturus fueris, si eo tempore, quo C. Furius et M. Geganius censores fuerunt, censor fuisses?* Negare Appius, *interrogationem tribuni magno opere ad causam pertinere suam. Nam, etsi tenuerit lex Aemilia eos censores, quorum in magistratu lata esset, quia post illos censores creatos eam legem populus iussisset, quodque postremum iussisset, id ius ratumque esset; non tamen aut se, aut eorum quemquam, qui post eam legem latam creati censores essent, teneri ea lege potuisse.*

XXXIV. Haec sine ullius assensu cavillante Appio, *En,* inquit, *Quirites, illius Appii progenies, qui, decemvir in annum creatus, altero anno se ipse creavit: tertio, nec ab se, nec ab ullo creatus, privatus fasces et imperium obtinuit; nec ante continuando abstitit magistratu, quam obruerent eum male parta, male gesta, male retenta imperia. Haec est eadem familia, Quirites, cuius vi atque iniuriis compulsi, extorres patria, Sacrum montem cepistis: haec, adversus quam tribunicium auxilium vobis comparastis: haec, propter quam duo exercitus Aventinum insedistis: haec, quae fenebres leges: haec, quae agrarias semper impugnavit: haec connubia Patrum et plebis interrupit: haec plebi ad curules magistratus iter obsaepsit: hoc est nomen multo, quam Tarquiniorum, infestius vestrae libertati. Itane tandem, Ap. Claudi, quum*

centesimus iam annus sit ab Mam. Aemilio dictatore, tot censores fuerint, nobilissimi fortissimique viri, nemo eorum duodecim tabulas legit? nemo id ius esse, quod postremo populus iussisset, scivit? Imo vero omnes sciverunt; et ideo Aemiliae potius legi paruerunt, quam illi antiquae, qua primum censores creati erant, quia hanc postremam iusserat populus: et quia, ubi duae contrariae leges sunt, semper antiquae obrogat nova. An hoc dicis, Appi, non teneri Aemilia lege populum? an populum teneri, te unum exlegem esse? Tenuit Aemilia lex violentos illos censores, C. Furium et M. Geganium, qui, quid iste magistratus in republica mali facere posset, indicarunt: quum, ira finitae potestatis, Mam. Aemilium, principem aetatis suae belli domique, aerarium fecerunt: tenuit deinceps omnes censores intra centum annorum spatium: tenet C. Plautium collegam tuum, iisdem auspiciis, eodem iure creatum. An hunc non, ut qui optimo iure censor creatus esset, populus creavit? tu unus eximius es, in quo hoc praecipuum ac singulare valeat? Quem tu regem sacrificiorum crees, amplexus regni nomen, ut qui optimo iure rex Romae creatus sit, creatum se dicet? Quem semestri dictatura, quem interregno quinque dierum contentum fore putes? quem clavi figendi, aut ludorum causa dictatorem audacter crees? Quam isti stolidos ac socordes videri creditis eos, qui intra vicesimum diem, ingentibus rebus gestis, dictatura se abdicaverunt, aut qui vitio creati abierunt magistratu? Quid ego antiqua repetam? Nuper intra decem annos C. Maenius dictator, quia, quum quaestiones severius, quam quibusdam potentibus tutum erat, exerceret, contagio eius, quod quaerebat ipse, criminis obiectata ab inimicis est, ut privatus obviam iret crimini, dictatura se abdicavit. Nolo ego istam in te modestiam: ne degeneraveris a familia imperiosissima et superbissima: non die, non hora citius, quam

necesse est, magistratu abieris; modo ne excedas finitum tempus. Satis est, aut diem, aut mensem censurae adiicere? Triennium, inquit, et sex menses ultra, quam licet Aemilia lege, censuram geram, et solus geram. Hoc quidem iam regno simile est. An collegam subrogabis, quem ne in demortui quidem locum subrogari fas est? Poenitet enim, quod antiquissimum sollenne, et solum ab ipso, cui fit, institutum deo, ab nobilissimis antistitibus eius sacri ad servorum ministerium religiosus censor deduxisti; gens antiquior originibus urbis huius, hospitio deorum immortalium sancta, propter te ac tuam censuram intra annum ab stirpe exstincta est: nisi universam rempublicam eo nefario obstrinxeris, quod ominari etiam reformidat animus. Urbs eo lustro capta est, quo, demortuo collega C. Iulio censore, L. Papirius Cursor, ne abiret magistratu, M. Cornelium Maluginensem collegam subrogavit. Et quanto modestior illius cupiditas fuit, quam tua, Appi? Nec solus, nec ultra finitum lege tempus L. Papirius censuram gessit; tamen neminem invenit, qui se postea auctorem sequeretur: omnes deinceps censores post mortem collegae se magistratu abdicarunt. Te, nec quod dies exit censurae, nec quod collega magistratu abiit, nec lex, nec pudor coercet: virtutem in superbia, in audacia, in contemptu deorum hominumque ponis. Ego te, Ap. Claudi, pro istius magistratus maiestate ac verecundia, quem gessisti, non modo manu violatum, sed ne verbo quidem inclementiori a me appellatum vellem: sed et haec, quae adhuc egi, pervicacia tua et superbia coegit me loqui; et, nisi Aemiliae legi parueris, in vincula duci iubebo: nec, quum ita comparatum a maioribus sit, ut, comitiis censoriis nisi duo confecerint legitima suffragia, non renuntiato altero comitia differantur, ego te, qui solus censor creari non possis, solum censuram gerere patiar. Haec taliaque quum

dixisset, prendi censorem, et in vincula duci iussit. Approbantibus sex tribunis actionem collegae, tres appellanti Appio auxilio fuerunt; summaque invidia omnium ordinum solus censuram gessit.

XXXV. Dum ea Romae geruntur, iam Sutrium ab Etruscis obsidebatur: consulique Fabio, imis montibus ducenti ad ferendam opem sociis tentandasque munitiones, si qua posset, acies hostium instructa occurrit; quorum ingentem multitudinem quum ostenderet subiecta late planities; consul, ut loco paucitatem suorum adiuvaret, flectit paullulum in clivos agmen; (aspreta erant strata saxis) inde signa in hostem obvertit. Etrusci, omnium, praeterquam multitudinis suae, qua sola freti erant, immemores, proelium ineunt adeo raptim et avide, ut, abiectis missilibus, quo celerius manus consererent, stringerent gladios, vadentes in hostem. Romanus contra nunc tela, nunc saxa, quibus eos affatim locus ipse armabat, ingerere. Igitur scuta galeaeque ictae quum etiam, quos non vulneraverant, turbarent, (neque subire erat facile ad propiorem pugnam, neque missilia habebant, quibus eminus rem gererent) stantes et expositos ad ictus quum iam satis nihil tegeret, quosdam etiam pedem referentes fluctuantemque et instabilem aciem, redintegrato clamore, strictis gladiis hastati et principes invadunt. Eum impetum non tulerunt Etrusci, versisque signis, fuga effusa castra repetunt. Sed equites Romani, praevecti per obliqua campi, quum se fugientibus obtulissent, omisso ad castra itinere, montes petunt. Inde inermi paene agmine ac vexato vulneribus in silvam Ciminiam penetratum. Romanus, multis millibus Etruscorum caesis, duodequadraginta signis militaribus captis, castris etiam hostium cum praeda ingenti potitur. Tum de persequendo hoste agitari coeptum.

XXXVI. Silva erat Ciminia magis tum invia atque horrenda, quam nuper fuere Germanici saltus, nulli ad eam diem ne mercatorum quidem adita. Eam intrare haud fere quisquam, praeter ducem ipsum, audebat: aliis omnibus cladis Caudinae nondum memoria aboleverat. Tum ex iis, qui aderant, (consulis fratrem M. Fabium, Kaesonem alii, C. Claudium quidam matre eadem, qua consulem, genitum tradunt) speculatum se iturum professus, brevique omnia certa allaturum. Caere educatus apud hospites, Etruscis inde literis eruditus erat, linguamque Etruscam probe noverat. Habeo auctores, vulgo tum Romanos pueros, sicut nunc Graecis, ita Etruscis literis erudiri solitos. Sed propius est vero, praecipuum aliquid fuisse in eo, qui se tam audaci simulatione hostibus immiscuerit. Servus ei dicitur comes unus fuisse, nutritus una, eoque haud ignarus linguae eiusdem: nec quicquam aliud proficiscentes, quam summatim regionis, quae intranda erat, naturam ac nomina principum in populis accepere; ne qua inter colloquia insigni nota haesitantes deprehendi possent. Iere pastorali habitu, agrestibus telis, falcibus gaesisque binis armati. Sed neque commercium linguae, nec vestis armorumve habitus sic eos texit, quam quod abhorrebat ab fide, quemquam externum Ciminios saltus intraturum. Usque ad Camertes Umbros penetrasse dicuntur. Ibi, qui essent, fateri Romanum ausum: introductumque in senatum consulis verbis egisse de societate amicitiaque: atque inde comi hospitio acceptum, nuntiare Romanis iussum, commeatum exercitui dierum triginta praesto fore, si ea loca intrasset; iuventutemque Camertium Umbrorum in armis paratam imperio futuram. Haec quum relata consuli essent, impedimentis prima vigilia praemissis, legionibus post impedimenta ire iussis, ipse substitit cum equitatu: et, luce orta,

postero die obequitavit stationibus hostium, quae extra saltum dispositae erant: et, quum satis diu tenuisset hostem, in castra sese recepit; portaque altera egressus, ante noctem agmen assequitur. Postero die, luce prima, iuga Ciminii montis tenebat. Inde, contemplatus opulenta Etruriae arva, milites emittit. Ingenti iam abacta praeda, tumultuariae agrestium Etruscorum cohortes, repente a principibus regionis eius concitatae, Romanis occurrunt, adeo incompositae, ut vindices praedarum prope ipsi praedae fuerint. Caesis fugatisque iis, late depopulato agro, victor Romanus, opulentusque rerum omnium copia, in castra rediit. Eo forte quinque legati cum duobus tribunis plebis venerant, denuntiatum Fabio senatus verbis, ne saltum Ciminium transiret. Laetati serius se, quam ut impedire bellum possent, venisse, nuntii victoriae Romam revertuntur.

XXXVII. Hac expeditione consulis motum latius erat, quam profligatum, bellum. Vastationem namque sub Ciminii montis radicibus iacens ora senserat, conciveratque indignatione non Etruriae modo populos, sed Umbriae finitima. Itaque, quantus non unquam antea, exercitus ad Sutrium venit: neque e silvis tantummodo promota castra, sed etiam aviditate dimicandi quam primum in campos delata acies: deinde instructa primo suo stare loco, relicto hostibus ad instruendum contra spatio: dein, postquam detrectare hostem sensere pugnam, ad vallum subeunt. Ubi postquam stationes quoque receptas intra munimenta sensere, clamor repente circa duces ortus, ut *eo sibi e castris cibaria eius diei deferri* iuberent; *mansuros se sub armis, et aut nocte, aut certe luce prima castra hostium invasuros.* Nihilo quietior Romanus exercitus imperio ducis continetur. Decima erat fere diei hora, quum cibum capere consul milites iubet; praecipit, ut in armis sint, quacun-

que diei noctisve hora signum dederit. Paucis milites alloquitur, Samnitium bella extollit, elevat Etruscos: *nec hostem hosti, nec multitudinem multitudini comparandam* ait *esse. Praeterea telum aliud occultum scituros in tempore: interea taceri opus esse.* His ambagibus prodi simulabat hostes, quo animus militum multitudine territus restitueretur: et, quod sine munimento consederant, verisimilius erat, quod simulabatur. Curati cibo corpora quieti dant, et quarta fere vigilia sine tumultu excitati arma capiunt. Dolabrae calonibus dividuntur ad vallum proruendum fossasque implendas: intra munimenta instruitur acies: delectae cohortes ad portarum exitus collocantur. Dato deinde signo paullo ante lucem, quod aestivis noctibus sopitae maxime quietis tempus est, proruto vallo erupit acies: stratos passim invadit hostes: alios immobiles, alios semisomnos in cubilibus suis, maximam partem ad arma trepidantes, caedes oppressit: paucis armandi se datum spatium est. Eos ipsos, non signum certum, non ducem sequentes, fundit Romanus, fugatos eques persequitur. Ad castra, ad silvas diversi tendebant. Silvae tutius dedere refugium: nam castra in campis sita eodem die capiuntur. Aurum argentumque iussum referri ad consulem: cetera praeda militis fuit. Caesa aut capta eo die hostium millia ad sexaginta. Eam tam claram pugnam trans Ciminiam silvam ad Perusiam pugnatam, quidam auctores sunt; metuque in magno civitatem fuisse, ne interclusus exercitus tam infesto saltu, coortis undique Tuscis Umbrisque, opprimeretur. Sed, ubicunque pugnatum est, res Romana superior fuit: itaque a Perusia, et Cortona, et Arretio, quae ferme capita Etruriae populorum ea tempestate erant, legati, pacem foedusque ab Romanis petentes, indutias in triginta annos impetraverunt.

XXXVIII. Dum haec in Etruria geruntur, consul alter C. Marcius Rutilus Allifas de Samnitibus vi cepit. Multa alia castella vicique, aut deleta hostiliter, aut integra in potestatem venere. Per idem tempus et classis Romana a P. Cornelio, quem senatus maritimae orae praefecerat, in Campaniam acta, quum appulsa Pompeios esset; socii inde navales ad depopulandum agrum Nucerinum profecti, proximis raptim vastatis, unde reditus tutus ad naves esset, dulcedine, ut fit, praedae longius progressi, excivere hostes. Palatis per agros nemo obvius fuit, quum occidione occidi possent: redeuntes agmine incauto haud procul navibus assecuti agrestes exuerunt praeda, partem etiam occiderunt: quae superfuit caedi, trepida multitudo ad naves compulsa est. Profectio Q. Fabii trans Ciminiam silvam quantum Romae terrorem fecerat, tam laetam famam in Samnium ad hostes tulerat: *interclusum Romanum exercitum obsideri, cladisque imaginem Furculas Caudinas* memorabant. *Eadem temeritate avidam ulteriorum semper gentem in saltus invios deductam, saeptam non hostium magis armis, quam locorum iniquitatibus esse.* Iam gaudium invidia quadam miscebatur, quod belli Romani decus ab Samnitibus fortuna ad Etruscos avertisset. Itaque armis virisque ad obterendum C. Marcium consulem concurrunt; protinus inde Etruriam per Marsos ac Sabinos petituri, si Marcius dimicandi potestatem non faciat. Obvius iis consul fuit. Dimicatum proelio utrimque atroci, atque incerto eventu est: et quum anceps caedes fuisset, adversae tamen rei fama in Romanos vertit, ob amissos quosdam equestris ordinis, tribunosque militum, atque unum legatum, et (quod insigne maxime fuit) consulis ipsius vulnus. Ob haec etiam aucta fama, ut solet, ingens terror Patres invasit, dictatoremque dici placebat: nec, quin Cursor Papirius diceretur,

in quo tum summa rei bellicae ponebatur, dubium cuiquam erat: sed nec in Samnium nuntium perferri, omnibus infestis, tuto posse; nec vivere Marcium consulem satis fidebant. Alter consul Fabius infestus privatim Papirio erat: quae ne ira obstaret bono publico, legatos ex consularium numero mittendos ad eum senatus censuit: qui sua quoque eum, non publica solum, auctoritate moverent, ut memoriam simultatium patriae remitteret. Profecti legati ad Fabium quum senatusconsultum tradidissent, adiecissentque orationem convenientem mandatis, consul, demissis in terram oculis, tacitus ab incertis, quidnam acturus esset, legatis recessit. Nocte deinde silentio, ut mos est, L. Papirium dictatorem dixit: cui quum ob animum egregie victum legati gratias agerent, obstinatum silentium obtinuit, ac sine responso ac mentione facti sui legatos dimisit, ut appareret, insignem dolorem ingenti comprimi animo. Papirius C. Iunium Bubulcum magistrum equitum dixit: atque ei, legem curiatam de imperio ferenti, triste omen diem diffidit, quod Faucia curia fuit principium, duabus insignis cladibus, captae urbis, et Caudinae pacis: quod utroque anno eadem curia fuerat principium. Macer Licinius tertia etiam clade, quae ad Cremeram accepta est, abominandam eam curiam facit.

XXXIX. Dictator postero die, auspiciis repetitis, pertulit legem; et, profectus cum legionibus, ad terrorem traducti silvam Ciminiam exercitus nuper scriptis, ad Longulam pervenit; acceptisque a Mar cio consule veteribus militibus, in aciem copias eduxit: nec hostes detrectare visi pugnam. Instructos deinde armatosque, quum ab neutris proelium inciperet, nox oppressit. Quieti aliquamdiu, nec suis diffidentes viribus, nec hostem spernentes, stativa in propinquo habuere. Interea res in Etruria gestae.

Nam et cum Umbrorum exercitu acie depugnatum est; (fusi tamen magis, quam caesi, hostes, quia coeptam acriter non tolerarunt pugnam) et ad Vadimonis lacum Etrusci, lege sacrata coacto exercitu, quum vir virum legisset, quantis nunquam alias antea simul copiis, simul animis, dimicarunt: tantoque irarum certamine gesta res est, ut ab neutra parte emissa sint tela. Gladiis pugna coepit, et, acerrime commissa, ipso certamine, quod aliquamdiu anceps fuit, accensa est: ut non cum Etruscis toties victis, sed cum aliqua nova gente, videretur dimicatio esse. Nihil ab ulla parte movetur fugae: cadunt antesignani: et, ne nudentur propugnatoribus signa, fit ex secunda prima acies. Ab ultimis deinde subsidiis cietur miles: adeoque ad ultimum laboris ac periculi ventum est, ut equites Romani, omissis equis, ad primos ordines peditum per arma, per corpora evaserint. Ea velut nova inter fessos exorta acies turbavit signa Etruscorum. Secuta deinde impetum eorum, utcunque affecta erat, cetera multitudo tandem perrumpit ordines hostium. Tunc vinci pertinacia coepta, et averti manipuli quidam: et, ut semel dedere terga, etiam certiorem capessere fugam. Ille primum dies fortuna veteri abundantes Etruscorum fregit opes. Caesum in acie, quod roboris fuit; castra eo impetu capta direptaque.

XL. Pari subinde periculo gloriaeque eventu bellum in Samnitibus erat; qui, praeter ceteros belli apparatus, ut acies sua fulgeret novis armorum insignibus, fecerunt. Duo exercitus erant: scuta alterius auro, alterius argento caelaverunt. Forma erat scuti: summum latius, qua pectus atque humeri teguntur, fastigio aequali; ad imum cuneatior, mobilitatis causa. Spongia pectori tegumentum: et sinistrum crus ocrea tectum. Galeae cristatae, quae speciem magnitudini corporum adderent. Tunicae auratis

militibus versicolores, argentatis linteae candidae. His dextrum cornu datum: illi in sinistro consistunt. Notus iam Romanis apparatus insignium armorum fuerat; doctique a ducibus erant, *horridum militem esse debere; non caelatum auro et argento, sed ferro et animis fretum: quippe illa praedam verius, quam arma, esse; nitentia ante rem, deformia inter sanguinem et vulnera. Virtutem esse militis decus, et omnia illa victoriam sequi; et ditem hostem quamvis pauperis victoris praemium esse.* His Cursor vocibus instinctos milites in proelium ducit. Dextro ipse cornu consistit; sinistro praefecit magistrum equitum. Simul est concursum, ingens fuit cum hoste certamen; non segnius inter dictatorem et magistrum equitum, ab utra parte victoria inciperet. Prior forte Iunius commovit hostem, laevo dextrum cornu, sacratos more Samnitium milites, eoque candida veste et paribus candore armis insignes. *Eos se Orco mactare* Iunius dictitans, quum intulisset signa, turbavit ordines, et haud dubie impulit aciem. Quod ubi sensit dictator, *Ab laevone cornu victoria incipiet,* inquit, *et dextrum cornu, dictatoris acies, alienam pugnam sequetur, non partem maximam victoriae trahet?* Concitat milites: nec peditum virtuti equites, aut legatorum studia ducibus cedunt. M. Valerius a dextro, P. Decius ab laevo cornu, ambo consulares ad equites in cornibus positos evehuntur: adhortatique eos, ut partem secum capesserent decoris, in transversa latera hostium incurrunt. Is novus additus terror quum ex parte utraque circumvasisset aciem, et ad terrorem hostium legiones Romanae, redintegrato clamore, intulissent gradum, tum fuga ab Samnitibus coepta. Iam strage hominum armorumque insignium campi repleri; ac primo pavidos Samnites castra sua accepere: deinde ne ea quidem retenta. Captis direptisque ante noctem iniectus

ignis. Dictator ex senatusconsulto triumphavit: cuius triumpho longe maximam speciem captiva arma praebuere. Tantum magnificentiae visum in iis, ut aurata scuta dominis argentariarum ad forum ornandum dividerentur. Inde natum initium dicitur fori ornandi ab aedilibus, quum tensae ducerentur. Et Romani quidem ad honorem deum insignibus armis hostium usi sunt: Campani, ab superbia et odio Samnitium, gladiatores (quod spectaculum inter epulas erat) eo ornatu armarunt, Samnitiumque nomine compellarunt. Eodem anno cum reliquis Etruscorum ad Perusiam, quae et ipsa indutiarum fidem ruperat, Fabius consul nec dubia nec difficili victoria dimicat. Ipsum oppidum (nam ad moenia victor accessit) cepisset, ni legati dedentes urbem exissent. Praesidio Perusiae imposito, legationibus Etruriae amicitiam petentibus prae se Romam ad senatum missis, consul, praestantiore etiam, quam dictator, victoria triumphans, urbem est invectus. Quin etiam devictorum Samnitium decus magna ex parte ad legatos, P. Decium et M. Valerium, est versum: quos populus proximis comitiis ingenti consensu consulem alterum, alterum praetorem declaravit.

XLI. Fabio ob egregie perdomitam Etruriam continuatur consulatus; Decius collega datur. Valerius praetor quartum creatus. Consules partiti provincias: Etruria Decio, Samnium Fabio evenit. Is profectus ad Nuceriam Alfaternam, tum pacem petentes, quod uti ea, quum daretur, noluissent, aspernatus, oppugnando ad deditionem subegit. Cum Samnitibus acie dimicatum. Haud magno certamine hostes victi: neque eius pugnae memoria tradita foret, ni Marsi eo primum proelio cum Romanis bellassent. Secuti Marsorum defectionem Peligni eandem fortunam habuerunt. Decio quoque alteri consuli secunda belli fortuna erat. Tarquiniensem metu

subegerat frumentum exercitui praebere, atque indutias in quadraginta annos petere. Volsiniensium castella aliquot vi cepit: quaedam ex iis diruit, ne receptaculo hostibus essent: circumferendoque passim bello, tantum terrorem sui fecit, ut nomen omne Etruscum foedus ab consule peteret. Ac de eo quidem nihil impetratum: indutiae annuae datae. Stipendium exercitui Romano ab hoste in eum annum pensum, et binae tunicae in militem exactae. Ea merces indutiarum fuit. Tranquillas res iam Etruscis turbavit repentina defectio Umbrorum, gentis integrae a cladibus belli, nisi quod transitum exercitus ager senserat. Ii, concitata omni iuventute sua, et magna parte Etruscorum ad rebellionem compulsa, tantum exercitum fecerant, ut, relicto post se in Etruria Decio, ad oppugnandam inde Romam ituros, magnifice de se, ac contemptim de Romanis loquentes, iactarent. Quod inceptum eorum ubi ad Decium consulem perlatum est, ad urbem ex Etruria magnis itineribus pergit, et in agro Pupiniensi ad famam intentus hostium consedit. Nec Romae spernebatur Umbrorum bellum: et ipsae minae metum fecerant expertis Gallica clade, quam intutam urbem incolerent. Itaque legati ad Fabium consulem missi sunt, ut, si quid laxamenti a bello Samnitium esset, in Umbriam propere exercitum duceret. Dicto paruit consul, magnisque itineribus ad Mevaniam, ubi tum copiae Umbrorum erant, perrexit. Repens adventus consulis, quem procul Umbria in Samnio bello alio occupatum crediderant, ita exterruit Umbros, ut alii recedendum ad urbes munitas, quidam omittendum bellum censerent. Plaga una (Materinam ipsi appellant) non continuit modo ceteros in armis, sed confestim ad certamen egit. Castra vallantem Fabium adorti sunt. Quos ubi effusos ruere in munimenta consul vidit, revocatos milites ab opere, prout loci

natura tempusque patiebatur, ita instruxit: cohortatusque praedicatione vera qua in Tuscis, qua in Samnio partorum decorum, exiguam appendicem Etrusci belli conficere iubet: et vocis impiae poenas expetere, qua se urbem Romanam oppugnaturos minati sunt. Haec tanta sunt alacritate militum audita, ut clamor, sua sponte ortus, loquentem interpellaverit ducem. Ante imperium deinde concentu tubarum ac cornuum cursu effuso in hostem feruntur. Non tanquam in viros aut armatos incurrunt: (mirabilia dictu!) signa primo eripi coepta signiferis; deinde ipsi signiferi trahi ad consulem, armatique milites ex acie in aciem transferri: et, sicubi est certamen, scutis magis, quam gladiis, geritur res. Umbonibus incussaque ala sternuntur hostes. Plus capitur hominum, quam caeditur: atque una vox ponere arma iubentium per totam fertur aciem. Itaque inter ipsum certamen facta deditio est a primis auctoribus belli. Postero insequentibusque diebus et ceteri Umbrorum populi deduntur. Ocriculani sponsione in amicitiam accepti.

XLII. Fabius, alienae sortis victor belli, in suam provinciam exercitum reduxit. Itaque ei, ob res tam feliciter gestas, sicut priore anno populus continuaverat consulatum, ita senatus in insequentem annum, quo Ap. Claudius, L. Volumnius consules fuerunt, prorogavit, maxime Appio adversante, imperium. Appium censorem petisse consulatum, comitiaque eius ab L. Furio tribuno plebis interpellata, donec se censura abdicavit, in quibusdam annalibus invenio. Creatus consul, quum collegae novum bellum, Sallentini hostes decernerentur, Romae mansit, ut urbanis artibus opes augeret, quando belli decus penes alios esset. Volumnium provinciae haud poenituit. Multa secunda proelia fecit: aliquot urbes hostium vi cepit. Praedae erat largitor, et benigni-

tatem per se gratam comitate adiuvabat: militemque iis artibus fecerat et periculi et laboris avidum. Q. Fabius proconsul ad urbem Allifas cum Samnitium exercitu signis collatis confligit. Minime ambigua res fuit. Fusi hostes, atque in castra compulsi. Nec castra forent retenta, ni exiguum superfuisset diei. ante noctem tamen sunt circumsessa, et nocte custo dita, ne quis elabi posset. Postero die, vixdum luce certa, deditio fieri coepta: et pacti, qui Samnitium forent, ut cum singulis vestimentis emitterentur. Hi omnes sub iugum missi. Sociis Samnitium nihil cautum: ad septem millia sub corona veniere. Qui se civem Hernicum dixerat, seorsum in custodia habitus. Eos omnes Fabius Romam ad senatum misit: et, quum quaesitum esset, delectu, an voluntarii pro Samnitibus adversus Romanos bellassent, per Latinos populos custodiendi dantur: iussique eam integram rem novi consules, P. Cornelius Arvina, Q. Marcius Tremulus, (ii enim iam creati erant) ad senatum referre. Id aegre passi Hernici: concilium populorum omnium habentibus Anagninis in circo, quem Maritimum vocant, praeter Alatrinatem, Ferentinatemque, et Verulanum, omnes Hernici nominis populo Romano bellum indixerunt.

XLIII. In Samnio quoque, quia decesserat inde Fabius, novi motus exorti. Calatia et Sora, praesidiaque, quae in iis Romana erant, expugnata: et in captivorum corpora militum foede saevitum. Itaque eo P. Cornelius cum exercitu missus. Marcio novi hostes (iam enim Anagninis Hernicisque aliis bellum iussum erat) decernuntur. Primo ita omnia opportuna loca hostes inter consulum castra interceperunt, ut pervadere expeditus nuntius non posset, et per aliquot dies incerti rerum omnium, suspensique de statu alterius, uterque consul ageret, Romamque is metus manaret; adeo ut omnes iuniores sacra-

mento adigerentur, atque ad subita rerum duo iusti scriberentur exercitus. Ceterum Hernicum bellum nequaquam pro praesenti terrore ac vetusta gentis gloria fuit. Nihil usquam dictu dignum ausi, trinis castris intra paucos dies exuti, triginta dierum indutias, ita ut ad senatum Romam legatos mitterent, pacti sunt bimestri stipendio frumentoque, et singulis in militem tunicis. Ab senatu ad Marcium reiecti, cui senatusconsulto permissum de Hernicis erat: isque eam gentem in deditionem accepit. Et in Samnio alter consul superior viribus, locis impeditior erat. Omnia itinera obsaepserant hostes, saltusque pervios ceperant, ne qua subvehi commeatus possent: neque eos, quum quotidie signa in aciem consul proferret, elicere ad certamen poterat: satisque apparebat, neque Samnitem certamen praesens, nec Romanum dilationem belli laturum. Adventus Marcii, qui, Hernicis subactis, maturavit collegae venire auxilio, moram certaminis hosti exemit. Nam, ut qui ne alteri quidem exercitui se ad certamen credidissent pares, coniungi utique passi duos consulares exercitus nihil crederent superesse spei, advenientem incomposito agmine Marcium aggrediuntur. Raptim collatae sarcinae in medium; et, prout tempus patiebatur, instructa acies. Clamor primum in stativa perlatus, dein conspectus procul pulvis, tumultum apud alterum consulem in castris fecit. Isque, confestim arma capere iussis, raptimque eductis in aciem militibus, transversam hostium aciem, atque alio certamine occupatam, invadit; clamitans, *summum flagitium fore, si alterum exercitum utriusque victoriae compotem sinerent fieri, nec ad se sui belli vindicarent decus.* Qua impetum dederat, perrumpit; aciemque per mediam in castra hostium tendit, et vacua defensoribus capit atque incendit. Quae ubi flagrantia Marcianus miles conspexit, et hostes respexere.

tum passim fuga coepta Samnitium fieri. Sed omnia obtinet caedes, nec in ullam partem tutum perfugium est. Iam, triginta millibus hostium caesis, signum receptui consules dederant, colligebantque in unum copias, in vicem inter se gratantes: quum repente visae procul hostium novae cohortes, quae in supplementum scriptae fuerant, integravere caedem. In quas, nec iussu consulum, nec signo accepto, victores vadunt; *malo tirocinio imbuendum Samnitem*, clamitantes. Indulgent consules legionum ardori, ut qui probe scirent, novum militem hostium inter perculsos fuga veteranos ne tentando quidem satis certamini fore. Nec eos opinio fefellit. Omnes Samnitium copiae, veteres novaeque, montes proximos fuga capiunt. Eo et Romana erigitur acies; nec quicquam satis tuti loci victis est. Et de iugis, quae ceperant, funduntur; iamque una voce omnes pacem petebant. Tum, trium mensium frumento imperato, et annuo stipendio, ac singulis in militem tunicis, ad senatum pacis oratores missi. Cornelius in Samnio relictus. Marcius de Hernicis triumphans in urbem rediit; statuaque equestris in foro decreta est, quae ante templum Castoris posita est. Hernicorum tribus populis, Alatrinati, Verulano, Ferentinati, quia maluerunt, quam civitatem, suae leges redditae: connubiumque inter ipsos, quod aliquamdiu soli Hernicorum habuerunt, permissum. Anagninis, quique arma Romanis intulerant, civitas sine suffragii latione data: concilia connubiaque adempta: et magistratibus, praeterquam sacrorum curatione, interdictum Eodem anno aedes Salutis a C. Iunio Bubulco censore locata est, quam consul bello Samnitium voverat. Ab eodem collegaque eius M. Valerio Maximo viae per agros publica impensa factae. Et cum Carthaginiensibus eodem anno foedus tertio renovatum:

legatisque eorum, qui ad id venerant, comiter munera missa.

XLIV. Dictatorem idem annus habuit P. Cornelium Scipionem, cum magistro equitum P. Decio Mure. Ab iis, propter quae creati erant, comitia consularia habita, quia neuter consulum potuerat bello abesse. Creati consules L. Postumius, Ti. Minucius. Hos consules Piso Q. Fabio et P. Decio suggerit, biennio exempto, quo Claudium Volumniumque, et Cornelium cum Marcio consules factos tradidimus. Memoriane fugerit in annalibus digerendis, an consulto binos consules, falsos ratus, transcenderit, incertum est. Eodem anno in campum Stellatem agri Campani Samnitium incursiones factae. Itaque ambo consules, in Samnium missi, quum diversas regiones, Tifernum Postumius, Bovianum Minucius, petissent; Postumii prius ductu ad Tifernum pugnatum. Alii haud dubie Samnites victos, ac viginti millia hominum capta tradunt: alii Marte aequo discessum, et Postumium, metum simulantem nocturno itinere, clam in montes copias abduxisse: hostes secutos duo millia inde locis munitis et ipsos consedisse. Consul, ut stativa tuta copiosaque (et ita erant) petisse videretur, postquam et munimentis castra firmavit, et omni apparatu rerum utilium instruxit; relicto firmo praesidio, de vigilia tertia, qua duci proxime potest, expeditas legiones ad collegam, et ipsum adversus alios sedentem, ducit. Ibi, auctore Postumio, Minucius cum hostibus signa confert; et, quum anceps proelium in multum diei processisset, tum Postumius integris legionibus defessam iam aciem hostium improviso invadit. Itaque, quum lassitudo ac vulnera fugam quoque praepedissent, occidione occisi hostes, signa unum et viginti capta: atque inde ad castra Postumii perrectum. Ibi duo victores exercitus perculsum iam fama hostem adorti fundunt fu

gantque: signa militaria sex et viginti capta, et imperator Samnitium Statius Gellius, multique alii mortales, et castra utraque capta. Et Bovianum, ubi postero die coeptum oppugnari, brevi capitur: magnaque gloria rerum gestarum consules triumpharunt. Minucium consulem, cum vulnere gravi relatum in castra, mortuum, quidam auctores sunt, et M. Fulvium in locum eius consulem suffectum: et ab eo, quum ad exercitum Minucii missus esset, Bovianum captum. Eodem anno Sora, Arpinum, Censennia, recepta ab Samnitibus. Herculis magnum simulacrum in Capitolio positum dedicatumque.

XLV. P. Sulpicio Saverrione, P. Sempronio Sopho consulibus, Samnites, seu finem, seu dilationem belli quaerentes, legatos de pace Romam misere. Quibus suppliciter agentibus responsum est, *nisi saepe bellum parantes pacem petissent Samnites, oratione ultro citroque habita, de pace transigi potuisse: nunc, quando verba vana ad id locorum fuerint, rebus standum esse. P. Sempronium consulem cum exercitu brevi in Samnio fore: eum, ad bellum pacemne inclinent animi, falli non posse: comperta omnia senatui relaturum: decedentem ex Samnio consulem legati sequerentur.* Eo anno quum pacatum Samnium exercitus Romanus, benigne praebito commeatu, peragrasset, foedus antiquum Samnitibus redditum. Ad Aequos inde veteres hostes, ceterum per multos annos sub specie infidae pacis quietos, versa arma Romana: quod, incolumi Hernico nomine, missitaverant simul cum iis Samniti auxilia; et, post Hernicos subactos, universa prope gens, sine dissimulatione consilii publici, ad hostes desciverat: et postquam, icto Romae cum Samnitibus foedere, fetiales venerant res repetitum, *tentationem* aiebant *esse, ut, terrore incusso belli, Romanos se fieri paterentur: quod quantopere optandum foret, Hernicos docuisse: quum,*

quibus licuerit, suas leges Romanae civitati praeoptaverint: quibus legendi, quid mallent, copia non fuerit, pro poena necessariam civitatem fore. Ob haec vulgo in conciliis iactata, populus Romanus bellum fieri Aequis iussit: consulesque ambo, ad novum profecti bellum, quattuor millia a castris hostium consederunt. Aequorum exercitus, (ut qui suo nomine permultos annos imbelles egissent) tumultuario similis, sine ducibus certis, sine imperio, trepidare. Alii exeundum in aciem, alii castra tuenda censent: movet plerosque vastatio futura agrorum, ac deinceps cum levibus praesidiis urbium relictarum excidia. Itaque, postquam inter multas sententias una, quae, omissa cura communium, ad respectum suarum quemque rerum vertisset, audita; ut prima vigilia diversi e castris ad deportanda omnia tuendaque moenibus in urbes abirent; cuncti eam sententiam ingenti assensu accepere. Palatis hostibus per agros, prima luce Romani, signis prolatis, in acie consistunt; et, ubi nemo obvius ibat, pleno gradu ad castra hostium tendunt. Ceterum, postquam ibi neque stationes pro portis, nec quemquam in vallo, nec fremitum consuetum castrorum animadverterunt; insolito silentio moti, metu insidiarum subsistunt. Transgressi deinde vallum, quum deserta omnia invenissent, pergunt hostem vestigiis sequi: sed vestigia, in omnes aeque ferentia partes, ut in dilapsis passim, primo errorem faciebant; post, per exploratores compertis hostium consiliis, ad singulas urbes circumferendo bello, unum et quadraginta oppida intra dies quinquaginta omnia oppugnando ceperunt; quorum pleraque diruta atque incensa, nomenque Aequorum prope ad internecionem deletum. De Aequis triumphatum: exemploque eorum clades fuit, ut Marrucini, Marsi, Peligni, Frentani mitterent Romam oratores pacis pe-

tendae amicitiaeque. Iis populis foedus petentibus datum.

XLVI. Eodem anno Cn. Flavius Cn. filius scriba, patre libertino, humili fortuna ortus, ceterum callidus vir et facundus, aedilis curulis fuit. Invenio in quibusdam annalibus, quum appareret aedilibus, fierique se pro tribu aedilem videret, neque accipi nomen, quia scriptum faceret; tabulam posuisse, et iurasse, se scriptum non facturum. Quem aliquanto ante desisse scriptum facere, arguit Macer Licinius, tribunatu ante gesto triumviratibusque, nocturno altero, altero coloniae deducendae. Ceterum (id quod haud discrepat) contumacia adversus contemnentes humilitatem suam nobiles certavit: civile ius, repositum in penetralibus pontificum, evulgavit, fastosque circa forum in albo proposuit, ut, quando lege agi posset, sciretur: aedem Concordiae in area Vulcani summa invidia nobilium dedicavit; coactusque consensu populi Cornelius Barbatus pontifex maximus verba praeire, quum more maiorum negaret, nisi consulem aut imperatorem, posse templum dedicare. Itaque ex auctoritate senatus latum ad populum est, ne quis templum aramve iniussu senatus aut tribunorum plebei partis maioris dedicaret. Haud memorabilem rem per se, nisi documentum sit adversus superbiam nobilium plebeiae libertatis, referam. Ad collegam aegrum visendi causa Flavius quum venisset, consensuque nobilium adolescentium, qui ibi assidebant, assurrectum ei non esset, curulem afferri sellam eo iussit, ac sede honoris sui anxios invidia inimicos spectavit. Ceterum Flavium dixerat aedilem forensis factio, Ap. Claudii censura vires nacta, qui senatum primus libertinorum filiis lectis inquinaverat. Et postquam eam lectionem nemo ratam habuit, nec in curia adeptus erat, quas petierat, opes urbanas; humilibus per omnes tribus divisis,

forum et campum corrupit: tantumque Flavii comitia indignitatis habuerunt, ut plerique nobilium annulos aureos et phaleras deponerent. Ex eo tempore in duas partes discessit civitas. Aliud integer populus, fautor et cultor bonorum, aliud forensis factio tenebat; donec Q. Fabius et P. Decius censores facti: et Fabius, simul concordiae causa, simul ne humillimorum in manu comitia essent, omnem forensem turbam excretam in quattuor tribus coniecit, urbanasque eas appellavit. Adeoque eam rem acceptam gratis animis ferunt, ut Maximi cognomen, quod tot victoriis non pepererat, hac ordinum temperatione pareret. Ab eodem institutum dicitur, ut equites Idibus Quintilibus transveherentur.

EPITOME LIBRI X.

Coloniae deductae sunt Sora, et Alba, et Carseoli. Marsi in deditionem accepti sunt. Collegium augurum ampliatum est, ut essent novem, quum antea quaterni fuissent. Lex de provocatione ad populum a Valerio consule tunc tertium lata est. Duae tribus adiectae sunt, Aniensis et Terentina. Samnitibus bellum indictum, et adversus eos saepe prospere pugnatum est. Quum adversus Etruscos, Umbros, Samnites, Gallos, P. Decio et Q. Fabio ducibus, pugnaretur, Romanusque exercitus in maximo esset discrimine, P. Decius, secutus exemplum patris, devovit se pro exercitu, et morte sua victoriam eius pugnae populo Romano dedit. Papirius Cursor Samnitium exercitum, qui iureiurando obstrictus, quo maiore constantia virtutis pugnaret, in aciem descenderat, fudit. Census actus est: lustrum conditum: censa sunt civium capita ducenta sexaginta duo millia, et trecenta viginti duo.

T. LIVII PATAVINI
LIBER X.

L. Genucio, Ser. Cornelio consulibus, ab externis ferme bellis otium fuit. Soram atque Albam coloniae deductae. Albam in Aequos sex millia colonorum scripta. Sora agri Volsci fuerat; sed possederant Samnites. Eo quattuor millia hominum missa. Eodem anno Arpinatibus Trebulanisque civitas data. Frusinates tertia parte agri damnati, quod Hernicos ab iis sollicitatos compertum: capitaque coniurationis eius, quaestione ab consulibus ex senatusconsulto habita, virgis caesi ac securi percussi. Tamen, ne prorsus imbellem agerent annum, parva expeditio in Umbria facta est; quod nuntiabatur, ex spelunca quadam excursiones armatorum in agros fieri. In eam speluncam penetratum cum signis est: et ex eo loco obscuro multa vulnera accepta, maximeque lapidum ictu; donec, altero specus eius ore (nam pervius erat) invento, utraeque fauces congestis lignis accensae: ita intus fumo ac vapore ad duo millia armatorum, ruentia novissime in ipsas flammas, dum evadere tendunt, absumpta. Marcis Livio Dentre et Aemilio consulibus, redintegratum Aequicum bellum. Coloniam, aegre patientes velut arcem suis finibus impositam, summa vi expugnare adorti, ab ipsis colonis pelluntur. Ceterum tantum Romae terrorem fecere, quia vix credibile erat, tam affectis rebus solos per se Aequos ad bellum coortos, ut tumultus eius causa dictator diceretur C. Iunius Bubulcus. Is, cum M. Titinio magistro equitum profectus, primo congressu Aequos subegit, ac, die octavo trium-

phans in urbem quum redisset, aedem Salutis, quam consul voverat, censor locaverat, dictator dedicavit.

II. Eodem anno classis Graecorum, Cleonymo duce Lacedaemonio, ad Italiae litora appulsa, Thurias urbem in Sallentinis cepit. Adversus hunc hostem consul Aemilius missus proelio uno fugatum compulit in naves. Thuriae redditae veteri cultori: Sallentinoque agro pax parta. Iunium Bubulcum dictatorem missum in Sallentinos, in quibusdam annalibus invenio: et Cleonymum prius, quam confligendum esset cum Romanis, Italia excessisse. Circumvectus inde Brundisii promontorium, medioque sinu Hadriatico ventis latus, quum laeva importuosa Italiae litora, dextra Illyrii Liburnique et Istri, gentes ferae, et magna ex parte latrociniis maritimis infames, terrerent, penitus ad litora Venetorum pervenit. Ibi expositis paucis, qui loca explorarent, quum audisset, tenue praetentum litus esse; quod transgressis stagna ab tergo, irrigua aestibus maritimis; agros haud procul proximos campestres cerni; ulteriora colles; inde esse ostium fluminis praealti, quo circumagi naves in stationem tutam vidisse: (Meduacus amnis erat) eo invectam classem subire flumine adverso iussit. Gravissimas navium non pertulit alveus fluminis: in leviora navigia transgressa multitudo armatorum ad frequentes agros, tribus maritimis Patavinorum vicis colentibus eam oram, pervenit. Ibi egressi, levi praesidio navibus relicto, vicos expugnant, inflammant tecta, hominum pecudumque praedas agunt, et dulcedine praedandi longius usque a navibus procedunt. Haec ubi Patavium sunt nuntiata, (semper autem eos in armis accolae Galli habebant) in duas partes iuventutem dividunt. Altera in regionem, qua effusa populatio nuntiabatur; altera, ne cui praedonum obvia fieret, altero itinere ad stationem navium (millia autem quattuor-

decim ab oppido aberat) ducta. In naves parvas, custodibus interemptis, impetus factus; territique nautae coguntur naves in alteram ripam amnis transiicere. Et in terra prosperum aeque in palatos praedatores proelium fuerat: refugientibusque ad stationem Graecis Veneti obsistunt. Ita in medio circumventi hostes caesique; pars capti classem indicant regemque Cleonymum tria millia abesse. Inde, captivis proximo vico in custodiam datis, pars fluviatiles naves, ad superanda vada stagnorum apte planis alveis fabricatas, pars captiva navigia armatis complent: profectique ad classem, immobiles naves et loca ignota plus, quam hostem, timentes, circumvadunt: fugientesque in altum acrius, quam repugnantes, usque ad ostium amnis persecuti, captis quibusdam incensisque navibus hostium, quas trepidatio in vada intulerat, victores revertuntur. Cleonymus, vix quinta parte navium incolumi, nulla regione maris Hadriatici prospere adita, discessit. Rostra navium spoliaque Laconum, in aede Iunonis veteri fixa, multi supersunt, qui viderunt Patavii. Monumentum navalis pugnae eo die, quo pugnatum est, quotannis sollenni certamine navium in flumine oppidi medio exercetur.

III. Eodem anno Romae cum Vestinis, petentibus amicitiam, ictum est foedus. Multiplex deinde exortus terror. Etruriam rebellare, ab Arretinorum seditionibus motu orto, nuntiabatur: ubi Cilnium genus praepotens, divitiarum invidia, pelli armis coeptum: simul Marsos agrum vi tueri, in quem colonia Carseoli deducta erat, quattuor millibus hominum scriptis. Itaque propter eos tumultus dictus M. Valerius Maximus dictator, magistrum equitum sibi legit M. Aemilium Paullum. Id magis credo, quam Q. Fabium ea aetate atque iis honoribus Valerio subiectum. Ceterum ex Maximi cognomine ortum erro-

rem haud abnuerim. Profectus dictator cum exercitu proelio uno Marsos fundit. Compulsis deinde in urbes munitas, Milioniam, Plestinam, Fresiliam, intra dies paucos cepit: et parte agri multatis Marsis foedus restituit. Tum in Etruscos versum bellum: et, quum dictator auspiciorum repetendorum causa profectus Romam esset, magister equitum, pabulatum egressus, ex insidiis circumvenitur; signisque aliquot amissis, foeda militum caede ac fuga in castra est compulsus. Qui terror non eo tantum a Fabio abhorret, quod si qua alia arte cognomen suum aequavit, tum maxime bellicis laudibus: sed etiam, quod, memor Papirianae saevitiae, nunquam, ut dictatoris iniussu dimicaret, adduci potuisset.

IV. Nuntiata ea clades Romam maiorem, quam res erat, terrorem excivit. Nam, ut exercitu deleto, ita iustitium indictum; custodiae in portis, vigiliae vicatim exactae; arma, tela in muros congesta. Omnibus iunioribus sacramento adactis, dictator, ad exercitum missus, omnia spe tranquilliora et composita magistri equitum cura, castra in tutiorem locum redacta, cohortes, quae signa amiserant, extra vallum sine tentoriis destitutas invenit; exercitum avidum pugnae, quo maturius ignominia aboleretur. Itaque confestim castra inde in agrum Rusellanum promovit. Eo et hostes secuti: et quanquam ex bene gesta re summam et in aperto certamine virium spem habebant; tamen insidiis quoque, quas feliciter experti erant, hostem tentant. Tecta semiruta vici, per vastationem agrorum deusti, haud procul castris Romanorum aberant. Ibi abditis armatis, pecus in conspectu praesidii Romani, cui praeerat Cn. Fulvius legatus, propulsum. Ad quam illecebram quum moveretur nemo ab Romana statione, pastorum unus, progressus sub ipsas munitiones, inclamat alios, cunctanter ab ruinis vici pecus propel-

lentes, *quid cessarent, quum per media castra Romana tuto agere possent?* Haec quum legato Caerites quidam interpretarentur, et per omnes manipulos militum indignatio ingens esset, nec tamen iniussu movere auderent; iubet peritos linguae attendere animum, pastorum sermo agresti, an urbano, propior esset. Quum referrent, sonum linguae, et corporum habitum, et nitorem, cultiora, quam pastoralia, esse; *ite igitur, dicite,* inquit, *detegant nequicquam conditas insidias: omnia scire Romanum; nec magis iam dolo capi, quam armis vinci, posse.* Haec ubi audita sunt, et ad eos, qui consederant in insidiis, perlata, consurrectum repente ex latebris est, et in patentem ad conspectum undique campum prolata signa. Visa legato maior acies, quam quae ab suo praesidio sustineri posset. Itaque propere ad dictatorem auxilia accitum mittit; interea ipse impetus hostium sustinet.

V. Nuntio allato, dictator signa ferri, ac sequi armatos iubet: sed celeriora prope omnia imperio erant. Rapta extemplo signa armaque; et vix ab impetu et cursu tenebantur: quum ira ab accepta nuper clade stimulabat, tum concitatior accidens clamor ab increscente certamine. Urgent itaque alii alios, hortanturque signiferos, ut ocius eant. Quo magis festinantes videt dictator, eo impensius retentat agmen, ac sensim incedere iubet. Etrusci contra, principio exciti pugnae, omnibus copiis aderant. Et super alios alii nuntiant dictatori, omnes legiones Etruscorum capessisse pugnam; nec iam ab suis resisti posse: et ipse cernit ex superiore loco, in quanto discrimine praesidium esset. Ceterum, satis fretus, esse etiam nunc tolerando certamini legatum, nec se procul abesse periculi vindicem, quam maxime vult fatigari hostem, ut integris adoriatur viribus fessos. Quanquam lente procedunt, iam tamen ad impetum capiendum, equiti utique, modicum erat

spatium. Prima incedebant signa legionum, ne quid occultum aut repentinum hostis timeret: sed reliquerat intervalla inter ordines peditum, qua satis laxo spatio equi permitti possent. Pariter sustulit clamorem acies; et emissus eques libero cursu in hostem invehitur, incompositisque adversus equestrem procellam subitum pavorem offundit. Itaque, ut prope serum auxilium iam paene circumventis, ita universa requies data est. Integri accepere pugnam: nec ea ipsa longa, aut anceps fuit. Fusi hostes castra repetunt, inferentibusque iam signa Romanis cedunt, et in ultimam castrorum partem conglobantur. Haerent fugientes in angustiis portarum: pars magna aggerem vallumque conscendunt, si aut ex superiore loco tueri se, aut superare aliqua et evadere possent. Forte quodam loco male densatus agger pondere superstantium in fossam procubuit: atque ea quum deos pandere viam fugae conclamassent, plures inermes, quam armati, evadunt. Hoc proelio fractae iterum Etruscorum vires: et, pacto annuo stipendio, et duum mensium frumento, permissum ab dictatore, ut de pace legatos mitterent Romam. Pax negata: indutiae biennii datae: dictator triumphans in urbem rediit. Habeo auctores, sine ullo memorabili proelio pacatam ab dictatore Etruriam esse, seditionibus tantum Arretinorum compositis, et Cilnio genere cum plebe in gratiam reducto. Consul ex dictatura factus M. Valerius. Non petentem, atque adeo etiam absentem, creatum credidere quidam; et per interregem ea comitia facta. Id unum non ambigitur, consulatum cum Appuleio Pansa gessisse.

VI. M. Valerio et Q. Appuleio consulibus, satis pacatae foris res fuere. Etruscum adversa belli res et indutiae quietum tenebant: Samnitem, multorum annorum cladibus domitum, haud dum foederis novi

poenitebat. Romae quoque plebem quietam et exoneratam deducta in colonias multitudo praestabat. Tamen, ne undique tranquillae res essent, certamen iniectum inter primores civitatis, patricios plebeiosque, ab tribunis plebis Q. et Cn. Ogulniis. Qui, undique criminandorum Patrum apud plebem occasionibus quaesitis, postquam alia frustra tentata erant, eam actionem susceperunt, qua non infimam plebem accenderent, sed ipsa capita plebis, consulares triumphalesque plebeios: quorum honoribus nihil, praeter sacerdotia, quae nondum promiscua erant, deesset. Rogationem ergo promulgarunt, ut, quum quattuor augures, quattuor pontifices ea tempestate essent, placeretque augeri sacerdotum numerum, quattuor pontifices, quinque augures, de plebe omnes, allegerentur. Quemadmodum ad quattuor augurum numerum, nisi morte duorum, id redigi collegium potuerit, non invenio; quum inter augures constet, imparem numerum debere esse, ut tres antiquae tribus, Ramnes, Titienses, Luceres, suum quaeque augurem habeant; aut, si pluribus sit opus, pari inter se numero sacerdotes multiplicent: sicut multiplicati sunt, quum ad quattuor quinque adiecti novem numerum, ut terni in singulas essent, expleverunt. Ceterum, quia de plebe allegebantur, iuxta eam rem aegre passi Patres, quam quum consulatum vulgari viderent. Simulabant, ad deos id magis, quam ad se, pertinere: ipsos visuros, ne sacra sua polluantur. Id se optare tantum, ne qua in rempublicam clades veniat. Minus autem tetendere, assueti iam tali genere certaminum vinci. Et cernebant, adversarios non id, quod olim vix speraverint, affectantes magnos honores, sed omnia iam, in quorum spem dubiam erat certatum, tamen adeptos, multiplices consulatus, censurasque et triumphos.

VII. Certatum tamen suadenda dissuadendaque lege inter Ap. Claudium maxime ferunt, et inter P. Decium Murem. Qui quum eadem ferme de iure Patrum ac plebis, quae pro lege Licinia quondam contraque eam dicta erant, quum plebeiis consulatus rogabatur, disseruissent; retulisse dicitur Decius parentis sui speciem, qualem eum multi, qui in concione erant, viderant, incinctum Gabino cultu, super telum stantem, quo se habitu pro populo ac legionibus Romanis devovisset. *Tum P. Decium consulem purum piumque deis immortalibus visum, aeque ac si T. Manlius collega eius devoveretur. Eundem P. Decium, qui sacra publica populi Romani faceret, legi rite non potuisse? Id esse periculum, ne suas preces minus audirent dii, quam Ap. Claudii? Castius eum sacra privata facere, et religiosius deos colere, quam se? Quem poenitere votorum, quae pro republica nuncupaverint tot consules plebeii, tot dictatores, aut ad exercitus euntes, aut inter ipsa bella? Numerarentur duces eorum annorum, quibus plebeiorum ductu et auspicio res geri coeptae sunt: numerarentur triumphi. Iam ne nobilitatis quidem suae plebeios poenitere. Pro certo habere, si quod repens bellum oriatur, non plus spei fore senatui populoque Romano in patriciis, quam in plebeiis ducibus. Quod quum ita se habeat, cui deorum hominumve indignum videri potest*, inquit, *eos viros, quos vos sellis curulibus, toga praetexta, tunica palmata, et toga picta, et corona triumphali laureaque honoraritis, quorum domos spoliis hostium affixis insignes inter alias feceritis, pontificalia atque auguralia insignia adiicere? Qui, Iovis optimi maximi ornatu decoratus, curru aurato per urbem vectus in Capitolium ascenderit, si conspiciatur cum capide ac lituo, capite velato victimam caedat, auguriumve ex arce capiat? Cuius imaginis titulo consulatus, censuraque, et triumphus, aequo animo legetur; si augu-*

ratum aut pontificatum adieceritis, non sustinebunt legentium oculi? Equidem (pace dixerim deum) eos nos iam populi Romani beneficio esse spero, qui sacerdotiis non minus reddamus dignatione nostra honoris, quam acceperimus; et deorum magis, quam nostra causa expetamus, ut, quos privatim colimus, publice colamus.

VIII. *Quid autem ego sic adhuc egi, tanquam integra sit causa patriciorum de sacerdotiis, et non iam in possessione unius amplissimi simus sacerdotii? Decemviros sacris faciundis, carminum Sibyllae ac fatorum populi huius interpretes, antistites eosdem Apollinaris sacri caerimoniarumque aliarum, plebeios videmus. Nec tum patriciis ulla iniuria facta est, quum duumviris sacris faciundis adiectus est propter plebeios numerus: et nunc tribunus, vir fortis ac strenuus, quinque augurum loca, quattuor pontificum adiecit, in quae plebeii nominentur; non ut vos, Appi, vestro loco pellant, sed ut adiuvent vos homines plebeii divinis quoque rebus procurandis, sicut in ceteris humanis pro parte virili adiuvant. Noli erubescere, Appi, collegam in sacerdotio habere, quem in censura, quem in consulatu collegam habere potuisti: cuius tam dictatoris magister equitum, quam magistri equitum dictator esse potes. Sabinum advenam, principem nobilitatis vestrae, seu Attum Clausum, seu Ap. Claudium mavultis, illi antiqui patricii in suum numerum acceperunt: Ne fastidieris nos in sacerdotum numerum accipere. Multa nobiscum decora afferimus; imo omnia eadem, quae vos superbos fecerunt. L. Sextius primus de plebe consul est factus. C. Licinius Stolo primus magister equitum, C. Marcius Rutilus primus et dictator et censor, Q. Publilius Philo primus praetor. Semper ista audita sunt eadem, penes vos auspicia esse, vos solos gentem habere, vos solos iustum imperium et auspicium domi militiaeque. Aeque adhuc*

prosperum plebeium ac patricium fuit, porroque erit. En unquam fando audistis, patricios primo esse factos, non de coelo demissos, sed qui patrem ciere possent, id est, nihil ultra quam ingenuos? Consulem iam patrem ciere possum; avumque iam poterit filius meus. Nihil est aliud in re, Quirites, nisi ut omnia negata adipiscamur. Certamen tantum patricii petunt, nec curant, quem eventum certaminum habeant. Ego hanc legem, quod bonum, faustum, felixque sit vobis ac reipublicae, uti rogas, iubendam censeo.

IX. Vocare tribus extemplo populus iubebat, apparebatque accipi legem: ille tamen dies est intercessione sublatus. Postero die, deterritis tribunis, ingenti consensu accepta est. Pontifices creantur suasor legis P. Decius Mus, P. Sempronius Sophus, C. Marcius Rutilus, M. Livius Denter. Quinque augures item de plebe, C. Genucius, P. Aelius Paetus, M. Minucius Fessus, C. Marcius, T. Publilius. Ita octo pontificum, novem augurum numerus factus. Eodem anno M. Valerius consul de provocatione legem tulit, diligentius sanctam. Tertio ea tum post reges exactos lata est, semper a familia eadem. Causam renovandae saepius haud aliam fuisse reor, quam quod plus paucorum opes, quam libertas plebis, poterant. Porcia tamen lex sola pro tergo civium lata videtur: quod gravi poena, si quis verberasset necassetve civem Romanum, sanxit. Valeria lex, quum eum, qui provocasset, virgis caedi, securique necari vetuisset, si quis adversus ea fecisset, nihil ultra, quam improbe factum, adiecit. Id (qui tum pudor hominum erat) visum, credo, vinculum satis validum legis: nunc vix serio ita minetur quisquam. Bellum ab eodem consule haudquaquam memorabile adversus rebellantes Aequos, quum praeter animos feroces nihil ex antiqua fortuna haberent, gestum est. Alter consul Appuleius in Umbria Nequinum oppidum circumsedit.

Locus erat arduus, atque in parte una praeceps, ubi nunc Narnia sita est: nec vi, nec munimento capi poterat. Itaque eam infectam rem M. Fulvius Paetinus, T. Manlius Torquatus, novi consules, acceperunt. In eum annum quum Q. Fabium consulem non petentem omnes dicerent centuriae, ipsum auctorem fuisse Macer Licinius ac Tubero tradunt differendi sibi consulatus in bellicosiorem annum: eo anno maiori se usui reipublicae fore, urbano gesto magistratu: ita nec dissimulantem, quid mallet, nec petentem tamen, aedilem curulem cum L. Papirio Cursore factum. Id ne pro certo ponerem, vetustior annalium auctor Piso effecit; qui eo anno aediles curules fuisse tradit C. Domitium Cn. F. Calvinum et Sp. Carvilium Q. F. Maximum. Id credo cognomen errorem in aedilibus fecisse; secutamque fabulam mixtam ex aediliciis et consularibus comitiis, convenientem errori. Et lustrum eo anno conditum a P. Sempronio Sopho et P. Sulpicio Saverrione censoribus: tribusque additae duae, Aniensis ac Terentina. Haec Romae gesta.

X. Ceterum ad Nequinum oppidum quum segni obsidione tempus tereretur, duo ex oppidanis, quorum erant aedificia iuncta muro, specu facto ad stationes Romanas itinere occulto, perveniunt: inde ad consulem deducti, praesidium armatum se intra moenia et muros accepturos confirmant. Nec aspernanda res visa, neque incaute credenda. Cum altero eorum (nam alter obses retentus) duo exploratores per cuniculum missi: per quos satis comperta re, trecenti armati, transfuga duce in urbem ingressi, nocte portam, quae proxima erat, cepere. Qua refracta, consul exercitusque Romanus sine certamine urbem invasere. Ita Nequinum in ditionem populi Romani venit. Colonia eo adversus Umbros missa, a flumine Narnia appellata: exercitus cum magna praeda Romam reductus. Eodem anno ab Etruscis adversus

indutias paratum bellum: sed eos alia molientes Gallorum ingens exercitus, fines ingressus, paullisper a proposito avertit. Pecunia deinde, qua multum poterant, freti, socios ex hostibus facere Gallos conantur, ut eo adiuncto exercitu cum Romanis bellarent. De societate haud abnuunt barbari: de mercede agitur. Qua pacta acceptaque, quum parata cetera ad bellum essent, sequique Etruscus iuberet, infitias eunt, *mercedem se belli Romanis inferendi pactos: quicquid acceperint, accepisse, ne agrum Etruscum vastarent, armisque lacesserent cultores. Militaturos tamen se, si utique Etrusci velint; sed nulla alia mercede, quam ut in partem agri accipiantur, tandemque aliqua sede certa consistant.* Multa de eo concilia populorum Etruriae habita: nec perfici quicquam potuit; non tam quia imminui agrum, quam quia accolas sibi quisque adiungere tam efferatae gentis homines horrebat. Ita dimissi Galli pecuniam ingentem sine labore ac periculo partam retulerunt. Romae terrorem praebuit fama Gallici tumultus ad bellum Etruscum adiecti: eo minus cunctanter foedus ictum cum Picenti populo est.

XI. T. Manlio consuli Etruria provincia sorte evenit; qui, vixdum ingressus hostium fines, quum exerceretur inter equites, ab rapido cursu circumagendo equo effusus, extemplo prope exspiravit: tertius ab eo casu dies finis vitae consuli fuit. Quo velut omine belli accepto, deos pro se commisisse bellum memorantes Etrusci sustulere animos. Romae, tum desiderio viri, tum incommoditate temporis, tristis nuntius fuit: ut Patres ab iubendo dictatore consulis subrogandi comitia, ex sententia principum habita, deterruerint. M. Valerium consulem omnes sententiae centuriaeque dixere, quem senatus dictatorem dici iussurus fuerat. Tum extemplo in Etruriam ad legiones proficisci iussit. Adventus eius

compressit Etruscos, adeo ut nemo extra munimenta egredi auderet, timorque ipsorum obsidioni similis esset. Neque illos novus consul vastandis agris urendisque tectis, quum passim non villae solum, sed frequentes quoque vici, incendiis fumarent, elicere ad certamen potuit. Quum hoc segnius bellum opinione esset, alterius belli, quod multis invicem cladibus haud immerito terribile erat, fama Picentium, novorum sociorum, indicio exorta est: *Samnites arma et rebellionem spectare, seque ab iis sollicitatos esse.* Picentibus gratiae actae, et magna pars curae Patribus ab Etruria in Samnites versa est. Caritas etiam annonae sollicitam civitatem habuit: ventumque ad inopiae ultimum foret, ut scripsere, quibus aedilem fuisse eo anno Fabium Maximum placet, ni eius viri cura, qualis in bellicis rebus multis tempestatibus fuerat, talis domi tum in annonae dispensatione, praeparando ac convehendo frumento, fuisset. Eo anno (nec traditur causa) interregnum initum. Interreges fuere Ap. Claudius, dein P. Sulpicius. Is comitia consularia habuit: creavit L. Cornelium Scipionem, Cn. Fulvium consules. Principio huius anni oratores Lucanorum ad novos consules venerunt, questum, *quia conditionibus pellicere se nequiverint ad societatem armorum, Samnites infesto exercitu ingressos fines suos vastare, belloque ad bellum cogere. Lucano populo satis superque erratum quondam: nunc ita obstinatos animos esse, ut omnia ferre ac pati tolerabilius ducant, quam ut unquam postea nomen Romanum violent. Orare Patres, ut et Lucanos in fidem accipiant, et vim atque iniuriam ab se Samnitium arceant. Se, quanquam, bello cum Samnitibus suscepto, necessaria iam facta adversus Romanos fides sit, tamen obsides dare paratos esse.*

XII. Brevis consultatio senatus fuit. Ad unum omnes iungendum foedus cum Lucanis, resque repe-

tendas ab Samnitibus, censent. Benigne responsum Lucanis, ictumque foedus. Fetiales missi, qui Samnitem decedere agro sociorum, ac deducere exercitum finibus Lucanis iuberent. Quibus obviam missi ab Samnitibus, qui denuntiarent, *Si quod adissent in Samnio concilium, haud inviolatos abituros.* Haec postquam audita sunt Romae, bellum Samnitibus et Patres censuerunt, et populus iussit. Consules inter se provincias partiti sunt. Scipioni Etruria, Fulvio Samnites obvenerunt; diversique, ad suum quisque bellum, proficiscuntur. Scipioni, segne bellum et simile prioris anni militiae exspectanti, hostes ad Volaterras instructo agmine occurrerunt. Pugnatum maiore parte diei, magna utrimque caede. Nox incertis, qua data victoria esset, intervenit: lux insequens victorem victumque ostendit. Nam Etrusci silentio noctis castra reliquerunt. Romanus, egressus in aciem, ubi profectione hostium concessam victoriam videt, progressus ad castra, vacuis cum plurima praeda (nam et stativa, et trepide deserta fuerant) potitur. Inde in Faliscum agrum copiis reductis, quum impedimenta Faleriis cum modico praesidio reliquisset, expedito agmine ad depopulandos hostium fines incedit. Omnia ferro ignique vastantur; praedae undique actae: nec solum modo vastum hosti relictum, sed castellis etiam vicisque illatus ignis: urbibus oppugnandis temperatum, in quas timor Etruscos compulerat. Cn. Fulvii consulis clara pugna in Samnio ad Bovianum haudquaquam ambiguae victoriae fuit. Bovianum inde aggressus, nec ita multo post Aufidenam, vi cepit.

XIII. Eodem anno Carseolos colonia in agrum Aequicolorum deducta. Fulvius consul de Samnitibus triumphavit. Quum comitia consularia instarent, fama exorta, Etruscos Samnitesque ingentes conscribere exercitus; palam omnibus conciliis vexari prin-

cipes Etruscorum, quod non Gallos quacunque conditione traxerint ad bellum: increpari magistratus Samnitium, quod exercitum, in Lucanum hostem comparatum, obiecerint Romanis: itaque suis sociorumque viribus consurgere hostes ad bellum, et haud quaquam pari defungendum esse certamine. Hic terror, quum illustres viri consulatum peterent, omnes in Q. Fabium Maximum, primo non petentem, deinde, ut inclinata studia vidit, etiam recusantem convertit. *Quid se iam senem, ac perfunctum laboribus laborumque praemiis, sollicitarent? Nec corporis, nec animi vigorem remanere eundem: et fortunam ipsam vereri, ne cui deorum nimia iam in se, et constantior, quam velint humanae res, videatur. Et se gloriae seniorum succrevisse, et ad suam gloriam consurgentes alios laetum aspicere. Nec honores magnos fortissimis viris Romae, nec honoribus deesse fortes viros.* Acuebat hac moderatione tam iusta studia; quae verecundia legum restinguenda ratus, legem recitari iussit, qua intra decem annos eundem consulem refici non liceret. Vix prae strepitu audita lex est: tribunique plebis, *nihil id impedimenti futurum*, aiebant: *se ad populum laturos, uti legibus solveretur.* Et ille quidem in recusando perstabat, *quid ergo attineret leges ferri*, rogitans, *quibus per eosdem, qui tulissent, fraus fieret? Iam regi leges, non regere.* Populus nihilo minus suffragia inibat: et, ut quaeque intro vocata erat centuria, consulem haud dubie Fabium dicebat. Tum demum consensu civitatis victus, *Dii approbent*, inquit, *quod agitis, acturique estis, Quirites. Ceterum, quoniam in me, quod vos vultis, facturi estis, in collega sit meae apud vos gratiae locus. P. Decium, expertum mihi concordi collegio virum, dignum vobis, dignum parente suo, quaeso, mecum consulem faciatis.* Iusta suffragatio visa: omnes, quae supererant, centuriae Q. Fabium, P. Decium

consules dixere. Eo anno plerisque dies dicta ab aedilibus, quia plus, quam quod lege finitum erat, agri possiderent. Nec quisquam ferme est purgatus: vinculumque ingens immodicae cupiditatis iniectum est.

XIV. Consules novi, Q. Fabius Maximus quartum et P. Decius Mus tertium, quum inter se agitarent, uti alter Samnites hostes, alter Etruscos deligeret, quantaeque in hanc aut in illam provinciam copiae satis, et uter ad utrum bellum dux idoneus magis esset; ab Sutrio et Nepete et Faleriis legati, auctores, concilia Etruriae populorum de petenda pace haberi, totam belli molem in Samnium averterunt. Profecti consules, quo expeditiores commeatus essent, et incertior hostis, qua venturum bellum foret, Fabius per Soranum, Decius per Sidicinum agrum, in Samnium legiones ducunt. Ubi in hostium fines ventum est, uterque populabundus effuso agmine incedit. Explorant tamen latius, quam populantur. Igitur non fefellere ad Tifernum hostes in occulta valle instructi, quam ingressos Romanos superiore ex loco adoriri parabant. Fabius, impedimentis in locum tutum remotis, praesidioque modico imposito, praemonitis militibus adesse certamen, quadrato agmine ad praedictas hostium latebras succedit. Samnites, desperato improviso tumultu, quando in apertum semel discrimen evasura esset res, et ipsi acie iusta maluerunt concurrere. Itaque et in aequum descendunt, ac fortunae se, maiore animo, quam spe, committunt. Ceterum, sive quia ex omnium Samnitium populis, quodcunque roboris fuerat, contraxerant, seu quia discrimen summae rerum augebat animos, aliquantum aperta quoque pugna praebuerunt terroris. Fabius, ubi nulla ex parte hostem loco moveri vidit, M. Fulvium et M. Valerium, tribunos militum, cum quibus ad primam aciem procurrerat, ire ad equites iubet, et adhortari, *ut, si quando unquam equestri ope*

adiutam rempublicam meminerint, illo die annitantur, ut ordinis eius gloriam invictam praestent. Peditum certamine immobilem hostem restare; omnem reliquam spem in impetu esse equitum. Et ipsos nominatim iuvenes, pari comitate utrumque, nunc laudibus, nunc promissis onerat. Ceterum, quando ne ea quoque tentata vis proficeret, consilio grassandum, si nihil vires iuvarent, ratus, Scipionem legatum hastatos primae legionis subtrahere ex acie, et ad montes proximos, quam posset occultissime, circumducere iubet: inde ascensu abdito a conspectu erigere in montes agmen, aversoque hosti ab tergo repente se ostendere. Equites, ducibus tribunis, haud multo plus hostibus, quam suis, ex improviso ante signa evecti, praebuerunt tumultus. Adversus incitatas turmas stetit immota Samnitium acies, nec parte ulla pelli aut perrumpi potuit. Et, postquam irritum inceptum erat, recepti post signa proelio excesserunt. Crevit ex eo hostium animus; nec sustinere frons prima tam longum certamen increscentemque fiducia sui vim potuisset, ni secunda acies iussu consulis in primum successisset. Ibi integrae vires sistunt invehentem se iam Samnitem: et tempore improvisa ex montibus signa clamorque sublatus non vero tantum metu terruere Samnitium animos. Nam et Fabius Decium collegam appropinquare exclamavit, et pro se quisque miles, *adesse alterum consulem, adesse legiones,* gaudio alacres fremunt; errorque utilis Romanis oblatus fugae formidinisque Samnites implevit, maxime territos, ne ab altero exercitu integro intactoque fessi opprimerentur: et, quia passim in fugam dissipati sunt, minor caedes, quam pro tanta victoria, fuit. Tria millia et quadringenti caesi: capti octingenti ferme et triginta: signa militaria capta tria et viginti.

XV. Samnitibus Apuli se ante proelium coniun-

xissent, ni P. Decius consul iis ad Maleventum castra obiecisset, extractos deinde ad certamen fudisset. Ibi quoque plus fugae fuit, quam caedis. Duo millia Apulorum caesa: spretoque eo hoste, Decius in Samnium legiones duxit. Ibi duo consulares exercitus, diversis vagati partibus, omnia spatio quinque mensium evastarunt. Quadraginta et quinque loca in Samnio fuere, in quibus Decii castra fuerunt: alterius consulis sex et octoginta. Nec valli tantum ac fossarum vestigia relicta, sed multo illis insigniora monumenta vastitatis circa regionumque depopulatarum. Fabius etiam urbem Cimetram cepit. Ibi capta armatorum duo millia quadringenti: caesi ferme pugnantes ad quadringentos triginta. Inde, comitiorum causa Romam profectus, maturavit eam rem agere. Quum primo vocatae Q. Fabium consulem dicerent omnes centuriae, Ap. Claudius consularis candidatus, vir acer et ambitiosus, non sui magis honoris causa, quam ut patricii recuperarent duo consularia loca, quum suis, tum totius nobilitatis viribus, incubuit, ut se cum Q. Fabio consulem dicerent. Fabius primo, de se eadem fere, quae priore anno, dicendo, abnuere. Circumstare sellam omnis nobilitas; orare, ut ex coeno plebeio consulatum extraheret, maiestatemque pristinam tum honori, tum patriciis gentibus redderet. Fabius, silentio facto, media oratione studia hominum sedavit. *Facturum enim se fuisse* dixit, *ut duorum patriciorum nomina reciperet, si alium, quam se, consulem fieri videret: nunc se sui rationem comitiis, quum contra leges futurum sit, pessimo exemplo non habiturum.* Ita L. Volumnius de plebe cum Ap. Claudio consul est factus; priore item consulatu inter se comparati. Nobilitas obiectare Fabio, fugisse eum Ap. Claudium collegam, eloquentia civilibusque artibus haud dubie praestantem.

XVI. Comitiis perfectis, veteres consules iussi bellum in Samnio gerere, prorogato in sex menses imperio. Itaque insequenti quoque anno, L. Volumnio, Ap. Claudio consulibus, P. Decius, qui consul in Samnio relictus a collega fuerat, proconsul idem populari non destitit agros, donec Samnitium exercitum, nusquam se proelio committentem, postremo expulit finibus. Etruriam pulsi petierunt: et, quod legationibus nequicquam saepe tentaverant, id se tanto agmine armatorum, mixtis terrore precibus, acturos efficacius rati, postulaverunt principum Etruriae concilium. Quo coacto, per quot annos pro libertate dimicent cum Romanis, exponunt. *Omnia expertos esse, si suismet ipsorum viribus tolerare tantam molem belli possent: tentasse etiam haud magni momenti finitimarum gentium auxilia: petisse pacem a populo Romano, quum bellum tolerare non possent: rebellasse, quod pax servientibus gravior, quam liberis bellum, esset. Unam sibi spem reliquam in Etruscis restare. Scire, gentem Italiae opulentissimam armis, viris, pecunia, esse: habere accolas Gallos, inter ferrum et arma natos, feroces quum suopte ingenio, tum adversus Romanum populum: quem captum a se auroque redemptum, haud vana iactantes, memorent. Nihil abesse, si sit animus Etruscis, qui Porsenae quondam maioribusque eorum fuerit, quin Romanos, omni agro cis Tiberim pulsos, dimicare pro salute sua, non de intolerando Italiae regno, cogant. Samnitem illis exercitum paratum, instructum armis, stipendio, venisse: confestim secuturos, vel si ad ipsam Romanam urbem oppugnandam ducant.*

XVII. Haec eos in Etruria iactantes molientesque bellum domi Romanum urebat. Nam P. Decius, ubi comperit per exploratores profectum Samnitium exercitum, advocato consilio, *Quid per agros*, inquit, *vagamur, vicatim circumferentes bellum? Quin urbes*

et moenia aggredimur? Nullus iam exercitus Samnio praesidet. Cessere finibus, ac sibimet ipsi exilium conscivere. Approbantibus cunctis, ad Murgantiam, validam urbem, oppugnandam ducit: tantusque ardor militum fuit, et caritate ducis, et spe maioris, quam ex agrestibus populationibus, praedae, ut uno die vi atque armis urbem caperent. Ibi duo millia Samnitium et centum pugnantes circumventi captique: et alia praeda ingens capta est. Quae ne impedimentis gravibus agmen oneraret, convocari milites Decius iubet. *Haccine,* inquit, *victoria sola, aut hac praeda contenti estis futuri? Vultis vos pro virtute spes gerere? Omnes Samnitium urbes, fortunaeque in urbibus relictae, vestrae sunt; quando legiones eorum, tot proeliis fusas, postremo finibus expulistis. Vendite ista, et illicite lucro mercatorem, ut sequatur agmen: ego subinde suggeram, quae vendatis. Ad Romuleam urbem hinc eamus, ubi vos labor haud maior, praeda maior manet.* Divendita praeda, ultro adhortantes imperatorem ad Romuleam pergunt. Ibi quoque sine opere, sine tormentis, simul admota sunt signa, nulla vi deterriti a muris, qua cuique proximum fuit, scalis raptim admotis, in moenia evasere. Captum oppidum ac direptum est. Ad duo millia et trecenti occisi; et sex millia hominum capta; et miles ingenti praeda potitus: quam vendere, sicut priorem, coactus, Ferentinum inde, quanquam nihil quietis dabatur, tamen summa alacritate ductus. Ceterum ibi plus laboris ac periculi fuit. Et defensa summa vi moenia sunt, et locus erat munimento naturaque tutus: sed evicit omnia assuetus praedae miles. Ad tria millia hostium circa muros caesa: praeda militis fuit. Huius oppugnatarum urbium decoris pars maior in quibusdam annalibus ad Maximum trahitur: Murgantiam ab Decio, a Fabio Ferentinum Romuleamque oppugnatas tradunt. Sunt,

qui novorum consulum hanc gloriam faciant: quidam non amborum, sed alterius, L. Volumnii; ei Samnium provinciam evenisse.

XVIII. Quum ea in Samnio, cuiuscunque ductu auspicioque, gererentur; Romanis in Etruria iterum bellum ingens multis ex gentibus concitur; cuius auctor Gellius Egnatius ex Samnitibus erat. Tusci fere omnes consciverant bellum: traxerat contagio proximos Umbriae populos: et Gallica auxilia mercede sollicitabantur. Omnis ea multitudo ad castra Samnitium conveniebat. Qui tumultus repens postquam Romam perlatus est, quum iam L. Volumnius consul cum legionibus secunda ac tertia, sociorumque millibus quindecim profectus in Samnium esset, Ap. Claudium primo quoque tempore in Etruriam ire placuit. Duae Romanae legiones secutae, prima et quarta, et sociorum duodecim millia. Castra haud procul ab hoste posita. Ceterum magis eo profectum est, quod mature ventum erat, ut quosdam spectantes iam arma Etruriae populos metus Romani nominis comprimeret, quam quod ductu consulis quicquam ibi satis scite aut fortunate gestum sit. Multa proelia locis et temporibus iniquis commissa: spesque in dies graviorem hostem faciebat: et iam prope erat, ut nec duci milites, nec militibus dux satis fideret. Literas ad collegam arcessendum ex Samnio missas, in trinis annalibus invenio. Piget tamen incertum ponere, quum ea ipsa inter consules populi Romani, iam iterum eodem honore fungentes, discrepatio fuerit: Appio abnuente missas; Volumnio affirmante, Appii se literis accitum. Iam Volumnius in Samnio tria castella ceperat, in quibus ad tria millia hostium caesa erant, dimidium fere eius captum: et Lucanorum seditiones, a plebeiis et egentibus ducibus ortas, summa optimatium voluntate per Q. Fabium proconsulem, missum eo cum veteri exercitu,

compresserat. Decio depopulandos hostium agros relinquit: ipse cum suis copiis in Etruriam ad collegam pergit; quem advenientem laeti omnes accepere. Appium ex conscientia sua credo animum habuisse haud immerito iratum, si nihil scripserat: illiberali et ingrato animo, si eguerat ope, dissimulantem. Vix enim salute mutua reddita, quum obviam egressus esset, *Satin' salvae*, inquit, *L. Volumni? ut sese in Samnio res habent? Quae te causa, ut provincia tua excederes, induxit?* Volumnius *in Samnio res prosperas esse* ait, *literis eius accitum venisse: quae si falsae fuerint, nec usus sui sit in Etruria, extemplo conversis signis abiturum. Tu vero abeas*, inquit, *neque te quisquam moratur: etenim minime consentaneum est, quum bello tuo forsitan vix sufficias, hic te ad opem ferendam aliis gloriari venisse. Bene Hercules verteret*, dicere Volumnius: *malle frustra operam insumptam, quam quicquam incidisse, cur non satis esset Etruriae unus consularis exercitus.*

XIX. Digredientes iam consules legati tribunique ex Appiano exercitu circumsistunt: pars imperatorem suum orare, *ne collegae auxilium, quod acciendum ultro fuerit, sua sponte oblatum sperneretur:* plures abeunti Volumnio obsistere atque obtestari, *ne pravo cum collega certamine rempublicam prodat. Si qua clades incidisset, desertori magis, quam deserto, noxiae fore. Eo rem adductam, ut omne rei bene aut secus gestae in Etruria decus dedecusque ad L. Volumnium sit delegatum. Neminem quaesiturum, quae verba Appii, sed quae fortuna exercitus fuerit. Dimitti ab Appio eum, sed a republica et ab exercitu retineri; experiretur modo voluntatem militum.* Haec monendo obtestandoque, prope restitantes consules in concionem pertraxerunt. Ibi orationes longiores habitae in eandem ferme sententiam, in quam inter paucos certatum verbis fuerat. Et quum Volumnius,

causa superior, ne infacundus quidem adversus eximiam eloquentiam collegae visus esset; cavillansque Appius, *sibi acceptum referre*, diceret, *debere, quod ex muto atque elingui facundum etiam consulem haberent; priore consulatu, primis utique mensibus, hiscere eum nequisse, nunc iam populares orationes serere: Quam mallem*, inquit Volumnius, *tu a me strenue facere, quam ego abs te scite loqui didicissem. Postremo conditionem ferre, quae decretura sit, non orator, (neque enim id desiderare rempublicam) sed imperator uter sit melior. Etruriam et Samnium provincias esse: utram mallet, eligeret. Suo exercitu se vel in Etruria, vel in Samnio rem gesturum.* Tum militum clamor ortus, *ut simul ambo bellum Etruscum susciperent.* Quo animadverso consensu, Volumnius, *Quoniam in collegae voluntate interpretanda*, inquit, *erravi; non committam, ut, quid vos velitis, obscurum sit. Manere, an abire me velitis, clamore significate.* Tum vero tantus est clamor exortus, ut hostes e castris exciret: armis arreptis in aciem descendunt. Et Volumnius signa canere, ac vexilla efferri e castris iussit. Appium addubitasse ferunt, cernentem, seu pugnante, seu quieto se, fore collegae victoriam: deinde veritum, ne suae quoque legiones Volumnium sequerentur, et ipsum flagitantibus suis signum dedisse. Ab neutra parte satis commode instructi fuerunt. Nam et Samnitium dux Gellius Egnatius pabulatum cum cohortibus paucis ierat; suoque impetu magis milites, quam cuiusquam ductu aut imperio, pugnam capessebant: et Romani exercitus nec pariter ambo ducti, nec satis temporis ad instruendum fuit. Prius concurrit Volumnius, quam Appius ad hostem perveniret. Itaque fronte inaequali concursum est: et, velut forte quadam mutante assuetos inter se hostes, Etrusci Volumnio, Samnites, parumper cunctati, quia dux ab-

erat, Appio occurrere. Dicitur Appius in medio pugnae discrimine, ita ut inter prima signa manibus ad coelum sublatis conspiceretur, ita precatus esse: *Bellona, si hodie nobis victoriam duis, ast ego templum tibi voveo.* Haec precatus, velut instigante dea, et ipse collegae et exercitus virtutem aequavit. Duces imperatoria opera exsequuntur; et milites, ne ab altera parte prius victoria incipiat, annituntur. Ergo fundunt fugantque hostes, maiorem molem haud facile sustinentes, quam cum qua manus conserere assueti fuerant: urgendo cedentes, insequendoque effusos compulere ad castra. Ibi, interventu Gellii cohortiumque Sabellarum, paullisper recruduit pugna. Iis quoque mox fusis, iam a victoribus castra oppugnabantur: et, quum Volumnius ipse portae signa inferret; Appius, Bellonam victricem identidem celebrans, accenderet militum animos, per vallum, per fossas irruperunt. Castra capta direptaque: praeda ingens parta et militi concessa est. Septem millia ac trecenti hostium occisi, duo millia et centum viginti capti.

XX. Dum ambo consules omnisque Romana vis in Etruscum bellum magis inclinat, in Samnio novi exercitus, exorti ad depopulandos imperii Romani fines, per Vescinos in Campaniam Falernumque agrum transcendunt, ingentesque praedas faciunt. Volumnium, magnis itineribus in Samnium redeuntem (iam enim Fabio Decioque prorogati imperii finis aderat), fama de Samnitium exercitu populationibusque Campani agri ad tuendos socios convertit. Ut in Calenum agrum venit, et ipse cernit recentia cladis vestigia, et Caleni narrant, tantum iam praedae hostes trahere, ut vix explicare agmen possint: itaque iam propalam duces loqui, extemplo eundum in Samnium esse; ut, relicta ibi praeda, in expeditionem redeant, nec tam oneratum agmen di-

micationi committant. Ea, quanquam similia veris erant, certius tamen exploranda ratus, dimittit equites, qui vagos praedatores in agros palantes exciplant: ex quibus inquirendo cognoscit, ad Vulturnum flumen sedere hostem; inde tertia vigilia motu-rum: iter in Samnium esse. His satis exploratis profectus, tanto intervallo ab hostibus consedit, ut nec adventus suus propinquitate nimia nosci posset, et egredientem e castris hostem opprimeret. Aliquanto ante lucem ad castra accessit; gnarosque Oscae linguae, exploratum quid agatur, mittit. Intermixti hostibus (quod facile erat in nocturna trepidatione) cognoscunt, infrequentia armatis signa egressa, praedam praedaeque custodes exire; ignobile agmen, et sua quemque molientem, nullo inter alios consensu, nec satis certo imperio. Tempus aggrediendi aptissimum visum est: et iam lux appetebat. Itaque signa canere iussit; agmenque hostium aggreditur. Samnites, praeda impediti, infrequentes armati, pars addere gradum, ac prae se agere praedam, pars stare; incerti utrum progredi, an regredi in castra tutius foret, inter cunctationem opprimuntur. Et Romani iam transcenderant vallum, caedesque ac tumultus erat in castris. Samnitium agmen, praeterquam hostili tumultu, captivorum etiam repentina defectione turbatum erat: qui partim ipsi soluti vinctos solvebant: partim arma in sarcinis deligata rapiebant, tumultumque, proelio ipso terribiliorem, intermixti agmini praebebant. Memorandum deinde edidere facinus: nam Staium Minacium ducem, adeuntem ordines hortantemque, invadunt: dissipatis inde equitibus, qui cum eo aderant, ipsum circumsistunt, insidentemque equo captum ad consulem Romanum rapiunt. Revocata eo tumultu prima signa Samnitium: proeliumque iam profligatum integratum est, nec diutius sustineri potuit. Caesa ad sex

millia hominum: duo millia et quingenti capti: in iis tribuni militum quattuor: signa militaria triginta; et, quod laetissimum victoribus fuit, captivorum recepta septem millia et quadringenti; praeda ingens sociorum: accitique edicto domini ad res suas noscendas recipiendasque. Praestituta die, quarum rerum non exstitit dominus, militi concessae: coactique vendere praedam, ne alibi, quam in armis, animum haberent.

XXI. Magnum ea populatio Campani agri tumultum Romae praebuerat: et per eos forte dies ex Etruria allatum erat, post deductum inde Volumnianum exercitum Etruriam concitam in arma, et Gellium Egnatium, Samnitium ducem, et Umbros ad defectionem vocare, et Gallos pretio ingenti sollicitare. His nuntiis senatus conterritus iustitium indici, delectum omnis generis hominum haberi iussit: nec ingenui modo aut iuniores sacramento adacti, sed seniorum etiam cohortes factae, libertinique centuriati. Et defendendae urbis consilia agitabantur; summaeque rerum praetor P. Sempronius praeerat. Ceterum parte curae exonerarunt senatum L. Volumnii consulis literae, quibus caesos fusosque populatores Campaniae cognitum est. Itaque et supplicationes ob rem bene gestam consulis nomine decernunt: iustitium remittitur, quod fuerat dies decem et octo, supplicatioque perlaeta fuit. Tum de praesidio regionis depopulatae ab Samnitibus agitari coeptum. Itaque placuit, ut duae coloniae circa Vescinum et Falernum agrum deducerentur: una ad ostium Liris fluvii, quae Minturnae appellata; altera in saltu Vescino, Falernum contingente agrum, ubi Sinope dicitur Graeca urbs fuisse, Sinuessa deinde ab colonis Romanis appellata. Tribunis plebis negotium datum est, ut plebeiscito iuberetur P. Sempronius praetor triumviros in ea loca colonis dedu-

cendis creare: nec, qui nomina darent, facile inveniebantur, quia in stationem se prope perpetuam infestae regionis, non in agros, mitti rebantur. Avertit ab iis curis senatum Etruriae ingravescens bellum, et crebrae literae Appii, monentis, ne regionis eius motum negligerent: *quattuor gentes conferre arma, Etruscos, Samnites, Umbros, Gallos. Iam castra bifariam facta esse, quia unus locus capere tantam multitudinem non possit.* Ob haec, et (iam appetebat tempus) comitiorum causa L. Volumnius consul Romam revocatus: qui prius, quam ad suffragium centurias vocaret, in concionem advocato populo, multa de magnitudine belli Etrusci disseruit. *Iam tum, quum ipse ibi cum collega rem pariter gesserit, fuisse tantum bellum, ut nec duce uno, nec exercitu geri potuerit: accessisse postea dici Umbros, et ingentem exercitum Gallorum. Adversus quattuor populos duces consules illo die deligi meminissent. Se, nisi confideret, eum consensu populi Romani consulem declaratum iri, qui haud dubie tum primus omnium ductor habeatur, dictatorem fuisse extemplo dicturum.*

XXII. Nemini dubium erat, quin Q. Fabius omnium consensu destinaretur; eumque et praerogativa, et primo vocatae omnes centuriae consulem cum L. Volumnio dicebant. Fabii oratio fuit, qualis biennio ante: deinde, ut vincebatur consensu, versa postremo ad collegam P. Decium poscendum. *Id senectuti suae adminiculum fore: censura duobusque consulatibus simul gestis expertum se, nil concordi collegio firmius ad rempublicam tuendam esse. Novo imperii socio vix iam assuescere senilem animum posse: cum moribus notis facilius se communicaturum consilia.* Subscripsit orationi eius consul, quum meritis P. Decii laudibus, tum, *quae ex concordia consulum bona, quaeque ex discordia mala in admini*

stratione rerum militarium evenirent, memorando, *quam prope ultimum discrimen suis et collegae certaminibus nuper ventum foret:* admonendo Decium Fabiumque, *ut uno animo, una mente viverent. Esse praeterea viros natos militiae, factis magnos, ad verborum linguaeque certamina rudes: ea ingenia consularia esse. Callidos sollertesque, iuris atque eloquentiae consultos, qualis Ap. Claudius esset, urbi ac foro praesides habendos, praetoresque ad reddenda iura creandos esse.* His agendis dies est consumptus. Postridie ad praescriptum consulis et consularia et praetoria comitia habita. Consules creati Q. Fabius et P. Decius: Ap. Claudius praetor; omnes absentes. Et L. Volumnio ex senatusconsulto et scito plebis prorogatum in annum imperium est.

XXIII. Eo anno prodigia multa fuerunt: quorum averruncandorum causa supplicationes in biduum senatus decrevit. Publice vinum ac tus praebitum. Supplicatum iere frequentes viri feminaeque. Insignem supplicationem fecit certamen in sacello Pudicitiae patriciae, quae in foro boario est ad aedem rotundam Herculis inter matronas ortum. Virginiam, Auli filiam, patriciam plebeio nuptam L. Volumnio consuli, matronae, quod e Patribus enupsisset, sacris arcuerant. Brevis altercatio inde ex iracundia muliebri in contentionem animorum exarsit: quum se Virginia et patriciam et pudicam in patriciae Pudicitiae templum ingressam, et uni nuptam, ad quem virgo deducta sit; nec se viri honorumve eius ac rerum gestarum poenitere, vero gloriaretur. Facto deinde egregio magnifica verba adauxit. In vico Longo, ubi habitabat, ex parte aedium, quod satis esset loci modico sacello, exclusit; aramque ibi posuit: et, convocatis plebeiis matronis, conquesta iniuriam patriciarum, *Hanc ego aram*, inquit, *Pudicitiae plebeiae dedico: vosque hortor, ut, quod certa-*

men virtutis viros in hac civitate tenet, hoc pudicitiae inter matronas sit: detisque operam, ut haec ara, quam illa, si quid potest, sanctius et a castioribus coli dicatur. Eodem ferme ritu et haec ara, quo illa antiquior, culta est; ut nulla, nisi spectatae pudicitiae matrona, et quae uni viro nupta fuisset, ius sacrificandi haberet. Vulgata dein religio a pollutis, nec matronis solum, sed omnis ordinis feminis, postremo in oblivionem venit. Eodem anno Cn. et Q. Ogulnii aediles curules aliquot feneratoribus diem dixerunt: quorum bonis multatis, ex eo, quod in publicum redactum est, aenea in Capitolio limina, et trium mensarum argentea vasa in cella Iovis, Iovemque in culmine cum quadrigis, et ad ficum Ruminalem simulacra infantium conditorum urbis sub uberibus lupae posuerunt; semitamque saxo quadrato a Capena porta ad Martis straverunt. Et ab aedilibus plebeiis L. Aelio Paeto et C. Fulvio Curvo, ex multaticia item pecunia, quam exegerunt pecuariis damnatis, ludi facti; pateraeque aureae ad Cereris positae.

XXIV. Q. inde Fabius quintum et P. Decius quartum consulatum ineunt, tribus consulatibus censuraque collegae; nec gloria magis rerum, quae ingens erat, quam concordia, inter se clari. Quae ne perpetua esset, ordinum magis, quam ipsorum, inter se certamen intervenisse reor: patriciis tendentibus, ut Fabius Etruriam extra ordinem provinciam haberet; plebeiis auctoribus Decio, ut ad sortem revocaret. Fuit certe contentio in senatu; et, postquam ibi Fabius plus poterat, revocata res ad populum est. In concione, ut inter militares viros, et factis potius, quam dictis, fretos, pauca verba habita: Fabius, *quam arborem conseruisset, sub ea legere alium fructum, indignum esse,* dicere; *se aperuisse Ciminiam silvam, viamque per devios saltus Romano bello fecis-*

se. Quid se id aetatis sollicitassent, si alio duce bellum gesturi essent? Nimirum adversarium se non socium imperii, legisse, sensim exprobrat: *et invidisse Decium concordibus collegiis tribus.* Postremo, *se tendere nihil ultra, quam ut, si se dignum provincia ducerent, in eam mitterent: in senatus arbitrio se fuisse, et in potestate populi futurum.* P. Decius senatus iniuriam querebatur: *quoad potuerint, Patres annisos, ne plebeiis aditus ad magnos honores esset: postquam ipsa virtus pervicerit, ne in ullo genere hominum inhonorata esset, quaeri, quemadmodum irrita sint non suffragia modo populi, sed arbitria etiam fortunae, et in paucorum potestatem vertantur. Omnes ante se consules sortitos provincias esse; nunc extra sortem Fabio senatum provinciam dare. Si honoris eius causa: ita eum de se, deque republica meritum esse, ut faveat Q. Fabii gloriae, quae modo non sua contumelia splendeat. Cui autem dubium esse, ubi unum bellum sit asperum ac difficile, quum id alteri extra sortem mandetur, quin alter consul pro supervacaneo atque inutili habeatur? Gloriari Fabium rebus in Etruria gestis. Velle et P. Decium gloriari: et forsitan, quem ille obrutum ignem reliquerit, ita ut toties novum ex improviso incendium daret, eum se exstincturum. Postremo se collegae honores praemiaque concessurum verecundia aetatis eius maiestatisque; quum periculum, quum dimicatio proposita sit, neque cedere sua sponte, neque cessurum. Et, si nihil aliud ex eo certamine tulerit, illud certe laturum, ut, quod populi sit, populus iubeat potius, quam Patres gratificentur. Iovem optimum maximum deosque immortales se precari, ut ita sortem aequam sibi cum collega dent, si eandem virtutem felicitatemque in bello administrando daturi sint. Certe id et natura aequum, et exemplo utile esse, et ad famam populi Romani pertinere, eos consules esse, quorum utrolibet*

duce bellum Etruscum geri recte possit. Fabius, nihil aliud precatus populum, quam ut prius, quam intro vocarentur ad suffragium tribus, Ap. Claudii praetoris allatas ex Etruria literas audirent, comitio abit: nec minore populi consensu, quam senatus, provincia Etruria extra sortem Fabio decreta est.

XXV. Concursus inde ad consulem factus omnium ferme iuniorum: et pro se quisque nomina dabant. Tanta cupido erat sub eo duce stipendia faciendi. Qua circumfusus turba, *Quattuor millia*, inquit, *peditum et sexcentos equites duntaxat scribere in animo est: hodierno et crastino die qui nomina dederitis, mecum ducam. Maiori mihi curae est, ut omnes locupletes reducam, quam ut multis rem geram militibus.* Profectus apto exercitu, et eo plus fiduciae ac spei gerente, quod non desiderata multitudo erat, ad oppidum Aharnam, unde haud procul hostes erant, ad castra Appii praetoris pergit. Paucis citra millibus lignatores ei cum praesidio occurrunt: qui, ut lictores praegredi viderunt, Fabiumque esse consulem accepere, laeti atque alacres diis populoque Romano grates agunt, quod eum sibi imperatorem misissent. Circumfusi deinde quum consulem salutarent, quaerit Fabius, quo pergerent; respondentibusque, lignatum se ire, *ain' tandem*, inquit, *num castra vallata non habetis?* Ad hoc quum succlamatum esset, *duplici quidem vallo, et fossa, et tamen in ingenti metu esse: Habetis igitur*, inquit, *affatim lignorum: redite, et vellite vallum.* Redeunt in castra, terroremque ibi, vellentes vallum, et iis, qui in castris remanserant, militibus, et ipsi Appio fecerunt. Tum pro se quisque alii aliis dicere, *consulis se Q. Fabii facere iussu.* Postero inde die castra mota, et Appius praetor Romam dimissus. Inde nusquam stativa Romanis fuere. Negabat utile esse, uno loco sedere exercitum: itineribus ac mutatione locorum mobiliorem

ac salubriorem esse. Fiebant autem itinera, quanta fieri sinebat hiems haud dum exacta. Vere inde primo, relicta secunda legione ad Clusium, quod Camars olim appellabant, praepositoque castris L. Scipione propraetore, Romam ipse ad consultandum de bello rediit: sive ipse sponte sua, quia bellum ei maius in conspectu erat, quam quantum esse famae crediderat; sive senatusconsulto accitus: nam in utrumque auctores sunt. Ab Ap. Claudio praetore retractum quidam videri volunt; quum in senatu et apud populum (id quod per literas assidue fecerat) terrorem belli Etrusci augeret: *non suffecturum ducem unum, nec exercitum unum, adversus quattuor populos. Periculosum esse, sive iuncti unum premant, sive id diversi gerant bellum, ne ad omnia simul obire unus non possit. Duas se ibi legiones Romanas reliquisse: et minus quinque millia peditum equitumque cum Fabio venisse. Sibi placere, P. Decium consulem primo quoque tempore in Etruriam ad collegam proficisci: L. Volumnio Samnium provinciam dari. Si consul malit in suam provinciam ire, Volumnium in Etruriam ad consulem cum exercitu iusto consulari proficisci.* Quum magnam partem moveret oratio praetoris, P. Decium censuisse ferunt, ut omnia integra ac libera Q. Fabio servarentur, donec vel ipse, si per commodum reipublicae posset, Romam venisset, vel aliquem ex legatis misisset; a quo disceret senatus, quantum in Etruria belli esset, quantisque administrandum copiis, et quot per duces esset.

XXVI. Fabius, ut Romam rediit, et in senatu et productus ad populum mediam orationem habuit, ut nec augere, nec minuere videretur belli famam; magisque in altero assumendo duce aliorum indulgere timori, quam suo aut reipublicae periculo consulere. *Ceterum, si sibi adiutorem belli sociumque imperii darent, quonam modo se oblivisci P. Decii consulis per*

tot collegia experti posse? Neminem omnium secum coniungi malle: et copiarum satis sibi cum P. Decio, et nunquam nimium hostium fore. Sin collega quid aliud malit, at sibi L. Volumnium darent adiutorem. Omnium rerum arbitrium et a populo, et a senatu, et ab ipso collega, Fabio permissum est. Et quum P. Decius se in Samnium vel in Etruriam proficisci paratum esse ostendisset, tanta laetitia ac gratulatio fuit, ut praeciperetur victoria animis, triumphusque, non bellum decretum consulibus videretur. Invenio apud quosdam, extemplo, consulatu inito, profectos in Etruriam Fabium Deciumque, sine ulla mentione sortis provinciarum certaminumque inter collegas, quae exposui. Sunt, quibus ne haec quidem certamina exponere satis fuerit. Adiecerunt et Appii criminationes de Fabio absente ad populum, et pertinaciam adversus praesentem consulem praetoris, contentionemque aliam inter collegas, tendente Decio, ut suae quisque provinciae sortem tueretur. Constare res incipit ex eo tempore, quo profecti ambo consules ad bellum sunt. Ceterum, antequam consules in Etruriam pervenirent, Senones Galli multitudine ingenti ad Clusium venerunt, legionem Romanam castraque oppugnaturi. Scipio, qui castris praeerat, loco adiuvandam paucitatem suorum militum ratus, in collem, qui inter urbem et castra erat, aciem erexit. Sed, ut in re subita, parum explorato itinere ad iugum perrexit, quod hostes ceperant, parte alia egressi. Ita caesa ab tergo legio, atque in medio, quum hostis undique urgeret, circumventa. Deletam quoque ibi legionem, ita ut nuntius non superesset, quidam auctores sunt; nec ante ad consules, qui iam haud procul a Clusio aberant, famam eius cladis perlatam, quam in conspectu fuere Gallorum equites, pectoribus equorum suspensa gestantes capita, et lanceis infixa, ovantesque moris sui

carmine. Sunt, qui Umbros fuisse, non Gallos, tradant; nec tantum cladis acceptum: et circumventis pabulatoribus cum L. Manlio Torquato legato Scipionem propraetorem subsidium e castris tulisse, victoresque Umbros, redintegrato proelio, victos esse, captivosque iis ac praedam ademptam. Similius vero est, a Gallo hoste, quam Umbro, eam cladem acceptam; quod, quum saepe alias, tum eo anno, Gallici tumultus praecipuus terror civitatem tenuit. Itaque praeterquam quod ambo consules profecti ad bellum erant cum quattuor legionibus, et magno equitatu Romano, Campanisque mille equitibus delectis, ad id bellum missis, et sociorum nominisque Latini maiore exercitu, quam Romani; alii duo exercitus haud procul urbe Etruriae oppositi, unus in Falisco, alter in Vaticano agro. Cn. Fulvius et L. Postumius Megellus, propraetores ambo, stativa in iis locis habere iussi.

XXVII. Consules ad hostes, transgresso Apennino, in agrum Sentinatem pervenerunt. Ibi quattuor millium ferme intervallo castra posita. Inter hostes deinde consultationes habitae: atque ita convenit, ne unis castris miscerentur omnes, neve in aciem descenderent simul. Samnitibus Galli, Etruscis Umbri adiecti. Dies indicta pugnae: Samniti Gallisque delegata pugna: inter ipsum certamen Etrusci Umbrique iussi castra Romana oppugnare. Haec consilia turbarunt transfugae Clusini tres, clam nocte ad Fabium consulem transgressi: qui, editis hostium consiliis, dimissi cum donis, ut subinde, ut quaeque res nova decreta esset, exploratam perferrent. Consules Fulvio, ut ex Falisco, Postumio, ut ex Vaticano exercitum ad Clusium admoveant, summaque vi fines hostium depopulentur, scribunt. Huius populationis fama Etruscos ex agro Sentinate ad suos fines tuendos movit. Instare inde consules, ut absentibus iis

pugnaretur. Per biduum lacessiere proelio hostem: biduo nihil dignum dictu actum. Pauci utrimque cecidere: magisque irritati sunt ad iustum certamen animi, quam ad discrimen summa rerum adducta: tertio die descensum in campum omnibus copiis est. Quum instructae acies starent, cerva fugiens lupum e montibus exacta per campos inter duas acies decurrit: inde diversae ferae, cerva ad Gallos, lupus ad Romanos cursum deflexit. Lupo data inter ordines via; cervam Galli confixere. Tum ex antesignanis Romanus miles, *Illac fuga*, inquit, *et caedes vertit: ubi sacram Dianae feram iacentem videtis. Hinc victor Martius lupus, integer et intactus, gentis nos Martiae et conditoris nostri admonuit.* Dextro cornu Galli, sinistro Samnites constiterunt. Adversus Samnites Q. Fabius primam ac tertiam legiones pro dextro cornu; adversus Gallos pro sinistro Decius quintam et sextam instruxit. Secunda et quarta cum L. Volumnio proconsule in Samnio gerebant bellum. Primo concursu adeo aequis viribus gesta res est, ut, si affuissent Etrusci et Umbri, aut in acie, aut in castris, quocunque se inclinassent, accipienda clades fuerit.

XXVIII. Ceterum, quanquam communis adhuc Mars belli erat, necdum discrimen fortuna fecerat, qua datura vires esset, haudquaquam similis pugna in dextro laevoque cornu erat. Romani apud Fabium arcebant magis, quam inferebant, pugnam; extrahebaturque in quam maxime serum diei certamen: quia ita persuasum erat duci, et Samnites et Gallos primo impetu feroces esse, quos sustineri satis sit; longiore certamine sensim residere Samnitium animos: Gallorum quidem etiam corpora intolerantissima laboris atque aestus fluere; primaque eorum proelia plus quam virorum, postrema minus quam feminarum esse. In id tempus igitur, quo

vinci solebat hostis, quam integerrimas vires militi servabat. Ferocior Decius et aetate et vigore animi, quantumcunque virium habuit, certamine primo effudit. Et, quia lentior videbatur pedestris pugna, equitatum in pugnam concitat: et ipse, fortissimae iuvenum turmae immixtus, orat proceres iuventutis, in hostem ut secum impetum faciant: duplicem illorum gloriam fore, si ab laevo cornu et ab equite victoria incipiat. Bis avertere Gallicum equitatum. Iterum longius evectos, et iam inter media equitum agmina proelium cientes, novum pugnae conterruit genus: essedis carrisque superstans armatus hostis ingenti sonitu equorum rotarumque advenit, et insolitos eius tumultus Romanorum conterruit equos. Ita victorem equitatum velut lymphaticus pavor dissipat: sternit inde ruentes equos virosque improvida fuga. Turbata hinc etiam signa legionum: multique impetu equorum ac vehiculorum raptorum per agmen obtriti antesignani: et insecuta, simul territos hostes vidit, Gallica acies nullum spatium respirandi recipiendique se dedit. Vociferari Decius, *quo fugerent? quamve in fuga spem haberent?* obsistere cedentibus, ac revocare fusos. Deinde, ut nulla vi perculsos sustinere poterat, patrem P. Decium nomine compellans, *Quid ultra moror*, inquit, *familiare fatum? Datum hoc nostro generi est, ut luendis periculis publicis piacula simus. Iam ego mecum hostium legiones mactandas Telluri ac diis Manibus dabo.* Haec locutus M. Livium pontificem, quem, descendens in aciem, digredi vetuerat ab se, praeire iussit verba, quibus se legionesque hostium pro exercitu populi Romani Quiritium devoveret. Devotus inde eadem precatione eodemque habitu, quo pater P. Decius ad Veserim bello Latino se iusserat devoveri. Quum secundum sollennes precationes adiecisset, *prae se agere sese formidinem ac fugam, caedemque*

ac cruorem, coelestium, inferorum iras: contacturum funebribus diris signa, tela, arma hostium; locumque eundem suae pestis et Gallorum ac Samnitium fore: haec exsecratus in se hostesque, qua confertissimam cernebat Gallorum aciem, concitat equum: inferensque se ipse infestis telis est interfectus.

XXIX. Vix humanae inde opis videri pugna potuit. Romani, duce amisso, quae res terrori alias esse solet, sistere fugam, ac novam de integro velle instaurare pugnam. Galli, et maxime globus circumstans consulis corpus, velut alienata mente, vana incassum iactare tela: torpere quidam, et nec pugnae meminisse, nec fugae. At ex parte altera pontifex Livius, cui lictores Decius tradiderat, iusseratque pro praetore esse, vociferari, *Vicisse Romanos, defunctos consulis fato. Gallos Samnitesque Telluris matris ac deorum Manium esse. Rapere ad se ac vocare Decium devotam secum aciem; furiarumque ac formidinis plena omnia ad hostes esse.* Superveniunt deinde his restituentibus pugnam L. Cornelius Scipio et C. Marcius, cum subsidiis ex novissima acie iussu Q. Fabii consulis ad praesidium collegae missi. Ibi auditur P. Decii eventus, ingens hortamen ad omnia pro republica audenda. Itaque quum Galli structis ante se scutis conferti starent, nec facilis pede collato videretur pugna; iussu legatorum collecta humi pila, quae strata inter duas acies iacebant, atque in testudinem hostium coniecta: quibus plerisque in scuta, verutis in corpora ipsa fixis, sternitur cuneus; ita ut magna pars integris corporibus attoniti conciderent. Haec in sinistro cornu Romanorum fortuna variaverat. Fabius in dextro primo (ut ante dictum est) cunctando extraxerat diem: deinde, postquam nec clamor hostium, nec impetus, nec tela missa, eandem vim habere visa; praefectis equitum iussis ad latus Samnitium circumducere alas, ut signo dato

in transversos, quanto maximo possent impetu, incurrerent; sensim suos signa inferre iussit, et commovere hostem. Postquam non resisti vidit, et haud dubiam lassitudinem esse; tum, collectis omnibus subsidiis, quae ad id tempus reservaverat, et legiones concitavit, et signum ad invadendos hostes equitibus dedit. Nec sustinuerunt Samnites impetum; praeterque aciem ipsam Gallorum, relictis in dimicatione sociis, ad castra effuso cursu ferebantur. Galli, testudine facta, conferti stabant. Tum Fabius, audita morte collegae, Campanorum alam, quingentos fere equites, excedere acie iubet, et circumvectos ab tergo Gallicam invadere aciem: tertiae deinde legionis subsequi principes, et, qua turbatum agmen hostium viderent impetu equitum, instare ac territos caedere. Ipse aedem Iovi Victori spoliaque hostium quum vovisset, ad castra Samnitium perrexit; quo multitudo omnis consternata agebatur. Sub ipso vallo, quia tantam multitudinem portae non recepere, tentata ab exclusis turba suorum pugna est. Ibi Gellius Egnatius imperator Samnitium cecidit. Compulsi deinde intra vallum Samnites, parvoque certamine capta castra, et Galli ab tergo circumventi. Caesa eo die hostium viginti quinque millia, octo capta. Nec incruenta victoria fuit: nam ex P. Decii exercitu caesa septem millia; ex Fabii mille septingenti. Fabius, dimissis ad quaerendum collegae corpus, spolia hostium coniecta in acervum Iovi Victori cremavit. Consulis corpus eo die, quia obrutum superstratis Gallorum cumulis erat, inveniri non potuit. Postero die inventum relatumque est cum multis militum lacrimis. Intermissa inde omnium aliarum rerum cura, Fabius collegae funus omni honore laudibusque meritis celebrat.

XXX. Et in Etruria per eosdem dies ab Cn. Fulvio propraetore res ex sententia gesta; et, praeter

ingentem illatam populationibus agrorum hosti cladem, pugnatum etiam egregie est: Perusinorumque et Clusinorum caesa amplius millia tria, et signa militaria ad viginti capta. Samnitium agmen, quum per Pelignum agrum fugeret, circumventum a Pelignis est: ex millibus quinque ad mille caesi. Magna eius diei, quo in Sentinati agro bellatum, fama est, etiam vero stanti. Sed superiecere quidam augendo fidem; qui in hostium exercitu peditum quadraginta millia trecentos triginta, equitum sex millia, mille carpentorum scripsere fuisse: scilicet cum Umbris Tuscisque, quos et ipsos pugnae affuisse. Et, ut Romanorum quoque augerent copias, L. Volumnium pro consule ducem consulibus, exercitumque eius legionibus consulum adiiciunt. In pluribus annalibus duorum ea consulum propria victoria est. Volumnius in Samnio interim res gerit, Samnitiumque exercitum, in Tifernum montem compulsum, non deterritus iniquitate loci, fundit fugatque. Q. Fabius, Deciano exercitu relicto in Etruria, suis legionibus deductis ad urbem, de Gallis Etruscisque ac Samnitibus triumphavit: milites triumphantem secuti sunt. Celebrata inconditis carminibus militaribus non magis victoria Q. Fabii, quam mors praeclara P. Decii est: excitataque memoria parentis, aequata eventu publico privatoque filii laudibus. Data ex praeda militibus aeris octogeni bini, sagaque et tunicae; praemia illa tempestate militiae haudquaquam spernenda.

XXXI. His ita rebus gestis, nec in Samnitibus adhuc, nec in Etruria pax erat. Nam et, Perusinis auctoribus, post deductum ab consule exercitum rebellatum fuerat: et Samnites praedatum in agrum Vescinum Formianumque, et parte alia in Aeserninum, quaeque Vulturno adiacent flumini, descendere. Adversus eos Ap. Claudius praetor cum exercitu Decia-

no missus. Fabius in Etruria rebellante denuo quattuor millia et quingentos Perusinorum occidit: cepit ad mille septingentos quadraginta: qui redempti singuli aeris trecentis decem. Praeda alia omnis militibus concessa. Samnitium legiones, quum partim Ap. Claudius praetor, partim L. Volumnius pro consule sequeretur, in agrum Stellatem convenerunt. Ibi et Samnitium omnes considunt, et Appius Volumniusque castra coniungunt. Pugnatum infestissimis animis; hinc ira stimulante adversus rebellantes toties, illinc ab ultima iam dimicantibus spe. Caesa ergo Samnitium sexdecim millia trecenti, capta duo millia septingenti: ex Romano exercitu cecidere duo millia septingenti. Felix annus bellicis rebus, pestilentia gravis, prodigiisque sollicitus. Nam, et terram multifariam pluisse, et in exercitu Ap. Claudii plerosque fulminibus ictos, nuntiatum est: librique ob haec aditi. Eo anno Q. Fabius Gurges, consulis filius, aliquot matronas ad populum stupri damnatas pecunia multavit: ex quo multaticio aere Veneris aedem, quae prope circum est, faciendam curavit. Supersunt etiam nunc Samnitium bella, quae continua per quartum iam volumen annumque sextum et quadragesimum, a M. Valerio, A. Cornelio consulibus, qui primi Samnio arma intulerunt, agimus: et ne tot annorum clades utriusque gentis laboresque actos nunc referam, quibus nequiverint tamen dura illa pectora vinci; proximo anno Samnites in Sentinati agro, Pelignis, ad Tifernum, Stellatibus campis, suis ipsi legionibus, mixti alienis, ab quattuor exercitibus, quattuor ducibus Romanis caesi fuerant; imperatorem clarissimum gentis suae amiserant; socios belli, Etruscos, Umbros, Gallos, in eadem fortuna videbant, qua ipsi erant: nec suis, nec externis viribus iam stare poterant; tamen bello non abstinebant: adeo ne infeliciter quidem defensae libertatis

taedebat; et vinci, quam non tentare victoriam, malebant. Quinam sit ille, quem pigeat longinquitatis bellorum scribendo legendoque, quae gerentes non fatigaverunt?

XXXII. Q. Fabium, P. Decium, L. Postumius Megellus et M. Atilius Regulus consules secuti sunt. Samnium ambobus decreta provincia est; quia tres scriptos hostium exercitus, uno Etruriam, altero populationes Campaniae repeti, tertium tuendis parari finibus, fama erat. Postumium valetudo adversa Romae tenuit: Atilius extemplo profectus, ut in Samnio hostes (ita enim placuerat Patribus) nondum egressos opprimeret. Velut ex composito ibi obvium habuere hostem; ubi et intrare, nedum vastare, ipsi Samnitium agrum prohiberentur: et egredi inde in pacata sociorumque populi Romani fines Samnitem prohiberent. Quum castra castris collata essent, quod vix Romanus toties victor auderet, ausi Samnites sunt (tantum desperatio ultima temeritatis facit) castra Romana oppugnare. Et quanquam non venit ad finem tam audax inceptum, tamen haud omnino vanum fuit. Nebula erat ad multum diei densa adeo, ut lucis usum eriperet, non prospectu modo extra vallum adempto, sed propinquo etiam congredientium inter se conspectu. Hac velut latebra insidiarum freti Samnites, vixdum satis certa luce, et eam ipsam premente caligine, ad stationem Romanam in porta segniter agentem vigilias perveniunt. Improviso oppressis nec animi satis ad resistendum, nec virium fuit. Ab tergo castrorum decumana porta impetus factus. Itaque captum quaestorium: quaestorque ibi L. Opimius Pansa occisus. Conclamatum inde ad arma.

XXXIII. Consul, tumultu excitus, cohortes duas sociorum, Lucanam Suessanamque, quae proximae forte erant, tueri praetorium iubet: manipulos le-

gionum principali via inducit. Vixdum satis aptatis armis, in ordines eunt: et clamore magis, quam oculis, hostem noscunt: nec, quantus numerus sit, aestimari potest. Cedunt primo incerti fortunae suae, et hostem introrsum in media castra accipiunt. Inde quum consul vociferaretur, *expulsine extra vallum, castra deinde sua oppugnaturi essent*, rogitans; clamore sublato connisi primo resistunt: deinde inferunt pedem urgentque, et impulsos semel terrore eodem agunt, quo coeperunt. Expellunt extra portam vallumque. Inde pergere ac persequi, quia turbida lux metum circa insidiarum faciebat, non ausi, liberatis castris contenti, receperunt se intra vallum trecentis ferme hostium occisis. Romanorum statio nis primae vigilumque et eorum, qui circa quaestorium oppressi, periere ad septingentos triginta. Animos inde Samnitibus non infelix audacia auxit; et non modo proferre inde castra Romanum, sed ne pabulari quidem per agros suos, patiebantur: retro in pacatum Soranum agrum pabulatores ibant. Quarum rerum fama, tumultuosior etiam, quam res erant, perlata Romam, coegit L. Postumium consulem, vixdum validum, proficisci ex urbe. Prius tamen, quam exiret, militibus edicto Soram iussis convenire, ipse aedem Victoriae, quam aedilis curulis ex multaticia pecunia faciendam curaverat, dedicavit. Ita ad exercitum profectus, ab Sora in Samnium ad castra collegae perrexit. Inde postquam Samnites, diffisi duobus exercitibus resisti posse, recesserunt; diversi consules ad vastandos agros urbesque oppugnandas discedunt.

XXXIV. Postumius Milioniam oppugnare adortus, vi primo atque impetu, dein, postquam ea parum procedebant, opere ac vineis demum iniunctis muro cepit. Ibi, capta iam urbe, ab hora quarta usque ad octavam fere horam omnibus partibus urbis diu in-

certo eventu pugnatum est. Postremo potitur oppido Romanus. Samnitium caesi tria millia ducenti: capti quattuor millia septingenti, praeter praedam aliam. Inde Ferentinum ductae legiones: unde oppidani cum omnibus rebus suis, quae ferri agique potuerunt, nocte per aversam portam silentio excesserunt. Igitur, simul advenit consul, primo ita compositus instructusque moenibus successit, tanquam idem, quod ad Milioniam fuerat, certaminis foret: deinde, ut silentium vastum in urbe, nec arma, nec viros in turribus ac muris vidit, avidum invadendi deserta moenia militem detinet, ne quam occultam in fraudem incautus rueret. Duas turmas sociorum Latini nominis circumequitare moenia, atque explorare omnia iubet. Equites portam unam alteramque eadem regione in propinquo patentes conspiciunt, itineribusque iis vestigia nocturnae hostium fugae. Adequitant deinde sensim portis, urbemque ex tuto rectis itineribus perviam conspiciunt: ad consulem referunt, excessum urbe; solitudine haud dubia id perspicuum esse, et recentibus vestigiis fugae, ac strage rerum in trepidatione nocturna passim relictarum. His auditis, consul ad eam partem urbis, qua adierant equites, circumducit agmen: constitutisque haud procul porta signis, quinque equites iubet intrare urbem, et, modicum spatium progressos, tres manere eodem loco, si tuta videantur: duos explorata ad se referre. Qui ubi redierunt, retuleruntque, eo se progressos, unde in omnes partes circumspectus esset, longe lateque silentium ac solitudinem vidisse: extemplo consul cohortes expeditas in urbem induxit; ceteros interim castra communire iussit. Ingressi milites, refractis foribus, paucos graves aetate aut invalidos inveniunt, relictaque, quae migratu difficilia essent. Ea direpta; et cognitum ex captivis est, communi consilio aliquot circa urbes

conscisse fugam; suos prima vigilia profectos: credere, eandem in aliis urbibus solitudinem inventuros. Dictis captivorum fides exstitit: desertis oppidis consul potitur.

XXXV. Alteri consuli M. Atilio nequaquam tam facile bellum fuit. Quum ad Luceriam duceret legiones, quam oppugnari ab Samnitibus audierat, ad finem Lucerinum ei hostis obvius fuit. Ibi ira vires aequavit. Proelium varium et anceps fuit: tristius tamen eventu Romanis; et quia insueti erant vinci, et quia digredientes magis, quam in ipso certamine, senserunt, quantum in sua parte plus vulnerum ac caedis fuisset. Itaque is terror in castris ortus, qui si pugnantes cepisset, insignis accepta clades foret. Tum quoque sollicita nox fuit iam invasurum castra Samnitem credentibus, aut prima luce cum victoribus conserendas manus. Minus cladis, ceterum non plus animorum, ad hostes erat. Ubi primum illuxit, abire sine certamine cupiunt. Sed via una, et ea ipsa praeter hostes, erat: qua ingressi, praebuere speciem recta tendentium ad castra oppugnanda. Consul arma capere milites iubet, et sequi se extra vallum: legatis, tribunis, praefectis sociorum imperat, quod apud quemque facto opus est. Omnes affirmant, *se quidem omnia facturos, sed militum iacere animos. Tota nocte inter vulnera et gemitus morientium vigilatum esse. Si ante lucem ad castra ventum foret, tantum pavoris fuisse, ut relicturi signa fuerint: nunc pudore a fuga contineri; alioquin pro victis esse.* Quae ubi consul accepit, sibimet ipsi circumeundos alloquendosque milites ratus, ut ad quosque venerat, cunctantes arma capere increpabat: *Quid cessarent, tergiversarenturque? Hostem in castra venturum, nisi illi extra castra exissent: et pro tentoriis suis pugnaturos, si pro vallo nollent. Armatis ac dimicantibus dubiam victoriam esse. Qui nudus atque iner-*

mis hostem maneat, ei aut mortem, aut servitutem patiendam. Haec iurganti increpantique respondebant: *Confectos se pugna hesterna esse: nec virium quicquam, nec sanguinis superesse. Maiorem multitudinem hostium apparere, quam pridie fuerit.* Inter haec appropinquabat agmen; et, iam breviore intervallo certiora intuentes, vallum secum portare Samnitem affirmant, nec dubium esse, quin castra circumvallaturi sint. Tunc, *enimvero*, consul, *indignum facinus esse*, vociferari, *tantam contumeliam ignominiamque ab ignavissimo accipi hoste. Etiamne circumsedebimur*, inquit, *in castris, ut fame potius per ignominiam, quam ferro, si necesse est, per virtutem, moriamur? Dii bene verterent; facerentque, quod se dignum quisque ducerent. Consulem M. Atilium vel solum, si nemo alius sequatur, iturum adversus hostes: casurumque inter signa Samnitium potius, quam circumvallari castra Romana videat.* Dicta consulis legati, tribunique, et omnes turmae equitum, et centuriones primorum ordinum, approbavere. Tum pudore victus miles segniter arma capit, segniter e castris egreditur: longo agmine, nec continenti, maesti ac prope victi procedunt adversus hostem, nec spe, nec animo certiorem. Itaque simul conspecta sunt Romana signa, extemplo a primo Samnitium agmine ad novissimum fremitus perfertur, *Exire, id quod timuerint, ad impediendum iter Romanos. Nullam inde ne fugae quidem patere viam. Illo loco aut cadendum esse, aut, stratis hostibus, per corpora eorum evadendum.*

XXXVI. In medium sarcinas coniiciunt; armati suis quisque ordinibus instruunt aciem. Iam exiguum inter duas acies erat spatium, et stabant exspectantes, dum ab hostibus prius impetus, prius clamor inciperet. Neutris animus est ad pugnandum: diversique integri atque intacti abissent, ni cedenti insta

turum alterum timuissent. Sua sponte inter invitos tergiversantesque segnis pugna, clamore incerto atque impari, coepit: nec vestigio quisquam movebatur. Tum consul Romanus, ut rem excitaret, equitum paucas turmas extra ordinem immisit: quorum quum plerique delapsi ex equis essent, et alii turbati; et ab Samnitium acie ad opprimendos eos, qui ceciderant, et ad suos tuendos ab Romanis procursum est. Inde paullulum irritata pugna est; sed aliquanto et impigre magis, et plures procurrerant Samnites: et turbatus eques sua ipse subsidia territis equis proculcavit. Hinc fuga coepta totam avertit aciem Romanam. Iamque in terga fugientium Samnites pugnabant, quum consul, equo praevectus ad portam castrorum, ac statione equitum ibi opposita edictoque, *ut, quicunque ad vallum tenderet, sive ille Romanus, sive Samnis esset, pro hoste haberent;* haec ipsa minitans, obstitit profuse tendentibus suis in castra. *Quo pergis,* inquit, *miles? et hic arma et viros invenies: nec, vivo consule tuo, nisi victor castra intrabis. Proinde elige, cum cive, an hoste, pugnare malis.* Haec dicente consule, equites infestis cuspidibus circumfunduntur, ac peditem in pugnam redire iubent. Non virtus solum consulem, sed fors etiam adiuvit; quod non institerunt Samnites, spatiumque circumagendi signa, vertendique aciem a castris in hostem fuit. Tum alii alios hortari, ut repeterent pugnam: centuriones ab signiferis rapta signa inferre: et ostendere suis, paucos et ordinibus incompositis effuse venire hostes. Inter haec consul, manus ad coelum attollens, voce clara, ita ut exaudiretur, templum Iovi Statori vovet, si constitisset a fuga Romana acies, redintegratoque proelio cecidisset vicissetque legiones Samnitium. Omnes undique annisi ad restituendam pugnam, duces, milites, peditum equitumque vis: numen etiam deorum respexis

se nomen Romanum visum: adeo facile inclinata res, repulsique a castris hostes; mox etiam redacti ad eum locum, in quo commissa pugna erat. Ibi, obiacente sarcinarum cumulo, quas coniecerant in medium, haesere impediti: deinde, ne diriperentur res, orbem armatorum sarcinis circumdant. Tum vero eos a fronte urgere pedites, ab tergo circumvecti equites. Ita in medio caesi captique. Captivorum numerus fuit septem millium ac ducentorum, qui omnes nudi sub iugum missi: caesos retulere ad quattuor millia octingentos. Ne Romanis quidem laeta victoria fuit: recensente consule biduo acceptam cladem, amissorum militum numerus relatus septem millium ac ducentorum. Dum haec in Apulia gerebantur, altero exercitu Samnites Interamnam, coloniam Romanam, quae via Latina est, occupare conati, urbem non tenuerunt: agros depopulati quum praedam aliam inde mixtam hominum atque pecudum, colonosque captos agerent, in victorem incidunt consulem, ab Luceria redeuntem: nec praedam solum amittunt, sed ipsi longo atque impedito agmine incompositi caeduntur. Consul, Interamnam edicto dominis ad res suas noscendas recipiendasque revocatis, et exercitu ibi relicto, comitiorum causa Romam est profectus. Cui de triumpho agenti negatus honos, et ob amissa tot millia militum, et quod captivos sine pactione sub iugum misisset.

XXXVII. Consul alter Postumius, quia in Samnitibus materia belli deerat, in Etruriam traducto exercitu, primum pervastaverat Volsiniensem agrum: dein cum egressis ad tuendos fines haud procul moenibus ipsorum depugnat. Duo millia octingenti Etruscorum caesi: ceteros propinquitas urbis tutata est. In Rusellanum agrum exercitus traductus. Ibi non agri tantum vastati, sed oppidum etiam expugnatum: capta amplius duo millia hominum, minus duo

millia circa muros caesa. Pax tamen clarior maiorque, quam bellum in Etruria eo anno fuerat, parta est. Tres validissimae urbes, Etruriae capita, Volsinii, Perusia, Arretium, pacem petiere; et, vestimentis militum frumentoque pacti cum consule, ut mitti Romam oratores liceret, indutias in quadraginta annos impetraverunt. Multa praesens quingentum millium aeris in singulas civitates imposita. Ob hasce res gestas consul quum triumphum ab senatu, moris magis causa, quam spe impetrandi, petisset, videretque alios, quod tardius ab urbe exisset; alios, quod iniussu senatus ex Samnio in Etruriam transisset, partim suos inimicos, partim collegae amicos, ad solatium aequatae repulsae sibi quoque negare triumphum: *Non ita*, inquit, ***Patres conscripti, vestrae maiestatis meminero, ut me consulem esse obliviscar. Eodem iure imperii, quo bella gessi, bellis feliciter gestis, Samnio atque Etruria subactis, victoria et pace parta, triumphabo.*** Ita senatum reliquit. Inde inter tribunos plebis contentio orta: pars intercessuros, ne novo exemplo triumpharet, aiebant; pars auxilio se adversus collegas triumphanti futuros. Iactata res ad populum est: vocatusque eo consul, quum M. Horatium, L. Valerium consules, C. Marcium Rutilum nuper, patrem eius, qui tunc censor esset, non ex auctoritate senatus, sed iussu populi triumphasse diceret; adiiciebat, *se quoque laturum fuisse ad populum, ni sciret, mancipia nobilium tribunos plebis legem impedituros: voluntatem sibi ac favorem consentientis populi pro omnibus iussis esse, ac futura.* Posteroque die auxilio tribunorum plebis trium, adversus intercessionem septem tribunorum et consensum senatus, celebrante populo diem, triumphavit. Et huius anni parum constans memoria est. Postumium, auctor est Claudius, in Samnio captis aliquot urbibus, in Apulia fusum fugatumque,

saucium ipsum cum paucis Luceriam compulsum; ab Atilio in Etruria res gestas, eumque triumphasse. Fabius, ambo consules in Samnio et ad Luceriam res gessisse, scribit, traductumque in Etruriam exercitum (sed ab utro consule, non adiecit) et ad Luceriam utrimque multos occisos: inque ea pugna Iovis Statoris aedem votam, ut Romulus ante voverat: sed fanum tantum, id est locus, templo effatus, sacratus fuerat. Ceterum, hoc demum anno ut aedem etiam fieri senatus iuberet, bis eiusdem voti damnata republica, in religionem venit.

XXXVIII. Sequitur hunc annum et consul insignis L. Papirius Cursor, qua paterna gloria, qua sua, et bellum ingens victoriaque, quantam de Samnitibus nemo ad eam diem, praeter L. Papirium patrem consulis, pepererat. Et forte eodem conatu apparatuque omni opulentia insignium armorum bellum adornaverant: et deorum etiam adhibuerant opes, ritu quodam sacramenti vetusto velut initiatis militibus, delectu per omne Samnium habito nova lege: ut, qui iuniorum non convenisset ad imperatorium edictum, quique iniussu abisset, caput Iovi sacratum esset. Tum exercitus omnis Aquiloniam est indictus. Ad quadraginta millia militum, quod roboris in Samnio erat, convenerunt. Ibi mediis fere castris locus est consaeptus cratibus pluteisque, et linteis contectus, patens ducentos maxime pedes in omnes pariter partes. Ibi ex libro vetere linteo lecto sacrificatum, sacerdote Ovio Pactio quodam, homine magno natu, qui se id sacrum petere affirmabat ex vetusta Samnitium religione; qua quondam usi maiores eorum fuissent, quum adimendae Etruscis Capuae clandestinum cepissent consilium. Sacrificio perfecto, per viatorem imperator acciri iubebat nobilissimum quemque genere factisque. Singuli introducebantur. Erat quum alius apparatus sacri, qui perfundere re-

ligione animum posset; tum in loco circa omni contecto arae in medio, victimaeque circa caesae, et circumstantes centuriones strictis gladiis. Admovebatur altaribus miles, magis ut victima, quam ut sacri particeps: adigebaturque iureiurando, quae visa auditaque in eo loco essent, non enuntiaturum. Dein iurare cogebatur diro quodam carmine, in exsecrationem capitis familiaeque et stirpis composito, nisi isset in proelium, quo imperatores duxissent: et si aut ipse ex acie fugisset, aut, si quem fugientem vidisset, non extemplo occidisset. Id primo quidam abnuentes iuraturos se, obtruncati circa altaria sunt: iacentes deinde inter stragem victimarum documento ceteris fuere, ne abnuerent. Primoribus Samnitium ea detestatione obstrictis, decem nominatis ab imperatore edictum, ut vir virum legerent, donec sexdecim millium numerum confecissent. Ea legio linteata ab integumento consaepti, quo sacrata nobilitas erat, appellata est. His arma insignia data, et cristatae galeae, ut inter ceteros eminerent. Paullo plus viginti millium alius exercitus fuit, nec corporum specie, nec gloria belli, nec apparatu linteatae legioni dispar. Hic hominum numerus, quod roboris erat, ad Aquiloniam consedit.

XXXIX. Consules profecti ab urbe: prior Sp. Carvilius, cui veteres legiones, quas M. Atilius, superioris anni consul, in agro Interamnati reliquerat, decretae erant. Cum iis in Samnium profectus, dum hostes, operati superstitionibus, concilia secreta agunt, Amiternum oppidum de Samnitibus vi cepit. Caesa ibi millia hominum duo ferme atque octingenti: capta quattuor millia ducenti septuaginta. Papirius, novo exercitu (ita decretum erat) scripto, Duroniam urbem expugnavit. Minus, quam collega, cepit hominum, plus aliquanto occidit. Praeda opulenta utrobique est parta. Inde pervagati Samnium

consules, maxime depopulato Atinate agro, Carvilius ad Cominium, Papirius ad Aquiloniam, ubi summa rei Samnitium erat, pervenit. Ibi aliquamdiu nec cessatum ab armis est, neque naviter pugnatum: lacessendo quietos, resistentibus cedendo, comminandoque magis, quam inferendo pugnam, dies absumebatur. Quod quum inciperetur, remittereturque, omnium rerum etiam parvarum eventus proferebatur in dies. Altera Romana castra viginti millium spatio aberant: et absentis collegae consilia omnibus gerendis intererant rebus: intentiorque Carvilius, quo maiore discrimine res vertebatur, in Aquiloniam, quam ad Cominium, quod obsidebat, erat. L. Papirius, iam per omnia ad dimicandum satis paratus, nuntium ad collegam mittit; *sibi in animo esse, postero die, si per auspicia liceret, confligere cum hoste. Opus esse, et illum, quanta maxima vi posset, Cominium oppugnare, ne quid laxamenti sit Samnitibus ad subsidia Aquiloniam mittenda.* Diem ad proficiscendum nuntius habuit: nocte rediit, approbare collegam consulta referens. Papirius, nuntio misso, extemplo concionem habuit; multa de universo genere belli, multa de praesenti hostium apparatu, vana magis specie, quam efficaci ad eventum, disseruit. *Non enim cristas vulnera facere; et per picta atque aurata scuta transire Romanum pilum: et candore tunicarum fulgentem aciem, ubi res ferro geratur, cruentari. Auream olim atque argenteam Samnitium aciem a parente suo occidione occisam: spoliaque ea honestiora victori hosti, quam ipsis arma, fuisse. Datum hoc forsitan nomini familiaeque suae, ut adversus maximos conatus Samnitium opponerentur duces; spoliaque ea referrent, quae insignia publicis etiam locis decorandis essent. Deos immortales adesse propter toties petita foedera, toties rupta: tum, si qua coniectura mentis divinae sit, nulli unquam exercitui*

fuisse infestiores, quam qui, nefando sacro mixta hominum pecudumque caede respersus, ancipiti deum irae devotus, hinc foederum cum Romanis ictorum testes deos, hinc iurisiurandi adversus foedera suscepti exsecrationes horrens, invitus iuraverit, oderit sacramentum, uno tempore deos, cives, hostes metuat.

XL. Haec, comperta perfugarum indiciis, quum apud infensos iam sua sponte milites disseruisset, simul divinae humanaeque spei pleni, clamore consentienti pugnam poscunt; poenitet in posterum diem dilatum certamen: moram diei noctisque oderunt. Tertia vigilia noctis, iam relatis literis a collega, Papirius silentio surgit, et pullarium in auspicium mittit. Nullum erat genus hominum in castris intactum cupiditate pugnae: summi infimique aeque intenti erant: dux militum, miles ducis ardorem spectabat. Is ardor omnium etiam ad eos, qui auspicio intererant, pervenit: nam, quum pulli non pascerentur, pullarius, auspicium mentiri ausus, tripudium solistimum consuli nuntiavit. Consul laetus, auspicium egregium esse, et deis auctoribus rem gesturos, pronuntiat; signumque pugnae proponit. Exeunti iam forte in aciem nuntiat perfuga, viginti cohortes Samnitium (quadringenariae ferme erant) Cominium profectas. Quod ne ignoraret collega, extemplo nuntium mittit: ipse signa ocius proferri iubet, subsidiaque suis quaeque locis, et praefectos subsidiis attribuerat. Dextro cornu L. Volumnium, sinistro L. Scipionem, equitibus legatos alios, Caios Caedicium et Trebonium, praefecit. Sp. Nautium mulos, detractis clitellis, cum cohortibus alariis in tumulum conspectum propere circumducere iubet, atque inde inter ipsam dimicationem, quanto maxime posset, moto pulvere ostendere. Dum his intentus imperator erat, altercatio inter pullarios orta de auspicio eius diei, exauditaque ab equitibus Romanis:

qui, rem haud spernendam rati, Sp. Papirio fratris filio consulis, ambigi de auspicio, renuntiaverunt Iuvenis, ante doctrinam deos spernentem natus, rem inquisitam, ne quid incompertum deferret ad consulem, detulit. Cui ille, *Tu quidem macte virtute diligentiaque esto: ceterum qui auspicio adest, si quid falsi nuntiat, in semet ipsum religionem recipit. Mihi quidem tripudium nuntiatum; populo Romano exercituique egregium auspicium est.* Centurionibus deinde imperavit, ut pullarios inter prima signa constituerent. Promovent et Samnites signa; insequitur acies ornata armataque, ut hostium quoque magnificum spectaculum esset. Priusquam clamor tolleretur, concurrereturque, emisso temere pilo ictus pullarius ante signa cecidit. Quod ubi consuli nuntiatum est, *Dii in proelio sunt*, inquit; *habet poenam noxium caput.* Ante consulem haec dicentem corvus voce clara occinuit: quo laetus augurio consul, affirmans nunquam humanis rebus magis praesentes interfuisse deos, signa canere, et clamorem tolli iussit.

XLI. Proelium commissum atrox, ceterum longe disparibus animis. Romanos ira, spes, ardor certaminis, avidos hostium sanguinis in proelium rapit: Samnitium magnam partem necessitas ac religio invitos magis resistere, quam inferre pugnam, cogit. Nec sustinuissent primum clamorem atque impetum Romanorum, per aliquot iam annos vinci assueti, ni potentior alius metus insidens pectoribus a fuga retineret. Quippe in oculis erat omnis ille occulti paratus sacri, et armati sacerdotes, et promiscua hominum pecudumque strages, et respersae fando nefandoque sanguine arae, et dira exsecratio, ac furiale carmen, detestandae familiae stirpique compositum. His vinculis fugae obstricti stabant, civem magis, quam hostem, timentes. Instare Romanus a cornu utroque, a media acie, et caedere deorum hominum-

que attonitos metu. Repugnatur segniter, ut ab iis, quos timor moraretur a fuga. Iam prope ad signa caedes pervenerat, quum ex transverso pulvis, velut ingentis agminis incessu motus, apparuit. Sp. Nautius, (Octavium Metium quidam eum tradunt) dux alaribus cohortibus, erat. Pulverem maiorem, quam pro numero, excitabant: insidentes mulis calones frondosos ramos per terram trahebant: arma signaque per turbidam lucem in primo apparebant: post altior densiorque pulvis equitum speciem cogentium agmen dabat. Fefellitque non Samnites modo, sed etiam Romanos: et consul affirmavit errorem, clamitans inter prima signa, ita ut vox etiam ad hostes accideret, *captum Cominium, victorem collegam adesse; anniterentur vincere prius, quam gloria alterius excitus fieret.* Haec insidens equo. Inde tribunis centurionibusque imperat, ut viam equitibus patefaciant. Ipse Trebonio Caedicioque praedixerat, ut, ubi se cuspidem erectam quatientem vidissent, quanta maxima vi possent, concitarent equites in hostem. Ad nutum omnia, ut ex ante praeparato, fiunt. Panduntur inter ordines viae: provolat eques, atque infestis cuspidibus in medium agmen hostium ruit; perrumpitque ordines, quacunque impetum dedit. Instant Volumnius et Scipio, et perculsos sternunt. Tum, iam deorum hominumque victa vi, funduntur linteatae cohortes: pariter iurati iniuratique fugiunt, nec quemquam, praeter hostes, metuunt. Peditum agmen, quod superfuit pugnae, in castra ad Aquiloniam compulsum est. Nobilitas equitesque Bovianum perfugerunt: equites eques sequitur, peditem pedes: ac diversa cornua, dextrum ad castra Samnitium, laevum ad urbem tendit. Prior aliquanto Volumnius castra cepit: ad urbem Scipioni maiore resistitur vi; non quia plus animi victis est, sed melius muri, quam vallum, armatos arcent. Inde lapidibus pro-

pulsant hostem. Scipio, nisi in primo pavore, priusquam colligerentur animi, transacta res esset, lentiorem fore munitae urbis oppugnationem ratus, interrogat milites, *Satin' aequo animo paterentur, ab altero cornu castra capta esse: se victores pelli a portis urbis?* Reclamantibus universis, primus ipse, scuto super caput elato, pergit ad portam: secuti alii, testudine facta, in urbem perrumpunt: deturbatisque Samnitibus, qui circa portam erant, muros occupavere. Penetrare in interiora urbis, quia pauci admodum erant, non audent.

XLII. Haec primo ignorare consul, et intentus recipiendo exercitui esse: iam enim praeceps in occasum sol erat, et appetens nox periculosa et suspecta omnia etiam victoribus faciebat. Progressus longius ab dextra castra capta videt: ab laeva clamorem in urbe mixtum pugnantium ac paventium fremitu esse: et tum forte certamen ad portam erat. Advectus deinde equo propius, ut suos in muris videt, nec iam integri quicquam esse, quoniam temeritate paucorum magnae rei parta occasio esset, acciri, quas receperat, copias, signaque in urbem inferri iussit. Ingressi proxima ex parte, quia nox appropinquabat, quievere. Nocte oppidum ab hostibus desertum est. Caesa illo die ad Aquiloniam Samnitium millia triginta trecenti quadraginta: capta tria millia octingenti et septuaginta: signa militaria nonaginta septem. Ceterum illud memoriae traditur, non ferme alium ducem laetiorem in acie visum, seu suopte ingenio, seu fiducia bene gerundae rei. Ab eodem robore animi neque controverso auspicio revocari a proelio potuit; et in ipso discrimine, quo templa diis immortalibus voveri mos erat, voverat Iovi Victori, si legiones hostium fudisset, pocillum mulsi prius, quam temetum biberet, sese facturum. Id votum diis cordi fuit: et auspicia in bonum verterunt.

XLIII. Eadem fortuna ab altero consule ad Cominium gesta res. Prima luce, ad moenia omnibus copiis admotis, corona cinxit urbem; subsidiaque firma, ne qua eruptio fieret, portis opposuit. Iam signum dantem eum nuntius a collega trepidus de viginti cohortium adventu et ab impetu moratus est, et partem copiarum revocare instructam intentamque ad oppugnandum coegit. D. Brutum Scaevam legatum cum legione prima et decem cohortibus alariis equitatuque ire adversus subsidium hostium iussit: quocunque in loco fuisset obvius, obsisteret ac moraretur; manumque, si forte ita res posceret, conferret: modo ne ad Cominium eae copiae admoveri possent. Ipse scalas ferri ad muros ab omni parte urbis iussit, ac testudine ad portas successit. Simul et refringebantur portae, et vis undique in muros fiebat. Samnites, sicut, antequam in muris viderent armatos, satis animi habuerunt ad prohibendos urbis aditu hostes; ita, postquam iam non ex intervallo nec missilibus, sed cominus gerebatur res; et, qui aegre successerant ex plano in muros, loco, quem magis timuerant, victo, facile in hostem imparem ex aequo pugnabant; relictis turribus murisque, in forum omnes compulsi, paullisper inde tentaverunt extremam pugnae fortunam. Deinde, abiectis armis, ad undecim millia hominum et quadringenti in fidem consulis venerunt: caesa ad quattuor millia octingenti octoginta. Sic ad Cominium, sic ad Aquiloniam gesta res. Inde medio inter duas urbes spatio, ubi tertia exspectata erat pugna, hostes non inventi. Septem millia passuum quum abessent a Cominio, revocati ab suis neutri proelio occurrerunt. Primis ferme tenebris, quum in conspectu iam castra, iam Aquiloniam habuissent, clamor eos utrimque par accidens sustinuit: deinde e regione castrorum, quae incensa ab Romanis erant, flamma late fusa certioris

cladis indicio progredi longius prohibuit. Eo ipso loco prope temere sub armis strati passim inquietum omne tempus noctis, exspectando timendoque lucem, egere. Prima luce, incerti quam in partem intenderent iter, repente in fugam consternantur, conspecti ab equitibus: qui, egressos nocte ab oppido Samnites persecuti, viderant multitudinem, non vallo, non stationibus firmatam. Conspecta et ex muris Aquiloniae ea multitudo erat: iamque etiam legionariae cohortes sequebantur. Ceterum nec pedes fugientes persequi potuit: et ab equite novissimi agminis ducenti ferme et octoginta interfecti. Arma multa pavidi ac signa militaria duodeviginti reliquere: alio agmine incolumi, ut ex tanta trepidatione, Bovianum perventum est.

XLIV. Laetitiam utriusque exercitus Romani auxit et ab altera parte feliciter gesta res. Uterque ex alterius sententia consul captum oppidum diripiendum militi dedit; exhaustis deinde tectis ignem iniecit: eodemque die Aquilonia et Cominium deflagravere. Et consules, cum gratulatione mutua legionum suaque, castra coniunxere. In conspectu duorum exercituum et Carvilius suos pro cuiusque merito laudavit donavitque; et Papirius, apud quem multiplex in acie, circa castra, circa urbem, fuerat certamen, Sp. Nautium, Sp. Papirium, fratris filium, et quattuor centuriones, manipulumque hastatorum, armillis aureisque coronis donavit: Nautium propter expeditionem, qua magni agminis modo terruerat hostes: iuvenem Papirium propter navatam cum equitatu et in proelio operam, et nocte, qua fugam infestam Samnitibus ab Aquilonia clam egressis fecit: centuriones militesque, quia primi portam murumque Aquiloniae ceperant. Equites omnes, ob insignem multis locis operam, corniculis armillisque argenteis donat. Consilium inde habitum, quum iam tempus

esset deducendi ab Samnio exercitus, aut utriusque, aut certe alterius. Optimum visum, quo magis fractae res Samnitium essent, eo pertinacius et infestius agere cetera et persequi: ut perdomitum Samnium insequentibus consulibus tradi posset. Quando iam nullus esset hostium exercitus, qui signis collatis dimicaturus videretur, unum superesse belli genus, urbium oppugnationes; quarum per excidia militem locupletare praeda, et hostem pro aris ac focis dimicantem conficere possent. Itaque literis missis ad senatum populumque Romanum de rebus ab se gestis, diversi, Papirius ad Saepinum, Carvilius ad Volanam oppugnandam legiones ducunt.

XLV. Literae consulum ingenti laetitia et in curia et in concione auditae; et quatridui supplicatione publicum gaudium privatis studiis celebratum est. Nec populo Romano magna solum, sed peropportuna etiam, ea victoria fuit; quia per idem forte tempus rebellasse Etruscos allatum est. Subibat cogitatio animum, quonam modo tolerabilis futura Etruria fuisset, si quid in Samnio adversi venisset; quae, coniuratione Samnitium erecta, quoniam ambo consules omnisque Romana vis aversa in Samnium esset, occupationem populi Romani pro occasione rebellandi habuisset. Legationes sociorum, a M. Atilio praetore in senatum introductae, querebantur, uri et vastari agros a finitimis Etruscis, quod desciscere a populo Romano nollent: obtestabanturque Patres conscriptos, ut se a vi atque iniuria communium hostium tutarentur. Responsum legatis, *curae senatui futurum, ne socios fidei suae poeniteret. Etruscorum propediem eandem fortunam, quam Samnitium, fore.* Segnius tamen, quod ad Etruriam attinebat, acta res esset, ni Faliscos quoque, qui per multos annos in amicitia fuerant, allatum foret, arma Etruscis iunxisse. Huius propinquitas populi

acuit curam Patribus, ut fetiales mittendos ad res repetendas censerent. Quibus non redditis, ex auctoritate Patrum iussu populi bellum Faliscis indictum est: iussique consules sortiri, uter ex Samnio in Etruriam cum exercitu transiret. Iam Carvilius Volanam, et Palumbinum, et Herculaneum ex Samnitibus ceperat: Volanam intra paucos dies, Palumbinum eodem, quo ad muros accessit. Ad Herculaneum bis etiam signis collatis ancipiti proelio, et cum maiore sua, quam hostium, iactura dimicavit. Castris deinde positis, moenibus hostem inclusit. Oppugnatum oppidum captumque. In his tribus urbibus capta aut caesa ad decem millia hominum: ita ut parvo admodum plures caperentur. Sortientibus provincias consulibus, Etruria Carvilio evenit secundum vota militum, qui vim frigoris iam in Samnio non patiebantur. Papirio ad Saepinum maior vis hostium restitit. Saepe in acie, saepe in agmine, saepe circa ipsam urbem adversus eruptiones hostium pugnatum: neque obsidio, neque bellum ex aequo erat. Non enim muris magis se Samnites, quam armis ac viris moenia, tutabantur. Tandem pugnando in obsidionem iustam coegit hostes: obsidendoque vi atque operibus urbem expugnavit. Itaque ab ira plus caedis editum, capta urbe: septem millia quadringenti caesi: capta minus tria millia hominum: praeda, quae plurima fuit, congestis Samnitium rebus in urbes paucas, militi concessa est.

XLVI. Nives iam omnia oppleverant, nec durari extra tecta poterat; itaque consul exercitum de Samnio deduxit. Venienti Romam triumphus omnium consensu est delatus. Triumphavit in magistratu, insigni, ut illorum temporum habitus erat, triumpho. Pedites equitesque insignes donis transiere, ac transvecti sunt: multae civicae coronae, vallaresque, ac murales conspectae. Inspectata spolia Samnitium: et decore ac pulchritudine paternis spoliis, quae nota

frequenti publicorum ornatu locorum erant, comparabantur. Nobiles aliquot captivi, clari suis patrumque factis, ducti. Aeris gravis transvecta vicies centena et ad triginta tria millia. Id aes redactum ex captivis dicebatur. Argenti, quod captum ex urbibus erat, pondo mille trecenta triginta. Omne aes argentumque in aerarium conditum. Militibus nihil datum ex praeda est: auctaque ea invidia est ad plebem, quod tributum etiam in stipendium militum collatum est: quum, si spreta gloria fuisset captivae pecuniae in aerarium illatae, et militi tum dari ex praeda, et stipendium militare praestari potuisset. Aedem Quirini, quam in ipsa dimicatione votam apud neminem veterem auctorem invenio, (neque, hercule, tam exiguo tempore perficere potuisset) ab dictatore patre votam, filius consul dedicavit, exornavitque hostium spoliis: quorum tanta multitudo fuit, ut non templum tantum forumque his ornaretur, sed sociis etiam colonisque finitimis, ad templorum locorumque publicorum ornatum, dividerentur. A triumpho exercitum in agrum Vescinum, quia regio ea infesta ab Samnitibus erat, hibernatum duxit. Inter haec Carvilius consul, in Etruria Troilium primum oppugnare adortus, quadringentos septuaginta ditissimos, pecunia grandi pactos, ut abire inde liceret, dimisit: ceteram multitudinem oppidumque ipsum vi cepit. Inde quinque castella, locis sita munitis, expugnavit. Caesa ibi hostium duo millia quadringenti; minus duo millia capti. Et Faliscis pacem petentibus annuas indutias dedit, pactus centum millia gravis aeris, et stipendium eius anni militibus. His rebus actis ad triumphum decessit, ut minus clarum de Samnitibus, quam collegae triumphus fuerat, ita cumulo Etrusci belli aequatum. Aeris gravis tulit in aerarium trecenta octoginta millia: de reliquo aere aedem Fortis Fortunae de manubiis faciendam

locavit, prope aedem eius deae ab rege Ser. Tullio dedicatam: et militibus ex praeda centenos binos asses, et alterum tantum centurionibus atque equitibus, malignitate collegae gratius accipientibus munus, divisit. Favor consulis tutatus ad populum est L. Postumium legatum eius: qui, dicta die a M. Cantio tribuno plebis, fugerat in legationem (ut fama ferebat) populi iudicium: iactarique magis, quam peragi, accusatio eius poterat.

XLVII. Exacto iam anno, novi tribuni plebis magistratum inierant: iisque ipsis, quia vitio creati erant, quinque post dies alii suffecti. Lustrum conditum eo anno est a P. Cornelio Arvina, C. Marcio Rutilo censoribus: censa capitum millia ducenta sexaginta duo trecenta viginti duo. Censores vicesimi sexti a primis censoribus; lustrum undevicesimum fuit. Eodem anno coronati primum, ob res bello bene gestas, ludos Romanos spectaverunt: palmaeque tum primum, translato e Graecia more, victoribus datae. Eodem anno ab aedilibus curulibus, qui eos ludos fecerunt, damnatis aliquot pecuariis, via a Martis silice ad Bovillas perstrata est. Comitia consularia L. Papirius habuit. Creavit consules Q. Fabium Maximi filium Gurgitem et D. Iunium Brutum Scaevam: ipse Papirius praetor factus. Multis rebus laetus annus vix ad solatium unius mali, pestilentiae urentis simul urbem atque agros suffecit; portentoque iam similis clades erat. Et libri aditi, quinam finis, aut quod remedium eius mali ab diis daretur. Inventum in libris, Aesculapium ab Epidauro Romam arcessendum. Neque eo anno, quia bello occupati consules erant, quicquam de ea re actum: praeterquam quod unum diem Aesculapio supplicatio habita est.

EPITOME LIBRI XI.

Quum Fabius Gurges consul male adversus Samnites pugnasset, et senatus de removendo eo ab exercitu ageret, Fabius Maximus pater, deprecatus hanc filii ignominiam, eo maxime senatum movit, quod iturum se filio legatum pollicitus est, idque praestitit. Eius consiliis et opera filius consul adiutus, caesis Samnitibus, triumphavit. C. Pontium, imperatorem Samnitium, ductum in triumpho securi percussit. Quum civitas pestilentia laboraret, missi legati, ut Aesculapii signum Romam ab Epidauro transferrent, anguem, qui se in navem eorum contulerat, in quo ipsum numen esse constabat, deportavere: eoque in insulam Tiberis egresso, eodem loco aedes Aesculapio consecrata est. L. Postumius consularis, quoniam, quum exercitui praeesset, opera militum in agro suo usus erat, damnatus est. Cum Samnitibus pacem petentibus foedus quarto renovatum est. Curius Dentatus consul, Samnitibus caesis, et Sabinis, qui rebellaverant, victis, et in deditionem acceptis, bis in eodem magistratu triumphavit. Coloniae deductae sunt, Castrum, Sena, Hadria. Triumviri capitales tunc primum creati sunt. Censu acto, lustrum conditum est. Censa sunt civium capita ducenta septuaginta duo millia. Plebs propter aes alienum, post graves et longas seditiones, ad ultimum secessit in Ianiculum: unde a Q. Hortensio dictatore deducta est; isque in ipso magistratu decessit. Res praeterea contra Volsinienses gestas continet: item adversus Lucanos, contra quos auxilium Thurinis ferre placuerat.

EPITOME LIBRI XII.

Quum legati Romanorum a Gallis Senonibus interfecti essent, bello ob id Gallis indicto, L. Caecilius praetor cum legionibus ab iis caesus est. Quum a Tarentinis classis Romana direpta esset, duumviro, qui praeerat classi, occiso, legati, ad eos a senatu, ut de iis iniuriis quererentur, missi, pulsati sunt. Ob id bellum iis indictum est. Samnites defecerunt. Adversus eos, et Lucanos, et Bruttios, et Etruscos aliquot proeliis a compluribus ducibus bene pugnatum est. Pyrrhus Epirotarum rex, ut auxilium ferret Tarentinis, in Italiam venit. Quum in praesidium Rheginorum legio Campana cum praefecto Decio Iubellio missa esset, occisis Rheginis Rhegium occupavit.

EPITOME LIBRI XIII.

Valerius Laevinus consul parum prospere adversus Pyrrhum pugnavit, elephantorum maxime inusitata facie territis militibus. Post id proelium quum corpora Romanorum, qui in acie ceciderant, Pyrrhus inspiceret, omnia versa in hostem invenit, populabundusque ad urbem Romam processit. C. Fabricius, missus ad eum a senatu, ut de redimendis captivis ageret, frustra, ut patriam desereret, a rege tentatus est. Captivi sine pretio remissi sunt. Cineas, legatus a Pyrrho ad senatum missus, petiit, ut componendae pacis causa rex in urbem reciperetur. De qua re quum ad frequentiorem senatum referri placuisset, Ap. Claudius, qui propter valetudinem oculorum iam diu consiliis publicis se abstinuerat, venit in curiam, et sententia sua tenuit, ut id Pyrrho negaretur. Cn. Domitius censor primus ex plebe lustrum condidit. Censa sunt civium capita ducenta septuaginta octo

millia, ducenta viginti duo. Iterum adversus Pyrrhum dubio eventu pugnatum est. Cum Carthaginiensibus quartum foedus renovatum est. Quum C. Fabricio consuli is, qui ad eum a Pyrrho transfugerat, polliceretur, se regi venenum daturum, cum indicio ad regem remissus est. Res praeterea contra Etruscos, Lucanos, Bruttios, et Samnites prospere gestas continet.

EPITOME LIBRI XIV.

Pyrrhus in Siciliam traiecit. Quum inter alia prodigia fulmine deiectum esset in Capitolio Iovis signum, caput eius per haruspices inventum est. Curius Dentatus, quum delectum haberet, eius, qui citatus non responderat, bona primus vendidit. Pyrrhum iterum ex Sicilia in Italiam reversum vicit, et Italia expulit. Fabricius censor P. Cornelium Rufinum consularem senatu movit, quod is decem pondo argenti facti haberet. Lustro a censoribus condito, censa sunt capita civium ducenta septuaginta unum millia, ducenta viginti quattuor. Cum Ptolemaeo Aegypti rege societas iuncta est. Sextilia virgo Vestalis, damnata incesti, viva defossa est. Coloniae deductae sunt Posidonia et Cosa. Carthaginiensium classis auxilio Tarentinis venit: quo facto ab iis foedus violatum est. Res praeterea contra Lucanos, Samnites, et Bruttios feliciter gestas, et Pyrrhi regis mortem continet.

EPITOME LIBRI XV.

Victis Tarentinis pax et libertas data est. Legio Campana, quae Rhegium occupaverat, obsessa, deditione facta, securi percussa est. Quum legatos Apolloniatium ad senatum missos quidam iuvenes pulsassent, dediti sunt Apolloniatibus. Picentibus victis

pax data est. Coloniae deductae, Ariminum in Piceno, Beneventum in Samnio. Tunc primum populus Romanus argento uti coepit. Umbri et Sallentini victi in deditionem accepti sunt. Quaestorum numerus ampliatus est, ut essent octo.

EPITOME LIBRI XVI.

Origo Carthaginiensium et primordia urbis eorum referuntur; contra quos et Hieronem regem Syracusanorum auxilium Mamertinis ferendum censuit senatus, quum de ea re inter suadentes, ut id fieret, dissuadentesque contentio fuisset. Transgressis tum primum mare equitibus Romanis, adversus Hieronem saepius bene pugnatum. Petenti pax data est. Lustrum a censoribus conditum est. Censa sunt civium capita ducenta octoginta duo millia, ducenta triginta quattuor. D. Iunius Brutus munus gladiatorium in honorem defuncti patris edidit primus. Colonia Aesernia deducta est. Res praeterea contra Poenos et Vulsinios prospere gestas continet.

EPITOME LIBRI XVII.

Cn. Cornelius consul, a classe Punica circumventus, et per fraudem velut in colloquium evocatus, captus est. C. Duilius consul adversus classem Poenorum prospere pugnavit, primusque omnium Romanorum ducum navalis victoriae duxit triumphum. Ob quam causam ei perpetuus honos habitus est, ut revertenti a coena, tibicine canente, funale praeferretur. L. Cornelius consul in Sardinia et Corsica contra Sardos, et Corsos, et Hannonem Poenorum ducem feliciter pugnavit. Atilius Calatinus consul, quum in locum iniquum, a Poenis circumsessum, temere duxisset

exercitum, M. Calpurnii tribuni militum virtute et opera evasit: qui, cum trecentis militibus eruptione facta, hostes in se converterat. Hannibal dux Poenorum, victa classe, cui praefuerat, a militibus suis in crucem sublatus est. Atilius Regulus consul, victis navali proelio Poenis, in Africam traiecit.

EPITOME LIBRI XVIII.

Atilius Regulus in Africa serpentem portentosae magnitudinis cum magna militum clade occidit, et, quum aliquot proeliis bene adversus Carthaginienses pugnasset, successorque ei a senatu prospere bellum gerenti non mitteretur, id ipsum per literas ad senatum missas questus est: in quibus inter causas petendi successoris erat, quod agellus eius a mercenariis desertus esset. Quaerente deinde fortuna, ut magnum utriusque casus exemplum in Regulo proderetur, arcessito a Carthaginiensibus Xanthippo Lacedaemoniorum duce, victus proelio et captus est. Res deinde a ducibus Romanis omnibus terra marique prospere gestas deformaverunt naufragia classium. Ti. Coruncanius primus ex plebe pontifex maximus creatus est. P. Sempronius Sophus, M'. Valerius Maximus censores, quum senatum legerent, tredecim senatu moverunt: lustrum condiderunt, quo censa sunt civium capita ducenta nonaginta septem millia, septingenta nonaginta septem. Regulus missus a Carthaginiensibus ad senatum, ut de pace, et, si eam non posset impetrare, de captivis commutandis ageret, et iureiurando astrictus, rediturum se Carthaginem, si commutari captivos non placuisset; utrumque negandi auctor senatui fuit: et, quum fide custodita reversus esset, supplicio a Carthaginiensibus de eo sumpto, periit.

EPITOME LIBRI XIX.

Caecilius Metellus, rebus adversus Poenos prospere gestis, speciosum egit triumphum, tredecim ducibus hostium et centum viginti elephantis in eo ductis. Claudius Pulcher consul, contra auspicia profectus, iussis mergi pullis, qui cibari nolebant, infeliciter adversus Carthaginienses classe pugnavit; et, revocatus a senatu, iussusque dictatorem dicere, Claudium Gliciam dixit, sortis ultimae hominem: qui, coactus abdicare se magistratu, postea ludos praetextatus spectavit. Atilius Calatinus primus dictator extra Italiam exercitum duxit. Cum Poenis captivorum commutatio facta est. Coloniae deductae sunt Fregenae, in agro Sallentino Brundisium. Lustrum a censoribus conditum est. Censa sunt civium capita ducenta quinquaginta unum millia, ducenta viginti duo. Claudia, soror P. Claudii, qui, contemptis auspiciis, male pugnaverat, a ludis revertens, quum turba premeretur, dixit: Utinam frater meus viveret, iterumque classem duceret! *Ob eam causam multa ei dicta est. Duo praetores tum primum creati sunt. Caecilius Metellus pontifex maximus A. Postumium consulem, quoniam idem et flamen Martialis erat, quum is ad bellum gerendum proficisci vellet, in urbe tenuit, nec passus est a sacris recedere. Rebus adversus Poenos a pluribus ducibus prospere gestis, summam victoriae C. Lutatius consul, victa ad Aegates insulas classe Poenorum, imposuit. Petentibus Carthaginiensibus pax data est. Quum templum Vestae arderet, Caecilius Metellus pontifex maximus ex incendio sacra rapuit. Duae tribus adiectae sunt, Velina et Quirina. Falisci quum rebellassent, sexto die perdomiti, in deditionem venerunt.*

EPITOME LIBRI XX.

Spoletium colonia deducta est. Adversus Ligures tunc primum exercitus promotus est. Sardi et Corsi, quum rebellassent, subacti sunt. Tuccia virgo Vestalis incesti damnata est. Bellum Illyriis, propter unum ex legatis, qui ad eos missi erant, occisum, indictum est: subactique in deditionem venerunt. Praetorum numerus ampliatus est, ut essent quattuor. Galli Transalpini, qui in Italiam irruperant, caesi sunt. Eo bello populus Romanus sui Latinique nominis trecenta millia armatorum habuisse dicitur. Exercitibus Romanis tum primum trans Padum ductis, Galli Insubres, aliquot proeliis fusi, in deditionem venerunt. M. Claudius Marcellus consul, occiso Insubrium Gallorum duce Virdomaro, opima spolia retulit. Istri subacti sunt. Item Illyrii, quum rebellassent, domiti in deditionem venerunt. Lustrum a censoribus conditum est, quo censa sunt civium capita ducenta septuaginta millia, ducenta tredecim. Libertini in quattuor tribus redacti sunt, quum antea dispersi per omnes fuissent; Esquilinam, Palatinam, Suburanam, Collinam. C. Flaminius censor viam Flaminiam munivit, et circum Flaminium exstruxit. Coloniae deductae in agro de Gallis capto, Placentia et Cremona.

EPITOME LIBRI XXI.

In Italiam belli Punici secundi ortus narratur, et Hannibalis Poenorum ducis contra foedus per Iberum amnem transitus, a quo Saguntum, sociorum populi Romani civitas, obsessa octavo mense capta est. De quibus iniuriis missi legati ad Carthaginienses, qui quererentur. Quum satisfacere nollent, bellum iis in-

dictum est. Hannibal, superato Pyrenaeo saltu, per Gallias, fusis Volscis, qui obsistere conati erant, ad Alpes venit; et laborioso per eas transitu, quum montanos quoque Gallos obvios aliquot proeliis repulisset, descendit in Italiam, et ad Ticinum amnem Romanos equestri proelio fudit: in quo vulneratum P. Cornelium Scipionem protexit filius, qui Africani postea nomen accepit. Iterumque exercitu Romano ad flumen Trebiam fuso, Hannibal Apenninum quoque, per magnam militum vexationem propter vim tempestatum, transiit. Cn. Cornelius Scipio in Hispania contra Poenos prospere pugnavit, duce hostium Magone capto.

T. LIVII PATAVINI

LIBER XXI.

In parte operis mei licet mihi praefari, quod in principio summae totius professi plerique sunt rerum scriptores, bellum maxime omnium memorabile, quae unquam gesta sint, me scripturum; quod, Hannibale duce, Carthaginienses cum populo Romano gessere. Nam neque validiores opibus ullae inter se civitates gentesque contulerunt arma, neque his ipsis tantum unquam virium aut roboris fuit: et haud ignotas belli artes inter se, sed expertas primo Punico conserebant bello: et adeo varia belli fortuna ancepsque Mars fuit, ut propius periculum fuerint, qui vicerunt. Odiis etiam prope maioribus certarunt, quam viribus: Romanis indignantibus, quod victoribus victi ultro inferrent arma; Poenis, quod superbe avareque crederent imperitatum victis esse. Fama etiam est, Hannibalem annorum ferme novem, pueriliter

blandientem patri Hamilcari, ut duceretur in Hispaniam, quum, perfecto Africo bello, exercitum eo traiecturus sacrificaret, altaribus admotum, tactis sacris iureiurando adactum, se, quum primum posset, hostem fore populo Romano. Angebant ingentis spiritus virum Sicilia Sardiniaque amissae: nam et Siciliam nimis celeri desperatione rerum concessam, et Sardiniam inter motum Africae fraude Romanorum, stipendio etiam insuper imposito, interceptam.

II. His anxius curis ita se Africo bello, quod fuit sub recentem Romanam pacem, per quinque annos, ita deinde novem annis in Hispania augendo Punico imperio gessit, ut appareret, maius eum, quam quod gereret, agitare in animo bellum: et, si diutius vixisset, Hamilcare duce Poenos arma Italiae illaturos fuisse, quae Hannibalis ductu intulerunt. Mors Hamilcaris peropportuna et pueritia Hannibalis distulerunt bellum. Medius Hasdrubal inter patrem et filium octo ferme annos imperium obtinuit; flore aetatis, uti ferunt, primo Hamilcari conciliatus: gener inde ob altam indolem provecto annis ascitus, et, quia gener erat, factionis Barcinae opibus, quae apud milites plebemque plus quam modicae erant, haud sane voluntate principum, imperio potitus. Is, plura consilio, quam vi, gerens, hospitiis regulorum magis, conciliandisque per amicitiam principum novis gentibus, quam bello aut armis, rem Carthaginiensem auxit. Ceterum nihilo ei pax tutior fuit. Barbarus eum quidam palam, ob iram interfecti ab eo domini, obtruncavit; comprehensusque ab circumstantibus haud alio, quam si evasisset, vultu, tormentis quoque quum lacceraretur, eo fuit habitu oris, ut, superante laetitia dolores, ridentis etiam speciem praebuerit. Cum hoc Hasdrubale, quia mirae artis in sollicitandis gentibus, imperioque iungendis suo fuerat, foedus renovaverat populus Romanus, ut finis

utriusque imperii esset amnis Iberus, Saguntinisque mediis inter imperia duorum populorum libertas servaretur.

III. In Hasdrubalis locum haud dubia res fuit, quin praerogativam militarem, qua extemplo iuvenis Hannibal in praetorium delatus, imperatorque ingenti omnium clamore atque assensu appellatus erat, favor etiam plebis sequeretur. Hunc vixdum puberem Hasdrubal literis ad se arcessierat: actaque res etiam in senatu fuerat, Barcinis nitentibus, ut assuesceret militiae Hannibal, atque in paternas succederet opes. Hanno, alterius factionis princeps, *Et aequum postulare videtur*, inquit, *Hasdrubal; et ego tamen non censeo, quod petit, tribuendum.* Quum admiratione tam ancipitis sententiae in se omnes convertisset, *Florem aetatis*, inquit, *Hasdrubal, quem ipse patri Hannibalis fruendum praebuit, iusto iure eum a filio repeti censet: nos tamen minime decet, iuventutem nostram pro militari rudimento assuefacere libidini praetorum. An hoc timemus, ne Hamilcaris filius nimis sero imperia immodica et regni paterni speciem videat; et, cuius regis genero hereditarii sint relicti exercitus nostri, eius filio parum mature serviamus? Ego, istum iuvenem domi tenendum, sub legibus, sub magistratibus docendum vivere aequo iure cum ceteris, censeo: ne quandoque parvus hic ignis incendium ingens exsuscitet.*

IV. Pauci, ac ferme optimus quisque, Hannoni assentiebantur: sed, ut plerumque fit, maior pars meliorem vicit. Missus Hannibal in Hispaniam primo statim adventu omnem exercitum in se convertit. Hamilcarem iuvenem redditum sibi veteres milites credere; eundem vigorem in vultu, vimque in oculis, habitum oris, lineamentaque intueri. Dein brevi effecit, ut pater in se minimum momentum ad favorem conciliandum esset. Nunquam ingenium idem ad res

diversissimas, parendum atque imperandum, habilius fuit. Itaque haud facile decerneres, utrum imperatori, an exercitui, carior esset: neque Hasdrubal alium quemquam praeficere malle, ubi quid fortiter ac strenue agendum esset: neque milites alio duce plus confidere, aut audere. Plurimum audaciae ad pericula capessenda, plurimum consilii inter ipsa pericula erat: nullo labore aut corpus fatigari, aut animus vinci poterat. Caloris ac frigoris patientia par; cibi potionisque desiderio naturali, non voluptate, modus finitus: vigiliarum somnique nec die, nec nocte discriminata tempora. Id, quod gerendis rebus superesset, quieti datum: ea neque molli strato, neque silentio arcessita. Multi saepe militari sagulo opertum, humi iacentem inter custodias stationesque militum, conspexerunt. Vestitus nihil inter aequales excellens: arma atque equi conspiciebantur. Equitum peditumque idem longe primus erat. Princeps in proelium ibat: ultimus conserto proelio excedebat. Has tantas viri virtutes ingentia vitia aequabant; inhumana crudelitas, perfidia plus quam Punica, nihil veri, nihil sancti, nullus deum metus, nullum iusiurandum, nulla religio. Cum hac indole virtutum atque vitiorum triennio sub Hasdrubale imperatore meruit, nulla re, quae agenda videndaque magno futuro duci esset, praetermissa.

V. Ceterum ex quo die dux est declaratus, velut Italia ei provincia decreta, bellumque Romanum mandatum esset, nihil prolatandum ratus, ne se quoque, ut patrem Hamilcarem, deinde Hasdrubalem, cunctantem casus aliquis opprimeret, Saguntinis inferre bellum statuit. Quibus oppugnandis quia haud dubie Romana arma movebantur, in Olcadum fines prius (ultra Iberum ea gens in parte magis, quam in ditione, Carthaginiensium erat) induxit exercitum, ut non petisse Saguntinos, sed rerum serie, finitimis

domitis gentibus, iungendoque, tractus ad id bellum videri posset. Carteiam, urbem opulentam, caput gentis eius, expugnat diripitque. Quo metu perculsae minores civitates, stipendio imposito, imperium accepere. Victor exercitus, opulentusque praeda, Carthaginem novam in hiberna est deductus. Ibi large partiendo praedam, stipendio praeterito cum fide exsolvendo, cunctis civium sociorumque animis in se firmatis, vere primo in Vaccaeos promotum bellum. Hermandica et Arbocala urbes vi captae. Arbocala et virtute et multitudine oppidanorum diu defensa. Ab Hermandica profugi, exsulibus Olcadum, priore aestate domitae gentis, quum se iunxissent, concitant Carpetanos: adortique Hannibalem, regressum ex Vaccaeis, haud procul Tago flumine agmen grave praeda turbavere. Hannibal proelio abstinuit; castrisque super ripam positis, quum prima quies silentiumque ab hostibus fuit, amnem vado traiecit: valloque ita producto, ut locum ad transgrediendum hostes haberent, invadere eos transeuntes statuit. Equitibus praecepit, ut, quum ingressos aquam viderent, adorirentur. Peditum agmen in ripa, elephantos ante quadraginta disposuit. Carpetanorum cum appendicibus Olcadum Vaccaeorumque centum millia fuere; invicta acies, si aequo dimicaretur campo. Itaque et ingenio feroces, et multitudine freti, et, quod metu cessisse credebant hostem, id morari victoriam rati, quod interesset amnis, clamore sublato, passim sine ullius imperio, qua cuique proximum est, in amnem ruunt. Et ex parte altera ripae vis ingens equitum in flumen immissa, medioque alveo haudquaquam pari certamine concursum; quippe ubi pedes instabilis, ac vix vado fidens, vel ab inermi equite, equo temere acto, perverti posset: eques, corpore armisque liber, equo vel per medios gurgites stabili, cominus eminusque rem gere-

ret. Pars magna flumine absumpta: quidam, vorticoso amni delati in hostes, ab elephantis obtriti sunt: postremi, quibus regressus in suam ripam tutior fuit, ex varia trepidatione quum in unum colligerentur, priusquam ex tanto pavore reciperent animos, Hannibal, agmine quadrato amnem ingressus, fugam ex ripa fecit: vastatisque agris, intra paucos dies Carpetanos quoque in deditionem accepit. Et iam omnia trans Iberum, praeter Saguntinos, Carthaginiensium erant.

VI. Cum Saguntinis bellum nondum erat: ceterum iam belli causa certamina cum finitimis serebantur, maxime Turdetanis. Quibus quum adesset idem, qui litis erat sator, nec certamen iuris, sed vim quaeri appareret; legati a Saguntinis Romam missi, auxilium ad bellum iam haud dubie imminens orantes. Consules tunc Romae erant P. Cornelius Scipio et Ti. Sempronius Longus. Qui quum, legatis in senatum introductis, de republica retulissent, placuissetque mitti legatos in Hispaniam, ad res sociorum inspiciendas; quibus si videretur digna causa, et Hannibali denuntiarent, ut ab Saguntinis, sociis populi Romani, abstineret, et Carthaginem in Africam traiicerent, ac sociorum populi Romani querimonias deferrent: hac legatione decreta, necdum missa, omnium spe celerius Saguntum oppugnari allatum est. Tunc relata ex integro res ad senatum. Alii, provincias consulibus Hispaniam atque Africam decernentes, terra marique rem gerendam censebant: alii totum in Hispaniam Hannibalemque intendebant bellum. Erant, qui non temere movendam rem tantam, exspectandosque ex Hispania legatos censerent. Haec sententia, quae tutissima videbatur, vicit: legatique eo maturius missi, P. Valerius Flaccus et Q. Baebius Tamphilus, Saguntum ad Hannibalem, atque inde Carthaginem, si non absisteretur

bello, ad ducem ipsum in poenam foederis rupti deposcendum.

VII. Dum ea Romani parant consultantque, iam Saguntum summa vi oppugnabatur. Civitas ea longe opulentissima ultra Iberum fuit, sita passus mille ferme a mari. Oriundi a Zacyntho insula dicuntur, mixtique etiam ab Ardea Rutulorum quidam generis. Ceterum in tantas brevi creverant opes, seu maritimis, seu terrestribus fructibus, seu multitudinis incremento, seu sanctitate disciplinae, qua fidem socialem usque ad perniciem suam coluerunt. Hannibal, infesto exercitu ingressus fines, pervastatis passim agris, urbem tripartito aggreditur. Angulus muri erat in planiorem patentioremque, quam cetera circa, vallem vergens. Adversus eum vineas agere instituit, per quas aries moenibus admoveri posset. Sed ut locus procul muro satis aequus agendis vineis fuit; ita haudquaquam prospere, postquam ad effectum operis ventum est, coeptis succedebat. Et turris ingens imminebat: et murus, ut in suspecto loco, supra ceterae modum altitudinis emunitus erat: et iuventus delecta, ubi plurimum periculi ac laboris ostendebatur, ibi vi maiore obsistebant. Ac primo missilibus summovere hostem, nec quicquam satis tutum munientibus pati. Deinde iam non pro moenibus modo atque turri tela micare, sed ad erumpendum etiam in stationes operaque hostium animus erat: quibus tumultuariis certaminibus haud ferme plures Saguntini cadebant, quam Poeni. Ut vero Hannibal ipse, dum murum incautius subit, adversum femur tragula graviter ictus cecidit; tanta circa fuga ac trepidatio fuit, ut non multum abesset, quin opera ac vineae desererentur.

VIII. Obsidio deinde per paucos dies magis, quam oppugnatio, fuit, dum vulnus ducis curaretur: per quod tempus ut quies certaminum erat, ita ab appa-

ratu operum ac munitionum nihil cessatum. Itaque acrius de integro obortum est bellum, pluribusque partibus, vix accipientibus quibusdam opera locis, vineae coeptae agi, admoverique aries. Abundabat multitudine hominum Poenus; ad centum enim quinquaginta millia habuisse in armis satis creditur. Oppidani ad omnia tuenda atque obeunda multifariam distineri coepti sunt: et non sufficiebant. Iam enim feriebantur arietibus muri, quassataeque multae partes erant. Una continentibus ruinis nudaverat urbem: tres deinceps turres, quantumque inter eas muri erat, cum fragore ingenti prociderant: captumque oppidum ea ruina crediderant Poeni; qua, velut si pariter utrosque murus texisset, ita utrimque in pugnam procursum est. Nihil tumultuariae pugnae simile erat, quales in oppugnationibus urbium per occasionem partis alterius conseri solent: sed iustae acies, velut patenti campo, inter ruinas muri tectaque urbis modico distantia intervallo constiterant. Hinc spes, hinc desperatio animos irritat: Poeno cepisse iam se urbem, si paullulum annitatur, credente; Saguntinis pro nudata moenibus patria corpora opponentibus, nec ullo pedem referente, ne in relictum a se locum hostem immitteret. Itaque quo acrius et conferti magis utrimque pugnabant, eo plures vulnerabantur, nullo inter arma corporaque vano intercidente telo. Falarica erat Saguntinis, missile telum hastili abiegno, et cetera tereti, praeterquam ad extremum, unde ferrum exstabat. Id, sicut in pilo, quadratum stuppa circumligabant, linebantque pice. Ferrum autem tres longum habebat pedes, ut cum armis transfigere corpus posset. Sed id maxime, etiamsi haesisset in scuto, nec penetrasset in corpus, pavorem faciebat; quod, quum medium accensum mitteretur, conceptumque ipso motu multo maiorem ignem ferret, arma omitti co-

gebat, nudumque militem ad insequentes ictus praebebat.

IX. Quum diu anceps fuisset certamen, et Saguntinis, quia praeter spem resisterent, crevissent animi; Poenus, quia non vicisset, pro victo esset: clamorem repente oppidani tollunt, hostemque in ruinas muri expellunt; inde impeditum trepidantemque exturbant; postremo fusum fugatumque in castra redigunt. Interim ab Roma legatos venisse nuntiatum est: quibus obviam ad mare missi ab Hannibale, qui dicerent, nec tuto eos adituros inter tot tam efferatarum gentium arma: nec Hannibali, in tanto discrimine rerum, operae esse legationes audire. Apparebat, non admissos protinus Carthaginem ituros. Literas igitur nuntiosque ad principes factionis Barcinae praemittit, ut praepararent suorum animos, ne quid pars altera gratificari pro Romanis posset.

X. Itaque, praeterquam quod admissi auditique sunt, ea quoque vana atque irrita legatio fuit. Hanno unus adverso senatu causam foederis, magno silentio propter auctoritatem suam, non assensu audientium, egit. *Per deos, foederum arbitros ac testes, monuisse, praedixisse se, ne Hamilcaris progeniem ad exercitum mitterent. Non Manes, non stirpem eius conquiescere viri: nec unquam, donec sanguinis nominisque Barcini quisquam supersit, quietura Romana foedera. Iuvenem flagrantem cupidine regni, viamque unam ad id cernentem, si ex bellis bella serendo succinctus armis legionibusque vivat, velut materiam igni praebentes, ad exercitus misistis. Aluistis ergo hoc incendium, quo nunc ardetis. Saguntum vestri circumsident exercitus, unde arcentur foedere: mox Carthaginem circumsidebunt Romanae legiones, ducibus iisdem diis, per quos priore bello rupta foedera sunt ulti. Utrum hostem, an vos, an fortunam utriusque populi ignoratis? Legatos, ab sociis*

et pro sociis venientes, bonus imperator vester in castra non admisit, ius gentium sustulit. Hi tamen, unde ne hostium quidem legati arcentur, pulsi ad vos veniunt, res ex foedere repetunt. Publica fraus absit; auctorem culpae et reum criminis deposcunt. Quo lenius agunt, segnius incipiunt; eo, quum coeperint, vereor, ne perseverantius saeviant. Aegates insulas Erycemque ante oculos proponite; quae terra marique per quattuor et viginti annos passi sitis. Nec puer hic dux erat, sed pater ipse Hamilcar, Mars alter, ut isti volunt. Sed tunc Tarento, id est Italia, non abstinueramus ex foedere: sicut nunc Sagunto non abstinemus. Vicerunt ergo dii hominesque; et id, de quo verbis ambigebatur, uter populus foedus rupisset, eventus belli, velut aequus iudex, unde ius stabat, ei victoriam dedit. Carthagini nunc Hannibal vineas turresque admovet: Carthaginis moenia quatit ariete. Sagunti ruinae (falsus utinam vates sim) nostris capitibus incident, susceptumque cum Saguntinis bellum habendum cum Romanis est. Dedemus ergo Hannibalem? dicet aliquis. Scio, meam levem esse in eo auctoritatem propter paternas inimicitias. Sed et Hamilcarem eo perisse laetatus sum, quod, si ille viveret, bellum iam cum Romanis haberemus; et hunc iuvenem, tanquam furiam facemque huius belli, odi ac detestor. Nec dedendum solum id piaculum rupti foederis: sed, si nemo deposcat, devehendum in ultimas maris terrarumque oras, ablegandumque eo, unde nec ad nos nomen famaque eius accedere, neque sollicitare quietae civitatis statum possit. Ego ita censeo, legatos extemplo Romam mittendos, qui senatui satisfaciant: alios, qui Hannibali nuntient, ut exercitum ab Sagunto abducat, ipsumque Hannibalem ex foedere Romanis dedant: tertiam legationem ad res Saguntinis reddendas decerno.

XI. Quum Hanno perorasset, nemini omnium cer-

tare oratione cum eo necesse fuit: adeo prope omnis senatus Hannibalis erat; infestiusque locutum arguebant Hannonem, quam Flaccum Valerium, legatum Romanum. Responsum inde legatis Romanis est, *Bellum ortum ab Saguntinis, non ab Hannibale esse. Populum Romanum iniuste facere, si Saguntinos vetustissimae Carthaginiensium societati praeponat.* Dum Romani tempus terunt legationibus mittendis, Hannibal, quia fessum militem proeliis operibusque habebat, paucorum iis dierum quietem dedit, stationibus ad custodiam vinearum aliorumque operum dispositis. Interim animos eorum nunc ira in hostes stimulando, nunc spe praemiorum accendit. Ut vero pro concione praedam captae urbis edixit militum fore, adeo accensi omnes sunt, ut, si extemplo signum datum esset, nulla vi resisti videretur posse. Saguntini ut a proeliis quietem habuerant, nec lacessentes, nec lacessiti per aliquot dies; ita non nocte, non die unquam cessaverant ab opere, ut novum murum ab ea parte, qua patefactum oppidum ruinis erat, reficerent. Inde oppugnatio eos aliquanto atrocior, quam ante, adorta est: nec, qua primum aut potissimum parte ferrent opem, quum omnia variis clamoribus streperent, satis scire poterant. Ipse Hannibal, qua turris mobilis, omnia munimenta urbis superans altitudine, agebatur, hortator aderat. Quae quum admota, catapultis ballistisque per omnia tabulata dispositis, muros defensoribus nudasset; tum Hannibal, occasionem ratus, quingentos ferme Afros cum dolabris ad subruendum ab imo murum mittit: nec erat difficile opus, quod caementa non calce durata erant, sed interlita luto, structurae antiquae genere. Itaque latius, quam caederetur, ruebat: perque patentia ruinis agmina armatorum in urbem vadebant. Locum quoque editum capiunt: collatisque eo catapultis ballistisque, ut castellum

in ipsa urbe velut arcem imminentem haberent, muro circumdant: et Saguntini murum interiorem ab nondum capta urbis parte ducunt. Utrimque summa vi et muniunt, et pugnant: sed, interiora tuendo, minorem in dies urbem Saguntini faciunt. Simul crescit inopia omnium longa obsidione, et minuitur exspectatio externae opis; quum tam procul Romani, unica spes, circa omnia hostium essent. Paullisper tamen affectos animos recreavit repentina profectio Hannibalis in Oretanos Carpetanosque: qui duo populi, delectus acerbitate consternati, retentis conquisitoribus, metum defectionis quum praebuissent, oppressi celeritate Hannibalis, omiserunt mota arma.

XII. Nec Sagunti oppugnatio segnior erat, Maharbale, Himilconis filio, (eum praefecerat Hannibal) ita impigre rem agente, ut ducem abesse nec cives, nec hostes sentirent. Is et proelia aliquot secunda fecit, et tribus arietibus aliquantum muri discussit; strataque omnia recentibus ruinis advenienti Hannibali ostendit. Itaque ad ipsam arcem extemplo ductus exercitus, atroxque proelium cum multorum utrimque caede initum, et pars arcis capta est. Tentata deinde per duos est exigua pacis spes, Alconem Saguntinum, et Alorcum Hispanum. Alcon, insciis Saguntinis, precibus aliquid moturum ratus, quum ad Hannibalem noctu transisset, postquam nihil lacrimae movebant, conditionesque tristes, ut ab irato victore, ferebantur, transfuga ex oratore factus, apud hostem mansit; moriturum affirmans, qui sub conditionibus his de pace ageret. Postulabatur autem, redderent res Turdetanis; traditoque omni auro atque argento, egressi urbe cum singulis vestimentis ibi habitarent, ubi Poenus iussisset. Has pacis leges abnuente Alcone accepturos Saguntinos, Alorcus, vinci animos, ubi alia vincantur, affirmans, se pacis eius interpretem fore pollicetur. Erat au-

tem tum miles Hannibalis; ceterum publice Saguntinis amicus atque hospes. Tradito palam telo custodibus hostium, transgressus munimenta, ad praetorem Saguntinum (et ipse ita iubebat) est deductus. Quo quum extemplo concursus omnis generis hominum esset factus, summota cetera multitudine, senatus Alorco datus est: cuius talis oratio fuit.

XIII. *Si civis vester Alcon, sicut ad pacem petendam ad Hannibalem venit, ita pacis conditiones ab Hannibale ad vos retulisset, supervacaneum hoc mihi fuisset iter, quo nec orator Hannibalis, nec transfuga ad vos venissem. Quum ille, aut vestra, aut sua culpa, manserit apud hostem, (si metum simulavit, sua; vestra, si periculum est apud vos vera referentibus) ego, ne ignoraretis, esse aliquas et salutis et pacis vobis conditiones, pro vetusto hospitio, quod mihi vobiscum est, ad vos veni. Vestra autem causa me, nec ullius alterius, loqui, quae loquor apud vos, vel ea fides sit, quod, neque dum vestris viribus restitistis, neque dum auxilia ab Romanis sperastis, pacis unquam apud vos mentionem feci. Postquam nec ab Romanis vobis ulla spes est, nec vestra iam aut arma vos, aut moenia satis defendunt, pacem affero ad vos magis necessariam, quam aequam: cuius ita aliqua spes est, si eam quemadmodum ut victor fert Hannibal, sic vos ut victi audiatis: si non id, quod amittitur, in damno, (quum omnia victoris sint) sed, quicquid relinquitur, pro munere habituri estis. Urbem vobis, quam ex magna iam parte dirutam, captam fere totam habet, adimit, agros relinquit, locum assignaturus, in quo novum oppidum aedificetis: aurum argentumque omne, publicum privatumque, ad se iubet deferri: coniugum vestraque corpora ac liberorum vestrorum servat inviolata, si inermes cum binis vestimentis velitis ab Sagunto exire. Haec victor hostis imperat. Haec, quanquam sint gravia atque acerba,*

fortuna vestra vobis suadet. Equidem haud despero, quum omnium potestas ei facta sit, aliquid ex his rebus remissurum. Sed vel haec patienda censeo potius, quam trucidari corpora vestra, rapi trahique ante ora vestra coniuges ac liberos belli iure sinatis.

XIV. Ad haec audienda quum, circumfusa paullatim multitudine, permixtum senatui esset populi concilium; repente primores, secessione facta, priusquam responsum daretur, argentum aurumque omne, ex publico privatoque in forum collatum, in ignem ad id raptim factum coniicientes, eodem plerique semet ipsi praecipitaverunt. Quum ex eo pavor ac trepidatio totam urbem pervasisset, alius insuper tumultus ex arce auditur. Turris diu quassata prociderat: perque ruinam eius cohors Poenorum impetu facto quum signum imperatori dedisset, nudatam stationibus custodiisque solitis hostium esse urbem; non cunctandum in tali occasione ratus Hannibal, totis viribus aggressus urbem, momento cepit, signo dato, ut omnes puberes interficerentur. Quod imperium crudele, ceterum prope necessarium cognitum ipso eventu est. Cui enim parci potuit ex iis, qui aut inclusi cum coniugibus ac liberis domos super se ipsos concremaverunt, aut armati nullum ante finem pugnae, quam morientes, fecerunt?

XV. Captum oppidum est cum ingenti praeda. Quanquam pleraque ab dominis de industria corrupta erant, et in caedibus vix ullum discrimen aetatis ira fecerat, et captivi militum praeda fuerant; tamen et ex pretio rerum venditarum aliquantum pecuniae redactum esse constat, et multam pretiosam supellectilem vestemque missam Carthaginem. Octavo mense, quam coeptum oppugnari, captum Saguntum, quidam scripsere: inde Carthaginem novam in hiberna Hannibalem concessisse: quinto deinde mense, quam ab Carthagine profectus sit, in Italiam

pervenisse. Quae si ita sunt, fieri non potuit, ut P. Cornelius, Ti. Sempronius consules fuerint, ad quos et principio oppugnationis legati Saguntini missi sint, et qui in suo magistratu cum Hannibale, alter ad Ticinum amnem, ambo aliquanto post ad Trebiam, pugnaverint. Aut omnia breviora aliquanto fuere, aut Saguntum principio anni, quo P. Cornelius, Ti. Sempronius consules fuerunt, non coeptum oppugnari est, sed captum. Nam excessisse pugna ad Trebiam in annum Cn. Servilii et C. Flaminii non potest: quia Flaminius Arimini consulatum iniit, creatus ab Ti. Sempronio consule; qui, post pugnam ad Trebiam ad creandos consules Romam quum venisset, comitiis perfectis ad exercitum in hiberna rediit.

XVI. Sub idem fere tempus et legati, qui redierant a Carthagine, Romam retulerunt, omnia hostilia esse, et Sagunti excidium nuntiatum est: tantusque simul maeror Patres, misericordiaque sociorum peremptorum indigne, et pudor non lati auxilii, et ira in Carthaginienses, metusque de summa rerum cepit, velut si iam ad portas hostis esset; ut, tot uno tempore motibus animi turbati, trepidarent magis, quam consulerent. Nam neque hostem acriorem bellicosioremque secum congressum; nec rem Romanam tam desidem unquam fuisse atque imbellem. Sardos, Corsosque, et Istros, atque Illyrios, lacessisse magis, quam exercuisse, Romana arma: et cum Gallis tumultuatum verius, quam belligeratum. Poenum, hostem veteranum, trium et viginti annorum militia durissima inter Hispanas gentes semper victorem, primum Hamilcare, deinde Hasdrubale, nunc Hannibale duce acerrimo assuetum, recentem ab excidio opulentissimae urbis, Iberum transire: trahere secum tot excitos Hispanorum populos: conciturum avidas semper armorum Gallicas gentes. Cum orbe

terrarum bellum gerendum in Italia ac pro moenibus Romanis esse.

XVII. Nominatae iam antea consulibus provinciae erant; tum sortiri iussi. Cornelio Hispania, Sempronio Africa cum Sicilia evenit. Sex in eum annum decretae legiones, et sociûm quantum ipsis videretur, et classis quanta parari posset. Quattuor et viginti peditum Romanorum millia sunt scripta, et mille octingenti equites: sociorum quadraginta millia peditum, quattuor millia et quadringenti equites: naves ducentae viginti quinqueremes, celoces viginti deductae. Latum inde ad populum, *vellent, iuberent, populo Carthaginiensi bellum indici.* Eiusque belli causa supplicatio per urbem habita, atque adorati dii, ut bene ac feliciter eveniret, quod bellum populus Romanus iussisset. Inter consules ita copiae divisae. Sempronio datae legiones duae, (ea quaterna millia erant peditum, et treceni equites) et sociorum sexdecim millia peditum, equites mille octingenti: naves longae centum sexaginta, celoces duodecim. Cum his terrestribus maritimisque copiis Ti. Sempronius missus in Siciliam; ita in Africam transmissurus, si ad arcendum Italia Poenum consul alter satis esset. Cornelio minus copiarum datum, quia L. Manlius praetor et ipse cum haud invalido praesidio in Galliam mittebatur. Navium maxime Cornelio numerus deminutus. Sexaginta quinqueremes datae (neque enim mari venturum, aut ea parte belli dimicaturum hostem credebant) et duae Romanae legiones cum suo iusto equitatu, et quattuordecim millibus sociorum peditum, equitibus mille sexcentis. Duas legiones Romanas, et decem millia sociorum peditum, mille equites socios, sexcentos Romanos Gallia provincia eodem versa in Punicum bellum habuit.

XVIII. His ita comparatis, ut omnia iusta ante

bellum fierent, legatos maiores natu, Q. Fabium, M. Livium, L. Aemilium, C. Licinium, Q. Baebium, in Africam mittunt ad percunctandos Carthaginienses, publicone consilio Hannibal Saguntum oppugnasset? et si, id quod facturi videbantur, faterentur, ac defenderent publico consilio factum, ut indicerent populo Carthaginiensi bellum. Romani postquam Carthaginem venerunt, quum senatus datus esset, et Q. Fabius nihil ultra, quam unum, quod mandatum erat, percunctatus esset; tum ex Carthaginiensibus unus: *Praeceps vestra, Romani, et prior legatio fuit, quum Hannibalem, tanquam suo consilio Saguntum oppugnantem deposcebatis: ceterum haec legatio verbis adhuc lenior est, re asperior. Tunc enim Hannibal et insimulabatur, et deposcebatur: nunc ab nobis et confessio culpae exprimitur; et, ut a confessis, res extemplo repetuntur. Ego autem non, privato publicone consilio Saguntum oppugnatum sit, quaerendum censeam: sed utrum iure, an iniuria. Nostra enim haec quaestio atque animadversio in civem nostrum est; nostro, an suo fecerit arbitrio. Vobiscum una disceptatio est, licueritne per foedus fieri. Itaque quoniam discerni placet, quid publico consilio, quid sua sponte imperatores faciant; nobis vobiscum foedus est a Lutatio consule ictum: in quo quum caveretur utrorumque sociis, nihil de Saguntinis (necdum enim erant socii vestri) cautum est. At enim eo foedere, quod cum Hasdrubale ictum est, Saguntini excipiuntur. Adversus quod nihil ego dicturus sum, nisi quod a vobis didici. Vos enim, quod C. Lutatius consul primo nobiscum foedus icit, quia neque auctoritate Patrum, nec populi iussu ictum erat, negastis vos eo teneri. Itaque aliud de integro foedus publico consilio ictum est. Si vos non tenent vestra foedera, nisi ex auctoritate aut iussu vestro icta; ne nos quidem Hasdrubalis foedus, quod nobis insciis icit, obli-*

gare potuit. Proinde omittite Sagunti atque Iberi mentionem facere, et, quod diu parturit animus vester, aliquando pariat. Tum Romanus, sinu ex toga facto, *Hic,* inquit, *vobis bellum et pacem portamus; utrum placet, sumite.* Sub hanc vocem haud minus ferociter, *daret, utrum vellet,* succlamatum est. Et quum is iterum sinu effuso *bellum dare* dixisset, *accipere se* omnes responderunt, *et, quibus acciperent animis, iisdem se gesturos.*

XIX. Haec directa percunctatio ac denuntiatio belli magis ex dignitate populi Romani visa est, quam de foederum iure verbis disceptare, quum ante tum maxime Sagunto excisa. Nam, si verborum disceptationis res esset: quid foedus Hasdrubalis cum Lutatii priore foedere, quod mutatum est, comparandum erat? quum in Lutatii foedere diserte additum esset, *ita id ratum fore, si populus censuisset:* in Hasdrubalis foedere nec exceptum tale quicquam fuerit, et tot annorum silentio ita vivo eo comprobatum sit foedus, ut ne mortuo quidem auctore quicquam mutaretur. Quanquam, etsi priore foedere staretur, satis cautum erat Saguntinis, sociis utrorumque exceptis: nam neque additum erat, *iis, qui tunc essent:* nec, *ne qui postea assumerentur.* Et quum assumere novos liceret socios, quis aequum censeret, aut ob nulla quemquam merita in amicitiam recipi, aut receptos in fidem non defendi? tantum, ne Carthaginiensium socii aut sollicitarentur ad defectionem, aut sua sponte desciscentes reciperentur. Legati Romani ab Carthagine, sicut his Romae imperatum erat, in Hispaniam, ut adirent civitates, ut in societatem pellicerent, aut averterent a Poenis, traiecerunt. Ad Bargusios primum venerunt: a quibus benigne excepti, quia taedebat imperii Punici, multos trans Iberum populos ad cupidinem novae fortunae erexerunt. Ad Volcianos inde

est ventum: quorum celebre per Hispaniam responsum ceteros populos ab societate Romana avertit. Ita enim maximus natu ex iis in concilio respondit: *Quae verecundia est, Romani, postulare vos, uti vestram Carthaginiensium amicitiae praeponamus, quum, qui id fecerunt, Saguntinos crudelius, quam Poenus hostis perdidit, vos socii prodideritis? Ibi quaeratis socios, censeo, ubi Saguntina clades ignota est. Hispanis populis, sicut lugubre, ita insigne documentum Sagunti ruinae erunt, ne quis fidei Romanae aut societati confidat.* Inde extemplo abire finibus Volcianorum iussi, ab nullo deinde concilio Hispaniae benigniora verba tulere. Itaque nequicquam peragrata Hispania, in Gallias transeunt.

XX. In his nova terribilisque species visa est, quod armati (ita mos gentis erat) in concilium venerunt. Quum, verbis extollentes gloriam virtutemque populi Romani ac magnitudinem imperii, petissent, ne Poeno, bellum Italiae inferenti, per agros urbesque suas transitum darent; tantus cum fremitu risus dicitur ortus, ut vix a magistratibus maioribusque natu iuventus sedaretur. Adeo stolida impudensque postulatio visa est, censere, ne in Italiam transmittant Galli bellum, ipsos id avertere in se, agrosque suos pro alienis populandos obiicere. Sedato tandem fremitu, responsum legatis est, *Neque Romanorum in se meritum esse, neque Carthaginiensium iniuriam, ob quae aut pro Romanis, aut adversus Poenos sumant arma. Contra ea audire sese, gentis suae homines agris finibusque Italiae pelli a populo Romano stipendiumque pendere, et cetera indigna pati.* Eadem ferme in ceteris Galliae conciliis dicta auditaque: nec hospitale quicquam pacatumve satis prius auditum, quam Massiliam venere. Ibi omnia, ab sociis inquisita cum cura ac fide, cognita, *praeoccupatos iam ante ab Hannibale Gallorum animos esse:*

sed ne illi quidem ipsi satis mitem gentem fore, (adeo ferocia atque indomita ingenia esse) ni subinde auro, cuius avidissima gens est, principum animi concilientur. Ita peragratis Hispaniae et Galliae populis, legati Romam redeunt, haud ita multo post, quam consules in provincias profecti erant. Civitatem omnem in exspectationem belli erectam invenerunt, satis constante fama, iam Iberum Poenos transmisisse.

XXI. Hannibal, Sagunto capto, Carthaginem novam in hiberna concesserat: ibique, auditis, quae Romae, quaeque Carthagine acta decretaque forent, seque non ducem solum, sed etiam causam esse belli, partitis divenditisque reliquiis praedae, nihil ultra differendum ratus, Hispani generis milites convocat: *Credo ego vos,* inquit, *socii, et ipsos cernere, pacatis omnibus Hispaniae populis, aut finiendam nobis militiam, exercitusque dimittendos esse, aut in alias terras transferendum bellum: ita enim hae gentes non pacis solum, sed etiam victoriae, bonis florebunt, si ex aliis gentibus praedam et gloriam quaeremus. Itaque, quum longinqua ab domo instet militia, incertumque sit, quando domos vestras, et quae cuique ibi cara sunt, visuri sitis, si quis vestrum suos invisere vult, commeatum do. Primo vere, edico, adsitis; ut, diis bene iuvantibus, bellum ingentis gloriae praedaeque futurum incipiamus.* Omnibus fere visendi domos oblata ultro potestas grata erat, et iam desiderantibus suos, et longius in futurum providentibus desiderium. Per totum tempus hiemis quies inter labores, aut iam exhaustos, aut mox exhauriendos, renovavit corpora animosque ad omnia de integro patienda. Vere primo ad edictum convenere. Hannibal, quum recensuisset omnium auxilia gentium, Gades profectus Herculi vota exsolvit: novisque se obligat votis, si cetera prospera evenissent. Inde partiens curas simul in inferendum atque arcendum bel

lum, ne, dum ipse terrestri per Hispaniam Galliasque itinere Italiam peteret, nuda apertaque Romanis Africa ab Sicilia esset, valido praesidio firmare eam statuit. Pro eo supplementum ipse ex Africa, maxime iaculatorum, levium armis, petiit; ut Afri in Hispania, in Africa Hispani, melior procul ab domo futurus uterque miles, velut mutuis pignoribus obligati, stipendia facerent. Tredecim millia octingentos quinquaginta pedites caetratos misit in Africam, et funditores Baliares octingentos septuaginta: equites mixtos ex multis gentibus mille ducentos. Has copias partim Carthagini praesidio esse, partim distribui per Africam iubet. Simul conquisitoribus in civitates missis, quattuor millia conscripta delectae iuventutis, praesidium eosdem et obsides, duci Carthaginem iubet.

XXII. Neque Hispaniam negligendam ratus, (atque ideo haud minus, quod haud ignarus erat, circumitam ab Romanis eam legatis ad sollicitandos principum animos) Hasdrubali fratri, viro impigro, eam provinciam destinat, firmatque eum Africis maxime praesidiis, peditum Afrorum undecim millibus octingentis quinquaginta, Liguribus trecentis, Baliaribus quingentis. Ad haec peditum auxilia additi equites Libyphoenices (mixtum Punicum Afris genus) trecenti, et Numidae Maurique accolae Oceani ad mille octingenti, et parva Ilergetum manus ex Hispania, ducenti equites: et, ne quod terrestris deesset auxilii genus, elephanti quattuordecim. Classis praeterea data ad tuendam maritimam oram, (quia, qua parte belli vicerant, ea tum quoque rem gesturos Romanos, credi poterat) quinquaginta quinqueremes, quadriremes duae, triremes quinque: sed aptae instructaeque remigio triginta et duae quinqueremes erant, et triremes quinque. Ab Gadibus Carthaginem ad hiberna exercitus rediit: atque inde, profectus praeter Eto-

vissam urbem, ad Iberum maritimamque oram ducit. Ibi, fama est, in quiete visum ab eo iuvenem divina specie, qui *se ab Iove* diceret *ducem in Italiam Hannibali missum: proinde sequeretur, neque usquam a se deflecteret oculos.* Pavidum primo, nusquam circumspicientem aut respicientem, secutum; deinde, cura humani ingenii, quum, quidnam id esset, quod respicere vetitus esset, agitaret animo, temperare oculis nequivisse; tum vidisse, post sese serpentem mira magnitudine cum ingenti arborum ac virgultorum strage ferri, ac post insequi cum fragore coeli nimbum: tum, *quae moles ea, quidve prodigii esset*, quaerentem audisse: *Vastitatem Italiae esse: pergeret porro ire, nec ultra inquireret, sineretque fata in occulto esse.*

XXIII. Hoc visu laetus tripartito Iberum copias traiecit, praemissis, qui Gallorum animos, qua traducendus exercitus erat, donis conciliarent, Alpiumque transitus specularentur. Nonaginta millia peditum, duodecim millia equitum Iberum traduxit. Ilergetes inde, Bargusiosque, et Ausetanos, et Lacetaniam, quae subiecta Pyrenaeis montibus est, subegit: oraeque huic omni praefecit Hannonem, ut fauces, quae Hispanias Galliis iungunt, in potestate essent. Decem millia peditum Hannoni ad praesidium obtinendae regionis data, et mille equites. Postquam per Pyrenaeum saltum traduci exercitus est coeptus, rumorque per barbaros manavit certior de bello Romano; tria millia inde Carpetanorum peditum iter averterunt. Constabat, non tam bello motos, quam longinquitate viae insuperabilique Alpium transitu. Hannibal, quia revocare aut vi retinere eos anceps erat, ne ceterorum etiam feroces animi irritarentur, supra septem millia hominum domos remisit, quos et ipsos gravari militia senserat, Carpetanos quoque ab se dimissos simulans.

XXIV. Inde, ne mora atque otium animos sollicitarent, cum reliquis copiis Pyrenaeum transgreditur, et ad oppidum Illiberi castra locat. Galli quanquam Italiae bellum inferri audiebant, tamen, quia vi subactos trans Pyrenaeum Hispanos fama erat, praesidiaque valida imposita, metu servitutis ad arma consternati, Ruscinonem aliquot populi conveniunt. Quod ubi Hannibali nuntiatum est, moram magis, quam bellum, metuens, oratores ad regulos eorum misit, *colloqui semet ipsum velle cum his; et vel illi propius Illiberi accederent, vel se Ruscinonem processurum, ut ex propinquo congressus facilior esset: nam et accepturum eos in castra sua se laetum, nec cunctanter se ipsum ad eos venturum. Hospitem enim se Galliae, non hostem, advenisse: nec stricturum ante gladium, si per Gallos liceat, quam in Italiam venisset.* Et per nuntios quidem haec. Ut vero reguli Gallorum, castris ad Illiberim extemplo motis, haud gravate ad Poenum venerunt; capti donis cum bona pace exercitum per fines suos praeter Ruscinonem oppidum transmiserunt.

XXV. In Italiam interim nihil ultra, quam Iberum transisse Hannibalem, a Massiliensium legatis Romam perlatum erat: quum perinde, ac si Alpes iam transisset, Boii, sollicitatis Insubribus, defecerunt; nec tam ob veteres in populum Romanum iras, quam quod nuper circa Padum, Placentiam Cremonamque colonias in agrum Gallicum deductas aegre patiebantur. Itaque, armis repente arreptis, in eum ipsum agrum impetu facto, tantum terroris ac tumultus fecerunt, ut non agrestis modo multitudo, sed ipsi triumviri Romani, qui ad agrum venerant assignandum, diffisi Placentiae moenibus, Mutinam confugerint, C. Lutatius, C. Servilius, T. Annius. Lutatii nomen haud dubium est: pro C. Servilio et T. Annio Q. Acilium et C. Herennium habent quidam an-

nales: alii P. Cornelium Asinam et C. Papirium Masonem. Id quoque dubium est, legati, ad expostulandum missi ad Boios, violati sint, an in triumviros agrum metantes impetus sit factus. Mutinae quum obsiderentur, et gens, ad oppugnandarum urbium artes rudis, pigerrima eadem ad militaria opera, segnis intactis assideret muris, simulari coeptum de pace agi: evocatique ab Gallorum principibus legati ad colloquium, non contra ius modo gentium, sed violata etiam, quae data in id tempus erat, fide, comprehenduntur; negantibus Gallis, nisi obsides sibi redderentur, eos dimissuros. Quum haec de legatis nuntiata essent, et Mutina praesidiumque in periculo esset, L. Manlius praetor, ira accensus, effusum agmen ad Mutinam ducit. Silvae tunc circa viam erant, plerisque incultis. Ibi, inexplorato profectus, in insidias praecipitatus, multaque cum caede suorum aegre in apertos campos emersit. Ibi castra communita; et, quia Gallis ad tentanda ea defuit spes, refecti sunt militum animi, quanquam sexcentos cecidisse satis constabat. Iter deinde de integro coeptum; nec, dum per patentia loca ducebatur agmen, apparuit hostis: ubi rursus silvae intratae, tum postremos adorti, cum magna trepidatione ac pavore omnium, octingentos milites occiderunt, sex signa ademere. Finis et Gallis territandi, et pavendi Romanis fuit, ut e saltu invio atque impedito evasere. Inde, apertis locis facile tutantes agmen, Romani Tanetum, vicum propinquum Pado, contendere: ibi se munimento ad tempus commeatibusque fluminis et Brixianorum Gallorum auxilio, adversus crescentem in dies multitudinem hostium, tutabantur.

XXVI. Qui tumultus repens postquam est Romam perlatus, et Punicum insuper Gallico bello auctum Patres acceperunt; C. Atilium praetorem cum una legione Romana et quinque millibus sociorum,

delectu novo a consule conscriptis, auxilium ferre Manlio iubent: qui sine ullo certamine (abscesserant enim metu hostes) Tanetum pervenit. Et P. Cornelius, in locum eius, quae missa cum praetore fuerat, transcripta legione nova, profectus ab urbe sexaginta longis navibus, praeter oram Etruriae Ligurumque, et inde Salyum montes, pervenit Massiliam, et ad proximum ostium Rhodani (pluribus enim divisus amnis in mare decurrit) castra locat: vixdum satis credens, Hannibalem superasse Pyrenaeos montes. Quem ut de Rhodani quoque transitu agitare animadvertit, incertus, quonam ei loco occurreret, necdum satis refectis ab iactatione maritima militibus, trecentos interim delectos equites, ducibus Massiliensibus et auxiliaribus Gallis, ad exploranda omnia visendosque ex tuto hostes praemittit. Hannibal, ceteris metu aut pretio pacatis, iam in Volcarum pervenerat agrum, gentis validae. Colunt autem circa utramque ripam Rhodani: sed, diffisi citeriore agro arceri Poenum posse, ut flumen pro munimento haberent, omnibus ferme suis trans Rhodanum traiectis, ulteriorem ripam amnis armis obtinebant. Ceteros accolas fluminis Hannibal, et eorum ipsorum, quos sedes suae tenuerant, simul pellicit donis ad naves undique contrahendas fabricandasque: simul et ipsi traiici exercitum, levarique quam primum regionem suam tanta urgente hominum turba cupiebant. Itaque ingens coacta vis navium est lintriumque temere ad vicinalem usum paratarum: novasque alias primum Galli inchoantes cavabant ex singulis arboribus: deinde et ipsi milites, simul copia materiae, simul facilitate operis inducti, alveos informes, (nihil, dummodo innare aquae et capere onera possent, curantes) quibus se suaque transveherent, raptim faciebant.

XXVII. Iamque omnibus satis comparatis ad tra-

iiciendum, terrebant ex adverso hostes, omnem ripam equis virisque obtinentes. Quos ut averteret, Hannonem, Bomilcaris filium, vigilia prima noctis, cum parte copiarum, maxime Hispanis, adverso flumine ire iter unius diei iubet; et, ubi primum possit quam occultissime traiecto amni, circumducere agmen, ut, quum opus facto sit, adoriatur ab tergo hostem. Ad id dati duces Galli edocent, inde millia quinque et viginti ferme supra, parvae insulae circumfusum amnem, latiorem, ubi dividebatur, eoque minus alto alveo, transitum ostendere. Ibi raptim caesa materia ratesque fabricatae, in quibus equi virique et alia onera traiicerentur. Hispani sine ulla mole, in utres vestimentis coniectis, ipsi caetris suppositis incubantes, flumen tranavere. Et alius exercitus, ratibus iunctis traiectus, castris prope flumen positis, nocturno itinere atque operis labore fessus, quiete unius diei reficitur, intento duce ad consilium opportune exsequendum. Postero die, profecti ex loco, prodito fumo significant, se transisse, et haud procul abesse. Quod ubi accepit Hannibal, ne tempori deesset, dat signum ad traiiciendum. Iam paratas aptatasque habebat pedes lintres: equites fere propter equos nantes navium agmen, ad excipiendum adversi impetum fluminis, parte superiore transmittens, tranquillitatem infra traiicientibus lintribus praebebat. Equorum pars magna nantes loris a puppibus trahebantur, praeter eos, quos instratos frenatosque, ut extemplo egresso in ripam equiti usui essent, imposuerant in naves.

XXVIII. Galli occursant in ripam cum variis ululatibus cantuque moris sui, quatientes scuta super capita, vibrantesque dextris tela: quanquam et ex adverso terrebat tanta vis navium cum ingenti sono fluminis et clamore vario nautarum et militum, qui nitebantur perrumpere impetum fluminis, et qui ex

altera ripa traiicientes suos hortabantur. Iam satis paventes adverso tumultu terribilior ab tergo adortus clamor, castris ab Hannone captis. Mox et ipse aderat, ancepsque terror circumstabat, et e navibus tanta vi armatorum in terram evadente, et ab tergo improvisa premente acie. Galli, postquam, ultro vim facere conati, pellebantur, qua patere visum maxime iter, perrumpunt, trepidique in vicos passim suos diffugiunt. Hannibal, ceteris copiis per otium traiectis, spernens iam Gallicos tumultus, castra locat. Elephantorum traiiciendorum varia consilia fuisse credo: certe variata memoria actae rei. Quidam, congregatis ad ripam elephantis, tradunt, ferocissimum ex iis irritatum ab rectore suo, quum refugientem in aquam nantem sequeretur, traxisse gregem, ut quemque timentem altitudinem destituerat vadum, impetu ipso fluminis in alteram ripam rapiente. Ceterum magis constat, ratibus traiectos: id ut tutius consilium ante rem foret, ita, acta re, ad fidem pronius est. Ratem unam, ducentos longam pedes, quinquaginta latam, a terra in amnem porrexerunt: quam, ne secunda aqua deferretur, pluribus validis retinaculis parte superiore ripae religatam, pontis in modum humo iniecta constraverunt; ut belluae audacter velut per solum ingrederentur. Altera ratis, aeque lata, longa pedes centum, ad traiiciendum flumen apta, huic copulata est: et quum elephanti, per stabilem ratem, tanquam viam, praegredientibus feminis, acti, in minorem applicatam transgressi sunt; extemplo resolutis, quibus leviter annexa erat, vinculis, ab actuariis aliquot navibus ad alteram ripam pertrahitur: ita primis expositis, alii deinde repetiti ac traiecti sunt. Nihil sane trepidabant, donec continenti velut ponte agerentur. Primus erat pavor, quum, soluta ab ceteris rate, in altum raperentur: ibi, urgentes inter se, cedentibus extremis

ab aqua, trepidationis aliquantum edebant; donec quietem ipse timor circumspectantibus aquam fecisset. Excidere etiam saevientes quidam in flumen, sed, pondere ipso stabiles, deiectis rectoribus, quaerendis pedetentim vadis, in terram evasere.

XXIX. Dum elephanti traiiciuntur, interim Hannibal Numidas equites quingentos ad castra Romana miserat speculatum, ubi, et quantae copiae essent, et quid pararent. Huic alae equitum missi, ut ante dictum est, ab ostio Rhodani trecenti Romanorum equites occurrunt. Proelium atrocius, quam pro numero pugnantium, editur. Nam praeter multa vulnera, caedes etiam prope par utrimque fuit: fugaque et pavor Numidarum Romanis, iam admodum fessis, victoriam dedit. Victores ad centum sexaginta, nec omnes Romani, sed pars Gallorum: victi amplius ducenti ceciderunt. Hoc principium simul omenque belli, ut summae rerum prosperum eventum, ita haud sane incruentam ancipitisque certaminis victoriam, Romanis portendit. Ut, re ita gesta, ad utrumque ducem sui redierunt, nec Scipioni stare sententia poterat, nisi ut ex consiliis coeptisque hostis et ipse conatus caperet: et Hannibalem incertum, utrum coeptum in Italiam intenderet iter, an cum eo, qui primus se obtulisset Romanus exercitus, manus consereret, avertit a praesenti certamine Boiorum legatorum regulique Magali adventus: qui se duces itinerum, socios periculi fore, affirmantes, integro bello, nusquam ante libatis viribus, Italiam aggrediendam censent. Multitudo timebat quidem hostem, nondum obliterata memoria superioris belli: sed magis iter immensum Alpesque, rem fama utique inexpertis horrendam, metuebat.

XXX. Itaque Hannibal, postquam ipsi sententia stetit pergere ire, atque Italiam petere, advocata concione, varie militum versat animos castigando

adhortandoque. *Mirari se, quinam pectora semper impavida repens terror invaserit. Per tot annos vincentes eos stipendia facere; neque ante Hispania excessisse, quam omnes gentesque et terrae eae, quas duo diversa maria amplectantur, Carthaginiensium essent. Indignatos deinde, quod, quicunque Saguntum obsedissent, velut ob noxam, sibi dedi postularet populus Romanus, Iberum traiecisse ad delendum nomen Romanorum, liberandumque orbem terrarum. Tum nemini visum id longum, quum ab occasu solis ad exortus intenderent iter. Nunc, postquam multo maiorem partem itineris emensam cernant, Pyrenaeum saltum inter ferocissimas gentes superatum, Rhodanum, tantum amnem, tot millibus Gallorum prohibentibus, domita etiam ipsius fluminis vi, traiectum, in conspectu Alpes habeant, quarum alterum latus Italiae sit; in ipsis portis hostium fatigatos subsistere, quid Alpes aliud esse credentes, quam montium altitudines? Fingerent altiores Pyrenaei iugis: nullas profecto terras coelum contingere, nec inexsuperabiles humano generi esse. Alpes quidem habitari, coli, gignere atque alere animantes: pervias paucis esse, exercitibus invias? Eos ipsos, quos cernant, legatos non pennis sublime elatos Alpes transgressos: ne maiores quidem eorum indigenas; sed advenas Italiae cultores, has ipsas Alpes ingentibus saepe agminibus cum liberis ac coniugibus, migrantium modo, tuto transmisisse. Militi quidem armato, nihil secum praeter instrumenta belli portanti, quid invium aut inexsuperabile esse? Saguntum ut caperetur, quid per octo menses periculi, quid laboris exhaustum esse? Romam, orbis terrarum caput, petentibus quicquam adeo asperum atque arduum videri, quod inceptum moretur? Cepisse quondam Gallos ea, quae adiri posse Poenus desperet? Proinde aut cederent animo atque virtute genti, per eos dies toties ab se victae: aut itineris finem spe-*

rent campum interiacentem Tiberi ac moenibus Romanis.

XXXI. His adhortationibus incitatos corpora curare, atque ad iter se parare iubet. Postero die, profectus adversa ripa Rhodani, mediterranea Galliae petit: non quia rectior ad Alpes via esset, sed, quantum a mari recessisset, minus obvium fore Romanum credens: cum quo, priusquam in Italiam ventum foret, non erat in animo manus conserere. Quartis castris ad Insulam pervenit: ibi Isara Rhodanusque amnes, diversis ex Alpibus decurrentes, agri aliquantum amplexi, confluunt in unum. Inde mediis campis Insulae nomen inditum. Incolunt prope Allobroges, gens iam inde nulla Gallica gente opibus aut fama inferior: tum discors erat. Regni certamine ambigebant fratres. Maior, et qui prius imperitarat, Brancus nomine, minore ab fratre et coetu iuniorum, qui iure minus, vi plus poterat, pellebatur Huius seditionis peropportuna disceptatio quum ad Hannibalem reiecta esset, arbiter regni factus, quod ea senatus principumque sententia fuerat, imperium maiori restituit. Ob id meritum commeatu copiaque rerum omnium, maxime vestis, est adiutus, quam infames frigoribus Alpes praeparari cogebant. Sedatis certaminibus Allobrogum, quum iam Alpes peteret, non recta regione iter instituit; sed ad laevam in Tricastinos flexit; inde per extremam oram Vocontiorum agri tetendit in Tricorios: haud usquam impedita via, priusquam ad Druentiam flumen pervenit. Is et ipse Alpinus amnis longe omnium Galliae fluminum difficillimus transitu est. Nam, quum aquae vim vehat ingentem, non tamen navium patiens est: quia nullis coercitus ripis, pluribus simul, neque iisdem alveis fluens, nova semper vada novosque gurgites, (et ob eadem pediti quoque incerta via est) ad haec saxa glareosa volvens, nihil stabile nec

tutum ingredienti praebet; et tum, forte imbribus auctus, ingentem transgredientibus tumultum fecit, quum super cetera trepidatione ipsi sua atque incertis clamoribus turbarentur.

XXXII. P. Cornelius consul, triduo fere post, quam Hannibal ab ripa Rhodani movit, quadrato agmine ad castra hostium venerat, nullam dimicandi moram facturus. Ceterum, ubi deserta munimenta, nec facile se tantum praegressos assecuturum videt; ad mare ac naves rediit, tutius faciliusque ita descendenti ab Alpibus Hannibali occursurus. Ne tamen nuda auxiliis Romanis Hispania esset, quam provinciam sortitus erat, Cn. Scipionem fratrem cum maxima parte copiarum adversus Hasdrubalem misit; non ad tuendos tantummodo veteres socios conciliandosque novos, sed etiam ad pellendum Hispania Hasdrubalem. Ipse cum admodum exiguis copiis Genuam repetit, eo, qui circa Padum erat, exercitu Italiam defensurus. Hannibal ab Druentia campestri maxime itinere ad Alpes cum bona pace incolentium ea loca Gallorum pervenit. Tum, quanquam fama prius, qua incerta in maius vero ferri solent, praecepta res erat, tamen ex propinquo visa montium altitudo, nivesque coelo prope immixtae, tecta informia imposita rupibus, pecora iumentaque torrida frigore, homines intonsi et inculti, animalia inanimaque omnia rigentia gelu, cetera visu, quam dictu, foediora, terrorem renovarunt. Erigentibus in primos agmen clivos apparuerunt imminentes tumulos insidentes montani: qui, si valles occultiores insedissent, coorti in pugnam repente, ingentem fugam stragemque dedissent. Hannibal consistere signa iubet; Gallisque ad visenda loca praemissis, postquam comperit, transitum ea non esse, castra inter confragosa omnia praeruptaque, quam extentissima potest valle, locat. Tum per eosdem Gallos, haud

sane multum lingua moribusque abhorrentes, quum se immiscuissent colloquiis montanorum, edoctus interdiu tantum obsideri saltum, nocte in sua quemque dilabi tecta; luce prima subiit tumulos, ut ex aperto atque interdiu vim per angustias facturus. Die deinde simulando aliud, quam quod parabatur, consumpto, quum eodem, quo constiterant, loco castra communissent, ubi primum degressos tumulis montanos laxatasque sensit custodias, pluribus ignibus, quam pro numero manentium, in speciem factis, impedimentisque cum equite relictis, et maxima parte peditum; ipse cum expeditis, acerrimo quoque viro, raptim angustias evadit: iisque ipsis tumulis, quos hostes tenuerant, consedit.

XXXIII. Prima deinde luce castra mota, et agmen reliquum incedere coepit. Iam montani signo dato ex castellis ad stationem solitam conveniebant; quum repente conspiciunt alios, arce occupata sua, super caput imminentes, alios via transire hostes. Utraque simul obiecta res oculis animisque immobiles parumper eos defixit. Deinde, ut trepidationem in angustiis, suoque ipsum tumultu misceri agmen videre, equis maxime consternatis, quicquid adiecissent ipsi terroris, satis ad perniciem fore rati, diversis rupibus, iuxta invia ac devia assueti, decurrunt. Tum vero simul ab hostibus, simul ab iniquitate locorum Poeni oppugnabantur; plusque inter ipsos, sibi quoque tendente, ut periculo prius evaderet, quam cum hostibus, certaminis erat. Equi maxime infestum agmen faciebant, qui et clamoribus dissonis, quos nemora etiam repercussaeque valles augebant, territi trepidabant, et icti forte aut vulnerati adeo consternabantur, ut stragem ingentem simul hominum ac sarcinarum omnis generis facerent: multosque turba, quum praecipites deruptaeque utrimque angustiae essent, in immensum altitu-

dinis deiecit; quosdam et armatos: sed ruinae maximae modo iumenta cum oneribus devolvebantur. Quae quanquam foeda visu erant, stetit parumper tamen Hannibal, ac suos continuit, ne tumultum ac trepidationem augeret. Deinde, postquam interrumpi agmen vidit, periculumque esse, ne exutum impedimentis exercitum nequicquam incolumem traduxisset, decurrit ex superiore loco; et, quum impetu ipso fudisset hostem, suis quoque tumultum auxit. Sed is tumultus momento temporis, postquam liberata itinera fuga montanorum erant, sedatur: nec per otium modo, sed prope silentio, mox omnes traducti. Castellum inde, quod caput eius regionis erat, viculosque circumiectos capit, et captivo cibo ac pecoribus per triduum exercitum aluit. Et quia nec montanis primo perculsis, nec loco magnopere impediebantur, aliquantum eo triduo viae confecit.

XXXIV. Perventum inde ad frequentem cultoribus alium, ut inter montana, populum. Ibi non bello aperto, sed suis artibus, fraude, deinde insidiis est prope circumventus. Magno natu principes castellorum oratores ad Poenum veniunt: *alienis malis, utili exemplo, doctos,* memorantes, *amicitiam malle, quam vim experiri Poenorum. Itaque obedienter imperata facturos: commeatum itinerisque duces, et ad fidem promissorum obsides acciperet.* Hannibal nec temere credendo, nec aspernando, ne repudiati aperte hostes fierent, benigne quum respondisset; obsidibus, quos dabant, acceptis, et commeatu, quem in viam ipsi detulerant, usus, nequaquam, ut inter pacatos, incomposito agmine duces eorum sequitur. Primum agmen elephanti et equites erant: ipse post cum robore peditum, circumspectans sollicitusque omnia, incedebat. Ubi in angustiorem viam ex parte altera subiectam iugo insuper imminenti ventum est, undique ex insidiis barbari a fronte, ab tergo coorti,

S 2

cominus eminus petunt: saxa ingentia in agmen devolvunt: maxima ab tergo vis hominum urgebat. In eos versa peditum acies haud dubium fecit, quin, nisi firmata extrema agminis fuissent, ingens in eo saltu accipienda clades fuerit. Tunc quoque ad extremum periculi ac prope perniciem ventum est: nam, dum cunctatur Hannibal demittere agmen in angustias; quia non, ut ipse equitibus praesidio erat, ita peditibus quicquam ab tergo auxilii reliquerat; occursantes per obliqua montani, perrupto medio agmine, viam insedere: noxque una Hannibali sine equitibus atque impedimentis acta est.

XXXV. Postero die, iam segnius intercursantibus barbaris, iunctae copiae, saltusque haud sine clade, maiore tamen iumentorum, quam hominum, pernicie, superatus. Inde montani pauciores iam, et latrocinii magis quam belli more, concursabant; modo in primum, modo in novissimum agmen, utcunque aut locus opportunitatem daret, aut progressi morative aliquam occasionem fecissent. Elephanti, sicut per artas praecipites vias magna mora agebantur, ita tutum ab hostibus, quacunque incederent, quia insuetis adeundi propius metus erat, agmen praebebant. Nono die in iugum Alpium perventum est, per invia pleraque et errores, quos aut ducentium fraus, aut, ubi fides iis non esset, temere initae valles a coniectantibus iter, faciebant. Biduum in iugo stativa habita: fessisque labore ac pugnando quies data militibus; iumentaque aliquot, quae prolapsa in rupibus erant, sequendo vestigia agminis in castra pervenere. Fessis taedio tot malorum nivis etiam casus, occidente iam sidere Vergiliarum, ingentem terrorem adiecit. Per omnia nive oppleta quum, signis prima luce motis, segniter agmen incederet, pigritiaque et desperatio in omnium vultu emineret; praegressus signa Hannibal in promontorio

quodam, unde longe ac late prospectus erat, consistere iussis militibus Italiam ostentat, subiectosque Alpinis montibus Circumpadanos campos: *moeniaque eos tum transcendere non Italiae modo, sed etiam urbis Romanae. Cetera plana, proclivia fore: uno, aut summum altero proelio arcem et caput Italiae in manu ac potestate habituros.* Procedere inde agmen coepit; iam nihil ne hostibus quidem, praeter parva furta per occasionem, tentantibus. Ceterum iter multo, quam in ascensu fuerat, (ut pleraque Alpium ab Italia sicut breviora, ita arrectiora sunt) difficilius fuit. Omnis enim ferme via praeceps, angusta, lubrica erat: ut neque sustinere se a lapsu possent; nec, qui paullulum titubassent, haerere afflicti vestigio suo; aliique super alios, et iumenta et homines, occiderent.

XXXVI. Ventum deinde ad multo angustiorem rupem, atque ita rectis saxis, ut aegre expeditus miles tentabundus, manibusque retinens virgulta ac stirpes circa eminentes, demittere sese posset. Natura locus iam ante praeceps, recenti lapsu terrae in pedum mille admodum altitudinem abruptus erat. Ibi quum, velut ad finem viae, equites constitissent, miranti Hannibali, quae res moraretur agmen, nuntiatur, rupem inviam esse. Digressus deinde ipse ad locum visendum. Haud dubia res visa, quin per invia circa nec trita antea, quamvis longo ambitu, circumduceret agmen. Ea vero via insuperabilis fuit. Nam quum super veterem nivem intactam nova modicae altitudinis esset, molli nec praealtae nivi facile pedes ingredientium insistebant. Ut vero tot hominum iumentorumque incessu dilapsa est, per nudam infra glaciem fluentemque tabem liquescentis nivis ingrediebantur. Taetra ibi luctatio erat, ut a lubrica glacie, non recipiente vestigium, et in prono citius pedes fallente: et, seu manibus in assurgendo seu

genu se adiuvissent, ipsis adminiculis prolapsi si iterum corruerent, nec stirpes circa radicesve, ad quas pede aut manu quisquam eniti posset, erant; ita in levi tantum glacie tabidaque nive volutabantur. Iumenta secabant interdum etiam tum infimam ingredientia nivem, et prolapsa iactandis gravius in connitendo ungulis penitus perfringebant: ut pleraque, velut pedica capta, haererent in durata et alte concreta glacie.

XXXVII. Tandem, nequicquam iumentis atque hominibus fatigatis, castra in iugo posita, aegerrime ad id ipsum loco purgato: tantum nivis fodiendum atque egerendum fuit. Inde ad rupem muniendam, per quam unam via esse poterat, milites ducti, quum caedendum esset saxum, arboribus circa immanibus deiectis detruncatisque, struem ingentem lignorum faciunt: eamque, quum et vis venti apta faciendo igni coorta esset, succendunt, ardentiaque saxa infuso aceto putrefaciunt. Ita torridam incendio rupem ferro pandunt, molliuntque anfractibus modicis clivos, ut non iumenta solum, sed elephanti etiam, deduci possent. Quatriduum circa rupem consumptum, iumentis prope fame absumptis: nuda enim fere cacumina sunt, et, si quid est pabuli, obruunt nives. Inferiora valles et apricos quosdam colles habent, rivosque prope silvas, et iam humano cultu digniora loca. Ibi iumenta in pabulum missa, et quies muniendo fessis hominibus data triduo. Inde ad planum descensum, etiam locis mollioribus et accolarum ingeniis.

XXXVIII. Hoc maxime modo in Italiam perventum est, quinto mense a Carthagine nova, ut quidam auctores sunt, quinto decimo die Alpibus superatis. Quantae copiae transgresso in Italiam Hannibali fuerint, nequaquam inter auctores constat. Qui plurimum, centum millia peditum, viginti equitum fuisse

scribunt; qui minimum, viginti millia peditum, sex equitum. L. Cincius Alimentus, qui captum se ab Hannibale scribit, maxime auctor me moveret, nisi confunderet numerum, Gallis Liguribusque additis: cum his octoginta millia peditum, decem equitum, adducta in Italiam: (magis affluxisse verisimile est, et ita quidam auctores sunt) ex ipso autem audisse Hannibale, postquam Rhodanum transierit, triginta sex millia hominum, ingentemque numerum equorum et aliorum iumentorum amisisse, Taurinis, quae Gallis proxima gens erat, in Italiam degressum. Id quum inter omnes constet, eo magis miror ambigi, quanam Alpes transierit: et vulgo credere, Penino, atque inde nomen ei iugo Alpium inditum, transgressum. Coelius per Cremonis iugum dicit transisse: qui ambo saltus eum non in Taurinos, sed per Salassos montanos ad Libuos Gallos deduxissent. Nec verisimile est, ea tum ad Galliam patuisse itinera; utique, quae ad Peninum ferunt, obsaepta gentibus semigermanis fuissent. Neque, hercule, montibus his (si quem forte id movet) ab transitu Poenorum ullo Veragri, incolae iugi eius, norunt nomen inditum; sed ab eo, quem, in summo sacratum vertice, Peninum montani appellant.

XXXIX. Peropportune ad principia rerum Taurinis, proximae genti, adversus Insubres motum bellum erat. Sed armare exercitum Hannibal, ut parti alteri auxilio esset, in reficiendo maxime sentientem contracta ante mala, non poterat. Otium etenim ex labore, copia ex inopia, cultus ex illuvie tabeque, squalida et prope efferata corpora varie movebant. Ea P. Cornelio consuli causa fuit, quum Pisas navibus venisset, exercitu a Manlio Atilioque accepto tirone, et in novis ignominiis trepido, ad Padum festinandi; ut cum hoste nondum refecto manum consereret. Sed quum Placentiam consul venit, iam ex

stativis moverat Hannibal; Taurinorumque unam urbem, caput gentis eius, quia volentes in amicitiam non veniebant, vi expugnarat: iunxissetque sibi, non metu solum, sed etiam voluntate, Gallos accolas Padi; ni eos, circumspectantes defectionis tempus, subito adventus consulis oppressisset. Et Hannibal movit ex Taurinis, incertos, quae pars sequenda esset, Gallos praesentem se secuturos ratus. Iam prope in conspectu erant exercitus, convenerantque duces sicuti inter se nondum satis noti, ita iam imbutus uterque quadam admiratione alterius. Nam Hannibalis et apud Romanos, iam ante Sagunti excidium, celeberrimum nomen erat: et Scipionem Hannibal eo ipso, quod adversus se dux potissimum lectus esset, praestantem virum credebat. Et auxerant inter se opinionem; Scipio, quod, relictus in Gallia, obvius fuerat in Italiam transgresso Hannibali; Hannibal, et conatu tam audaci traiiciendarum Alpium, et effectu. Occupavit tamen Scipio Padum traiicere, et, ad Ticinum amnem motis castris, prius, quam educeret in aciem, adhortandorum militum causa, talem orationem exorsus est:

XL. *Si eum exercitum, milites, educerem in aciem, quem in Gallia mecum habui, supersedissem loqui apud vos. Quid enim adhortari referret aut eos equites, qui equitatum hostium ad Rhodanum flumen egregie vicissent, aut eas legiones, cum quibus fugientem hunc ipsum hostem secutus, confessionem cedentis ac detrectantis certamen pro victoria habui? Nunc, quia ille exercitus, Hispaniae provinciae scriptus, ibi cum fratre Cn. Scipione meis auspiciis rem gerit, ubi eum gerere senatus populusque Romanus voluit; ego, ut consulem ducem adversus Hannibalem ac Poenos haberetis, ipse me huic voluntario certamini obtuli; novo imperatori apud novos milites pauca verba facienda sunt. Ne genus belli, neve hostem ignoretis; cum*

iis est vobis, milites, pugnandum, quos terra marique priore bello vicistis: a quibus stipendium per viginti annos exegistis: a quibus capta belli praemia, Siciliam ac Sardiniam, habetis. Erit igitur in hoc certamine is vobis illisque animus, qui victoribus et victis esse solet. Nec nunc illi, quia audent, sed quia necesse est, pugnaturi sunt: nisi creditis, qui exercitu incolumi pugnam detrectavere, eos, duabus partibus peditum equitumque in transitu Alpium amissis, quum plures paene perierint, quam supersunt, plus spei nactos esse. At enim pauci quidem sunt, sed vigentes animis corporibusque, quorum robora ac vires vix sustinere vis ulla possit. Effigies, imo umbrae hominum, fame, frigore, illuvie, squalore enecti, contusi ac debilitati inter saxa rupesque. Ad haec, praeusti artus, nive rigentes nervi, membra torrida gelu, quassata fractaque arma, claudi ac debiles equi. Cum hoc equite, cum hoc pedite pugnaturi estis: reliquias extremas hostium, non hostes, habebitis. Ac nihil magis vereor, quam ne, vos quum pugnaveritis, Alpes vicisse Hannibalem videantur. Sed ita forsitan decuit, cum foederum ruptore duce ac populo deos ipsos, sine ulla humana ope, committere ac profligare bellum: nos, qui secundum deos violati sumus, commissum ac profligatum conficere.

XLI. *Non vereor, ne quis me hoc vestri adhortandi causa magnifice loqui existimet; ipsum aliter animo affectum esse. Licuit in Hispaniam, provinciam meam, quo iam profectus eram, cum exercitu ire meo: ubi et fratrem consilii participem ac periculi socium haberem, et Hasdrubalem potius, quam Hannibalem, hostem, et minorem haud dubie molem belli. Tamen, quum praeterveherer navibus Galliae oram, ad famam huius hostis in terram egressus, praemisso equitatu, ad Rhodanum movi castra. Equestri proelio, qua parte copiarum conserendi manum fortuna data*

est, hostem fudi: peditum agmen, quod in modum fugientium raptim agebatur, quia assequi terra non poteram, regressus ad naves, quanta maxima celeritate potui, tanto maris terrarumque circuitu, in radicibus Alpium obvius fui. Huic timendo hosti utrum, quum declinarem certamen, improvisus incidisse videor an occurrere in vestigiis eius? lacessere ac trahere ad decernendum? Experiri iuvat, utrum alios repente Carthaginienses per viginti annos terra ediderit: an iidem sint, qui ad Aegates pugnaverunt insulas, et quos ab Eryce duodevicenis denariis aestimatos emisistis: et utrum Hannibal hic sit aemulus itinerum Herculis, ut ipse fert, an vectigalis stipendiariusque et servus populi Romani a patre relictus: quem nisi Saguntinum scelus agitaret, respiceret profecto, si non patriam victam, domum certe, patremque, et foedera Hamilcaris scripta manu: qui, iussus a consule nostro, praesidium deduxit ab Eryce: qui graves impositas victis Carthaginiensibus leges fremens maerensque accepit: qui decedere Sicilia, qui stipendium populo Romano dare pactus est. Itaque vos ego, milites, non eo solum animo, quo adversus alios hostes soletis, pugnare velim; sed cum indignatione quadam atque ira: velut si servos videatis vestros arma repente contra vos ferentes. Licuit ad Erycem clausos, ultimo supplicio humanorum, fame interficere: licuit victricem classem in Africam traiicere, atque intra paucos dies sine ullo certamine Carthaginem delere. Veniam dedimus precantibus: emisimus ex obsidione: pacem cum victis fecimus: tutelae deinde nostrae duximus, quum Africo bello urgerentur. Pro his impartitis, furiosum iuvenem sequentes, oppugnatum patriam nostram veniunt. Atque utinam pro decore tantum hoc vobis, et non pro salute, esset certamen. Non de possessione Siciliae ac Sardiniae, de quibus quondam agebatur, sed pro Italia vobis est pugnan-

dum: nec est alius ab tergo exercitus, qui, nisi nos vincimus, hosti obsistat; nec Alpes aliae sunt, quas dum superant, comparari nova possint praesidia. Hic est obstandum, milites, velut si ante Romana moenia pugnemus. Unusquisque se non corpus suum, sed coniugem ac liberos parvos armis protegere putet: nec domesticas solum agitet curas, sed identidem hoc animo reputet, nostras nunc intueri manus senatum populumque Romanum: qualis nostra vis virtusque fuerit, talem deinde fortunam illius urbis ac Romani imperii fore.

XLII. Haec apud Romanos consul. Hannibal, rebus prius, quam verbis, adhortandos milites ratus, circumdato ad spectaculum exercitu, captivos montanos vinctos in medio statuit; armisque Gallicis ante eorum pedes proiectis, interrogare interpretem iussit, ecquis, si vinculis levaretur, armaque et equum victor acciperet, decertare ferro vellet? Quum ad unum omnes ferrum pugnamque poscerent, et deiecta in id sors esset, se quisque eum optabat, quem fortuna in id certamen legeret. Ut cuiusque sors exciderat, alacer, inter gratulantes gaudio exsultans, cum sui moris tripudiis arma raptim capiebat. Ubi vero dimicarent, is habitus animorum non inter eiusdem modo conditionis homines erat, sed etiam inter spectantes vulgo, ut non vincentium magis, quam bene morientium, fortuna laudaretur.

XLIII. Quum sic aliquot spectatis paribus affectos dimisisset, concione inde advocata, ita apud eos locutus fertur: *Si, quem animum in alienae sortis exemplo paullo ante habuistis, eundem mox in aestimanda fortuna vestra habueritis, vicimus, milites: neque enim spectaculum modo illud, sed quaedam veluti imago vestrae conditionis erat. Ac nescio, an maiora vincula maioresque necessitates vobis, quam captivis vestris, fortuna circumdederit. Dextra laevaque duo*

maria claudunt, nullam, ne ad effugium quidem, navem habentibus: contra Padus amnis, maior Padus ac violentior Rhodano; ab tergo Alpes urgent, vix integris vobis ac vigentibus transitae. Hic vincendum aut moriendum, milites, est, ubi primum hosti occurristis. Et eadem fortuna, quae necessitatem pugnandi imposuit, praemia vobis ea victoribus proponit, quibus ampliora homines ne ab diis quidem immortalibus optare solent. Si Siciliam tantum ac Sardiniam, parentibus nostris ereptas, nostra virtute recuperaturi essemus, satis tamen ampla pretia essent. Quicquid Romani tot triumphis partum congestumque possident, id omne vestrum cum ipsis dominis futurum est. In hanc tam opimam mercedem, agite, cum diis bene iuvantibus arma capite. Satis adhuc in vastis Lusitaniae Celtiberiaeque montibus, pecora consectando, nullum emolumentum tot laborum periculorumque vestrorum vidistis: tempus est iam, opulenta vos ac ditia stipendia facere, et magna operae pretia mereri, tantum itineris per tot montes fluminaque et tot armatas gentes emensos. Hic vobis terminum laborum fortuna dedit: hic dignam mercedem, emeritis stipendiis, dabit. Nec, quam magni nominis bellum est, tam difficilem existimaritis victoriam fore. Saepe et contemptus hostis cruentum certamen edidit, et incluti populi regesque perlevi momento victi sunt. Nam, dempto hoc uno fulgore nominis Romani, quid est, cur illi vobis comparandi sint? Ut viginti annorum militiam vestram cum illa virtute, cum illa fortuna taceam; ab Herculis columnis, ab Oceano terminisque ultimis terrarum, per tot ferocissimos Hispaniae et Galliae populos vincentes huc pervenistis: pugnabitis cum exercitu tirone, hac ipsa aestate caeso, victo, circumsesso a Gallis, ignoto adhuc duci suo, ignorantique ducem. An me, in praetorio patris, clarissimi imperatoris, prope natum, certe eductum, domitorem Hispaniae

Galliaeque, victorem eundem non Alpinarum modo gentium, sed ipsarum, quod multo maius est, Alpium, cum semestri hoc conferam duce, desertore exercitus sui? Cui si quis, demptis signis, Poenos Romanosque hodie ostendat, ignoraturum certum habeo, utrius exercitus sit consul. Non ego illud parvi aestimo, milites, quod nemo vestrum est, cuius non ante oculos ipse saepe militare aliquod ediderim facinus; cui non idem ego, virtutis spectator ac testis, notata temporibus locisque referre sua possim decora. Cum laudatis a me millies donatisque, alumnus prius omnium vestrum, quam imperator, procedam acie adversus ignotos inter se ignorantesque.

XLIV. *Quocunque circumtuli oculos, plena omnia video animorum ac roboris; veteranum peditem, generosissimarum gentium equites frenatos et infrenatos, vos socios fidelissimos fortissimosque, vos Carthaginienses, quum ob patriam, tum ob iram iustissimam, pugnaturos. Inferimus bellum, infestisque signis descendimus in Italiam, tanto audacius fortiusque pugnaturi, quanto maior spes, maior est animus inferentis vim, quam arcentis. Accendit praeterea animos et stimulat dolor, iniuria, indignitas. Ad supplicium depoposcerunt me ducem primum, deinde vos omnes, qui Saguntum oppugnassetis: deditos ultimis cruciatibus affecturi fuerunt. Crudelissima ac superbissima gens sua omnia suique arbitrii facit. Cum quibus bellum, cum quibus pacem habeamus, se modum imponere aequum censet: circumscribit includitque nos terminis montium fluminumque, quos ne excedamus: neque eos, quos statuit, terminos observat. Ne transieris Iberum: ne quid rei tibi sit cum Saguntinis. Ad Iberum est Saguntum: nusquam te vestigio moveris Parum est, quod veterrimas provincias meas Siciliam et Sardiniam adimis: etiam Hispanias? et inde cessero, in Africam transcendes. Transcendes autem,*

dico? Duos consules huius anni, unum in Africam, alterum in Hispaniam miserunt. Nihil usquam nobis relictum est, nisi quod armis vindicarimus. Illis timidis et ignavis licet esse, qui respectum habent, quos suus ager, sua terra, per tuta ac pacata itinera fugientes, accipient: vobis necesse est fortibus viris esse, et, omnibus inter victoriam mortemve certa desperatione abruptis, aut vincere, aut, si fortuna dubitabit, in proelio potius, quam in fuga, mortem oppetere. Si hoc bene fixum omnibus destinatumque in animo est, iterum dicam, vicistis: nullum momentum ad vincendum homini ab diis immortalibus acrius datum est.

XLV. His adhortationibus quum utrimque ad certamen accensi militum animi essent, Romani ponte Ticinum iungunt, tutandique pontis causa castellum insuper imponunt. Poenus, opere occupatis hostibus, Maharbalem cum ala Numidarum, equitibus quingentis, ad depopulandos sociorum populi Romani agros mittit. Gallis parci quam maxime iubet, principumque animos sollicitari ad defectionem. Ponte perfecto, traductus Romanus exercitus in agrum Insubrium, quinque millia passuum a Victumulis consedit. Ibi Hannibal castra habebat: revocatoque propere Maharbale atque equitibus, quum instare certamen cerneret, nihil unquam satis dictum praemonitumque ad cohortandos milites ratus, vocatis ad concionem certa praemia pronuntiat, in quorum spem pugnarent. *Agrum sese daturum esse in Italia, Africa, Hispania, ubi quisque velit, immunem ipsi, qui accepisset, liberisque; qui pecuniam, quam agrum, maluisset, ei se argento satisfacturum: qui sociorum cives Carthaginienses fieri vellent, potestatem facturum: qui domos redire mallent, daturum se operam, ne cuius suorum popularium mutatam secum fortunam esse vellent.* Servis quoque dominos prosecutis libertatem proponit, binaque pro his man-

cipia dominis se redditurum. Eaque ut rata scirent fore, agnum laeva manu, dextra silicem retinens, si falleret, Iovem ceterosque precatus deos, ita se mactarent, quemadmodum ipse agnum mactasset, secundum precationem caput pecudis saxo elisit. Tum vero omnes, velut diis auctoribus in spem suam quisque acceptis, id morae, quod nondum pugnarent, ad potienda sperata rati, proelium uno animo et voce una poscunt.

XLVI. Apud Romanos haudquaquam tanta alacritas erat, super cetera recentibus etiam territos prodigiis. Nam et lupus intraverat castra, laniatisque obviis ipse intactus evaserat; et examen apum in arbore praetorio imminente consederat. Quibus procuratis, Scipio, cum equitatu iaculatoribusque expeditis profectus ad castra hostium, exque propinquo copias, quantae, et cuius generis essent, speculandas, obvius fit Hannibali, et ipsi cum equitibus ad exploranda circa loca progresso. Neutri alteros primo cernebant: densior deinde incessu tot hominum equorumque oriens pulvis signum propinquantium hostium fuit. Constitit utrumque agmen, et proelio sese expediebant. Scipio iaculatores et Gallos equites in fronte locat; Romanos, sociorumque quod roboris fuit, in subsidiis. Hannibal frenatos equites in medium accipit, cornua Numidis firmat. Vixdum clamore sublato, iaculatores fugerunt inter subsidia. Ad secundam aciem inde equitum certamen erat aliquamdiu anceps: dein, quia turbabant equos pedites intermixti, multis labentibus ex equis, aut desilientibus, ubi suos premi circumventos vidissent, iam magna ex parte ad pedes pugna venerat: donec Numidae, qui in cornibus erant, circumvecti paullulum, ab tergo se ostenderunt. Is pavor perculit Romanos, auxitque pavorem consulis vulnus, periculumque intercursu tum primum pubescentis

filii propulsatum. Hic erit iuvenis, penes quem perfecti huiusce belli laus est, Africanus ob egregiam victoriam de Hannibale Poenisque appellatus. Fuga tamen effusa iaculatorum maxime fuit, quos primos Numidae invaserunt. Alius confertus equitatus consulem in medium acceptum, non armis modo, sed etiam corporibus suis, protegens, in castra, nusquam trepide neque effuse cedendo, reduxit. Servati consulis decus Coelius ad servum natione Ligurem delegat. Malim equidem de filio verum esse, quod et plures tradidere auctores, et fama obtinuit.

XLVII. Hoc primum cum Hannibale proelium fuit; quo facile apparuit, et equitatu meliorem Poenum esse, et ob id campos patentes, quales sunt inter Padum Alpesque, bello gerendo Romanis aptos non esse. Itaque proxima nocte, iussis militibus vasa silentio colligere, castra ab Ticino mota, festinatumque ad Padum est; ut ratibus, quibus iunxerat flumen, nondum resolutis, sine tumultu atque insectatione hostis, copias traiiceret. Prius Placentiam pervenere, quam satis sciret Hannibal ab Ticino profectos: tamen ad sexcentos moratorum in citeriore ripa, segniter ratem solventes, cepit. Transire non potuit pontem, ut extrema resoluta erant, tota rate in secundam aquam labente. Coelius auctor est, Magonem cum equitatu et Hispanis peditibus flumen extemplo transnasse; ipsum Hannibalem per superiora Padi vada exercitum traduxisse, elephantis in ordinem ad sustinendum impetum fluminis oppositis. Ea peritis amnis eius vix fidem fecerint. Nam neque equites, armis equisque salvis, tantam vim fluminis superasse verisimile est, ut iam Hispanos omnes inflati transvexerint utres: et multorum dierum circuitu Padi vada petenda fuerant, qua exercitus gravis impedimentis traduci posset. Potiores apud me auctores sunt, qui biduo vix locum rate iungendo

flumini inventum tradunt; ea cum Magone equites Hispanorum expeditos praemissos. Dum Hannibal, circa flumen legationibus Gallorum audiendis moratus, traiicit gravius peditum agmen, interim Mago equitesque ab transitu fluminis diei unius itinere Placentiam ad hostes contendunt. Hannibal paucis post diebus sex millia a Placentia castra communivit, et postero die, in conspectu hostium acie directa, potestatem pugnae fecit.

XLVIII. Insequenti nocte caedes in castris Romanis, tumultu tamen quam re maior, ab auxiliaribus Gallis facta est. Ad duo millia peditum et ducenti equites, vigilibus ad portas trucidatis, ad Hannibalem transfugiunt: quos Poenus benigne allocutus, et spe ingentium donorum accensos, in civitates quemque suas, ad sollicitandos popularium animos dimisit. Scipio, caedem eam signum defectionis omnium Gallorum esse ratus, contactosque eo scelere, velut iniecta rabie, ad arma ituros; quanquam gravis adhuc vulnere erat, tamen quarta vigilia noctis insequentis tacito agmine profectus ad Trebiam fluvium, in loca altiora collesque impeditiores equiti castra movet. Minus, quam ad Ticinum, fefellit: missisque Hannibal primum Numidis, deinde omni equitatu, turbasset utique novissimum agmen, ni aviditate praedae in vacua Romana castra Numidae devertissent. Ibi dum, perscrutantes loca omnia castrorum, nullo satis digno morae pretio tempus terunt, emissus hostis de manibus est: et quum iam transgressos Trebiam Romanos, metantesque castra conspexissent, paucos moratorum occiderunt, citra flumen interceptos. Scipio, nec vexationem vulneris in via iactati ultra patiens, et collegam (iam enim et revocatum ex Sicilia audierat) ratus exspectandum, locum, qui prope flumen tutissimus stativis est visus, delectum communiit. Nec procul inde Hanni-

bal quum consedisset, quantum victoria equestri elatus, tantum anxius inopia, quae per hostium agros euntem, nusquam praeparatis commeatibus, maior in dies excipiebat, ad Clastidium vicum, quo magnum frumenti numerum congesserant Romani, mittit. Ibi quum vim pararent, spes facta proditionis: nec sane magno pretio, nummis aureis quadringentis, Dasio Brundisino praefecto praesidii corrupto, traditur Hannibali Clastidium. Id horreum fuit Poenis sedentibus ad Trebiam. In captivos ex tradito praesidio, ut fama clementiae in principio rerum colligeretur, nihil saevitum est.

XLIX. Quum ad Trebiam terrestre constitisset bellum, interim circa Siciliam insulasque Italiae imminentes, et a Sempronio consule, et ante adventum eius, terra marique res gestae. Viginti quinqueremes cum mille armatis ad depopulandam oram Italiae a Carthaginiensibus missae, novem Liparas, octo insulam Vulcani tenuerunt, tres in fretum avertit aestus. Ad eas conspectas a Messana duodecim naves ab Hierone rege Syracusanorum missae, qui tum forte Messanae erat, consulem Romanum opperiens, nullo repugnante captas naves Messanam in portum deduxerunt. Cognitum ex captivis, praeter viginti naves, cuius ipsi classis essent, in Italiam missas, quinque et triginta alias quinqueremes Siciliam petere ad sollicitandos veteres socios. Lilybaei occupandi praecipuam curam esse: credere eadem tempestate, qua ipsi disiecti forent, eam quoque classem ad Aegates insulas deiectam. Haec sicut audita erant, rex M. Aemilio praetori, cuius Sicilia erat provincia, perscribit, monetque, Lilybaeum firmo teneret praesidio. Extemplo et circa a praetore ad civitates missi legati tribunique, qui suos ad curam custodiae intenderent; ante omnia Lilybaeum teneri: ad apparatum belli, edicto proposito, ut socii navales

decem dierum cocta cibaria ad naves deferrent; ubi signum datum esset, ne quis moram conscendendi faceret: perque omnem oram, qui ex speculis prospicerent adventantem hostium classem. Simul itaque, quanquam de industria morati cursum navium erant Carthaginienses, ut ante lucem accederent Lilybaeum, praesensum tamen est, quia et luna pernox erat, et sublatis armamentis veniebant; extemplo datum e speculis signum, et in oppido ad arma conclamatum est, et in naves conscensum: pars militum in muris portarumque in stationibus, pars in navibus erant. Et Carthaginienses, quia rem fore haud cum imparatis cernebant, usque ad lucem portu se abstinuerunt, demendis armamentis eo tempore aptandaque ad pugnam classe absumpto. Ubi illuxit, recepere classem in altum, ut spatium pugnae esset, exitumque liberum e portu naves hostium haberent. Nec Romani detrectavere pugnam, et memoria circa ea ipsa loca gestarum rerum freti, et militum multitudine ac virtute.

L. Ubi in altum evecti sunt, Romanus conserere pugnam, et ex propinquo vires conferre velle: contra eludere Poenus, et arte, non vi, rem gerere, naviumque, quam virorum aut armorum, malle certamen facere. Nam ut sociis navalibus affatim instructam classem, ita inopem milite habebant: et, sicubi conserta navis esset, haudquaquam par numerus armatorum ex ea pugnabat. Quod ubi animadversum est, et Romanis multitudo sua auxit animum, et paucitas illis minuit. Extemplo septem naves Punicae circumventae; fugam ceterae ceperunt. Mille et septingenti fuere in navibus capti, milites nautaeque; in his tres nobiles Carthaginiensium. Classis Romana incolumis, una tantum perforata navi, sed ea quoque ipsa reduce, in portum rediit. Secundum hanc pugnam, nondum gnaris eius, qui Messanae erant,

Ti. Sempronius consul Messanam venit. Ei fretum intranti rex Hiero classem ornatam obviam duxit: transgressusque ex regia in praetoriam navem, gratulatus sospitem cum exercitu et navibus advenisse, precatusque prosperum ac felicem in Siciliam transitum; statum deinde insulae et Carthaginiensium conata exposuit: pollicitusque est, quo animo priore bello populum Romanum iuvenis adiuvisset, eo senem adiuturum. Frumentum vestimentaque sese legionibus consulis sociisque navalibus gratis praebiturum. Grande periculum Lilybaeo maritimisque civitatibus esse, et quibusdam volentibus novas res fore. Ob haec consuli nihil cunctandum visum, quin Lilybaeum classe peteret: et rex regiaque classis una profecti. Navigantes inde, pugnatum ad Lilybaeum fusasque et captas hostium naves, accepere.

LI. A Lilybaeo consul, Hierone cum classe regia dimisso, relictoque praetore ad tuendam Siciliae oram, ipse in insulam Melitam, quae a Carthaginiensibus tenebatur, traiecit. Advenienti Hamilcar Gisgonis filius praefectus praesidii, cum paullo minus duobus millibus militum, oppidumque cum insula traditur: inde post paucos dies reditum Lilybaeum, captivique et a consule et a praetore, praeter insignes nobilitate viros, sub corona venierunt. Postquam ab ea parte satis tutam Siciliam censebat consul, ad insulas Vulcani, quia fama erat, stare ibi Punicam classem, traiecit: nec quisquam hostium circa eas insulas inventus. Iam forte transmiserant ad vastandam Italiae oram: depopulatoque Vibonensi agro, urbem etiam terrebant. Repetenti Siciliam consuli exscensio hostium in agrum Vibonensem facta nuntiatur: literaeque ab senatu de transitu in Italiam Hannibalis, et, ut primo quoque tempore collegae ferret auxilium, missae traduntur. Multis simul anxius curis, exercitum, extemplo in naves imposi-

tum, Ariminum supero mari misit: Sex. Pomponio legato cum viginti quinque longis navibus Vibonensem agrum maritimamque oram Italiae tuendam attribuit: M. Aemilio praetori quinquaginta navium classem explevit: ipse, compositis Siciliae rebus, decem navibus oram Italiae legens, Ariminum pervenit: inde cum exercitu suo profectus ad Trebiam flumen, collegae coniungitur.

LII. Iam ambo consules, et quicquid Romanarum virium erat, Hannibali oppositum, aut illis copiis defendi posse Romanum imperium, aut spem nullam aliam esse, satis declarabat. Tamen consul alter, equestri proelio uno et vulnere suo minutus, trahi rem malebat: recentis animi alter, eoque ferocior, nullam dilationem patiebatur. Quod inter Trebiam Padumque agri est, Galli tum incolebant; in duorum praepotentium populorum certamine, per ambiguum favorem, haud dubie gratiam victoris spectantes. Id Romani, ne quid modo moverent, aequo satis, Poenus periniquo animo ferebat, ab Gallis accitum se venisse ad liberandos eos, dictitans. Ob eam iram, simul ut praeda militem aleret, duo millia peditum et mille equites, Numidas plerosque, mixtos quosdam et Gallos, populari omnem deinceps agrum usque ad Padi ripas iussit. Egentes ope Galli, quum ad id dubios servassent animos, coacti ab auctoribus iniuriae ad vindices futuros declinant: legatisque ad consulem missis, auxilium Romanorum terrae, ob nimiam cultorum fidem in Romanos laboranti, orant. Cornelio nec causa, nec tempus agendae rei placebat: suspectaque ei gens erat, quum ob infida multa facinora, tum, ut alia vetustate obsolevissent, ob recentem Boiorum perfidiam. Sempronius contra, continendis in fide sociis maximum vinculum esse primos, qui eguissent ope, defensos, censebat. Tum collega cunctante, equitatum suum, mille pedi-

tum iaculatoribus ferme admixtis, ad defendendum Gallicum agrum trans Trebiam mittit. Ii sparsos et incompositos, ad hoc graves praeda plerosque, quum inopinatos invasissent, ingentem terrorem caedemque ac fugam usque ad castra stationesque hostium fecere: unde multitudine effusa pulsi, rursus subsidio suorum proelium restituere. Varia inde pugna sequente, quanquam ad extremum aequassent certamen, maior tamen hostium Romanis fama victoriae fuit.

LIII. Ceterum nemini omnium maior iustiorque, quam ipsi consuli, videri; gaudio efferri, *qua parte copiarum alter consul victus foret, ea se vicisse. Restitutos ac refectos militibus animos: nec quemquam esse, praeter collegam, qui dilatam dimicationem vellet: eum, animo magis, quam corpore, aegrum, memoria vulneris aciem ac tela horrere. Sed non esse cum aegro senescendum. Quid enim ultra differri aut teri tempus? Quem tertium consulem, quem alium exercitum exspectari? Castra Carthaginiensium in Italia, ac prope in conspectu urbis esse. Non Siciliam ac Sardiniam victis ademptas, nec cis Iberum Hispaniam peti, sed solo patrio terraque, in qua geniti forent, pelli Romanos. Quantum ingemiscant,* inquit, *patres nostri, circa moenia Carthaginis bellare soliti, si videant nos, progeniem suam, duos consules consularesque exercitus, in media Italia paventes intra castra; Poenum, quod inter Alpes Apenninumque agri sit, suae ditionis fecisse?* Haec assidens aegro collegae, haec in praetorio prope concionabundus agere. Stimulabat et tempus propinquum comitiorum, ne in novos consules bellum differretur, et occasio in se unum vertendae gloriae, dum aeger collega erat. Itaque, nequicquam dissentiente Cornelio, parari ad propinquum certamen milites iubet. Hannibal, quum, quid optimum foret hosti, cerneret, vix ullam spem

habebat, temere atque improvide quicquam consules acturos. Quum alterius ingenium, fama prius, deinde re cognitum, percitum ac ferox sciret esse, ferociusque factum prospero cum praedatoribus suis certamine crederet; adesse gerendae rei fortunam haud diffidebat. Cuius ne quod praetermitteret tempus, sollicitus intentusque erat, dum tiro hostium esset miles, dum meliorem ex ducibus inutilem vulnus faceret, dum Gallorum animi vigerent: quorum ingentem multitudinem sciebat segnius secuturam, quanto longius ab domo traherentur. Quum ob haec taliaque speraret propinquum certamen, et facere, si cessaretur, cuperet; speculatoresque Galli, ad ea exploranda, quae vellet, tutiores, quia in utrisque castris militabant, paratos pugnae esse Romanos retulissent; locum insidiis circumspectare Poenus coepit.

LIV. Erat in medio rivus, praealtis utrimque clausus ripis, et circa obsitus palustribus herbis et, quibus inculta ferme vestiuntur, virgultis vepribusque. Quem ubi equiti quoque tegendo satis latebrosum locum circumvectus ipse oculis perlustravit: *Hic erit locus*, Magoni fratri ait, *quem teneas. Delige centenos viros ex omni pedite atque equite; cum quibus ad me vigilia prima venias. Nunc corpora curare tempus est.* Ita praetorium missum. Mox cum delectis Mago aderat. *Robora virorum cerno*, inquit Hannibal: *sed, ut et numero etiam, non animis modo, valeatis, singulis vobis novenos ex turmis manipulisque vestri similes eligite. Mago locum monstrabit, quem insideatis. Hostem caecum ad has belli artes habebitis.* Ita mille equitibus Magoni, mille peditibus dimissis, Hannibal prima luce Numidas equites, transgressos Trebiam flumen, obequitare iubet hostium portis, iaculandoque in stationes elicere ad pugnam hostem: iniecto deinde certamine, cedendo sensim citra flumen pertrahere. Haec mandata Nu-

midis. Ceteris ducibus peditum equitumque praeceptum, ut prandere omnes iuberent: armatos deinde, instratisque equis, signum exspectare. Sempronius, ad tumultum Numidarum primum omnem equitatum, ferox ea parte virium, deinde sex millia peditum, postremo omnes copias ad destinatum iam ante consilio, avidus certaminis, eduxit. Erat forte brumae tempus et nivalis dies in locis Alpibus Apenninoque interiectis, propinquitate etiam fluminum ac paludium praegelidis. Ad hoc raptim eductis hominibus atque equis, non capto ante cibo, non ope ulla ad arcendum frigus adhibita, nihil caloris inerat: et quicquid aurae fluminis appropinquabant, afflabat acrior frigoris vis. Ut vero refugientes Numidas insequentes aquam ingressi sunt, (et erat pectoribus tenus aucta nocturno imbri) tum utique egressis rigere omnibus corpora, ut vix armorum tenendorum potentia essent, et simul lassitudine, procedente iam die, fame etiam deficere.

LV. Hannibalis interim miles, ignibus ante tentoria factis, oleoque per manipulos, ut mollirent artus, misso, et cibo per otium capto, ubi transgressos flumen hostes nuntiatum est, alacer animis corporibusque arma capit, atque in aciem procedit. Baliares locat ante signa, levem armaturam, octo ferme millia hominum; dein graviorem armis peditem, quod virium, quod roboris erat: in cornibus circumfudit decem millia equitum; et ab cornibus in utramque partem divisos elephantos statuit. Consul effusos sequentes equites, quum ab resistentibus subito Numidis incauti exciperentur, signo receptui dato, revocatos circumdedit peditibus. Duodeviginti millia Romani erant, sociûm nominis Latini viginti; auxilia praeterea Cenomanorum: ea sola in fide manserat Gallica gens. His copiis concursum est. Proelium a Baliaribus ortum est; quibus quum maiore robore

legiones obsisterent, deductae propere in cornua leves armaturae sunt. Quae res effecit, ut equitatus Romanus extemplo urgeretur: nam quum vix iam per se resisterent decem millibus equitum quattuor millia, et fessi plerisque integris, obruti sunt insuper velut nube iaculorum a Baliaribus coniecta. Ad hoc elephanti, eminentes ab extremis cornibus, equis maxime non visu modo, sed odore insolito territis, fugam late faciebant. Pedestris pugna par animis magis, quam viribus, erat; quas recentes Poenus, paullo ante curatis corporibus, in proelium attulerat: contra, ieiuna fessaque corpora Romanis et rigentia gelu torpebant. Restitissent tamen animis, si cum pedite solum foret pugnatum. Sed et Baliares, pulso equite, iaculabantur in latera, et elephanti iam in mediam peditum aciem sese tulerant: et Mago Numidaeque, simul latebras eorum improvida praeterlata acies est, exorti ab tergo ingentem tumultum ac terrorem fecere. Tamen in tot circumstantibus malis mansit aliquamdiu immota acies, maxime praeter spem omnium adversus elephantos. Eos velites, ad id ipsum locati, verutis coniectis et avertere, et insecuti aversos sub caudis, qua maxime molli cute vulnera accipiunt, fodiebant.

LVI. Trepidantes propeque iam in suos consternatos media acie in extremam, ad sinistrum cornu, adversus Gallos auxiliares agi iussit Hannibal. Extemplo haud dubiam fecere fugam. Additus quoque novus terror Romanis, ut fusa auxilia sua viderunt. Itaque, quum iam in orbem pugnarent, decem millia ferme hominum, quum alia evadere nequissent, media Afrorum acie, quae Gallicis auxiliis firmata erat, cum ingenti caede hostium perrupere: et, quum neque in castra reditus esset flumine interclusis, neque prae imbri satis decernere possent, qua suis opem ferrent, Placentiam recto itinere perrexere. Plures

deinde in omnes partes eruptiones factae: et, qui flumen petiere, aut gurgitibus absumpti sunt, aut inter cunctationem ingrediendi ab hostibus oppressi. Qui passim per agros fuga sparsi erant, vestigia cedentis sequentes agminis, Placentiam contendere: aliis timor hostium audaciam ingrediendi flumen fecit, transgressique in castra pervenerunt. Imber nive mixtus, et intoleranda vis frigoris, et homines multos, et iumenta, et elephantos prope omnes, absumpsit. Finis insequendi hostis Poenis flumen Trebia fuit: et ita torpentes gelu in castra rediere, ut vix laetitiam victoriae sentirent. Itaque nocte insequenti, quum praesidium castrorum, et quod reliquum ex magna parte militum erat, ratibus Trebiam traiicerent, aut nihil sensere, obstrepente pluvia; aut, quia iam moveri prae lassitudine nequibant ac vulneribus, sentire sese dissimularunt: quietisque Poenis, tacito agmine ab Scipione consule exercitus Placentiam est perductus: inde Pado traiectus Cremonam, ne duorum exercituum hibernis una colonia premeretur.

LVII. Romam tantus terror ex hac clade perlatus est, ut iam ad urbem crederent infestis signis hostem venturum; nec quicquam spei aut auxilii esse, quo portis moenibusque vim arcerent. *Uno consule ad Ticinum victo, altero ex Sicilia revocato, duobus consulibus, duobus consularibus exercitibus victis, quos alios duces, quas alias legiones esse, quae arcessantur?* Ita territis Sempronius consul advenit, ingenti periculo per effusos passim ad praedandum hostium equites, audacia magis, quam consilio aut spe fallendi resistendive, si non falleret, transgressus. Id quod unum maxime in praesentia desiderabatur, comitiis consularibus habitis, in hiberna rediit. Creati consules Cn. Servilius et C. Flaminius. Ceterum ne hiberna quidem Romanis quieta erant, vagantibus pas-

sim Numidis equitibus, et, qua his impeditiora erant, Celtiberis Lusitanisque. Omnes igitur clausi undique commeatus erant, nisi quos Pado naves subveherent. Emporium prope Placentiam fuit, et opere magno munitum, et valido firmatum praesidio. Eius castelli expugnandi spe cum equitibus ac levi armatura profectus Hannibal, quum plurimum in celando incepto ad effectum spei habuisset, nocte adortus, non fefellit vigiles. Tantus repente clamor est sublatus, ut Placentiae quoque audiretur. Itaque sub lucem cum equitatu consul aderat, iussis quadrato agmine legionibus sequi. Equestre proelium interim commissum: in quo, quia saucius Hannibal pugna excessit, pavore hostibus iniecto, defensum egregie praesidium est. Paucorum inde dierum quiete sumpta, et vixdum satis percurato vulnere, ad Victumvias ire pergit oppugnandas. Id emporium a Romanis Gallico bello fuerat munitum. Inde locum frequentaverant accolae mixti undique ex finitimis populis; et tum terror populationum eo plerosque ex agris compulerat. Huius generis multitudo, fama impigre defensi ad Placentiam praesidii accensa, armis arreptis obviam Hannibali procedit. Magis agmina, quam acies, in via concurrerunt; et, quum ex altera parte nihil, praeter inconditam turbam, esset, in altera et dux militi, et duci fidens miles, ad triginta quinque millia hominum a paucis fusa. Postero die, deditione facta, praesidium intra moenia accepere: iussique arma tradere quum dicto paruissent, signum repente victoribus datur, ut tanquam vi captam urbem diriperent. Neque ulla, quae in tali re memorabilis scribentibus videri solet, praetermissa clades est: adeo omnis libidinis, crudelitatisque, et inhumanae superbiae editum in miseros est exemplum. Hae fuere hibernae expeditiones Hannibalis.

LVIII. Haud longi inde temporis, dum intolera-

bilia frigora erant, quies militi data est: et ad prima ac dubia signa veris profectus ex hibernis, in Etruriam ducit, eam quoque gentem, sicut Gallos Liguresque, aut vi aut voluntate adiuncturus. Transeuntem Apenninum adeo atrox adorta tempestas est, ut Alpium foeditatem prope superaverit. Vento mixtus imber quum ferretur in ipsa ora, primo, quia aut arma omittenda erant, aut contra enitentes vortice intorti affligebantur, constitere: dein, quum iam spiritum includeret nec reciprocare animam sineret, aversi a vento parumper consedere. Tum vero ingenti sono coelum strepere, et inter horrendos fragores micare ignes: capti auribus et oculis metu omnes torpere. Tandem, effuso imbre, quum eo magis accensa vis venti esset, ipso illo, quo deprehensi erant, loco castra ponere necessarium visum est. Id vero laboris velut de integro initium fuit. Nam nec explicare quicquam, nec statuere poterant; nec, quod statutum esset, manebat, omnia perscindente vento et rapiente: et mox aqua levata vento, quum super gelida montium iuga concreta esset, tantum nivosae grandinis deiecit, ut, omnibus omissis, procumberent homines, tegminibus suis magis obruti, quam tecti. Tantaque vis frigoris insecuta est, ut, ex illa miserabili hominum iumentorumque strage quum se quisque attollere ac levare vellet, diu nequiret, quia, torpentibus rigore nervis, vix flectere artus poterant. Deinde, ut tandem agitando sese movere ac recepere animos, et raris locis ignis fieri est coeptus, ad alienam opem quisque inops tendere. Biduum eo loco, velut obsessi, mansere. Multi homines, multa iumenta, elephanti quoque ex his, qui proelio ad Trebiam facto superfuerant, septem absumpti.

LIX. Degressus Apennino retro ad Placentiam castra movit, et ad decem millia progressus consedit. Postero die duodecim millia peditum, quinque

equitum adversus hostem ducit. Nec Sempronius consul (iam enim redierat ab Roma) detrectavit certamen: atque eo die tria millia passuum inter bina castra fuere. Postero die ingentibus animis, vario eventu, pugnatum est. Primo concursu adeo res Romana superior fuit, ut non acie vincerent solum, sed pulsos hostes in castra persequerentur; mox castra quoque oppugnarent. Hannibal, paucis propugnatoribus in vallo portisque positis, ceteros confertos in media castra recepit, intentosque signum ad erumpendum spectare iubet. Iam nona ferme diei hora erat, quum Romanus, nequicquam fatigato milite, postquam nulla spes erat potiundi castris, signum receptui dedit. Quod ubi Hannibal accepit, laxatamque pugnam et recessum a castris vidit, extemplo equitibus dextra laevaque emissis in hostem, ipse cum peditum robore mediis castris erupit. Pugna raro ulla magis saeva, et cum utriusque partis pernicie clarior fuisset, si extendi eam dies in longum spatium sivisset. Nox accensum ingentibus animis proelium diremit. Itaque acrior concursus fuit, quam caedes; et, sicut aequata ferme pugna erat, ita clade pari discessum est. Ab neutra parte sexcentis plus peditibus, et dimidium eius equitum cecidit. Sed maior Romanis, quam pro numero, iactura fuit: quia equestris ordinis aliquot, et tribuni militum quinque, et praefecti sociorum tres, sunt interfecti. Secundum eam pugnam Hannibal in Ligures, Sempronius Lucam concessit. Venienti in Ligures Hannibali per insidias intercepti duo quaestores Romani, C. Fulvius et L. Lucretius, cum duobus tribunis militum, et quinque equestris ordinis senatorum ferme liberis, quo magis ratam fore cum his pacem societatemque crederet, traduntur.

LX. Dum haec in Italia geruntur, Cn. Cornelius Scipio, in Hispaniam cum classe et exercitu missus,

quum, ab ostio Rhodani profectus, Pyrenaeosque montes circumvectus, Emporiis appulisset classem, exposito ibi exercitu, orsus a Lacetanis, omnem oram usque ad Iberum flumen, partim renovandis societatibus, partim novis instituendis, Romanae ditionis fecit. Inde conciliata clementiae fama, non ad maritimos modo populos, sed, in mediterraneis quoque ac montanis, ad ferociores iam gentes valuit: nec pax modo apud eos, sed societas etiam armorum, parata est: validaeque aliquot auxiliorum cohortes ex iis conscriptae sunt. Hannonis cis Iberum provincia erat: eum reliquerat Hannibal ad regionis eius praesidium. Itaque prius, quam alienarentur omnia, obviam eundum ratus, castris in conspectu hostium positis, in aciem eduxit. Nec Romano differendum certamen visum: quippe qui sciret, cum Hannone et Hasdrubale sibi dimicandum esse; malletque adversus singulos separatim, quam adversus duos simul, rem gerere. Nec magni certaminis ea dimicatio fuit. Sex millia hostium caesa, duo capta cum praesidio castrorum: nam et castra expugnata sunt, atque ipse dux cum aliquot principibus capiuntur: et Scissis, propinquum castris oppidum, expugnatur. Ceterum praeda oppidi parvi pretii rerum fuit; suppellex barbarica, ac vilium mancipiorum. Castra militem ditavere; non eius modo exercitus, qui victus erat, sed et eius, qui cum Hannibale in Italia militabat, omnibus fere caris rebus, ne gravia impedimenta ferentibus essent, citra Pyrenaeum relictis.

LXI. Priusquam certa huius cladis fama accideret, transgressus Iberum Hasdrubal cum octo millibus peditum, mille equitum, tanquam ad primum adventum Romanorum occursurus, postquam perditas res ad Scissim amissaque castra accepit, iter ad mare convertit. Haud procul Tarracone classicos milites navalesque socios, vagos palantesque per agros,

(quod ferme fit, ut secundae res negligentiam creent) equite passim dimisso, cum magna caede, maiore fuga ad naves compellit. Nec diutius circa ea loca morari ausus, ne a Scipione opprimeretur, trans Iberum sese recepit. Et Scipio, raptim ad famam novorum hostium agmine acto, quum in paucos praefectos navium animadvertisset, praesidio Tarracone modico relicto, Emporias cum classe rediit. Vixdum digresso eo, Hasdrubal aderat: et, Ilergetum populo, qui obsides Scipioni dederat, ad defectionem impulso, cum eorum ipsorum iuventute agros fidelium Romanis sociorum vastat. Excito deinde Scipione hibernis, toto cis Iberum rursus cedit agro. Scipio, relictam ab auctore defectionis Ilergetum gentem quum infesto exercitu invasisset, compulsis omnibus Athanagiam, urbem, quae caput eius populi erat, circumsedit: intraque dies paucos, pluribus quam ante obsidibus imperatis, Ilergetes, pecunia etiam multatos, in ius ditionemque recepit. Inde in Ausetanos prope Iberum, socios et ipsos Poenorum, procedit: atque, urbe eorum obsessa, Lacetanos auxilium finitimis ferentes nocte, haud procul iam urbe, quum intrare vellent, excepit insidiis. Caesa ad duodecim millia: exuti paene omnes armis, domos passim palantes per agros diffugere; nec obsessos alia ulla res, quam iniqua oppugnantibus hiems, tutabatur. Triginta dies obsidio fuit: per quos raro unquam nix minus quattuor pedes alta iacuit: adeoque pluteos ac vineas Romanorum operuerat, ut ea sola, ignibus aliquoties coniectis ab hoste, etiam tutamentum fuerit. Postremo quum Amusitus princeps eorum ad Hasdrubalem profugisset, viginti argenti talentis pacti deduntur. Tarraconem in hiberna reditum est.

LXII. Romae aut circa urbem multa ea hieme prodigia facta: aut (quod evenire solet, motis semel in religionem animis) multa nuntiata, et temere cre-

dita sunt: in quis ingenuum infantem semestrem in foro olitorio triumphum clamasse: et foro boario bovem in tertiam contignationem sua sponte escendisse, atque inde tumultu habitatorum territum sese deiecisse: et navium speciem de coelo affulsisse, et aedem Spei, quae est in foro olitorio, fulmine ictam: et Lanuvii hastam se commovisse: et corvum in aedem Iunonis devolasse, atque in ipso pulvinario consedisse: et in agro Amiternino multis locis hominum specie procul candida veste visos, nec cum ullo congressos: et in Piceno lapidibus pluisse: et Caere sortes extenuatas: et in Gallia lupum vigili gladium e vagina raptum abstulisse. Ob cetera prodigia libros adire decemviri iussi. Quod autem lapidibus pluisset in Piceno, novendiale sacrum edictum, et subinde aliis procurandis prope tota civitas operata fuit. Iam primum omnium urbs lustrata est, hostiaeque maiores, quibus editum est, diis caesae; et donum ex auri pondo quadraginta Lanuvium ad Iunonis portatum est; et signum aeneum matronae Iunoni in Aventino dedicaverunt; et lectisternium Caere, ubi sortes attenuatae erant, imperatum; et supplicatio Fortunae in Algido; Romae quoque et lectisternium Iuventati, et supplicatio ad aedem Herculis nominatim; deinde universo populo circa omnia pulvinaria indicta; et Genio maiores hostiae caesae quinque; et C. Atilius Serranus praetor vota suscipere iussus, si in decem annos respublica eodem stetisset statu. Haec procurata votaque ex libris Sibyllinis, magna ex parte levaverant religione animos.

LXIII. Consulum designatorum alter Flaminius, cui eae legiones, quae Placentiae hibernabant, sorte evenerant, edictum et literas ad consulem misit, ut is exercitus Idibus Martiis Arimini adesset in castris. Huic in provincia consulatum inire consilium erat, memori veterum certaminum cum Patribus; quae

tribunus plebis, et quae postea consul, prius de consulatu, qui abrogabatur, dein de triumpho habuerat; invisus etiam Patribus ob novam legem, quam Q Claudius tribunus plebis adversus senatum, uno Patrum adiuvante C. Flaminio, tulerat; ne quis senator cuive senatorius pater fuisset, maritimam navem, quae plus quam trecentarum amphorarum esset, haberet. Id satis habitum ad fructus ex agris vectandos: quaestus omnis Patribus indecorus visus. Res, per summam contentionem acta, invidiam apud nobilitatem suasori legis Flaminio, favorem apud plebem alterumque inde consulatum, peperit. Ob haec ratus auspiciis ementiendis, Latinarumque feriarum mora, et consularibus aliis impedimentis retenturos se in urbe, simulato itinere privatus clam in provinciam abiit. Ea res, ubi palam facta est, novam insuper iram infestis iam ante Patribus movit: *Non cum senatu modo, sed iam cum diis immortalibus, C. Flaminium bellum gerere. Consulem ante inauspicato factum revocantibus ex ipsa acie diis atque hominibus non paruisse; et nunc conscientia spretorum et Capitolium et sollennem votorum nuncupationem fugisse: ne die initi magistratus Iovis optimi maximi templum adiret: ne senatum, invisus ipse, et sibi uni invisum, videret consuleretque: ne Latinas indiceret, Iovique Latiari sollenne sacrum in monte faceret: ne, auspicato profectus in Capitolium ad vota nuncupanda, paludatus inde cum lictoribus ad provinciam iret. Lixae modo sine insignibus, sine lictoribus, profectum clam, furtim, haud aliter quam si exsilii causa solum vertisset. Magis pro maiestate videlicet imperii Arimini, quam Romae, magistratum initurum, et in deversorio hospitali, quam apud penates suos, praetextam sumpturum.* Revocandum universi retrahendumque censuerunt; et cogendum omnibus prius praesentem in deos hominesque fungi officiis, quam

ad exercitum et in provinciam iret. In eam legationem (legatos enim mitti placuit) Q. Terentius et M. Antistius profecti, nihilo magis eum moverunt, quam priori consulatu literae moverant ab senatu missae. Paucos post dies magistratum iniit, immolantique ei vitulus iam ictus e manibus sacrificantium sese quum proripuisset, multos circumstantes cruore respersit. Fuga procul etiam maior apud ignaros, quid trepidaretur, et concursatio fuit: id a plerisque in omen magni terroris acceptum. Legionibus inde duabus a Sempronio prioris anni consule, duabus a C. Atilio praetore acceptis, in Etruriam per Apennini tramites exercitus duci est coeptus.

EPITOME LIBRI XXII.

Hannibal, per continuas vigilias in paludibus oculo amisso, venit in Etruriam; per quas paludes quatriduo et tribus noctibus sine ulla requie iter fecit. C. Flaminius consul, homo temerarius, contra auspicia profectus, signis militaribus effossis, quae tolli non poterant, et ab equo, quem conscenderat, per caput devolutus, insidiis ab Hannibale circumventus, ad Trasimenum lacum cum exercitu caesus est. Sex millia, quae eruperant, fide ab Maharbale data, perfidia Hannibalis vincta sunt. Quum ad nuntium cladis Romae luctus esset, duae matres, ex insperato receptis filiis, gaudio mortuae sunt. Ob hanc cladem ex Sibyllinis libris ver sacrum votum. Quum deinde Q. Fabius Maximus dictator, adversus Hannibalem missus, nollet acie cum eo confligere, ne, contra ferocem tot victoriis hostem, territum adversis proeliis militem pugnae committeret, et, opponendo se tantummodo, conatus Hannibalis impediret: M. Minucius magister equitum,

ferox et temerarius, criminando dictatorem tanquam segnem et timidum, effecit, ut populi iussu aequaretur ei cum dictatore imperium; divisoque exercitu, quum iniquo loco conflixisset, et in maximo discrimine legiones eius essent, superveniente cum exercitu Fabio Maximo discrimine liberatus est. Quo beneficio victus castra cum eo iunxit, et patrem eum salutavit; idemque facere milites iussit. Hannibal, vastata Campania, inter Casilinum oppidum et Calliculam montem a Fabio clausus, sarmentis ad cornua boum alligatis et incensis, praesidium Romanorum, quod Calliculam insidebat, fugavit: et sic transgressus est saltum. Idemque Q. Fabii Maximi dictatoris, quum circumposita ureret, agro pepercit, ut illum tanquam proditorem suspectum faceret. Aemilio deinde Paullo et Terentio Varrone consulibus et ducibus, cum maxima clade adversus Hannibalem ad Cannas pugnatum est: caesaque eo proelio Romanorum quadraginta quinque millia, cum Paullo consule et senatoribus octoginta, consularibus atque praetoriis aut aediliciis triginta. Post quam cladem quum a nobilibus adolescentibus propter desperationem consilium de relinquenda Italia iniretur, P. Cornelius Scipio tribunus militum, qui postea Africanus nuncupatus est, stricto super capita deliberantium ferro, iuravit, se pro hoste habiturum eum, qui in verba sua non iurasset; effecitque, ut omnes, minime relictum iri a se Italiam, iureiurando astringerentur. Praeterea trepidationem urbis et luctum, et res in Hispania meliore eventu gestas continet. Opimia et Floronia, Vestales virgines, incesti damnatae sunt. Propter paucitatem vero militum servorum octo millia armata sunt. Captivi, quum potestas esset redimendi, redempti non sunt. Varroni obviam itum est, et gratiae actae, quod de republica non desperasset.

T. LIVII PATAVINI
LIBER XXII.

Iam ver appetebat, quum Hannibal ex hibernis movit, et nequicquam ante conatus transcendere Apenninum intolerandis frigoribus, et cum ingenti periculo moratus ac metu. Galli, quos praedae populationumque conciverat spes, postquam pro eo, ut ipsi ex alieno agro raperent agerentque, suas terras sedem belli esse, premique utriusque partis exercituum hibernis viderunt; verterunt retro ad Hannibalem ab Romanis odia: petitusque saepe principum insidiis, ipsorum inter se fraude, eadem levitate, qua consenserant, consensum indicantium, servatus erat; et, mutando nunc vestem, nunc tegumenta capitis, errore etiam sese ab insidiis munierat. Ceterum hic quoque ei timor causa fuit maturius movendi ex hibernis. Per idem tempus Cn. Servilius consul Romae Idibus Martiis magistratum iniit. Ibi quum de republica retulisset, redintegrata in C. Flaminium invidia est. *Duos se consules creasse, unum habere. Quod enim illi iustum imperium, quod auspicium esse? Magistratus id a domo, publicis privatisque penatibus, Latinis feriis actis, sacrificio in monte perfecto, votis rite in Capitolio nuncupatis, secum ferre: nec privatum auspicia sequi, nec sine auspiciis profectum in externo ea solo nova atque integra concipere posse.* Augebant metum prodigia ex pluribus simul locis nuntiata: in Sicilia militibus aliquot spicula, in Sardinia autem in muro circumeunti vigilias equiti scipionem, quem manu tenuerat, arsisse, et litora crebris ignibus fulsisse, et scuta duo sanguine sudasse, et milites quosdam ictos fulminibus, et solis orbem minui

visum: et Praeneste ardentes lapides coelo cecidisse: et Arpis parmas in coelo visas, pugnantemque cum luna solem: et Capenae duas interdiu lunas ortas: et aquas Caeretes sanguine mixtas fluxisse; fontemque ipsum Herculis cruentis manasse sparsum maculis: et in Antiati metentibus cruentas in corbem spicas cecidisse: et Faleriis coelum findi velut magno hiatu visum; quaque patuerit, ingens lumen effulsisse: sortes sua sponte attenuatas, unamque excidisse, ita scriptam: Mavors telum suum concutit: et per idem tempus Romae signum Martis Appia via ad simulacra luporum sudasse: et Capuae speciem coeli ardentis fuisse, lunaeque inter imbrem cadentis. Inde minoribus etiam dictu prodigiis fides habita: capras lanatas quibusdam factas, et gallinam in marem, gallum in feminam sese vertisse. His, sicut erant nuntiata, expositis, auctoribusque in curiam introductis, consul de religione Patres consuluit. Decretum, ut ea prodigia, partim maioribus hostiis, partim lactentibus, procurarentur: et uti supplicatio per triduum ad omnia pulvinaria haberetur. Cetera, quum decemviri libros inspexissent, ut ita fierent, quemadmodum cordi esse divis, carminibus praefarentur. Decemvirorum monitu decretum est, Iovi primum donum fulmen aureum pondo quinquaginta fieret; Iunoni Minervaeque ex argento dona darentur; et Iunoni Reginae in Aventino, Iunonique Sospitae Lanuvii maioribus hostiis sacrificaretur; matronaeque, pecunia collata, quantum conferre cuique commodum esset, donum Iunoni Reginae in Aventinum ferrent, lectisterniumque fieret; quin et ut libertinae et ipsae, unde Feroniae donum daretur, pecuniam pro facultatibus suis conferrent. Haec ubi facta, decemviri Ardeae in foro maioribus hostiis sacrificarunt. Postremo Decembri iam mense ad aedem Saturni Romae immolatum est, lectisterniumque imperatum,

(et eum lectum senatores straverunt) et convivium publicum; ac per urbem Saturnalia diem ac noctem clamatum, populusque eum diem festum habere ac servare in perpetuum iussus.

II. Dum consul placandis Romae diis habendoque delectu dat operam, Hannibal, profectus ex hibernis, quia iam Flaminium consulem Arretium pervenisse fama erat, quum aliud longius, ceterum commodius, ostenderetur iter, propiorem viam per paludem petit, qua fluvius Arnus per eos dies solito magis inundaverat. Hispanos et Afros, (id omne veterani erat robur exercitus) admixtis ipsorum impedimentis, necubi consistere coactis necessaria ad usus deessent, primos ire iussit: sequi Gallos, ut id agminis medium esset; novissimos ire equites: Magonem inde cum expeditis Numidis cogere agmen, maxime Gallos, si taedio laboris longaeque viae (ut est mollis ad talia gens) dilaberentur aut subsisterent, cohibentem. Primi, qua modo praeirent duces, per praealtas fluvii ac profundas voragines, hausti paene limo immergentesque se, tamen signa sequebantur. Galli neque sustinere se prolapsi, neque assurgere ex voraginibus poterant; aut corpora animis, aut animos spe sustinebant: alii fessa aegre trahentes membra; alii, ubi semel victis taedio animis procubuissent, inter iumenta, et ipsa iacentia passim, morientes: maximeque omnium vigiliae conficiebant, per quatriduum iam et tres noctes toleratae. Quum, omnia obtinentibus aquis, nihil, ubi in sicco fessa sternerent corpora, inveniri posset, cumulatis in aquas sarcinis insuper incumbebant. Iumentorum itinere toto prostratorum passim acervi tantum, quod exstaret aqua, quaerentibus ad quietem parvi temporis necessarium cubile dabant. Ipse Hannibal, aeger oculis ex verna primum intemperie variante calores frigoraque, elephanto, qui unus super-

fuerat, quo altius ab aqua exstaret, vectus; vigiliis tandem et nocturno humore palustrique coelo gravante caput, et quia medendi nec locus nec tempus erat, altero oculo capitur.

III. Multis hominibus iumentisque foede amissis, quum tandem de paludibus emersisset, ubi primum in sicco potuit, castra locat: certumque per praemissos exploratores habuit, exercitum Romanum circa Arretii moenia esse. Consulis deinde consilia atque animum, et situm regionum, itineraque, et copias ad commeatus expediendos, et cetera, quae cognosse in rem erat, summa omnia cum cura inquirendo exsequebatur. Regio erat in primis Italiae fertilis, Etrusci campi, qui Faesulas inter Arretiumque iacent, frumenti ac pecoris et omnium copia rerum opulenti. Consul ferox ab consulatu priore, et non modo legum ac Patrum maiestatis, sed ne deorum quidem satis metuens. Hanc insitam ingenio eius temeritatem fortuna prospero civilibus bellicisque rebus successu aluerat. Itaque satis apparebat, nec deos nec homines consulentem, ferociter omnia ac praepropere acturum. Quoque pronior esset in vitia sua, agitare eum atque irritare Poenus parat: et, laeva relicto hoste, Faesulas petens, medio Etruriae agro praedatum profectus, quantam maximam vastitatem potest, caedibus incendiisque consuli procul ostendit. Flaminius, qui ne quieto quidem hoste ipse quieturus erat, tum vero, postquam res sociorum ante oculos prope suos ferri agique vidit, suum id dedecus ratus, per mediam iam Italiam vagari Poenum, atque, obsistente nullo, ad ipsa Romana moenia ire oppugnanda; ceteris omnibus in consilio salutaria magis, quam speciosa, suadentibus, *collegam exspectandum, ut coniunctis exercitibus, communi animo consilioque rem gererent; interim equitatu auxiliisque levium armorum ab effusa praedandi licentia ho-*

stem cohibendum; iratus se ex consilio proripuit, signumque simul itineris pugnaeque proposuit. *Quin imo Arretii ante moenia sedeamus,* inquit: *hic enim patria et penates sunt. Hannibal emissus e manibus perpopuletur Italiam, vastandoque et urendo omnia ad Romana moenia perveniat; nec ante nos hinc moverimus, quam, sicut olim Camillum ab Veiis, C. Flaminium ab Arretio Patres acciverint.* Haec simul increpans, quum ocius signa convelli iuberet, et ipse in equum insiluisset, equus repente corruit, consulemque lapsum super caput effudit. Territis omnibus, qui circa erant, velut foedo omine incipiendae rei, insuper nuntiatur, signum, omni vi moliente signifero, convelli nequire. Conversus ad nuntium, *Num literas quoque,* inquit, *ab senatu affers, quae me rem gerere vetent? Abi, nuntia, signum effodiant, si ad convellendum manus prae metu obtorpuerint.* Incedere inde agmen coepit; primoribus, super quam quod dissenserant a consilio, territis etiam duplici prodigio; milite in vulgus laeto ferocia ducis, quum spem magis ipsam, quam causam spei, intueretur.

IV. Hannibal, quod agri est inter Cortonam urbem Trasimenumque lacum, omni clade belli pervastat, quo magis iram hosti ad vindicandas sociorum iniurias acuat. Et iam pervenerant ad loca insidiis nata, ubi maxime montes Cortonenses Trasimenus subit. Via tantum interest perangusta, velut ad id ipsum de industria relicto spatio: deinde paullo latior patescit campus; inde colles assurgunt. Ibi castra in aperto locat, ubi ipse cum Afris modo Hispanisque consideret. Baliares ceteramque levem armaturam post montes circumducit: equites ad ipsas fauces saltus, tumulis apte tegentibus, locat; ut, ubi intrassent Romani, obiecto equitatu, clausa omnia lacu ac montibus essent. Flaminius quum pridie solis occasu ad lacum pervenisset, inexplorato, po-

stero die, vixdum satis certa luce, angustiis superatis, postquam in patentiorem campum pandi agmen coepit, id tantum hostium, quod ex adverso erat, conspexit: ab tergo et super caput decepere insidiae. Poenus ubi, id quod petierat, clausum lacu ac montibus et circumfusum suis copiis habuit hostem, signum omnibus dat simul invadendi. Qui ubi, qua cuique proximum fuit, decucurrere, eo magis Romanis subita atque improvisa res fuit, quod orta ex lacu nebula campo, quam montibus, densior sederat, agminaque hostium ex pluribus collibus ipsa inter se satis conspecta, eoque magis pariter decucurrerunt. Romanus clamore prius undique orto, quam satis cerneret, se circumventum esse sensit; et ante in frontem lateraque pugnari coeptum est, quam satis instrueretur acies, aut expediri arma, stringique gladii possent.

V. Consul, perculsis omnibus, ipse satis, ut in trepida re, impavidus, turbatos ordines, vertente se quoque ad dissonos clamores, instruit, ut tempus locusque patitur; et quacunque adire audirique potest, adhortatur, ac stare et pugnare iubet; *nec enim inde votis aut imploratione deum, sed vi ac virtute, evadendum esse. Per medias acies ferro viam fieri: et, quo timoris minus sit, eo minus ferme periculi esse.* Ceterum prae strepitu ac tumultu nec consilium nec imperium accipi poterat: tantumque aberat, ut sua signa atque ordinem et locum nosceret miles, ut vix ad arma capienda aptandaque pugnae competeret animus· opprimerenturque quidam, onerati magis his, quam tecti: et erat in tanta caligine maior usus aurium quam oculorum. Ad gemitus vulnerum ictusque corporum aut armorum, et mixtos strepentium paventiumque clamores, circumferebant ora oculosque. Alii fugientes pugnantium globo illati haerebant: alios redeuntes in pugnam avertebat fugien-

tium agmen. Deinde, ubi in omnes partes nequic quam impetus capti, et ab lateribus montes ac lacus, a fronte et ab tergo hostium acies claudebat, apparuitque, nullam, nisi in dextra ferroque, salutis spem esse; tum sibi quisque dux adhortatorque factus ad rem gerendam, et nova de integro pugna exorta est: non illa ordinata per principes hastatosque ac triarios, nec ut pro signis antesignani, post signa alia pugnaret acies; nec ut in sua legione miles, aut cohorte, aut manipulo esset. Fors conglobat, et animus suus cuique ante aut post pugnandi ordinem dabat: tantusque fuit ardor armorum, adeo intentus pugnae animus, ut eum motum terrae, qui multarum urbium Italiae magnas partes prostravit, avertitque cursu rapidos amnes, mare fluminibus invexit, montes lapsu ingenti proruit, nemo pugnantium senserit.

VI. Tres ferme horas pugnatum est, et ubique atrociter. Circa consulem tamen acrior infestiorque pugna est. Eum et robora virorum sequebantur, et ipse, quacunque in parte premi ac laborare senserat suos, impigre ferebat opem; insignemque armis et hostes summa vi petebant, et tuebantur cives: donec Insuber eques (Ducario nomen erat) facie quoque noscitans, *Consul, en,* inquit, *hic est,* popularibus suis, *qui legiones nostras cecidit, agrosque et urbem est depopulatus. Iam ego hanc victimam Manibus peremptorum foede civium dabo:* subditisque calcaribus equo, per confertissimam hostium turbam impetum facit: obtruncatoque prius armigero, qui se infesto venienti obviam obiecerat, consulem lancea transfixit. Spoliare cupientem triarii obiectis scutis arcuere. Magnae partis fuga inde primum coepit: et iam nec lacus, nec montes obstabant pavori. Per omnia arta praeruptaque velut caeci evadunt: armaque et viri super alium alii praecipitantur. Pars ma-

gna, ubi locus fugae deest, per prima vada paludis in aquam progressi, quoad capitibus humerisque exstare possunt, sese immergunt. Fuere, quos inconsultus pavor nando etiam capessere fugam impulerit. Quae ubi immensa ac sine spe erat, aut deficientibus animis hauriebantur gurgitibus, aut nequicquam fessi vada retro aegerrime repetebant, atque ibi ab ingressis aquam hostium equitibus passim trucidabantur. Sex millia ferme primi agminis, per adversos hostes eruptione impigre facta, ignari omnium, quae post se agerentur, ex saltu evasere. Et, quum in tumulo quodam constitissent, clamorem modo ac sonum armorum audientes, quae fortuna pugnae esset, neque scire, nec perspicere prae caligine poterant. Inclinata denique re, quum incalescente sole dispulsa nebula aperuisset diem, tum liquida iam luce montes campique perditas res stratamque ostendere foede Romanam aciem. Itaque, ne in conspectos procul immitteretur eques, sublatis raptim signis, quam citatissimo poterant agmine, sese abripuerunt. Postero die, quum super cetera extrema fames etiam instaret, fidem dante Maharbale, qui cum omnibus equestribus copiis nocte consecutus erat, si arma tradidissent, abire cum singulis vestimentis passurum, sese dediderunt. Quae Punica religione servata fides ab Hannibale est, atque in vincula omnes coniecit.

VII. Haec est nobilis ad Trasimenum pugna, atque inter paucas memorata populi Romani clades. Quindecim millia Romanorum in acie caesa sunt; decem millia, sparsa fuga per omnem Etruriam, diversis itineribus urbem petiere. Mille quingenti hostium in acie; multi postea utrimque ex vulneribus periere. Multiplex caedes utrimque facta traditur ab aliis. Ego, praeterquam quod nihil haustum ex vano velim, quo nimis inclinant ferme scribentium

animi, Fabium aequalem temporibus huiusce belli potissimum auctorem habui. Hannibal, captivorum qui Latini nominis essent, sine pretio dimissis, Romanis in vincula datis, segregata ex hostium coacervatorum cumulis corpora suorum quum sepeliri iussisset, Flaminii quoque corpus, funeris causa magna cum cura inquisitum, non invenit. Romae, ad primum nuntium cladis eius, cum ingenti terrore ac tumultu concursus in forum populi est factus. Matronae vagae per vias, quae repens clades allata, quaeve fortuna exercitus esset, obvios percunctantur. Et quum frequentis concionis modo turba in comitium et curiam versa magistratus vocaret; tandem haud multo ante solis occasum M. Pomponius praetor, *Pugna,* inquit, *magna victi sumus:* et, quanquam nihil certius ex eo auditum est, tamen alius ab alio impleti rumoribus domos referunt, *consulem cum magna parte copiarum caesum: superesse paucos, aut fuga passim per Etruriam sparsos, aut captos ab hoste.* Quot casus exercitus victi fuerant, tot in curas dispertiti eorum animi erant, quorum propinqui sub C. Flaminio consule meruerant, ignorantium, quae cuiusque suorum fortuna esset: nec quisquam satis certum habet, quid aut speret aut timeat. Postero, ac deinceps aliquot diebus, ad portas maior prope mulierum, quam virorum, multitudo stetit, aut suorum aliquem, aut nuntios de his opperiens: circumfundebanturque obviis sciscitantes; neque avelli, utique ab notis, prius, quam ordine omnia inquisissent, poterant. Inde varios vultus digredientium ab nuntiis cerneres, ut cuique aut laeta aut tristia nuntiabantur: gratulantesque aut consolantes redeuntibus domos circumfusos. Feminarum praecipue et gaudia insignia erant, et luctus. Unam in ipsa porta, sospiti filio repente oblatam, in conspectu eius exspirasse ferunt; alteram, cui mors filii

falso nuntiata erat, maestam sedentem domi, ad primum conspectum redeuntis filii gaudio nimio exanimatam. Senatum praetores per dies aliquot ab orto usque ad occidentem solem in curia retinent, consultantes, quonam duce, aut quibus copiis, resisti victoribus Poenis posset.

VIII. Priusquam satis certa consilia essent, repens alia nuntiatur clades: quattuor millia equitum, cum C. Centenio propraetore missa ad collegam ab Servilio consule, in Umbria, quo post pugnam ad Trasimenum auditam averterant iter, ab Hannibale circumventa. Eius rei fama varie homines affecit. Pars, occupatis maiore aegritudine animis, levem, ex comparatione priorum, ducere recentem equitum iacturam: pars non id, quod acciderat, per se aestimare, sed, ut in affecto corpore quamvis levis causa magis, quam valido gravior, sentiretur; ita tum aegrae et affectae civitati quodcunque adversi inciderit, non rerum magnitudine, sed viribus extenuatis, quae nihil, quod aggravaret, pati possent, aestimandum esse. Itaque ad remedium, iam diu neque desideratum nec adhibitum, dictatorem dicendum, civitas confugit: et quia et consul aberat, a quo uno dici posse videbatur; nec per occupatam armis Punicis Italiam facile erat aut nuntium, aut literas mitti; nec dictatorem populus creare poterat, quod nunquam ante eam diem factum erat: prodictatorem populus creavit Q. Fabium Maximum, et magistrum equitum M. Minucium Rufum. Hisque negotium ab senatu datum, ut muros turresque urbis firmarent, et praesidia disponerent, quibus locis videretur, pontesque rescinderent fluminum: ad penates pro urbe dimicandum esse, quando Italiam tueri nequissent.

IX. Hannibal recto itinere per Umbriam usque ad Spoletum venit. Inde, quum perpopulato agro

×moestam

urbem oppugnare adortus esset, cum magna caede suorum repulsus, coniectans ex unius coloniae haud nimis prospere tentatae viribus, quanta moles Romanae urbis esset, in agrum Picenum avertit iter, non copia solum omnis generis frugum abundantem, sed refertum praeda, quam effuse avidi atque egentes rapiebant. Ibi per dies aliquot stativa habita: refectusque miles, hibernis itineribus ac palustri via proelioque, magis ad eventum secundo, quam levi aut facili, affectus. Ubi satis quieti datum, praeda ac populationibus magis, quam otio aut requie, gaudentibus, profectus Praetutianum Hadrianumque agrum, Marsos inde Marrucinosque et Pelignos devastat, circaque Arpos et Luceriam proximam Apuliae regionem. Cn. Servilius consul, levibus proeliis cum Gallis actis, et uno oppido ignobili expugnato, postquam de collegae exercitusque caede audivit, iam moenibus patriae metuens, ne abesset in discrimine extremo, ad urbem iter intendit. Q. Fabius Maximus dictator iterum, quo die magistratum iniit, vocato senatu, ab diis orsus, quum edocuisset Patres, plus negligentia caerimoniarum auspiciorumque, quam temeritate atque inscitia, peccatum a C. Flaminio consule esse, quaeque piacula irae deum essent, ipsos deos consulendos esse; pervicit, ut, quod non ferme decernitur, nisi quum taetra prodigia nuntiata sunt, decemviri libros Sibyllinos adire iuberentur. Qui, inspectis fatalibus libris, retulerunt Patribus, *quod eius belli causa votum Marti foret, id non rite factum, de integro atque amplius faciendum esse: et Iovi ludos magnos, et aedes Veneri Erycinae ac Menti vovendas esse, et supplicationem lectisterniumque habendum, et ver sacrum vovendum, si bellatum prospere esset, resque publica in eodem, quo ante bellum fuisset, statu permansisset.* Senatus, quoniam Fabium belli cura occupatura esset, M. Ae-

milium praetorem, ex collegii pontificum sententia, omnia ea ut mature fiant, curare iubet.

X. His senatusconsultis perfectis, L. Cornelius Lentulus pontifex maximus, consulente collegio praetorum, omnium primum populum consulendum de vere sacro censet: iniussu populi voveri non posse. Rogatus in haec verba populus, *Velitis iubeatisne hoc sic fieri? si respublica populi Romani Quiritium ad quinquennium proximum, sicut velim eam, salva servata erit hisce duellis; (quod duellum populo Romano cum Carthaginiensi est, quaeque duella cum Gallis sunt, qui cis Alpes sunt) datum donum duit populus Romanus Quiritium, quod ver attulerit ex suillo, ovillo, caprino, bovillo grege, quaeque profana erunt, Iovi fieri, ex qua die senatus populusque iusserit. Qui faciet, quando volet, quaque lege volet, facito: quo modo faxit, probe factum esto. Si id moritur, quod fieri oportebit, profanum esto, neque scelus esto. Si quis rumpet occidetve insciens, ne fraus esto. Si quis clepsit, ne populo scelus esto, neve cui cleptum erit. Si atro die faxit insciens, probe factum esto. Si nocte sive luce, si servus sive liber faxit, probe factum esto. Si antidea senatus populusque iusserit fieri, ac faxit, eo populus solutus, liber esto.* Eiusdem rei causa ludi magni voti aeris trecentis triginta tribus millibus, trecentis triginta tribus, triente: praeterea bubus Iovi trecentis, multis aliis divis bubus albis, atque ceteris hostiis. Votis rite nuncupatis, supplicatio edicta: supplicatumque iere cum coniugibus ac liberis non urbana multitudo tantum, sed agrestium etiam, quos in aliqua sua fortuna publicae quoque contingebat cura. Tum lectisternium per triduum habitum, decemviris sacrorum curantibus. Sex pulvinaria in conspectu fuere: Iovi ac Iunoni unum: alterum Neptuno ac Minervae; tertium Marti ac Veneri; quartum Apollini ac Dianae; quintum Vulcano

ac Vestae; sextum Mercurio ac Cereri. Tum aedes votae. Veneri Erycinae aedem Q. Fabius Maximus dictator vovit; quia ita ex fatalibus libris editum erat, ut is voveret, cuius maximum imperium in civitate esset. Menti aedem T. Otacilius praetor vovit.

XI. Ita rebus divinis peractis, tum de bello reque de publica dictator retulit, quibus quotve legionibus victori hosti obviam eundum esse Patres censerent. Decretum, *ut ab Cn. Servilio consule exercitum acciperet: scriberet praeterea ex civibus sociisque, quantum equitum ac peditum videretur: cetera omnia ageret faceretque, ut e republica duceret.* Fabius duas se legiones adiecturum ad Servilianum exercitum dixit. His, per magistrum equitum scriptis, Tibur diem ad conveniendum edixit. Edictoque proposito, ut quibus oppida castellaque immunita essent, uti in loca tuta commigrarent; ex agris quoque demigrarent omnes regionis eius, qua iturus Hannibal esset, tectis prius incensis ac frugibus corruptis, ne cuius rei copia esset; ipse, via Flaminia profectus obviam consuli exercituique, quum ad Tiberim circa Ocriculum prospexisset agmen, consulemque cum equitibus ad se prodeuntem, viatorem misit, qui consuli nuntiaret, ut sine lictoribus ad dictatorem veniret. Qui quum dicto paruisset, congressusque eorum ingentem speciem dictaturae apud cives sociosque, vetustate iam prope oblitos eius imperii, fecisset; literae ab urbe allatae sunt, naves onerarias, commeatum ab Ostia in Hispaniam ad exercitum portantes, a classe Punica circa portum Cosanum captas esse. Itaque extemplo consul Ostiam proficisci iussus, navibusque, quae ad urbem Romanam aut Ostiae essent, completis milite ac navalibus sociis, persequi hostium classem, ac litora Italiae tutari. Magna vis hominum conscripta Romae erat: libertini etiam, quibus liberi essent, et aetas militaris, in verba iura-

verant. Ex hoc urbano exercitu, qui minores quinque et triginta annis erant, in naves impositi: alii, ut urbi praesiderent, relicti.

XII. Dictator, exercitu consulis accepto a Fulvio Flacco legato, per agrum Sabinum Tibur, quo diem ad conveniendum edixerat novis militibus, venit: inde Praeneste, ac transversis limitibus in viam Latinam est egressus: unde, itineribus summa cum cura exploratis, ad hostem ducit; nullo loco, nisi quantum necessitas cogeret, fortunae se commissurus. Quo primum die haud procul Arpis in conspectu hostium posuit castra, nulla mora facta, quin Poenus educeret in aciem, copiamque pugnandi faceret: sed ubi quieta omnia apud hostes, nec castra ullo tumultu mota videt; increpans quidem, victos tandem quoque Martios animos Romanis, debellatumque, et concessum propalam de virtute ac gloria esse, in castra rediit: ceterum tacita cura animum incensus, quod cum duce, haudquaquam Flaminio Sempronioque simili, futura sibi res esset; ac tum demum edocti malis Romani parem Hannibali ducem quaesissent. Et prudentiam quidem, non vim, dictatoris extemplo timuit. Constantiam haud dum expertus, agitare ac tentare animum movendo crebro castra, populandoque in oculis eius agros sociorum, coepit. Et modo citato agmine e conspectu abibat, modo repente in aliquo flexu viae, si excipere degressum in aequum posset, occultus subsistebat. Fabius per loca alta agmen ducebat, modico ab hoste intervallo, ut neque omitteret eum, neque congrederetur. Castris, nisi quantum usus necessario cogeret, tenebatur miles. Pabulum et ligna nec pauci petebant, nec passim. Equitum levisque armaturae statio, composita instructaque in subitos tumultus, et suo militi tuta omnia, et infesta effusis hostium populatoribus praebebat. Neque universo periculo summa rerum

committebatur: et parva momenta levium certaminum ex tuto coeptorum, finitimo receptu, assuefaciebant territum pristinis cladibus militem, minus iam tandem aut virtutis aut fortunae poenitere suae. Sed non Hannibalem magis infestum tam sanis consiliis habebat, quam magistrum equitum: qui nihil aliud, quam quod impar erat imperio, morae ad rempublicam praecipitandam habebat. Ferox rapidusque in consiliis, ac lingua immodicus, primo inter paucos, dein propalam in vulgus, pro cunctatore segnem, pro cauto timidum, affingens vicina virtutibus vitia, compellabat: premendoque superiorem (quae pessima ars nimis prosperis multorum successibus crevit) sese extollebat.

XIII. Hannibal ex Hirpinis in Samnium transit: Beneventanum depopulatur agrum: Telesiam urbem capit: irritat etiam de industria ducem, si forte accensum tot indignitatibus cladibusque sociorum detrahere ad aequum certamen possit. Inter multitudinem sociorum Italici generis, qui ad Trasimenum capti ab Hannibale dimissique fuerant, tres Campani equites erant, multis iam tum illecti donis promissisque Hannibalis ad conciliandos popularium animos. Hi nuntiantes, si in Campaniam exercitum admovisset, Capuae potiendae copiam fore, quum res maior, quam auctores, esset, dubium Hannibalem, alternisque fidentem ac diffidentem, tamen, ut Campanos ex Samnio peteret, moverunt; monitos, ut etiam atque etiam promissa rebus affirmarent, iussosque, cum pluribus et aliquibus principum redire ad se, dimisit. Ipse imperat duci, ut se in agrum Casinatem ducat: edoctus a peritis regionum, si eum saltum occupasset, exitum Romano ad opem ferendam sociis interclusurum. Sed Punicum abhorrens ab Latinorum nominum prolatione, pro Casino Casilinum dux ut acciperet, fecit; aversusque ab suo itinere, per Allifa-

num, Calatinumque, et Calenum agrum, in campum Stellatem descendit: ubi quum montibus fluminibusque clausam regionem circumspexisset, vocatum ducem percunctatur, ubi terrarum esset? Quum is Casilini eo die mansurum eum dixisset, tum demum cognitus est error, et Casinum longe inde alia regione esse: virgisque caeso duce, et ad reliquorum terrorem in crucem sublato, castris communitis, Maharbalem cum equitibus in agrum Falernum praedatum dimisit. Usque ad aquas Sinuessanas populatio ea pervenit. Ingentem cladem, fugam tamen terroremque latius, Numidae fecerunt. Nec tamen is terror, quum omnia bello flagrarent, fide socios dimovit: videlicet quia iusto et moderato regebantur imperio; nec abnuebant, quod unum vinculum fidei est, melioribus parere.

XIV. Ut vero ad Vulturnum flumen castra sunt posita, exurebaturque amoenissimus Italiae ager, villaeque passim incendiis fumabant, per iuga Massici montis Fabio ducente, tum prope de integro seditio accensa. Quieverant enim per paucos dies; quia, quum celerius solito ductum agmen fuisset, festinari ad prohibendam populationibus Campaniam crediderant. Ut vero in extrema iuga Massici montis ventum est, hostesque sub oculis erant, Falerni agri colonorumque Sinuessae tecta urentes, nec ulla erat mentio pugnae, *Spectatumne huc,* inquit Minucius, *ut rem fruendam oculis, sociorum caedes et incendia, venimus? Nec, si nullius alterius nos, ne civium quidem horum pudet, quos Sinuessam colonos patres nostri miserunt, ut ab Samnite hoste tuta haec ora esset: quam nunc non vicinus Samnis urit, sed Poenus advena, ab extremis orbis terrarum terminis, nostra cunctatione et socordia, iam huc progressus. Tantum, pro! degeneramus a parentibus nostris, ut, praeter quam oram illi Punicas vagari classes, deda-*

de integro anew

cus esse imperii sui duxerint, eam nos nunc plenam hostium Numidarumque ac Maurorum iam factam videamus? Qui modo, Saguntum oppugnari indignando, non homines tantum, sed foedera et deos, ciebamus, scandentem moenia Romanae coloniae Hannibalem lenti spectamus. Fumus ex incendiis villarum agrorumque in oculos atque ora venit; strepunt aures clamoribus plorantium sociorum, saepius nos, quam deorum invocantium opem. Nos hic pecorum modo per aestivos saltus deviasque calles exercitum ducimus, conditi nubibus silvisque. Si hoc modo peragrando cacumina saltusque M. Furius recipere a Gallis urbem voluisset, quo hic novus Camillus, nobis dictator unicus in rebus affectis quaesitus, Italiam ab Hannibale recuperare parat, Gallorum Roma esset: quam vereor, ne, sic cunctantibus nobis, Hannibali ac Poenis toties servaverint maiores nostri. Sed vir, ac vere Romanus, quo die, dictatorem eum ex auctoritate Patrum iussuque populi dictum, Veios allatum est, quum esset satis altum Ianiculum, ubi sedens prospectaret hostem, descendit in aequum: atque illo ipso die media in urbe, qua nunc busta Gallica sunt, et postero die citra Gabios cecidit Gallorum legiones. Quid? post multos annos, quum ad Furculas Caudinas ab Samnite hoste sub iugum missi sumus, utrum tandem L. Papirius Cursor iuga Samnii perlustrando, an Luceriam premendo obsidendoque, et lacessendo victorem hostem, depulsum ab Romanis cervicibus iugum superbo Samniti imposuit? Modo C. Lutatio quae alia res, quam celeritas, victoriam dedit? quod postero die, quam hostem vidit, classem gravem commeatibus, impeditam suomet ipsam instrumento atque apparatu, oppressit. Stultitia est, sedendo aut votis debellari credere posse. Armari copias oportet, deducendas in aequum, ut vir cum viro congrediaris. Audendo atque agendo res Romana crevit, non his segnibus con-

siliis, quae timidi cauta vocant. Haec velut concionanti Minucio circumfundebatur tribunorum equitumque Romanorum multitudo, et ad aures quoque militum dicta ferocia volvebantur: ac, si militaris suffragii res esset, haud dubie ferebant, Minucium Fabio duci praelaturos.

XV. Fabius pariter, in suos haud minus quam in hostes intentus, prius ab illis invictum animum praestat. Quanquam probe scit, non in castris modo suis, sed iam etiam Romae infamem suam cunctationem esse, obstinatus tamen eodem consiliorum tenore aestatis reliquum extraxit: ut Hannibal, destitutus ab spe summopere petiti certaminis, iam hibernis locum circumspectaret: quia ea regio praesentis erat copiae, non perpetuae, arbusta vineaeque, et consita omnia magis amoenis, quam necessariis fructibus. Haec per exploratores relata Fabio. Quum satis sciret, per easdem angustias, quibus intraverat Falernum agrum, rediturum, Calliculam montem et Casilinum occupat modicis praesidiis; quae urbs, Vulturno flumine dirempta, Falernum ac Campanum agros dividit: ipse iugis iisdem exercitum reducit, misso exploratum cum quadringentis equitibus sociorum L. Hostilio Mancino. Qui ex turba iuvenum audientium saepe ferociter concionantem magistrum equitum, progressus primo exploratoris modo, ut ex tuto specularetur hostem, ubi vagos passim per vicos Numidas vidit, per occasionem etiam paucos occidit. Extemplo occupatus certamine est animus, exciderunt que praecepta dictatoris; qui, quantum tuto posset, progressum prius recipere sese iusserat, quam in conspectum hostium veniret. Numidae, alii atque alii occursantes refugientesque, ad castra prope ipsum cum fatigatione equorum atque hominum pertraxere. Inde Carthalo, penes quem summa equestris imperii erat, concitatis equis invectus, quum prius,

quam ad coniectum teli veniret, avertisset hostem, quinque millia ferme continenti cursu secutus est fugientes. Mancinus, postquam nec hostem desistere sequi, nec spem vidit effugiendi esse, cohortatus suos in proelium rediit, omni parte virium impar. Itaque ipse, et delecti equitum, circumventi occiduntur: ceteri effuso rursus cursu Cales primum, inde prope inviis callibus ad dictatorem perfugerunt. Eo forte die Minucius se coniunxerat Fabio, missus ad firmandum praesidio saltum, qui super Tarracinam, in artas coactus fauces, imminet mari, ne, immunito Appiae limite, Poenus pervenire in agrum Romanum posset. Coniunctis exercitibus dictator ac magister equitum castra in viam deferunt, qua Hannibal ducturus erat. Duo inde millia hostes aberant.

XVI. Postero die Poeni, quod viae inter bina castra erat, agmine complevere. Quum Romani sub ipso constitissent vallo, haud dubie aequiore loco, successit tamen Poenus cum expeditis equitibus, atque ad lacessendum hostem carptim et procursando recipiendoque sese pugnavere. Restitit suo loco Romana acies. Lenta pugna et ex dictatoris magis, quam Hannibalis, fuit voluntate. Ducenti ab Romanis, octingenti hostium cecidere. Inclusus inde videri Hannibal, via ad Casilinum obsessa; quum Capua et Samnium, et tantum ab tergo divitum sociorum Romanis commeatus subveheret; Poenus contra inter Formiana saxa ac Literni arenas stagnaque perhorrida situ hibernaturus esset. Nec Hannibalem fefellit, suis se artibus peti. Itaque, quum per Casilinum evadere non posset, petendique montes et iugum Calliculae superandum esset; necubi Romanus inclusum vallibus agmen aggrederetur, ludibrium oculorum, specie terribile, ad frustrandum hostem commentus, principio noctis furtim succedere ad montes statuit. Fallacis consilii talis apparatus fuit.

Faces undique ex agris collectae, fascesque virgarum atque arida sarmenta praeligantur cornibus boum, quos domitos indomitosque multos inter ceteram agrestem praedam agebat. Ad duo millia ferme boum effecta: Hasdrubalique negotium datum, ut primis tenebris noctis id armentum accensis cornibus ad montes ageret; maxime, si posset, super saltus ab hoste insessos.

XVII. Primis tenebris silentio mota castra; boves aliquanto ante signa acti. Ubi ad radices montium viasque angustas ventum est, signum extemplo datur, ut accensis cornibus armenta in adversos concitentur montes. Et metus ipse relucentis flammae ex capite, calorque, iam ad vivum, ad imaque cornuum adveniens, velut stimulatos furore agebat boves. Quo repente discursu, haud secus quam silvis montibusque accensis, omnia circum virgulta ardere: capitumque irrita quassatio, excitans flammam, hominum passim discurrentium speciem praebebat. Qui ad transitum saltus insidendum locati erant, ubi in summis montibus ac super se quosdam ignes conspexerunt, circumventos se esse rati, praesidio excessere; qua minime densae micabant flammae, velut tutissimum iter, petentes summa montium iuga, tamen in quosdam boves palatos ab suis gregibus inciderunt. Et primo, quum procul cernerent, veluti flammas spirantium miraculo attoniti constiterunt: deinde, ut humana apparuit fraus, tum vero insidias rati esse, dum maiore metu concitant se in fugam, levi quoque armaturae hostium incurrere. Ceterum nox aequato timore neutros pugnam incipientes ad lucem tenuit. Interea, toto agmine Hannibal transducto per saltum, et quibusdam in ipso saltu hostium oppressis, in agro Allifano posuit castra.

XVIII. Hunc tumultum sensit Fabius. Ceterum et insidias esse ratus, et ab nocturno utique abhor

rens certamine, suos munimentis tenuit. Luce prima sub iugo montis proelium fuit; quo interclusam ab suis levem armaturam facile (etenim numero aliquantum praestabant) Romani superassent, nisi Hispanorum cohors, ad id ipsum remissa ab Hannibale, praevenisset. Ea assuetior montibus, et ad concursandum inter saxa rupesque aptior ac levior, quum velocitate corporum, tum armorum habitu, campestrem hostem, gravem armis statariumque, pugnae genere facile elusit. Ita haudquaquam pari certamine digressi, Hispani fere omnes incolumes, Romani, aliquot suis amissis, in castra contenderunt. Fabius quoque movit castra: transgressusque saltum super Allifas, loco alto ac munito consedit. Tum, per Samnium Romam se petere simulans, Hannibal usque in Pelignos populabundus rediit. Fabius medius inter hostium agmen urbemque Romam iugis ducebat; nec absistens, nec congrediens. Ex Pelignis Poenus flexit iter, retroque Apuliam repetens, Geronium pervenit, urbem metu, quia collapsa ruinis pars moenium erat, ab suis desertam. Dictator in Larinate agro castra communiit. Inde sacrorum causa Romam revocatus, non imperio modo, sed consilio etiam, ac prope precibus agens cum magistro equitum, *ut plus consilio, quam fortunae, confidat: et se potius ducem, quam Sempronium Flaminiumque, imitetur. Ne nihil actum censeret, extracta prope aestate per ludificationem hostis. Medicos quoque plus interdum quiete, quam movendo atque agendo, proficere. Haud parvam rem esse, ab toties victore hoste vinci desisse, et ab continuis cladibus respirasse.* Haec nequicquam praemonito magistro equitum, Romam est profectus.

XIX. Principio aestatis, qua haec gerebantur, in Hispania quoque terra marique coeptum bellum est. Hasdrubal ad eum navium numerum, quem a fratre

instructum paratumque acceperat, decem adiecit: quadraginta navium classem Himilconi tradidit: atque ita Carthagine profectus navibus prope terram, exercitum in litore ducebat, paratus confligere, quacunque parte copiarum hostis occurrisset. Cn. Scipioni, postquam movisse ex hibernis hostem audivit, primo idem consilii fuit: deinde, minus terra, propter ingentem famam novorum auxiliorum, concurrere ausus, delecto milite ad naves imposito, quinque et triginta navium classe ire obviam hosti pergit. Altero ab Tarracone die ad stationem, decem millia passuum distantem ab ostio Iberi amnis, pervenit. Inde duae Massiliensium speculatoriae praemissae retulerunt, classem Punicam stare in ostio fluminis, castraque in ripa posita. Itaque, ut improvidos incautosque universo simul offuso terrore opprimeret, sublatis ancoris ad hostem vadit. Multas et locis altis positas turres Hispania habet, quibus et speculis et propugnaculis adversus latrones utuntur. Inde primo, conspectis hostium navibus, datum signum Hasdrubali est; tumultusque prius in terra et castris, quam ad mare et ad naves, est ortus, nondum aut pulsu remorum strepituque alio nautico exaudito, aut aperientibus classem promontoriis: quum repente eques, alius super alium ab Hasdrubale missus, vagos in litore quietosque in tentoriis suis, nihil minus quam hostem aut proelium eo die exspectantes, conscendere naves propere atque arma capere iubet: classem Romanam iam haud procul portu esse. Haec equites dimissi passim imperabant. Mox Hasdrubal ipse cum omni exercitu aderat: varioque omnia tumultu strepunt, ruentibus in naves simul remigibus militibusque, fugientium magis e terra, quam in pugnam euntium modo. Vixdum omnes conscenderant, quum alii, resolutis oris, in ancoras evehuntur: alii, ne quid teneat, ancoralia incidunt: raptim

que omnia praepropere agendo, militum apparatu nautica ministeria impediuntur, trepidatione nautarum capere et aptare arma miles prohibetur. Et iam Romanus non appropinquabat modo, sed direxerat etiam in pugnam naves. Itaque non ab hoste et proelio magis Poeni, quam suomet ipsi tumultu turbati, tentata verius pugna, quam inita, in fugam averterunt classem. Et quum adversi amnis os lato agmine ac tam multis simul venientibus haud sane intrabile esset, in litus passim naves egerunt: atque alii vadis, alii sicco litore excepti, partim armati, partim inermes, ad instructam per litus aciem suorum perfugere. Duae tamen primo concursu captae erant Punicae naves, quattuor suppressae.

XX. Romani, quanquam terra hostium erat, armatamque aciem toto praetentam in litore cernebant, haud cunctanter insecuti trepidam hostium classem, naves omnes, quae non aut perfregerant proras litore illisas, aut carinas fixerant vadis, religatas puppibus in altum extraxere: ad quinque et viginti naves ex quadraginta cepere. Neque id pulcherrimum eius victoriae fuit, sed quod una levi pugna toto eius orae mari potiti erant. Itaque ad Honoscam classe provecti, exscensione ab navibus in terram facta, quum urbem vi cepissent, captamque diripuissent, Carthaginem inde petunt: atque, omnem agrum circa depopulati, postremo tecta quoque coniuncta muro portisque incenderunt. Inde iam praeda gravis ad Longunticam pervenit classis: ubi vis magna sparti ad rem nauticam congesta ab Hasdrubale. Quod satis in usum fuit, sublato, ceterum omne incensum est. Nec continentis modo proiectas oras praetervecta, sed in Ebusum insulam transmissum. Ubi urbe, quae caput insulae est, biduum nequicquam summo labore oppugnata, ubi in spem irritam frustra teri tempus animadversum est, ad populatio-

nem agri versi, direptis aliquot incensisque vicis, maiore, quam ex continenti, praeda parta, quum in naves se recepissent, ex Baliaribus insulis legati pacem petentes ad Scipionem venerunt. Inde flexa retro classis, reditumque in citeriora provinciae; quo omnium populorum, qui cis Iberum incolunt, multorum et ultimae Hispaniae legati concurrerunt. Sed qui vere ditionis imperiique Romani facti sunt, obsidibus datis, populi, amplius fuerunt centum viginti. Igitur terrestribus quoque copiis satis fidens Romanus usque ad saltum Castulonensem est progressus. Hasdrubal in Lusitaniam ac propius Oceanum concessit.

XXI. Quietum inde fore videbatur reliquum aestatis tempus, fuissetque per Poenum hostem; sed, praeterquam quod ipsorum Hispanorum inquieta avidaque in novas res sunt ingenia, Mandonius Indibilisque, qui antea Ilergetum regulus fuerat, postquam Romani ab saltu recessere ad maritimam oram, concitis popularibus, in agrum pacatum sociorum Romanorum ad populandum venerunt. Adversus eos tribunus militum cum expeditis auxiliis, a Scipione missi, levi certamine, ut tumultuariam manum, fudere omnes; occisis quibusdam captisque, magna pars armis exuta. Hic tamen tumultus cedentem ad Oceanum Hasdrubalem cis Iberum ad socios tutandos retraxit. Castra Punica in agro Ilercaonensium, castra Romana ad Novam Classem erant, quum fama repens alio avertit bellum. Celtiberi, qui principes regionis suae legatos miserant, obsidesque dederant Romanis, nuntio misso a Scipione exciti, arma capiunt, provinciamque Carthaginiensium valido exercitu invadunt: tria oppida vi expugnant. Inde, cum ipso Hasdrubale duobus proeliis egregie pugnantes, quindecim millia hostium occiderunt, quattuor millia cum multis militaribus signis capiunt.

XXII. Hoc statu rerum in Hispania, P. Scipio in provinciam venit, prorogato post consulatum imperio ab senatu missus, cum viginti longis navibus, et octo millibus militum, magnoque commeatu advecto. Ea classis ingens agmine onerariarum procul visa, cum magna laetitia civium sociorumque, portum Tarraconis ex alto tenuit. Ibi milite exposito, profectus Scipio fratri se coniungit: ac deinde communi animo consilioque gerebant bellum. Occupatis igitur Carthaginiensibus Celtiberico bello, haud cunctanter Iberum transgrediuntur; nec ullo viso hoste, Saguntum pergunt ire, quod ibi obsides totius Hispaniae custodiae traditos ab Hannibale fama erat modico in arce custodiri praesidio. Id unum pignus inclinatos ad Romanam societatem omnium Hispaniae populorum animos morabatur, ne sanguine liberum suorum culpa defectionis lueretur. Eo vinculo Hispaniam vir unus, sollerti magis quam fideli consilio, exsolvit. Abelux erat Sagunti nobilis Hispanus, fidus ante Poenis: tum (qualia plerumque sunt barbarorum ingenia) cum fortuna mutaverat fidem. Ceterum, transfugam, sine magnae rei proditione venientem ad hostes, nihil aliud quam unum vile atque infame corpus esse ratus, id agebat, ut quam maximum emolumentum novis sociis esset. Circumspectis igitur omnibus, quae fortuna potestatis eius poterat facere, obsidibus potissimum tradendis animum adiecit: eam unam rem maxime ratus conciliaturam Romanis principum Hispaniae amicitiam. Sed quum, iniussu Bostaris praefecti, satis sciret, nihil obsidum custodes facturos esse, Bostarem ipsum arte aggreditur. Castra extra urbem in ipso litore habebat Bostar, ut aditum ea parte intercluderet Romanis. Ibi eum in secretum abductum, velut ignorantem, monet, quo statu sit res. *Metum continuisse ad eam diem Hispanorum animos, quia procul Romani abes-*

sent: nunc cis Iberum castra Romana esse, arcem tutam perfugiumque novas volentibus res. Itaque, quos metus non teneat, beneficio et gratia devinciendos esse. Miranti Bostari percunctantique, quodnam id subitum tantae rei donum possit esse? *Obsides,* inquit, *in civitates remitte. Id et privatim parentibus, quorum maximum nomen in civitatibus est suis, et publice populis gratum erit. Vult sibi quisque credi, et habita fides ipsam plerumque obligat fidem. Ministerium restituendorum domos obsidum mihimet deposco ipse, ut opera quoque impensa consilium adiuvem meum, et rei suapte natura gratae, quantam insuper gratiam possim, adiiciam.* Homini, non ad cetera Punica ingenia callido, ut persuasit, nocte clam progressus ad hostium stationes, conventis quibusdam auxiliaribus Hispanis, et ab iis ad Scipionem perductus, quid afferret, expromit. Fide accepta dataque, ac loco et tempore constituto ad obsides tradendos, Saguntum redit; diem insequentem absumpsit cum Bostare, mandatis ad rem agendam accipiendis. Dimissus, quum se nocte iturum, ut custodias hostium falleret, constituisset, ad compositam cum iis horam excitatis custodibus puerorum profectus, veluti ignarus in praeparatas sua fraude insidias ducit. In castra Romana perducti: cetera omnia de reddendis obsidibus, sicut cum Bostare constitutum erat, acta per eundem ordinem, quo si Carthaginiensium nomine sic ageretur. Maior aliquanto Romanorum gratia fuit in re pari, quam quanta futura Carthaginiensium fuerat. Illos enim, graves superbosque in rebus secundis expertos, fortuna et timor mitigasse videri poterat. Romanus primo adventu, incognitus ante, ab re clementi liberalique initium fecerat: et Abelux, vir prudens, haud frustra videbatur socios mutasse. Itaque ingenti consensu defectionem omnes spectare: armaque extemplo mota forent, ni hiems, quae Romanos

quoque et Carthaginienses concedere in tecta coegit intervenisset.

XXIII. Haec in Hispania quoque secunda aestate Punici belli gesta, quum in Italia paullum intervalli cladibus Romanis sollers cunctatio Fabii fecisset: quae ut Hannibalem non mediocri sollicitum cura habebat, tandem eum militiae magistrum delegisse Romanos cernentem, qui bellum ratione, non fortuna, gereret; ita contempta erat inter cives, armatos pariter togatosque; utique postquam, absente eo, temeritate magistri equitum, laeto verius dixerim, quam prospero eventu, pugnatum fuerat. Accesserant duae res ad augendam invidiam dictatoris: una fraude ac dolo Hannibalis, quod, quum a perfugis ei monstratus ager dictatoris esset, omnibus circa solo aequatis, ab uno eo ferrum ignemque et vim omnem hostium abstineri iussit, ut occulti alicuius pacti ea merces videri posset: altera ipsius facto, primo forsitan dubio, quia non exspectata in eo senatus auctoritas est; ad extremum haud ambigue in maximam laudem verso, in permutandis captivis: quod, sicut primo Punico bello factum erat, convenerat inter duces Romanum Poenumque, ut, quae pars plus reciperet, quam daret, argenti pondo bina et selibras in militem praestaret. Ducentos quadraginta septem quum plures Romanus, quam Poenus, recipisset, argentumque pro iis debitum, saepe iactata in senatu re, quoniam non consuluisset Patres, tardius erogaretur: inviolatum ab hoste agrum, misso Romam Quinto filio, vendidit, fidemque publicam impendio privato exsolvit. Hannibal pro Geronii moenibus, cuius urbis, captae atque incensae ab se, in usum horreorum pauca reliquerat tecta, in stativis erat. Inde frumentatum duas exercitus partes mittebat: cum tertia ipse expedita in statione erat, simul ca-

stris praesidio, et circumspectans, necunde impetus in frumentatores fieret.

XXIV. Romanus tunc exercitus in agro Larinati erat. Praeerat Minucius magister equitum, profecto, sicut ante dictum est, ad urbem dictatore. Ceterum castra, quae in monte alto ac tuto loco posita fuerant, iam in planum deferuntur: agitabanturque pro ingenio ducis consilia calidiora, ut impetus aut in frumentatores palatos, aut in castra, relicta cum levi praesidio, fieret. Nec Hannibalem fefellit, cum duce mutatam esse belli rationem, et ferocius, quam consultius, rem hostes gesturos. Ipse autem, (quod minime quis crederet) quum hostis propius esset, tertiam partem militum frumentatum, duabus in castris retentis, dimisit: dein castra ipsa propius hostem movit, duo ferme a Geronio millia, in tumulum hosti conspectum; ut intentum sciret esse ad frumentatores, si qua vis fieret, tutandos. Propior inde ei, atque ipsis imminens Romanorum castris tumulus apparuit: ad quem capiendum si luce palam iretur, quia haud dubie hostis breviore via praeventurus erat, nocte clam missi Numidae ceperunt. Quos tenentes locum, contempta paucitate, Romani postero die quum deiecissent, ipsi eo transferunt castra. Tum itaque, ut exiguum spatii vallum a vallo aberat, et id ipsum totum prope compleverat Romana acies, simul et per aversa castra a castris Hannibalis equitatus, cum levi armatura emissus in frumentatores, late caedem fugamque hostium palatorum fecit. Nec acie certare Hannibal ausus; quia tanta paucitate vix castra, si oppugnarentur, tutari poterat. Iamque artibus Fabii, (pars exercitus aberat) iam ferme sedendo et cunctando bellum gerebat, receperatque suos in priora castra, quae pro Geronii moenibus erant. Iusta quoque acie et collatis signis dimicatum, quidam auctores sunt. Primo concursu Poenum

usque ad castra fusum, inde eruptione facta repente versum terrorem in Romanos: Num. Decimii Samnitis deinde interventu proelium restitutum. Hunc, principem genere ac divitiis non Boviani modo, unde erat, sed toto Samnio, iussu dictatoris octo millia peditum, et equites quingentos ducentem in castra, ab tergo quum apparuisset Hannibali, speciem parti utrique praebuisse novi praesidii, cum Q. Fabio ab Roma venientis: Hannibalem insidiarum quoque aliquid timentem recepisse suos: Romanum insecutum, adiuvante Samnite, duo castella eo die expugnasse: sex millia hostium caesa, quinque admodum Romanorum: tamen in tam pari prope clade famam egregiae victoriae cum vanioribus literis magistri equitum Romam perlatam.

XXV. De his rebus persaepe et in senatu et in concione actum est. Quum, laeta civitate, dictator unus nihil nec famae, nec literis crederet; ut vera omnia essent, secunda se magis, quam adversa, timere diceret: tum M. Metilius tribunus plebis, *id enim ferendum esse* negat. *Non praesentem solum dictatorem obstitisse rei bene gerendae, sed absentem etiam gestae obstare: et in ducendo bello sedulo tempus terere, quo diutius in magistratu sit, solusque et Romae et in exercitu imperium habeat. Quippe consulum alterum in acie cecidisse; alterum, specie classis Punicae persequendae, procul ab Italia ablegatum. Duos praetores Sicilia atque Sardinia occupatos, quarum neutra hoc tempore provincia praetore egeat. M. Minucium magistrum equitum, ne hostem videret, ne quid rei bellicae gereret, prope in custodiam habitum. Itaque, hercule, non Samnium modo, quo iam, tanquam trans Iberum agro, Poenis concessum sit, et Campanum, Calenumque, et Falernum agros pervastatos esse, sedente Casilini dictatore, et legionibus populi Romani agrum suum tutante. Exercitum cupientem pugnare,*

et magistrum equitum, clausos prope intra vallum retentos; tanquam hostibus captivis arma adempta. Tandem, ut abscesserit inde dictator, ut obsidione liberatos, extra vallum egressos fudisse ac fugasse hostes. Quas ob res, si antiquus animus plebi Romanae esset, audaciter se laturum fuisse de abrogando Q. Fabii imperio: nunc modicam rogationem promulgaturum de aequando magistri equitum et dictatoris iure; nec tamen ne ita quidem prius mittendum ad exercitum Q. Fabium, quam consulem in locum C. Flaminii suffecisset. Dictator concionibus se abstinuit, in actione minime populari. Ne in senatu quidem satis aequis auribus audiebatur, tunc quum hostem verbis extolleret, bienniique clades per temeritatem atque inscientiam ducum acceptas referret: *magistroque equitum, quod contra dictum suum pugnasset, rationem* diceret *reddendam esse. Si penes se summa imperii consiliique sit, propediem effecturum, ut sciant homines, bono imperatori haud magni fortunam momenti esse: mentem rationemque dominari. Se in tempore et sine ignominia servasse exercitum, quam multa millia hostium occidisse, maiorem gloriam esse.* Huius generis orationibus frustra habitis, et consule creato M. Atilio Regulo, ne praesens de iure imperii dimicaret, pridie quam rogationis ferendae dies adesset, nocte ad exercitum abiit. Luce orta, quum plebis concilium esset, magis tacita invidia dictatoris favorque magistri equitum animos versabat, quam satis audebant homines ad suadendum, quod vulgo placebat, prodire: et, favore superante, auctoritas tamen rogationi deerat. Unus inventus est suasor legis C. Terentius Varro, qui priore anno praetor fuerat, loco non humili solum, sed etiam sordido, ortus. Patrem lanium fuisse ferunt, ipsum institorem mercis, filioque hoc ipso in servilia eius artis ministeria usum.

XXVI. Is iuvenis, ubi ex eo genere quaestus pecunia a patre relicta animos ad spem liberalioris fortunae fecit, togaque et forum placuere, proclamando pro sordidis hominibus causisque adversus rem et famam bonorum, primum in notitiam populi, deinde ad honores pervenit. Quaestura quoque et duabus aedilitatibus, plebeia et curuli, postremo et praetura perfunctus, iam ad consulatus spem quum attolleret animos, haud parum callide auram favoris popularis ex dictatoria invidia petiit, scitique plebis unus gratiam tulit. Omnes eam rogationem, quique Romae, quique in exercitu erant, aequi atque iniqui, praeter ipsum dictatorem, in contumeliam eius latam acceperunt. Ipse, qua gravitate animi criminantes se ad multitudinem inimicos tulerat, eadem et populi in se saevientis iniuriam tulit: acceptisque in ipso itinere literis senatusque consulto de aequato imperio, satis fidens, haudquaquam cum imperii iure artem imperandi aequatam, cum invicto a civibus hostibusque animo ad exercitum rediit.

XXVII. Minucius vero, quum iam ante vix tolerabilis fuisset secundis rebus ac favore vulgi, tum utique immodice immodesteque, non Hannibale magis victo ab se, quam Q. Fabio, gloriari: *Illum in rebus asperis unicum ducem ac parem quaesitum Hannibali, maiorem minori, dictatorem magistro equitum, quod nulla memoria habeat annalium, iussu populi aequatum in eadem civitate, in qua magistri equitum virgas ac secures dictatoris tremere atque horrere soliti sint. In tantum suam felicitatem virtutemque enituisse. Ergo secuturum se fortunam suam, si dictator in cunctatione ac segnitie, deorum hominumque iudicio damnata, perstaret.* Itaque, quo die primum congressus est cum Q. Fabio, *statuendum omnium primum*, ait, *esse, quemadmodum imperio aequato utantur. Se optimum ducere, aut diebus alternis, aut,*

si maiora intervalla placerent, partitis temporibus, alterius summum ius imperiumque esse: ut par hosti non solum consilio, sed viribus etiam esset, si quam occasionem rei gerendae habuisset. Q. Fabio haudquaquam id placere: *omnia enim fortunam habituram, quaecunque temeritas collegae habuisset. Sibi communicatum cum illo, non ademptum, imperium esse. Itaque se nunquam volentem parte, qua posset, rerum consilio gerendarum cessurum: nec se tempora aut dies imperii cum eo, exercitus divisurum, suisque consiliis, quoniam omnia non liceret, quae posset, servaturum.* Ita obtinuit, uti legiones, sicut consulibus mos esset, inter se dividerent. Prima et quarta Minucio, secunda et tertia Fabio evenerunt. Item equites pari numero, sociûmque et Latini nominis auxilia diviserunt: castris se quoque separari magister equitum voluit.

XXVIII. Duplex inde Hannibali gaudium fuit: neque enim quicquam eorum, quae apud hostes agerentur, eum fallebat, et perfugis multa indicantibus, et per suos explorantem. Nam et liberam Minucii temeritatem se suo modo captaturum, et sollertiae Fabii dimidium virium decessisse. Tumulus erat inter castra Minucii Poenorumque. Eum qui occupasset, haud dubie iniquiorem erat hosti locum facturus. Eum non tam capere sine certamine volebat Hannibal, (quanquam id operae pretium erat) quam causam certaminis cum Minucio, quem semper occursurum ad obsistendum satis sciebat, contrahere. Ager omnis medius erat prima specie inutilis insidiatori, quia non modo silvestre quicquam, sed ne vepribus quidem vestitum habebat: re ipsa natus tegendis insidiis, eo magis quod in nuda valle nulla talis fraus timeri poterat: et erant in anfractibus cavae rupes, ut quaedam earum ducenos armatos possent capere. In has latebras, quot quemque locum

apte insidere poterant, quinque millia conduntur peditum equitumque. Necubi tamen aut motus alicuius temere egressi, aut fulgor armorum fraudem in valle tam aperta detegeret: missis paucis prima luce ad capiendum, quem ante diximus, tumulum, avertit oculos hostium. Primo statim conspectu contempta paucitas: ac sibi quisque deposcere pellendos inde hostes. Ad locum capiendum dux ipse inter stolidissimos ferocissimosque ad arma vocat; et vanis animis et minis increpat hostem. Principio levem armaturam dimittit, deinde conferto agmine mittit equites: postremo, quum hostibus quoque subsidia mitti videret, instructis legionibus procedit. Et Hannibal, laborantibus suis alia atque alia, crescente certamine, mittens auxilia peditum equitumque, iam iustam expleverat aciem, ac totis utrimque viribus certabatur. Prima levis armatura Romanorum, praeoccupatum inferiore loco succedens tumulum, pulsa detrusaque terrorem in succedentem intulit equitem, et ad signa legionum refugit. Peditum acies inter perculsos impavida sola erat, videbaturque, si iusta aut si recta pugna esset, haudquaquam impar futura. Tantum animorum fecerat prospere ante paucos dies res gesta. Sed exorti repente insidiatores eum tumultum terroremque, in latera utrimque ab tergoque incursantes, fecerunt, ut neque animus ad pugnam, neque ad fugam spes cuiquam superesset.

XXIX. Tunc Fabius, primo clamore paventium audito, dein conspecta procul turbata acie, *Ita est,* inquit, *non celerius, quam timui, deprehendit fortuna temeritatem. Fabio aequatus imperio Hannibalem et virtute et fortuna superiorem videt. Sed aliud iurgandi succensendique tempus erit: nunc signa extra vallum proferte. Victoriam hosti extorqueamus, confessionem erroris civibus.* Iam magna ex parte

caesis aliis, aliis circumspectantibus fugam, Fabiana se acies repente, velut coelo demissa, ad auxilium ostendit. Itaque, priusquam ad coniectum teli veniret, aut manum consereret, et suos a fuga effusa, et ab nimis feroci pugna hostes continuit. Qui solutis ordinibus vage dissipati erant, undique confugerunt ad integram aciem; qui plures simul terga dederant, conversi in hostem, volventesque orbem, nunc sensim referre pedem, nunc conglobati restare. Ac iam prope una acies facta erat victi atque integri exercitus, inferebantque signa in hostem; quum Poenus receptui cecinit, palam ferente Hannibale, ab se Minucium, se a Fabio victum. Ita per variam fortunam diei maiore parte exacta, quum in castra reditum esset, Minucius, convocatis militibus, *Saepe ego*, inquit, *audivi, milites, eum primum esse virum, qui ipse consulat, quid in rem sit; secundum eum, qui bene monenti obediat: qui nec ipse consulere, nec alteri parere sciat, eum extremi ingenii esse. Nobis quoniam prima animi ingeniique negata sors est, secundam ac mediam teneamus: et, dum imperare discimus, parere prudenti in animum inducamus. Castra cum Fabio iungamus: ad praetorium eius signa quum tulerimus, ubi ego eum* parentem *appellavero, quod beneficio eius erga nos ac maiestate eius dignum est; vos, milites, eos, quorum vos modo arma dextraeque texerunt,* patronos *salutabitis, et, si nihil aliud, gratorum certe nobis animorum gloriam dies haec dederit.*

XXX. Signo dato, conclamatur inde, ut colligantur vasa. Profecti et agmine incedentes ad dictatoris castra in admirationem et ipsum, et omnes, qui circa erant, converterunt. Ut constituta sunt ante tribunal signa, progressus ante alios magister equitum, quum *patrem* Fabium appellasset, circumfusosque militum eius totum agmen *patronos* consalutasset, *Parentibus,* inquit, *meis, dictator, (quibus te*

modo nomine, quo fando possum, aequavi) vitam tantum debeo: tibi quum meam salutem, tum omnium horum. Itaque plebeiscitum, quo oneratus magis, quam honoratus sum, primus antiquo abrogoque: et, quod tibi mihique, quod exercitibusque his tuis, servato ac conservatori, sit felix, sub imperium auspiciumque tuum redeo, et signa haec legionesque restituo. Tu, quaeso, placatus me magisterium equitum, hos ordines suos quemque tenere iubeas. Tum dextrae interiunctae, militesque, concione dimissa, a notis ignotisque benigne atque hospitaliter invitati: laetusque dies, ex admodum tristi paullo ante ac prope exsecrabili, factus. Romae, ut est perlata fama rei gestae, dein literis non magis ipsorum imperatorum, quam vulgo militum ex utroque exercitu affirmata, pro se quisque Maximum laudibus ad coelum ferre. Par gloria apud Hannibalem hostesque Poenos erat: ac tum demum sentire, cum Romanis atque in Italia bellum esse. Nam biennio ante adeo et duces Romanos et milites spreverant, ut vix cum eadem gente bellum esse crederent, cuius terribilem eam famam a patribus accepissent. Hannibalem quoque ex acie redeuntem dixisse ferunt, *tandem eam nubem, quae sedere in iugis montium solita sit, cum procella imbrem dedisse.*

XXXI. Dum haec geruntur in Italia, Cn. Servilius Geminus consul cum classe centum viginti navium, circumvectus Sardiniae et Corsicae oram, et obsidibus utrimque acceptis, in Africam transmisit: et priusquam in continentem exscensiones faceret, Menige insula vastata, et ab incolentibus Cercinam, ne et ipsorum ureretur diripereturque ager, decem talentis argenti acceptis, ad litora Africae accessit, copiasque exposuit. Inde ad populandum agrum ducti milites, navalesque socii iuxta effusi, ac si insulis cultorum egentibus praedarentur. Itaque in insidias

temere illati, quum a frequentibus palantes, ab locorum gnaris ignari circumvenirentur, cum multa caede ac foeda fuga retro ad naves compulsi sunt. Ad mille hominum, cum his Sempronio Blaeso quaestore amisso, classis, a litoribus hostium plenis trepide soluta, in Siciliam cursum tenuit: traditaque Lilybaei T. Otacilio praetori, ut ab legato eius P. Sura Romam reduceretur. Ipse, per Siciliam pedibus profectus, freto in Italiam traiecit, literis Q. Fabii accitus et ipse, et collega eius M. Atilius, ut exercitus ab se, exacto iam prope semestri imperio, acciperent. Omnium prope annales Fabium dictatorem adversus Hannibalem rem gessisse tradunt. Coelius etiam eum primum a populo creatum dictatorem scribit. Sed et Coelium et ceteros fugit, uni consuli Cn. Servilio, qui tum procul in Gallia provincia aberat, ius fuisse dicendi dictatoris: quam moram quia exspectare territa iam clade civitas non poterat, eo decursum esse, ut a populo crearetur, qui pro dictatore esset: res inde gestas gloriamque insignem ducis et augentes titulum imaginis posteros, ut, qui pro dictatore, dictator diceretur, facile obtinuisse.

XXXII. Consules, Atilius Fabiano, Geminus Servilius Minuciano exercitu accepto, hibernaculis mature communitis, (extremum autumni erat) Fabii artibus cum summa inter se concordia bellum gesserunt. Frumentatum exeunti Hannibali diversis locis opportuni aderant, carpentes agmen, palatosque excipientes. In casum universae dimicationis, quam omnibus artibus petebat hostis, non veniebant: adeoque inopia est coactus Hannibal, ut, nisi tum fugae speciem abeundo timuisset, Galliam repetiturus fuerit, nulla relicta spe alendi exercitus in iis locis, si insequentes consules iisdem artibus bellum gererent. Quum ad Geronium iam hieme impediente constitisset bellum, Neapolitani legati Romam venere. Ab

iis quadraginta paterae aureae magni ponderis in curiam illatae, atque ita verba facta, ut dicerent: *Scire sese, Romani populi aerarium bello exhauriri: et, quum iuxta pro urbibus agrisque sociorum, ac pro capite atque arce Italiae, urbe Romana atque imperio geratur, aequum censuisse Neapolitanos, quod auri sibi quum ad templorum ornatum, tum ad subsidium fortunae a maioribus relictum foret, eo iuvare populum Romanum. Si quam opem in sese crederent, eodem studio fuisse oblaturos. Gratum sibi Patres Romanos populumque facturum, si omnes res Neapolitanorum suas duxissent; dignosque iudicaverint, ab quibus donum, animo ac voluntate eorum, qui libentes darent, quam re, maius ampliusque, acciperent.* Legatis gratiae actae pro munificentia curaque: patera, quae ponderis minimi fuit, accepta.

XXXIII. Per eosdem dies speculator Carthaginiensis, qui per biennium fefellerat, Romae deprehensus, praecisisque manibus dimissus: et servi quinque et viginti in crucem acti, quod in campo Martio coniurassent. Indici data libertas et aeris gravis viginti millia. Legati et ad Philippum Macedonum regem missi ad deposcendum Demetrium Pharium, qui, bello victus, ad eum fugisset: et alii in Ligures ad expostulandum, quod Poenum opibus auxiliisque suis iuvissent: simul ad visendum ex propinquo, quae in Boiis atque Insubribus gererentur. Ad Pineum quoque regem in Illyrios legati missi ad stipendium, cuius dies exierat, poscendum; aut, si diem proferre vellet, obsides accipiendos. Adeo, etsi bellum ingens in cervicibus erat, nullius usquam terrarum rei cura Romanos, ne longinqua quidem, effugiebat. In religionem etiam venit, aedem Concordiae, quam per seditionem militarem biennio ante L. Manlius praetor in Gallia vovisset, locatam ad id tempus non esse. Itaque duumviri ad eam rem creati a M. Aemilio

praetore urbis, Cn. Pupius et K. Quinctius Flamininus, aedem in arce faciendam locaverunt. Ab eodem praetore ex senatusconsulto literae ad consules missae, ut, si iis videretur, alter eorum ad consules creandos Romam veniret: se in eam diem, quam iussissent, comitia edicturum. Ad haec a consulibus rescriptum, *Sine detrimento reipublicae abscedi non posse ab hoste. Itaque per interregem comitia habenda esse potius, quam consulum alter a bello avocaretur.* Patribus rectius visum est, dictatorem a consule dici comitiorum habendorum causa. Dictus L. Veturius Philo M'. Pomponium Mathonem magistrum equitum dixit. His vitio creatis, iussisque die quarto decimo se magistratu abdicare, ad interregnum res rediit.

XXXIV. Consulibus prorogatum in annum imperium. Interreges proditi a Patribus C. Claudius, Ap. filius, Centho; inde P. Cornelius Asina. In eius interregno comitia habita magno certamine Patrum ac plebis. C. Terentio Varroni, quem, sui generis hominem, plebei insectatione principum popularibusque artibus conciliatum, ab Q. Fabii opibus et dictatorio imperio concussis aliena invidia splendentem, vulgus et extrahere ad consulatum nitebatur, Patres summa ope obstabant, ne se insectando sibi aequari assuescerent homines. Q. Baebius Herennius tribunus plebis, cognatus C. Terentii, criminando non senatum modo, sed etiam augures, quod dictatorem prohibuissent comitia perficere, per invidiam eorum favorem candidato suo conciliabat. *Ab hominibus nobilibus, per multos annos bellum quaerentibus, Hannibalem in Italiam adductum: ab iisdem, quum debellari possit, fraude id bellum trahi. Cum quattuor militum legionibus universis pugnari posse apparuisse eo, quod M. Minucius, absente Fabio, prospere pugnasset; duas legiones hosti ad caedem obie-*

ctas, deinde ex ipsa caede ereptas, ut pater patronusque *appellaretur, qui prius vincere prohibuisset Romanos, quam vinci. Consules deinde Fabianis artibus, quum debellare possent, bellum traxisse. Id foedus inter omnes nobiles ictum: nec finem ante belli habituros, quam consulem vere plebeium, id est, hominem novum, fecissent. Nam plebeios nobiles iam iisdem initiatos esse sacris, et contemnere plebem, ex quo contemni desierint a Patribus, coepisse. Cui non apparere, id actum et quaesitum esse, ut interregnum iniretur, ut in Patrum potestate comitia essent? Id consules ambos ad exercitum morando quaesisse: id postea, quia invitis iis dictator esset dictus comitiorum causa, expugnatum esse, ut vitiosus dictator per augures fieret. Habere igitur interregnum eos. Consulatum unum certe plebis Romanae esse: populum liberum habiturum ac daturum ei, qui magis vere vincere, quam diu imperare, malit.*

XXXV. Quum his orationibus accensa plebs esset, tribus patriciis petentibus, P. Cornelio Merenda, L. Manlio Vulsone, M. Aemilio Lepido, duobus nobilibus iam familiarum plebei, C. Atilio Serrano et Q. Aelio Paeto, quorum alter pontifex, alter augur erat, C. Terentius consul unus creatur, ut in manu eius essent comitia rogando collegae. Tum experta nobilitas, parum fuisse virium in competitoribus, L. Aemilium Paullum, qui cum M. Livio consul fuerat, et damnatione collegae, et sua prope, ambustus evaserat, infestum plebei, diu ac multum recusantem, ad petitionem compellit. Is proximo comitiali die, concedentibus omnibus, qui cum Varrone certaverant, par magis in adversandum, quam collega, datur consuli. Inde praetoria comitia habita. Creati M'. Pomponius Matho et P. Furius Philus. Romae iuri dicundo urbana sors Pomponio, inter cives Romanos et peregrinos P. Furio Philo evenit. Additi

duo praetores, M. Claudius Marcellus in Siciliam, L. Postumius Albinus in Galliam. Omnes absentes creati sunt; nec cuiquam eorum, praeter Terentium consulem, mandatus honos, quem iam non antea gessisset, praeteritis aliquot fortibus ac strenuis viris; quia in tali tempore nulli novus magistratus videbatur mandandus.

XXXVI. Exercitus quoque multiplicati sunt. Quantae autem peditum equitumque additae sint copiae, adeo et numero et genere copiarum variant auctores, ut vix quicquam satis certum affirmare ausim. Decem millia novorum militum alii scripta in supplementum; alii novas quattuor legiones, ut octo legionibus rem gererent: numero quoque peditum equitumque legiones auctas, millibus peditum et centenis equitibus in singulas adiectis; ut quina millia peditum, treceni equites essent; socii duplicem numerum equitum darent, pedites aequarent. Septem et octoginta millia armatorum et ducentos in castris Romanis, quum pugnatum ad Cannas est, quidam auctores sunt. Illud haudquaquam discrepat, maiore conatu atque impetu rem actam, quam prioribus annis; quia spem, posse vinci hostem, dictator praebuerat. Ceterum, priusquam signa ab urbe novae legiones moverent, decemviri libros adire atque inspicere iussi propter territos vulgo homines novis prodigiis. Nam, et Romae in Aventino et Ariciae nuntiatum erat, sub idem tempus lapidibus pluisse: et multo cruore signa in Sabinis sudasse, aquasque e fonte calidas manasse. Id quidem etiam, quod saepius acciderat, magis terrebat. Et in via Fornicata, quae ad Campum erat, aliquot homines de coelo tacti exanimatique fuerant. Ea prodigia ex libris procurata. Legati a Paesto pateras aureas Romam attulerunt. Iis, sicut Neapolitanis, gratiae actae; aurum non acceptum.

XXXVII. Per eosdem dies ab Hierone classis

Ostiam cum magno commeatu accessit. Legati Syracusani in senatum introducti nuntiarunt: *Caedem C. Flaminii consulis exercitusque allatam adeo aegre tulisse regem Hieronem, ut nulla sua propria regnique sui clade moveri magis potuerit. Itaque, quanquam probe sciat, magnitudinem populi Romani admirabiliorem prope adversis rebus, quam secundis, esse; tamen se omnia, quibus a bonis fidelibusque sociis bella iuvari soleant, misisse: quae ne accipere abnuant magno opere se Patres conscriptos orare. Iam omnium primum ominis causa Victoriam auream pondo trecentum viginti afferre sese. Acciperent eam, tenerentque, et haberent propriam et perpetuam. Advexisse etiam trecenta millia modium tritici, ducenta hordei, ne commeatus deessent: et, quantum praeterea opus esset, quo iussissent, subvecturos. Milite atque equite scire, nisi Romano Latinique nominis, non uti populum Romanum: levium armorum auxilia etiam externa vidisse in castris Romanis. Itaque misisse mille sagittariorum ac funditorum, aptam manum adversus Baliares ac Mauros, pugnacesque alias missili telo gentes.* Ad ea dona consilium quoque addebant, *Ut praetor, cui provincia Sicilia evenisset, classem in Africam traiiceret; ut et hostes in terra sua bellum haberent, minusque laxamenti daretur iis ad auxilia Hannibali summittenda.* Ab senatu ita responsum regi est: *Virum bonum egregiumque socium Hieronem esse, atque uno tenore, ex quo in amicitiam populi Romani venerit, fidem coluisse, ac rem Romanam omni tempore ac loco munifice adiuvisse. Id, perinde ac deberet, gratum populo Romano esse. Aurum et a civitatibus quibusdam allatum, gratia rei accepta, non accepisse populum Romanum. Victoriam omenque accipere; sedemque ei se divae dare, dicare Capitolium, templum Iovis optimi maximi. In ea arce urbis Romanae sacratam, volentem propitiam-*

que, firmam ac stabilem fore populo Romano. Funditores, sagittariique, et frumentum traditum consulibus. Quinqueremes ad navium classem, quae cum T. Otacilio propraetore in Sicilia erat, quinque et viginti additae, permissumque est, ut, si e republica censeret esse, in Africam traiiceret.

XXXVIII. Delectu perfecto, consules paucos morati dies, dum socii ab nomine Latino venirent. Milites tunc, quod nunquam antea factum erat, iureiurando ab tribunis militum adacti, iussu consulum conventuros, neque iniussu abituros. Nam ad eam diem nihil praeter sacramentum fuerat; et, ubi ad decuriatum aut centuriatum convenissent, sua voluntate ipsi inter se equites decuriati, centuriati pedites coniurabant, sese fugae atque formidinis ergo non abituros, neque ex ordine recessuros, nisi teli sumendi, aut petendi, et aut hostis feriendi, aut civis servandi causa. Id ex voluntario inter ipsos foedere a tribunis ad legitimam iurisiurandi adactionem translatum. Conciones, priusquam ab urbe signa moverentur, consulis Varronis multae ac feroces fuere, denuntiantes, *bellum arcessitum in Italiam ab nobilibus, mansurumque in visceribus reipublicae, si plures Fabios imperatores haberet; se, quo die hostem vidisset, perfecturum.* Collegae eius Paulli una, pridie quam ex urbe proficiscerentur, concio fuit verior, quam gratior populo, qua nihil inclementer in Varronem dictum, nisi id modo: *Mirari se, quomodo quis dux, priusquam aut suum, aut hostium exercitum, locorum situm, naturam regionis nosset, iam nunc togatus in urbe sciret, quae sibi agenda armato forent; et diem quoque praedicere posset, qua cum hoste signis collatis esset dimicaturus. Se, quae consilia magis res dent hominibus, quam homines rebus, ea ante tempus immatura non praecepturum. Optare, ut, quae caute atque consulte gesta essent, satis prospere evenirent,*

Temeritatem, praeterquam quod stulta sit, infelicem etiam ad id locorum fuisse. Id sua sponte apparebat, tuta celeribus consiliis praepositurum: et, quo id constantius perseveraret, Q. Fabius Maximus sic eum proficiscentem allocutus fertur:

XXXIX. *Si aut collegam, id quod mallem, tui similem, L. Aemili, haberes, aut tu collegae tui similis esses, supervacanea esset oratio mea. Nam et duo boni consules, etiam me indicente, omnia e republica fide vestra faceretis: et mali nec mea verba auribus vestris, nec consilia animis acciperetis. Nunc et collegam tuum et te talem virum intuenti mihi tecum omnis oratio est: quem video nequicquam et virum bonum et civem fore. Si altera parte claudicet respublica, malis consiliis idem ac bonis iuris et potestatis erit. Erras enim, L. Paulle, si tibi minus certaminis cum C. Terentio, quam cum Hannibale, futurum censes. Nescio, an infestior hic adversarius, quam ille hostis, maneat. Cum illo in acie tantum, cum hoc omnibus locis ac temporibus certaturus es: et adversus Hannibalem legionesque eius tuis equitibus ac peditibus pugnandum tibi est: Varro dux tuis militibus te est oppugnaturus. Ominis etiam tibi causa absit C. Flaminii memoria. Tamen ille consul demum, et in provincia, et ad exercitum, coepit furere: hic, priusquam peteret consulatum, deinde in petendo consulatu; nunc quoque consul, priusquam castra videat aut hostem, insanit. Et, qui tantas iam nunc procellas, proelia atque acies iactando, inter togatos ciet, quid inter armatam iuventutem censes facturum, et ubi extemplo verba res sequitur? Atqui si hic, quod facturum se denuntiat, extemplo pugnaverit; aut ego rem militarem, belli hoc genus, hostem hunc ignoro, aut nobilior alius Trasimeno locus nostris cladibus erit. Nec gloriandi tempus adversus unum est, et ego, contemnendo potius, quam appetendo gloriam, modum excesserim; sed ita*

res habet: una ratio belli gerendi adversus Hannibalem est, qua ego gessi. Nec eventus modo hoc docet, (stultorum iste magister est) sed eadem ratio, quae fuit, futuraque, donec res eaedem manebunt, immutabilis est. In Italia bellum gerimus, in sede ac solo nostro. Omnia circa plena civium ac sociorum sunt. Armis, viris, equis, commeatibus iuvant, iuvabuntque. Id iam fidei documentum in adversis rebus nostris dederunt. Meliores, prudentiores, constantiores nos tempus diesque facit. Hannibal contra in aliena, in hostili est terra, inter omnia inimica infestaque, procul ab domo, procul ab patria. Neque illi terra, neque mari est pax: nullae eum urbes accipiunt, nulla moenia: nihil usquam sui videt: in diem rapto vivit. Partem vix tertiam exercitus eius habet, quem Iberum amnem traiecit: plures fames, quam ferrum, absumpsit: nec his paucis iam victus suppeditat. Dubitas ergo, quin sedendo superaturi simus eum, qui senescat in dies? non commeatus, non supplementum, non pecuniam habeat? Quam diu pro Geronii, castelli Apuliae inopis, tanquam pro Carthaginis moenibus? Sed ne adversus te quidem ego gloriabor. Cn. Servilius atque Atilius, proximi consules, vide quemadmodum eum ludificati sint. Haec una salutis est via, L. Paulle, quam difficilem infestamque cives tibi magis, quam hostes, facient. Idem enim tui, quod hostium milites, volent: idem Varro, consul Romanus, quod Hannibal, Poenus imperator, cupiet. Duobus ducibus unus resistas, oportet: resistes autem, adversus famam rumoresque hominum si satis firmus steteris: si te neque collegae vana gloria, neque tua falsa infamia moverit. Veritatem laborare nimis saepe, aiunt, exstingui nunquam. Gloriam qui spreverit, veram habebit. Sine, timidum pro cauto, tardum pro considerato, imbellem pro perito belli vocent. Malo te sapiens hostis metuat, quam stulti cives laudent. Omnia audentem

contemnet Hannibal; nil temere agentem metuet. Nec ego, ut nihil agatur, moneo; sed ut agentem te ratio ducat, non fortuna: tuae potestatis semper, tuaque omnia sint. Armatus intentusque sis, neque occasioni tuae desis, neque suam occasionem hosti des. Omnia non properanti clara certaque erunt: festinatio improvida est et caeca.

XL. Adversus ea oratio consulis haud sane laeta fuit, magis fatentis, ea, quae diceret, vera, quam facilia factu, esse. *Dictatori magistrum equitum intolerabilem fuisse; quid consuli adversus collegam seditiosum ac temerarium virium atque auctoritatis fore? Se populare incendium priore consulatu semiustum effugisse. Optare, ut omnia prospere evenirent. At, si quid adversi caderet, hostium se telis potius, quam suffragiis iratorum civium, caput obiecturum.* Ab hoc sermone profectum Paullum tradunt, prosequentibus primoribus Patrum. Plebeium consulem sua plebes prosecuta, turba, quam dignitate, conspectior. Ut in castra venerunt, permixto novo exercitu ac vetere, castris bifariam factis, ut nova minora essent propius Hannibalem, in veteribus maior pars et omne robur virium esset; tum consulum anni prioris M. Atilium, aetatem excusantem, Romam miserunt; Geminum Servilium in minoribus castris legioni Romanae et socium peditum equitumque duobus millibus praeficiunt. Hannibal, quanquam parte dimidia auctas hostium copias cernebat, tamen adventu consulum mire gaudere. Non solum enim nihil ex raptis in diem commeatibus superabat, sed ne, unde raperet, quidem quicquam reliqui erat, omni undique frumento, postquam ager parum tutus erat, in urbes munitas convecto: ut vix decem dierum (quod compertum postea est) frumentum superesset, Hispanorumque ob inopiam transitio parata fuerit, si maturitas temporum exspectata foret.

XLI. Ceterum temeritati consulis ac praepropero ingenio materiam etiam fortuna dedit: quod in prohibendis praedatoribus tumultuario proelio, ac procursu magis militum, quam ex praeparato aut iussu imperatorum, orto, haudquaquam par Poenis dimicatio fuit. Ad mille et septingenti caesi, non plus centum Romanorum sociorumque occisis. Ceterum victoribus effuse sequentibus metu insidiarum obstitit Paullus consul; cuius eo die (nam alternis imperitabant) imperium erat, Varrone indignante ac vociferante, emissum hostem e manibus; debellarique, ni cessatum foret, potuisse. Hannibal id damnum haud aegerrime pati: quin potius credere, velut inescatam temeritatem ferocioris consulis ac novorum maxime militum esse. Et omnia ei hostium, haud secus quam sua, nota erant: dissimiles discordesque imperitare; duas prope partes tironum militum in exercitu esse. Itaque, locum et tempus insidiis aptum se habere ratus, nocte proxima nihil praeter arma ferentes secum milites ducens, castra plena omnis fortunae publicae privataeque relinquit; transque proximos montes laeva pedites instructos condit, dextra equites; impedimenta per convallem, medium agmen, traducit: ut diripiendis velut desertis fuga dominorum castris occupatum impeditumque hostem opprimeret. Crebri relicti in castris ignes, ut fides fieret, dum ipse longius spatium fuga praeciperet, falsa imagine castrorum, sicut Fabium priore anno frustratus esset, tenere in locis consules voluisse.

XLII. Ubi illuxit, subductae primo stationes, deinde propius adeuntibus insolitum silentium admirationem fecit. Iam satis comperta solitudine, in castris concursus fit ad praetoria consulum, nuntiantium fugam hostium adeo trepidam, ut, tabernaculis stantibus, castra reliquerint: quoque fuga obscurior esset, crebros etiam relictos ignes. Clamor

inde ortus, ut signa proferri iuberent, ducerentque ad persequendos hostes, ac protinus castra diripienda. Et consul alter velut unus turbae militaris erat. Paullus etiam atque etiam dicere, providendum praecavendumque esse. Postremo, quum aliter neque seditionem neque ducem seditionis sustinere posset, Marium Statilium praefectum cum turma Lucana exploratum mittit. Qui, ubi adequitavit portis, subsistere extra munimenta ceteris iussis, ipse cum duobus equitibus vallum intravit: speculatusque omnia cum cura renuntiat, insidias profecto esse: ignes in parte castrorum, quae vergat in hostem, relictos: tabernacula aperta, et omnia cara in promptu relicta: argentum quibusdam locis temere per vias, velut obiectum ad praedam, vidisse. Quae ad deterrendos a cupiditate animos nuntiata erant, ea accenderunt; et, clamore orto a militibus, *ni signum detur, sine ducibus ituros*, haudquaquam dux defuit: nam extemplo Varro signum dedit proficiscendi. Paullus, quum ei sua sponte cunctanti pulli quoque auspicio non addixissent, obnuntiari iam efferenti porta signa collegae iussit. Quod quanquam Varro aegre est passus, Flaminii tamen recens casus, Claudiique consulis primo Punico bello memorata navalis clades, religionem animo incussit. Dii prope ipsi eo die magis distulere, quam prohibuere, imminentem pestem Romanis. Nam forte ita evenit, ut, quum referri signa in castra iubenti consuli milites non parerent, servi duo, Formiani unus, alter Sidicini equitis, qui, Servilio atque Atilio consulibus, inter pabulatores excepti a Numidis fuerant, profugerent eo die ad dominos: qui deducti ad consules nuntiant, omnem exercitum Hannibalis trans proximos montes sedere in insidiis. Horum opportunus adventus consules imperii potentes fecit, quum ambitio al-

terius suam primum apud eos prava indulgentia maiestatem solvisset.

XLIII. Hannibal, postquam motos magis inconsulte Romanos, quam ad ultimum temere evectos, vidit; nequicquam, detecta fraude, in castra rediit. Ibi plures dies propter inopiam frumenti manere nequibat; novaque consilia in dies non apud milites solum, mixtos ex colluvione omnium gentium, sed etiam apud ipsum ducem, oriebantur. Nam quum initio fremitus, deinde aperta vociferatio fuisset exposcentium stipendium debitum, querentiumque annonam primo, postremo famem; et mercenarios milites, maxime Hispani generis, de transitione cepisse consilium fama esset: ipse etiam interdum Hannibal de fuga in Galliam dicitur agitasse, ita ut, relicto peditatu omni, cum equitibus se proriperet. Quum haec consilia atque hic habitus animorum esset in castris, movere inde statuit in calidiora atque eo maturiora messibus Apuliae loca: simul ut, quo longius ab hoste recessisset, transfugia impeditiora levibus ingeniis essent. Profectus est nocte, ignibus similiter factis, tabernaculisque paucis in speciem relictis, ut insidiarum par priori metus contineret Romanos. Sed, per eundem Lucanum Statilium, omnibus ultra castra transque montes exploratis, quum relatum esset, visum procul hostium agmen; tum de insequendo eo consilia agitari coepta. Quum utriusque consulis eadem, quae semper ante, fuisset sententia; ceterum Varroni fere omnes, Paullo nemo, praeter Servilium prioris anni consulem, assentiretur; maioris partis sententia ad nobilitandas clade Romana Cannas, urgente fato, profecti sunt. Prope eum vicum Hannibal castra posuerat aversa a Vulturno vento, qui campis torridis siccitate nubes pulveris vehit. Id quum ipsis castris percommodum fuit, tum salutare praecipue futurum erat, quum

aciem dirigerent, ipsi aversi, terga tantum afflante vento, in occaecatum pulvere offuso hostem pugnaturi.

XLIV. Consules, satis exploratis itineribus, sequentes Poenum, ut ventum ad Cannas est, ubi in conspectu Poenum habebant, bina castra communiunt, eodem ferme intervallo, quo ad Geronium, sicut ante, copiis divisis. Aufidus amnis, utrisque castris affluens, aditum aquatoribus ex sua cuiusque opportunitate haud sine certamine dabat. Ex minoribus tamen castris, quae posita trans Aufidum erant, liberius aquabantur Romani, quia ripa ulterior nullum habebat hostium praesidium. Hannibal spem nactus, locis natis ad equestrem pugnam, qua parte virium invictus erat, facturos copiam pugnandi consules, dirigit aciem, lacessitque Numidarum procursatione hostes. Inde rursus sollicitari seditione militari ac discordia consulum Romana castra: quum Paullus Semproniique et Flaminii temeritatem Varroni, Varro speciosum timidis ac segnibus ducibus exemplum Fabium obiiceret: testareturque deos hominesque hic, *nullam penes se culpam esse, quod Hannibal iam velut usucepisset Italiam; se constrictum a collega teneri; ferrum atque arma iratis et pugnare cupientibus adimi militibus;* ille, *si quid proiectis ac proditis ad inconsultam atque improvidam pugnam legionibus accideret, se, omnis culpae exsortem, omnis eventus participem fore* diceret. *Videret, ut, quibus lingua tam prompta ac temeraria, aeque in pugna vigerent manus.*

XLV. Dum altercationibus magis, quam consiliis, tempus teritur, Hannibal ex acie, quam ad multum diei tenuerat instructam, quum in castra ceteras reciperet copias, Numidas ad invadendos ex minoribus castris Romanorum aquatores trans flumen mittit. Quam inconditam turbam quum vixdum in ripam

egressi clamore ac tumultu fugassent, in stationem quoque pro vallo locatam atque ipsas prope portas evecti sunt. Id vero indignum visum, ab tumultuario auxilio iam etiam castra Romana terreri: ut ea modo una causa, ne extemplo transirent flumen, dirigerentque aciem, tenuerit Romanos, quod summa imperii eo die penes Paullum fuerit. Itaque Varro postero die, cui sors eius diei imperii erat, nihil consulto collega, signum pugnae proposuit, instructasque copias flumen traduxit, sequente Paullo; quia magis non probare, quam non adiuvare, consilium poterat. Transgressi flumen eas quoque, quas in castris minoribus habuerant, copias suis adiungunt: atque ita instructa acie, in dextro cornu (id erat flumini propius) Romanos equites locant, dein de pedites: laevum cornu extremi equites sociorum, intra pedites, ad medium iuncti legionibus Romanis tenuerunt: iaculatores cum ceteris levium armorum auxiliis prima acies facti. Consules cornua tenuerunt; Terentius laevum, Aemilius dextrum. Gemino Servilio media pugna tuenda data.

XLVI. Hannibal luce prima, Baliaribus levique alia armatura praemissa, transgressus flumen, ut quosque traduxerat, ita in acie locabat. Gallos Hispanosque equites prope ripam laevo in cornu adversus Romanum equitatum: dextrum cornu Numidis equitibus datum, media acie peditibus firmata; ita, ut Afrorum utraque cornua essent, interponerentur his medii Galli atque Hispani. Afros Romanam magna ex parte crederes aciem: ita armati erant, armis et ad Trebiam, ceterum magna ex parte ad Trasimenum captis. Gallis Hispanisque scuta eiusdem formae fere erant: dispares ac dissimiles gladii: Gallis praelongi ac sine mucronibus: Hispano, punctim magis, quam caesim, assueto petere hostem, brevitate habiles et cum mucronibus. Sane et alius

habitus gentium harum tum magnitudine corporum, tum specie terribilis erat. Galli super umbilicum erant nudi: Hispani linteis praetextis purpura tunicis, candore miro fulgentibus, constiterant. Numerus omnium peditum, qui tum steterunt in acie, millium fuit quadraginta, decem equitum. Duces cornibus praeerant: sinistro Hasdrubal, dextro Maharbal: mediam aciem Hannibal ipse cum fratre Magone tenuit. Sol, seu de industria ita locatis, seu quod forte ita starent, peropportune utrique parti obliquus erat, Romanis in meridiem, Poenis in septentrionem versis. Ventus, (Vulturnum incolae regionis vocant) adversus Romanis coortus, multo pulvere in ipsa ora volvendo prospectum ademit.

XLVII. Clamore sublato, procursum ab auxiliis, et pugna levibus primum armis commissa: deinde equitum Gallorum Hispanorumque laevum cornu cum dextro Romano concurrit, minime equestris more pugnae: frontibus enim adversis concurrendum erat, quia, nullo circa ad evagandum relicto spatio, hinc amnis, hinc peditum acies claudebant in directum utrimque nitentes. Stantibus ac confertis postremo turba equis, vir virum amplexus detrahebat equo. Pedestre magna iam ex parte certamen factum erat: acrius tamen, quam diutius, pugnatum est; pulsique Romani equites terga vertunt. Sub equestris finem certaminis coorta est peditum pugna. Primo et viribus et animis pares constabant ordines Gallis Hispanisque: tandem Romani, diu ac saepe connisi, aequa fronte acieque densa impulere hostium cuneum nimis tenuem, eoque parum validum, a cetera prominentem acie. Impulsis deinde ac trepide referentibus pedem insistere: ac tenore uno per praeceps pavore fugientium agmen in mediam primum aciem illati, postremo, nullo resistente, ad subsidia Afrorum pervenerunt; qui utrimque reductis

alis constiterant, media, qua Galli Hispanique steterant, aliquantum prominente acie. Qui cuneus ut pulsus aequavit frontem primum, deinde nitendo etiam sinum in medio dedit, Afri circa iam cornua fecerant; irruentibusque incaute in medium Romanis, circumdedere alas: mox, cornua extendendo, clausere et ab tergo hostes. Hinc Romani, defuncti nequicquam proelio uno, omissis Gallis Hispanisque, quorum terga ceciderant, et adversus Afros integram pugnam ineunt, non tantum eo iniquam, quod inclusi adversus circumfusos, sed etiam quod fessi cum recentibus ac vegetis pugnabant.

XLVIII. Iam et in sinistro cornu Romano, ubi sociorum equites adversus Numidas steterant, consertum proelium erat, segne primo, et a Punica coeptum fraude. Quingenti ferme Numidae, praeter solita arma telaque, gladios occultos sub loricis habentes, specie transfugarum quum ab suis, parmas post terga habentes, adequitassent, repente ex equis desiliunt; parmisque et iaculis ante pedes hostium proiectis, in mediam aciem accepti, ductique ad ultimos, considere ab tergo iubentur. Ac, dum proelium ab omni parte conseritur, quieti manserunt: postquam omnium animos oculosque occupaverat certamen, tum, arreptis scutis, quae passim inter acervos caesorum corporum strata erant, aversam adoriuntur Romanam aciem; tergaque ferientes, ac poplites caedentes, stragem ingentem, ac maiorem aliquanto pavorem ac tumultum, fecerunt. Quum alibi terror ac fuga, alibi pertinax in mala iam spe proelium esset, Hasdrubal, qui ea parte praeerat, subductos ex media acie Numidas, quia segnis eorum cum adversis pugna erat, ad persequendos passim fugientes mittit: Hispanos et Gallos pedites, iam Afris prope fessis caede magis quam pugna, adiungit.

XLIX. Parte altera pugnae Paullus, quanquam

primo statim proelio funda graviter ictus fuerat, tamen et occurrit saepe cum confertis Hannibali, et aliquot locis proelium restituit, protegentibus eum equitibus Romanis; omissis postremo equis, quia consulem et ad regendum equum vires deficiebant. Tum denuntianti cuidam, iussisse consulem ad pedes descendere equites, dixisse Hannibalem ferunt: *Quam mallem, vinctos mihi traderet!* Equitum pedestre proelium, quale iam haud dubia hostium victoria, fuit; quum victi mori in vestigio mallent, quam fugere; victores, morantibus victoriam irati, trucidarent, quos pellere non poterant. Pepulerunt tamen iam paucos superantes, et labore ac vulneribus fessos. Inde dissipati omnes sunt, equosque ad fugam, qui poterant, repetebant. Cn. Lentulus tribunus militum, quum, praetervehens equo, sedentem in saxo cruore oppletum consulem vidisset: *L. Aemili,* inquit, *quem unum insontem culpae cladis hodiernae dii respicere debent, cape hunc equum: dum et tibi virium aliquid superest, comes ego te tollere possum ac protegere. Ne funestam hanc pugnam morte consulis feceris. Etiam sine hoc lacrimarum satis luctusque est.* Ad ea consul: *Tu quidem, Cn. Corneli, macte virtute esto! Sed cave, frustra miserando exiguum tempus e manibus hostium evadendi absumas. Abi, nuntia publice Patribus, urbem Romanam muniant, ac prius, quam hostis victor adveniat, praesidiis firment: privatimque Q. Fabio, L. Aemilium praeceptorum eius memorem et vixisse, et adhuc mori. Me in hac strage militum meorum patere exspirare, ne aut reus iterum e consulatu sim, aut accusator collegae exsistam, ut alieno crimine innocentiam meam protegam.* Haec exigentes prius turba fugientium civium, deinde hostes, oppressere: consulem, ignorantes quis esset, obruere telis: Lentulum inter tumultum abripuit equus. Tum inde effuse fugiunt

Septem millia hominum in minora castra, decem in maiora, duo ferme in vicum ipsum Cannas perfugerunt: qui extemplo a Carthalone atque equitibus, nullo munimento tegente vicum, circumventi sunt. Consul alter, seu forte, seu consilio, nulli fugientium infestus agmini, cum septuaginta fere equitibus Venusiam perfugit. Quadraginta quinque millia peditum, duo millia septingenti equites, et tanta prope civium sociorumque pars, caesi dicuntur; in his ambo consulum quaestores L. Atilius et L. Furius Bibaculus: unus et viginti tribuni militum; consulares quidam praetoriique et aedilicii: inter eos Cn. Servilium Geminum et M. Minucium numerant, qui magister equitum priore anno, aliquot ante consul fuerat: octoginta praeterea aut senatores, aut qui eos magistratus gessissent, unde in senatum legi deberent, quum sua voluntate milites in legionibus facti essent. Capta eo proelio tria millia peditum et equites trecenti dicuntur.

L. Haec est pugna Cannensis, Alliensi cladi nobilitate par: ceterum ut illis, quae post pugnam accidere, levior, quia ab hoste cessatum est; sic strage exercitus gravior foediorque. Fuga namque ad Alliam sicut urbem prodidit, ita exercitum servavit: ad Cannas fugientem consulem vix septuaginta secuti sunt: alterius morientis prope totus exercitus fuit. Binis in castris quum multitudo semiermis sine ducibus esset, nuntium, qui in maioribus erant, mittunt; *dum proelio, deinde ex laetitia epulis fatigatos quies nocturna hostes premeret, ut ad se transirent: uno agmine Canusium abituros esse.* Eam sententiam alii totam aspernari: *Cur enim illos, qui se arcessant, ipsos non venire, quum aeque coniungi possent? quia videlicet plena hostium omnia in medio essent: et aliorum, quam sua, corpora tanto periculo mallent obiicere.* Aliis non tam sententia displicere,

quam animus deesse. P. Sempronius Tuditanus tribunus militum, *Capi ergo mavultis*, inquit, *ab avarissimo et crudelissimo hoste, aestimarique capita vestra, et exquiri pretia ab interrogantibus, Romanus civis sis, an Latinus socius, ut ex tua contumelia et miseria alteri honos quaeratur? Non tu: si quidem L. Aemilii consulis, qui se bene mori, quam turpiter vivere maluit, et tot fortissimorum virorum, qui circa eum cumulati iacent, cives estis. Sed ante, quam opprimit lux, maioraque hostium agmina obsaepiunt iter, per hos, qui inordinati atque incompositi obstrepunt portis, erumpamus. Ferro atque audacia via fit, quamvis per confertos hostes. Cuneo quidem hoc laxum atque solutum agmen, ut si nihil obstet, transibimus. Itaque ite mecum, qui et vosmet ipsos et rempublicam salvam vultis.* Haec ubi dicta dedit, stringit gladium, cuneoque facto per medios vadit hostes. Et, quum in latus dextrum, quod patebat, Numidae iacularentur, translatis in dextrum scutis, in maiora castra ad sexcenti evaserunt: atque inde protinus, alio magno agmine adiuncto, Canusium incolumes perveniunt. Haec apud victos magis impetu animorum, quem ingenium suum cuique aut fors dabat, quam ex consilio ipsorum, aut imperio cuiusquam, agebantur.

LI. Hannibali victori quum ceteri circumfusi gratularentur, suaderentque, ut, tanto perfunctus bello, diei quod reliquum esset, noctisque insequentis, quietem et ipse sibi sumeret, et fessis daret militibus; Maharbal, praefectus equitum, minime cessandum ratus, *Imo, ut, quid hac pugna sit actum, scias, die quinto*, inquit, *victor in Capitolio epulaberis. Sequere: cum equite, ut prius venisse, quam venturum, sciant, praecedam.* Hannibali nimis laeta res est visa, maiorque, quam ut eam statim capere animo posset. Itaque, *voluntatem se laudare Maharbalis*, ait-

ad consilium pensandum temporis opus esse. Tum Maharbal, *Non omnia, nimirum, eidem dii dedere. Vincere scis, Hannibal; victoria uti nescis.* Mora eius diei satis creditur saluti fuisse urbi atque imperio. Postero die ubi primum illuxit, ad spolia legenda foedamque etiam hostibus spectandam stragem insistunt. Iacebant tot Romanorum millia, pedites passim equitesque, ut quem cuique fors aut pugna iunxerat aut fuga. Assurgentes quidam ex strage media cruenti, quos stricta matutino frigore excitaverant vulnera, ab hoste oppressi sunt. Quosdam et iacentes vivos succisis feminibus poplitibusque invenerunt, nudantes cervicem iugulumque, et reliquum sanguinem iubentes haurire. Inventi sunt quidam mersis in effossam terram capitibus, quos sibi ipsos fecisse foveas, obruentesque ora superiecta humo interclusisse spiritum apparebat. Praecipue convertit omnes substratus Numidae mortuo superincubanti Romanus vivus, naso auribusque laceratis: quum, manibus ad capiendum telum inutilibus, in rabiem ira versus, laniando dentibus hostem exspirasset.

LII. Spoliis ad multum diei lectis, Hannibal ad minora ducit castra oppugnanda, et omnium primum, brachio obiecto, flumine eos excludit. Ceterum ab omnibus, labore, vigiliis, vulneribus etiam fessis, maturior ipsius spe deditio est facta. Pacti, ut arma atque equos traderent, in capita Romana trecenis nummis quadrigatis, in socios ducenis, in servos centenis, et ut, eo pretio persoluto, cum singulis abirent vestimentis, in castra hostes acceperunt; traditique in custodiam omnes sunt, seorsum cives sociique. Dum ibi tempus teritur, interea quum ex maioribus castris, quibus satis virium aut animi fuit, ad quattuor millia hominum et ducenti equites, alii agmine, alii palati passim per agros, quod haud minus tutum

erat, Canusium perfugissent, castra ipsa ab sauciis timidisque eadem conditione, qua altera, tradita hosti. Praeda ingens parta est: et, praeter equos virosque, et si quid argenti, (quod plurimum in phaleris equorum erat; nam ad vescendum facto perexiguo, utique militantes, utebantur) omnis cetera praeda diripienda data est. Tum sepeliendi causa conferri in unum corpora suorum iussit. Ad octo millia fuisse dicuntur fortissimorum virorum. Consulem quoque Romanum conquisitum sepultumque, quidam auctores sunt. Eos, qui Canusium perfugerant, mulier Apula, nomine Busa, genere clara ac divitiis, moenibus tantum tectisque a Canusinis acceptos, frumento, veste, viatico etiam iuvit; pro qua ei munificentia postea, bello perfecto, ab senatu honores habiti sunt.

LIII. Ceterum, quum ibi tribuni militum quattuor essent, Fabius Maximus de legione prima, cuius pater priore anno dictator fuerat, et de legione secunda L. Publicius Bibulus et P. Cornelius Scipio, et de legione tertia Ap. Claudius Pulcher, qui proxime aedilis fuerat; omnium consensu ad P. Scipionem, admodum adolescentem, et ad Ap. Claudium summa imperii delata est. Quibus consultantibus inter paucos de summa rerum nuntiat P. Furius Philus, consularis viri filius, *Nequicquam eos perditam spem fovere: desperatam comploratamque rem esse publicam. Nobiles iuvenes quosdam, quorum principem L. Caecilium Metellum, mare ac naves spectare, ut, deserta Italia, ad regum aliquem transfugiant.* Quod malum, praeterquam atrox, super tot clades etiam novum, quum stupore ac miraculo torpidos defixisset, et, qui aderant, consilium advocandum de eo censerent; negat consilii rem esse Scipio iuvenis, fatalis dux huiusce belli. *Audendum atque agendum, non consultandum,* ait, *in tanto malo esse. Irent secum ex-*

templo armati, qui rempublicam salvam vellent. Nullo verius, quam ubi ea cogitentur, hostium castra esse. Pergit ire, sequentibus paucis, in hospitium Metelli: et, quum concilium ibi iuvenum, de quibus allatum erat, invenisset, stricto super capita consultantium gladio, *Ex mei animi sententia,* inquit, *ut ego rempublicam populi Romani non deseram neque alium civem Romanum deserere patiar. Si sciens fallo, tum me, Iupiter optime maxime, domum, familiam, remque meam pessimo leto afficias! In haec verba, L. Caecili, iures, postulo, ceterique, qui adestis: qui non iuraverit, in se hunc gladium strictum esse sciat.* Haud secus pavidi, quam si victorem Hannibalem cernerent, iurant omnes: custodiendosque semet ipsos Scipioni tradunt.

LIV. Eo tempore, quo haec Canusii agebantur, Venusiam ad consulem ad quattuor millia et quingenti pedites equitesque, qui sparsi fuga per agros fuerant, pervenere. Eos omnes Venusini per familias benigne accipiendos curandosque quum divisissent, in singulos equites togas et tunicas et quadrigatos nummos quinos vicenos, et peditibus denos, et arma, quibus deerant, dederunt: ceteraque publice ac privatim hospitaliter facta, certatumque, ne a muliere Canusina populus Venusinus officiis vinceretur. Sed gravius onus Busae multitudo faciebat, et iam ad decem millia hominum erant. Appiusque et Scipio, postquam incolumem esse alterum consulem acceperunt, nuntium extemplo mittunt, quantae secum peditum equitumque copiae essent: sciscitatumque simul, utrum Venusiam adduci exercitum, an manere iuberet Canusii? Varro ipse Canusium copias traduxit. Et iam aliqua species consularis exercitus erat; moenibusque se certe, si non armis, ab hoste videbantur defensuri. Romam, ne has quidem reliquias superesse civium sociorumque, sed occidione occisos

cum duobus exercitibus consules, deletasque omnes copias, allatum fuerat. Nunquam, salva urbe, tantum pavoris tumultusque intra moenia Romana fuit. Itaque succumbam oneri, neque aggrediar narrare, quae edissertandō minora vero fecerō. Consule exercituque ad Trasimenum priore anno amisso, non vulnus super vulnus, sed multiplex clades, cum duobus consulibus duo consulares exercitus amissi nuntiabantur: nec ulla iam castra Romana, nec ducem, nec militem esse: Hannibalis Apuliam, Samnium, ac iam prope totam Italiam factam. Nulla profecto alia gens tanta mole cladis non obruta esset. Compares cladem ad Aegates insulas Carthaginiensium, proelio navali acceptam, qua fracti Sicilia ac Sardinia cessere, hinc vectigales ac stipendiarios fieri se passi sunt; aut pugnam adversam in Africa, cui postea hic ipse Hannibal succubuit: nulla ex parte comparandae sunt, nisi quod minore animo latae sunt.

LV. P. Furius Philus et M'. Pomponius praetores senatum in curiam Hostiliam vocaverunt, ut de urbis custodia consulerent. Neque enim dubitabant, deletis exercitibus, hostem ad oppugnandam Romam, quod unum opus belli restaret, venturum. Quum in malis, sicut ingentibus, ita ignotis, ne consilium quidem satis expedirent, obstreperetque clamor lamentantium mulierum, et, nondum palam facto, vivi mortuique per omnes paene domos promiscue complorarentur; tum Q. Fabius Maximus censuit, *equites expeditos et Appia et Latina via mittendos, qui obvios percunctando (aliquos profecto ex fuga passim dissipatos fore) referant, quae fortuna consulum atque exercituum sit; et si quid dii immortales, miseriti imperii, reliquum Romano nomini fecerint: ubi eae copiae sint: quo se Hannibal post proelium contulerit: quid paret, quid agat, acturusque sit. Haec exploranda noscendaque per impigros iuvenes esse. Il*

lud per Patres ipsos agendum, quoniam magistratuum parum sit, ut tumultum ac trepidationem in urbe tollant, matronas publico arceant, contineriqne intra suum quamque limen cogant: comploratus familiarum coerceant: silentium per urbem faciant: nuntios rerum omnium ad praetores deducendos curent: suae quisque fortunae domi auctorem exspectent, custodesque praeterea ad portas ponant, qui prohibeant, quemquam egredi urbem: cogantque homines, nullam, nisi urbe ac moenibus salvis, salutem sperare. Ubi conticuerit tumultus, recte tum in curiam Patres revocandos, consulendumque de urbis custodia esse.

LVI. Quum in hanc sententiam pedibus omnes issent, summotaque foro per magistratus turba, Patres diversi ad sedandos tumultus discessissent; tum demum literae a Terentio consule allatae sunt; *L. Aemilium consulem exercitumque caesum; sese Canusii esse, reliquias tantae cladis velut ex naufragio colligentem. Ad decem millia militum ferme esse incompositorum inordinatorumque. Poenum sedere ad Cannas, in captivorum pretiis praedaque alia, nec victoris animo, nec magni ducis more, nundinantem.* Tum privatae quoque per domos clades vulgatae sunt: adeoque totam urbem opplevit luctus, ut sacrum anniversarium Cereris intermissum sit; quia nec lugentibus id facere est fas, nec ulla in illa tempestate matrona expers luctus fuerat. Itaque, ne ob eandem causam alia quoque sacra publica aut privata desererentur, senatusconsulto diebus triginta luctus est finitus. Ceterum quum, sedato urbis tumultu, revocati in curiam Patres essent, aliae insuper ex Sicilia literae allatae sunt ab T. Otacilio propraetore, *Regnum Hieronis classe Punica vastari: cui quum opem imploranti ferre vellet, nuntiatum sibi esse, aliam classem ad Aegates insulas stare, paratam instructamque; ut, ubi se versum ad tuendam Syra-*

cusanam oram Poeni sensissent, Lilybaeum extemplo provinciamque aliam Romanam aggrederentur. Itaque classe opus esse, si regem socium Siciliamque tueri vellent.

LVII. Literis consulis propraetorisque lectis, censuerunt, M. Claudium, qui classi ad Ostiam stanti praeesset, Canusium ad exercitum mittendum, scribendumque consuli, ut, quum praetori exercitum tradidisset, primo quoque tempore, quantum per commodum reipublicae fieri posset, Romam veniret. Territi etiam super tantas clades, quum ceteris prodigiis, tum quod duae Vestales eo anno, Opimia atque Floronia, stupri compertae, et altera sub terra, ut mos est, ad portam Collinam necata fuerat, altera sibimet ipsa mortem consciverat. L. Cantilius, scriba pontificis, quos nunc minores pontifices appellant, qui cum Floronia stuprum fecerat, a pontifice maximo eo usque virgis in comitio caesus erat, ut inter verbera exspiraret. Hoc nefas quum inter tot, ut fit, clades in prodigium versum esset, decemviri libros adire iussi sunt. Et Q. Fabius Pictor Delphos ad oraculum missus est sciscitatum, quibus precibus suppliciisque deos possent placare, et quaenam futura finis tantis cladibus foret. Interim ex fatalibus libris sacrificia aliquot extraordinaria facta; inter quae Gallus et Galla, Graecus et Graeca, in foro boario sub terra vivi demissi sunt in locum saxo consaeptum, iam ante hostiis humanis, minime Romano sacro, imbutum. Placatis satis, ut rebantur, deis, M. Claudius Marcellus ab Ostia mille et quingentos milites, quos in classem scriptos habebat, Romam, ut urbi praesidio essent, mittit: ipse, legione classis (ea tertia legio erat) cum tribunis militum Teanum Sidicinum praemissa, classe tradita P. Furio Philo collegae, paucos post dies Canusium magnis itineribus contendit. Dictator ex auctoritate Patrum

dictus M. Iunius, et Ti. Sempronius magister equitum, delectu edicto, iuniores ab annis septendecim, et quosdam praetextatos, scribunt. Quattuor ex his legiones et mille equites effecti. Item ad socios Latinumque nomen, ad milites ex formula accipiendos, mittunt. Arma, tela, alia parari iubent: et vetera hostium spolia detrahunt templis porticibusque. Et aliam formam novi delectus inopia liberorum capitum ac necessitas dedit: octo millia iuvenum validorum ex servitiis, prius sciscitantes singulos, vellentne militare, empta publice armaverunt. Hic miles magis placuit, quum pretio minore redimendi captivos copia fieret.

LVIII. Namque Hannibal, secundum tam prosperam ad Cannas pugnam, victoris magis, quam bellum gerentis, intentus curis, quum, captivis productis segregatisque, socios, sicut ante ad Trebiam Trasimenumque lacum, benigne allocutus, sine pretio dimisisset; Romanos quoque vocatos (quod nunquam alias antea) satis miti sermone alloquitur: *Non internecinum sibi esse cum Romanis bellum: de dignitate atque imperio certare. Et patres virtuti Romanae cessisse: et se id anniti, ut suae in vicem simul felicitati et virtuti cedatur. Itaque redimendi se captivis copiam facere: pretium fore in capita, equiti quingenos quadrigatos nummos, trecenos pediti, servo centenos.* Quanquam aliquantum adiiciebatur equitibus ad id pretium, quod pepigerant dedentes se; laeti tamen quamcunque conditionem paciscendi acceperunt. Placuit suffragio ipsorum decem deligi, qui Romam ad senatum irent: nec pignus aliud fidei, quam ut iurarent se redituros, acceptum. Missus cum his Carthalo nobilis Carthaginiensis: qui, si forte ad pacem inclinarent animos, conditiones ferret. Quum egressi castris essent, unus ex iis, minime Romani ingenii homo, velut aliquid oblitus, iuris-

iurandi solvendi causa quum in castra redisset, ante noctem comites assequitur. Ubi eos Romam venire nuntiatum est, Carthaloni obviam lictor missus, qui dictatoris verbis nuntiaret, ut ante noctem excederet finibus Romanis.

LIX. Legatis captivorum senatus ab dictatore datus est. Quorum princeps M. Iunius, *Patres conscripti*, inquit, *nemo nostrum ignorat, nulli unquam civitati viliores fuisse captivos, quam nostrae. Ceterum, nisi nobis plus iusto nostra placet causa, non alii unquam minus negligendi vobis, quam nos, in hostium potestatem venerunt. Non enim in acie per timorem arma tradidimus; sed, quum prope ad noctem superstantes cumulis caesorum corporum proelium extraxissemus, in castra recepimus nos. Diei reliquum ac noctem insequentem, fessi labore ac vulneribus, vallum sumus tutati. Postero die, quum circumsessi ab exercitu victore aqua arceremur, nec ulla iam per confertos hostes erumpendi spes esset, nec esse nefas duceremus, quinquaginta millibus hominum ex acie nostra trucidatis, aliquem ex Cannensi pugna Romanum militem restare; tum demum pacti sumus pretium, quo redempti dimitteremur: arma, in quibus nihil iam auxilii erat, hosti tradidimus. Maiores quoque acceperamus se a Gallis auro redemisse: et patres vestros, asperrimos illos ad conditionem pacis, legatos tamen captivorum redimendorum gratia Tarentum misisse. Atqui, et ad Alliam cum Gallis, et ad Heracleam cum Pyrrho, utraque non tam clade infamis, quam pavore ac fuga, pugna fuit. Cannenses campos acervi Romanorum corporum tegunt: nec supersumus pugnae, nisi in quibus trucidandis et ferrum et vires hostem defecerunt. Sunt etiam de nostris quidam, qui ne in acie quidem refugerunt: sed, praesidio castris relicti, quum castra traderentur, in potestatem hostium venerunt. Haud equidem ullius civis et commilitonis*

fortunae aut conditioni invideo, nec premendo alium me extulisse velim: ne illi quidem, (nisi pernicitatis pedum et cursus aliquod praemium est) qui plerique inermes ex acie fugientes non prius, quam Venusiae aut Canusii, constiterunt, se nobis merito praetulerint, gloriatique sint, in se plus, quam in nobis, praesidii reipublicae esse. Sed illis et bonis et fortibus militibus utemini: et nobis etiam promptioribus pro patria, quod beneficio vestro redempti atque in patriam restituti fuerimus. Delectum ex omni aetate et fortuna habetis: octo millia servorum audio armari. Non minor numerus noster est, nec maiore pretio redimi possumus, quam hi emuntur. Nam si conferam nos cum illis, iniuriam nomini Romano faciam. Illud etiam in tali consilio animadvertendum vobis censeam, Patres conscripti, (si tamen duriores esse velitis, quod nullo nostro merito faciatis) cui nos hosti relicturi sitis. Pyrrho videlicet, qui nos hospitum numero habuit captivos, an barbaro ac Poeno; qui utrum avarior, an crudelior, sit, vix existimari potest. Si videatis catenas, squalorem, deformitatem civium vestrorum, non minus profecto vos ea species moveat, quam si ex altera parte cernatis stratas Cannensibus campis legiones vestras. Intueri potestis sollicitudinem et lacrimas in vestibulo curiae stantium cognatorum nostrorum, exspectantiumque responsum vestrum. Quum ii pro nobis proque iis, qui absunt, ita suspensi ac solliciti sint; quem censetis animum ipsorum esse, quorum in discrimine vita libertasque est? Si, me dius fidius, ipse in nos mitis Hannibal contra naturam suam esse velit, nihil tamen nobis vita opus esse censeamus, quum indigni, ut a vobis redimeremur, visi simus. Rediere Romam quondam remissi a Pyrrho sine pretio capti; sed rediere cum legatis, primoribus civitatis, ad redimendos sese missis: redeam ego in patriam, trecentis nummis non aestimatus civis.

Suum quisque habet animum, Patres conscripti. Scio in discrimine esse vitam corpusque meum. Magis me famae periculum movet, ne a vobis damnati ac repulsi abeamus: neque enim vos pretio pepercisse homines credent.

LX. Ubi is finem fecit, extemplo ab ea turba, quae in comitio erat, clamor flebilis est sublatus, manusque ad curiam tendebant orantes, ut sibi liberos fratres, cognatos redderent. Feminas quoque metus ac necessitas in foro turbae huic virorum immiscuerat. Senatus, summotis arbitris, consuli coeptus. Ibi quum sententiis variaretur, et alii redimendos de publico, alii nullam publice impensam faciendam, nec prohibendos ex privato redimi; si quibus argentum in praesentia deesset, dandam ex aerario pecuniam mutuam, praedibusque ac praediis cavendum populo, censerent; tum T. Manlius Torquatus, priscae ac nimis durae, ut plerisque videbatur, severitatis, interrogatus sententiam, ita locutus fertur: *Si tantummodo postulassent legati pro iis, qui in hostium potestate sunt, ut redimerentur, sine ullius insectatione eorum, brevi sententiam peregissem. Quid enim aliud quam admonendi essetis, ut morem traditum a patribus, necessario ad rem militarem exemplo, servaretis? Nunc autem quum prope gloriati sint, quod se hostibus dediderint, praeferrique non captis modo in acie ab hostibus, sed etiam iis, qui Venusiam Canusiumque pervenerunt, atque ipsi C. Terentio consuli, aequum censuerint; nihil vos eorum, Patres conscripti, quae illic acta sunt, ignorare patiar. Atque utinam haec, quae apud vos acturus sum, Canusii apud ipsum exercitum agerem, optimum testem ignaviae cuiusque et virtutis: aut unus hic saltem adesset P. Sempronius, quem si isti ducem secuti essent, milites hodie in castris Romanis, non captivi in hostium potestate essent. Sed quum, fessis pugnando hostibus,*

tum victoria laetis et ipsis plerisque regressis in castra sua, noctem ad erumpendum liberam habuissent, et septem armatorum hominum millia perrumpere etiam confertos hostes potuissent; neque per se ipsi id facere conati sunt, neque alium sequi voluerunt. Nocte prope tota P. Sempronius Tuditanus non destitit monere, adhortari eos, dum paucitas hostium circa castra, dum quies ac silentium esset, dum nox inceptum tegeret, se ducem sequerentur: ante lucem pervenire in tuta loca, in sociorum urbes posse. Sicut avorum memoria P. Decius tribunus militum in Samnio; sicut, nobis adolescentibus, priore Punico bello Calpurnius Flamma trecentis voluntariis, quum ad tumulum eos capiendum, situm inter medios hostes, duceret, dixit: Moriamur, milites, et morte nostra eripiamus ex obsidione circumventas legiones: *si hoc P. Sempronius diceret; nec viros quidem, nec Romanos vos duceret, si nemo tantae virtutis exstitisset comes. Viam non ad gloriam magis, quam ad salutem, ferentem demonstrat; reduces in patriam ad parentes, ad coniuges ac liberos facit. Ut servemini, deest vobis animus? quid, si moriendum pro patria esset, faceretis? Quinquaginta millia civium sociorumque circa vos eo ipso die caesa iacent. Si tot exempla virtutis non movent, nihil unquam movebit: si tanta clades vilem vitam non fecit, nulla faciet. Liberi atque incolumes desiderate patriam: imo desiderate, dum patria est, dum cives eius estis. Sero nunc desideratis, deminuti capite, abalienati iure civium, servi Carthaginiensium facti. Pretio redituri estis eo, unde ignavia ac nequitia abistis? P. Sempronium, civem vestrum, non audistis, arma capere ac sequi se iubentem: Hannibalem post paullo audistis, castra prodi et arma tradi iubentem. Quam ego ignaviam istorum accuso, quum scelus possim accusare? Non enim modo sequi recusarunt bene monentem, sed obsistere ac re-*

tinere conati sunt, ni strictis gladiis viri fortissimi inertes summovissent. Prius, inquam, P. Sempronio per civium agmen, quam per hostium, fuit erumpendum. Hos cives patria desideret? quorum si ceteri similes fuissent, neminem hodie ex iis, qui ad Cannas pugnaverunt, civem haberet. Ex millibus septem armatorum sexcenti exstiterunt, qui erumpere auderent, qui in patriam liberi atque armati redirent: neque iis quadraginta millia hostium obstitere. Quam tutum iter duarum prope legionum agmini futurum censetis fuisse? Haberetis hodie viginti millia armatorum Canusii, fortia, fidelia, Patres conscripti. Nunc autem quemadmodum hi boni fidelesque (nam fortes ne ipsi quidem dixerint) cives esse possunt? nisi quis credere potest fuisse, ut erumpentibus, quin erumperent, obsistere conati sunt: aut non invidere eos, quum incolumitati, tum gloriae illorum per virtutem partae, quum sibi timorem ignaviamque servitutis ignominiosae causam esse sciant. Maluerunt in tentoriis latentes simul lucem atque hostem exspectare, quum silentio noctis erumpendi occasio esset. At enim ad erumpendum e castris defuit animus; ad tutanda fortiter castra animum habuerunt. Dies noctesque aliquot obsessi, vallum armis, se ipsi tutati vallo sunt: tandem ultima ausi passique, quum omnia subsidia vitae abessent, affectisque fame viribus, arma iam sustinere nequirent, necessitatibus magis humanis, quam armis, victi sunt. Orto sole hostis ad vallum accessit: ante secundam horam, nullam fortunam certaminis experti, tradiderunt arma ac se ipsos. Haec vobis ipsorum per biduum militia fuit. Quum in acie stare ac pugnare decuerat, tum in castra refugerunt: quum pro vallo pugnandum erat, castra tradiderunt, neque in acie neque in castris utiles. Vos redimam? quum erumpere castris oportet, cunctamini ac manetis: quum manere, castra tutari armis necesse est, et ca-

stra et arma et vos ipsos traditis hosti. Ego non magis istos redimendos, Patres conscripti, censeo, quam illos dedendos Hannibali, qui per medios hostes e castris eruperunt, ac per summam virtutem se patriae restituerunt.

LXI. Postquam Manlius dixit, quanquam Patrum quoque plerosque captivi cognatione attingebant, praeter exemplum civitatis minime in captivos iam inde antiquitus indulgentis, pecuniae quoque summa homines movit: quia nec aerarium exhaurire, magna iam summa erogata in servos ad militiam emendos armandosque, nec Hannibalem maxime huiusce rei, ut fama erat, egentem locupletari volebant. Quum triste responsum, *non redimi captivos*, redditum esset, novusque super veterem luctus tot iactura civium adiectus esset, cum magnis fletibus questibusque legatos ad portam prosecuti sunt. Unus ex iis domum abiit, quod fallaci reditu in castra iureiurando se exsolvisset. Quod ubi innotuit, relatumque ad senatum est, omnes censuerunt, comprehendendum et custodibus publice datis deducendum ad Hannibalem esse. Est et alia de captivis fama, decem primos venisse: de iis quum dubitatum in senatu esset, admitterentur in urbem, nec ne; ita admissos esse, ne tamen iis senatus daretur. Morantibus deinde longius omnium spe, alios tres insuper legatos venisse, L. Scribonium, et C. Calpurnium, et L. Manlium. Tum demum ab cognato Scribonii tribuno plebis de redimendis captivis relatum esse, nec censuisse redimendos senatum: et novos legatos tres ad Hannibalem revertisse, decem veteres remansisse; quod, per causam recognoscendi nomina captivorum ad Hannibalem ex itinere regressi, religione sese exsolvissent: de iis dedendis magna contentione actum in senatu esse; victosque paucis sententiis, qui dedendos censuerint. Ceterum proximis censoribus

adeo omnibus notis ignominiisque confectos esse, ut quidam eorum mortem sibi ipsi extemplo consciverint: ceteri non foro solum omni deinde vita, sed prope luce ac publico, caruerint. Mirari magis, adeo discrepare inter auctores, quam quid veri sit, discernere queas. Quanto autem maior ea clades superioribus cladibus fuerit, vel ea res indicio est, quod, qui sociorum ad eam diem firmi steterant, tum labare coeperunt, nulla profecto alia de re, quam quod desperaverant de imperio. Defecere autem ad Poenos hi populi: Atellani, Calatini, Hirpini, Apulorum pars, Samnites praeter Pentros, Bruttii omnes, Lucani: praeter hos Surrentini, et Graecorum omnis ferme ora, Tarentini, Metapontini, Crotonienses, Locrique, et Cisalpini omnes Galli. Nec tamen hae clades defectionesque sociorum moverunt, ut pacis unquam mentio apud Romanos fieret; neque ante consulis Romam adventum, nec postquam is rediit, renovavitque memoriam acceptae cladis. Quo in tempore ipso adeo magno animo civitas fuit, ut consuli, ex tanta clade, cuius ipse causa maxima fuisset, redeunti, et obviam itum frequenter ab omnibus ordinibus sit, et gratiae actae, quod de republica non desperasset: cui, si Carthaginiensium ductor fuisset, nihil recusandum supplicii foret.

EPITOME LIBRI XXIII.

Campani ad Hannibalem defecerunt. Nuntius Cannensis victoriae Mago Carthaginem missus, annulos aureos, a digitis occisorum Romanorum detractos, in vestibulo curiae effudit: quos excessisse modii mensuram traditur. Post quem nuntium Hanno, vir ex Poenis nobilissimus, suadebat senatui Carthaginien-

sium, ut pacem a populo Romano peterent: nec tenuit, obstrepente Barcina factione. Claudius Marcellus praetor ad Nolam, eruptione adversus Hannibalem ex oppido facta, prospere pugnavit. Exercitus Hannibalis per hiberna Capuae ita luxuriatus est, ut corporum viribus atque animorum enervaretur. Casilinum, a Poenis obsessum, ita fame vexatum est, ut lora et pelles scutis detractas, item mures, essent; et nucibus, per Vulturnum amnem a Romanis missis, vixerint. Senatus ex equestri ordine hominibus centum nonaginta septem suppletus est. L. Postumius praetor a Gallis cum exercitu caesus est. Cn. et P. Sciplones in Hispania Hasdrubalem vicerunt, et Hispaniam suam fecerunt. Reliquiae Cannensis exercitus in Siciliam relegatae sunt; ne recederent inde, nisi finito bello. Inter Philippum Macedonum regem et Hannibalem societas iuncta est. Sempronius Gracchus consul Campanos cecidit. Praeterea in Sardinia feliciter a T. Manlio praetore adversus Poenos Sardosque res gestas continet: a quo Hasdrubal dux, et Mago, et Hanno capti. Claudius Marcellus praetor Hannibalis exercitum ad Nolam proelio fudit et vicit: primusque tot cladibus fessis Romanis meliorem spem belli dedit.

T. LIVII PATAVINI
LIBER XXIII.

Aecis Hannibal post Cannensem pugnam captis ac direptis, confestim ex Apulia in Samnium moverat. accitus in Hirpinos a Statio, pollicente se Compsam traditurum. Compsanus erat Trebius nobilis inter suos: sed premebat eum Mopsiorum factio, familiae

per gratiam Romanorum potentis. Post famam Cannensis pugnae, vulgatumque Trebii sermonibus adventum Hannibalis, quum Mopsiani urbem excessissent; sine certamine tradita urbs Poeno, praesidiumque acceptum est. Ibi praeda omni atque impedimentis relictis, exercitu partito, Magonem regionis eius urbes, aut deficientes ab Romanis accipere, aut detrectantes cogere ad defectionem iubet: ipse per agrum Campanum mare inferum petit, oppugnaturus Neapolim, ut urbem maritimam haberet. Ubi fines Neapolitanorum intravit, Numidas partim in insidiis, (et pleraeque cavae sunt viae, sinusque occulti) quacunque apte poterat, disposuit: alios, prae se actam praedam ex agris ostentantes, obequitare portis iussit. In quos, quia nec multi, et incompositi videbantur, quum turma equitum erupisset, ab cedentibus consulto tracta in insidias, circumventa est: nec evasisset quisquam, ni mare propinquum, et haud procul litore naves, piscatoriae pleraeque, conspectae peritis nandi dedissent effugium. Aliquot tamen eo proelio nobiles iuvenes capti caesique sunt: inter quos et Hegeas praefectus equitum, intemperantius cedentes secutus, cecidit. Ab urbe oppugnanda Poenum absterruere conspecta moenia, haudquaquam prompta oppugnanti.

II. Inde Capuam flectit iter, luxuriantem longa felicitate atque indulgentia fortunae, maxime tamen, inter corrupta omnia, licentia plebis sine modo libertatem exercentis. Senatum et sibi et plebi obnoxium Pacuvius Calavius fecerat; nobilis idem ac popularis homo, ceterum malis artibus nactus opes. Is quum eo forte anno, quo res male gesta ad Trasimenum est, in summo magistratu esset, iam diu infestam senatui plebem, ratus, per occasionem novandi res, magnum ausuram facinus, ut, si in ea loca Hannibal cum victore exercitu venisset, trucidato senatu

traderet Capuam Poenis; improbus homo, sed non ad extremum perditus, quum mallet incolumi, quam eversa, republica dominari; nullam autem incolumem esse orbatam publico consilio crederet, rationem iniit, qua et senatum servaret, et obnoxium sibi ac plebi faceret. Vocato senatu, quum, sibi defectionis ab Romanis consilium placiturum nullo modo, nisi necessarium fuisset, praefatus esset; *quippe qui liberos ex Ap. Claudii filia haberet, filiamque Romam nuptum Livio dedisset; ceterum maiorem multo rem magisque timendam instare; non enim per defectionem ad tollendum ex civitate senatum plebem spectare, sed per caedem senatus vacuam rempublicam tradere Hannibali ac Poenis velle; eo se periculo posse liberare eos, si se permittant sibi, et, certaminum in republica obliti, credant:* quum omnes victi metu permitterent; *Claudam in curia vos*, inquit, *et, tanquam et ipse cogitati facinoris particeps, approbando consilia, quibus nequicquam adversarer, viam saluti vestrae inveniam. In hoc fidem, quam vultis ipsi, accipite.* Fide data egressus, claudi curiam iubet, praesidiumque in vestibulo reliquit; ne quis adire curiam iniussu suo, neve inde egredi possit.

III. Tunc vocato ad concionem populo, *Quod saepe*, inquit, *optastis, Campani, ut supplicii sumendi vobis ex improbo ac detestabili senatu potestas esset; eam nunc, non per tumultum expugnantes domos singulorum, quas praesidiis clientium servorumque tuentur, cum summo vestro periculo, sed tutam habetis ac liberam. Clausos omnes in curiam accipite, solos, inermes: nec quicquam raptim, aut forte temere egeritis. De singulorum capite vobis ius sententiae dicendae faciam, ut, quas quisque meritus est, poenas pendat. Sed ante omnia ita vos irae indulgere oportet, ut potiorem ira salutem atque utilitatem vestram habeatis. Etenim hos, ut opinor, odistis senatores; non senatum*

omnino habere non vultis: quippe aut rex, (quod abominandum) aut, quod unum liberae civitatis consilium est, senatus habendus est. Itaque duae res simul agendae sunt vobis, ut et veterem senatum tollatis, et novum cooptetis. Citari singulos senatores iubebo, de quorum capite vos consulam. Quod de quoque censueritis, fiet. Sed prius in eius locum virum fortem ac strenuum novum senatorem cooptabitis, quam de noxio supplicium sumatur. Inde consedit, et, nominibus in urnam coniectis, citari, quod primum sorte nomen excidit, ipsumque e curia produci iussit. Ubi auditum est nomen, malum et improbum pro se quisque clamare, et supplicio dignum. Tum Pacuvius, *Video, quae de hoc sententia sit data. Eligite pro malo atque improbo bonum senatorem et iustum.* Primo silentium erat inopia potioris subiiciundi; deinde, quum aliquis, omissa verecundia, quempiam nominasset, multo maior extemplo clamor oriebatur, quum alii negarent nosse; alii nunc probra, nunc humilitatem sordidamque inopiam, et pudendae artis aut quaestus genus, obiicerent. Hoc multo magis in secundo ac tertio citato senatore est factum: ut ipsius poenitere homines appareret; quem autem in eius substituerent locum, deesse: quia nec eosdem nominari attinebat, nihil aliud quam ad audienda probra nominatos, et multo humiliores obscurioresque ceteri erant iis, qui primi memoriae occurrebant. Ita dilabi homines, notissimum quodque malum maxime tolerabile dicentes esse, iubentesque senatum ex custodia dimitti.

IV. Hoc modo Pacuvius quum obnoxium vitae beneficio senatum multo sibi magis, quam plebi, fecisset, sine armis, iam omnibus concedentibus, dominabatur. Hinc senatores, omissa dignitatis libertatisque memoria, plebem adulari, salutare, benigne invitare, apparatis accipere epulis, eas causas sus-

cipere, ei semper parti adesse, secundum eam litem iudices dare, quae magis popularis aptiorque in vulgus favori conciliando esset. Iam vero nihil in senatu actum aliter, quam si plebis ibi esset concilium. Prona semper civitas in luxuriam, non ingeniorum modo vitio, sed affluenti copia voluptatium, et illecebris omnis amoenitatis maritimae terrestrisque; tum vero ita obsequio principum et licentia plebei lascivire, ut nec libidini nec sumptibus modus esset. Ad contemptum legum, magistratuum, senatus, accessit tum, post Cannensem cladem, ut, cuius aliqua erat verecundia, Romanum quoque imperium spernerent. Id modo erat in mora, ne extemplo deficerent, quod connubium vetustum multas familias claras ac potentes Romanis miscuerat: et quod, quum militarent aliquot apud Romanos, maximum vinculum erant trecenti equites, nobilissimus quisque Campanorum, in praesidia Sicularum urbium delecti ab Romanis ac missi.

V. Horum parentes cognatique aegre pervicerunt, ut legati ad consulem Romanum mitterentur. Ii, nondum Canusium profectum, sed Venusiae cum paucis ac semiermibus consulem invenerunt, quam poterat maxime miserabilem bonis sociis; superbis atque infidelibus, ut erant Campani, spernendum. Et auxit rerum suarum suique contemptum consul nimis detegendo cladem nudandoque. Nam quum legati, aegre ferre senatum populumque Campanum, adversi quicquam evenisse Romanis, nuntiassent, pollicerenturque omnia, quae ad bellum opus essent; *Morem magis*, inquit, *loquendi cum sociis servastis, Campani, iubentes, quae opus essent ad bellum, imperare, quam convenienter ad praesentem fortunae nostrae statum locuti estis. Quid enim nobis ad Cannas relictum est, ut, quasi aliquid habeamus, id, quod deest, expleri ab sociis velimus? Pedites vobis imperemus,*

tanquam equites habeamus? Pecuniam deesse dicamus, tanquam ea tantum desit? Nihil, ne quod suppleremus quidem, nobis reliquit fortuna. Legiones, equitatus, arma, signa, equi virique, pecunia, commeatus, aut in acie, aut binis postero die amissis castris perierunt. Itaque non iuvetis nos in bello oportet, Campani, sed paene bellum pro nobis suscipiatis. Veniat in mentem, ut trepidos quondam maiores vestros intra moenia compulsos, nec Samnitem modo hostem, sed etiam Sidicinum paventes, receptos in fidem apud Saticulam defenderimus, coeptumque propter vos cum Samnitibus bellum per centum prope annos, variante fortuna eventum, tulerimus. Adiicite ad haec, quod foedus aequum deditis, quod leges vestras, quod ad extremum (id quod ante Cannensem certe cladem maximum fuit) civitatem nostram magnae parti vestrûm dedimus, communicavimusque vobiscum. Itaque communem vos hanc cladem, quae accepta est, credere, Campani, oportet, communem patriam tuendam arbitrari esse. Non cum Samnite aut Etrusco res est, ut, quod a nobis ablatum sit, in Italia tamen imperium maneat. Poenus hostis, ne Africae quidem indigenam, ab ultimis terrarum oris, freto Oceani Herculisque columnis, expertem omnis iuris et conditionis et linguae prope humanae, militem trahit. Hunc, natura et moribus immitem ferumque, insuper dux ipse efferavit, pontibus ac molibus ex humanorum corporum strue faciendis, et, (quod proloqui etiam piget) vesci humanis corporibus docendo. Hos, infandis pastos epulis, quos contingere etiam nefas sit, videre atque habere dominos, et ex Africa et a Carthagine iura petere, et Italiam Numidarum ac Maurorum pati provinciam esse, cui non, genito modo in Italia, detestabile sit? Pulchrum erit, Campani, prolapsum clade Romana imperium vestra fide, vestris viribus retentum ac recuperatum esse. Triginta millia peditum, quattuor equitum arbitror

ex Campania scribi posse. Iam pecuniae affatim est frumentique. Si parem fortunae vestrae fidem habetis, nec Hannibal se vicisse sentiet, nec Romani victos esse.

VI. Hac oratione consulis dimissis redeuntibusque domum legatis, unus ex iis, Vibius Virrius, *Tempus venisse*, ait, *quo Campani non agrum solum, ab Romanis quondam per iniuriam ademptum, recuperare, sed imperio etiam Italiae potiri possint. Foedus enim cum Hannibale, quibus velint legibus, facturos. Neque controversiam fore, quin, quum ipse confecto bello Hannibal victor in Africam decedat, exercitumque deportet, Italiae imperium Campanis relinquatur.* Haec Virrio loquenti assensi omnes, ita renuntiant legationem, uti deletum omnibus videretur nomen Romanum. Extemplo plebes ad defectionem ac pars maior senatus spectare. Extracta tamen, auctoritatibus seniorum, per paucos dies est res: postremo vicit sententia plurium, ut iidem legati, qui ad consulem Romanum ierant, ad Hannibalem mitterentur. Quo priusquam iretur, certumque defectionis consilium esset, Romam legatos missos a Campanis, in quibusdam annalibus invenio, postulantes, ut alter consul Campanus fieret, si rem Romanam adiuvari vellent. Indignatione orta, summoveri a curia iussos esse: missumque lictorem, qui ex urbe educeret eos, atque eo die manere extra fines Romanos iuberet. Quia nimis compar Latinorum quondam postulatio erat, Coeliusque et alii id haud sine causa praetermiserant scriptores, ponere pro certo sum veritus.

VII. Legati ad Hannibalem venerunt, pacemque cum eo conditionibus fecerunt: *Ne quis imperator magistratusve Poenorum ius ullum in civem Campanum haberet; neve civis Campanus invitus militaret, munusve faceret; ut suae leges, sui magistratus Capuae essent; ut trecentos ex Romanis captivis Poenus*

daret Campanis, quos ipsi elegissent; cum quibus equitum Campanorum, qui in Sicilia stipendia facerent, permutatio fieret. Haec pacta: illa insuper, quam quae pacta erant, facinora Campani ediderunt. Nam praefectos socium civesque Romanos alios, partim aliquo militiae munere occupatos, partim privatis negotiis implicitos, plebs repente omnes comprehensos, velut custodiae causa, balneis includi iussit: ubi, fervore atque aestu anima interclusa, foedum in modum exspirarent. Ea ne fierent, neu legatio mitteretur ad Poenum, summa ope Decius Magius, vir, cui ad summam auctoritatem nihil, praeter sanam civium mentem, defuit, restiterat. Ut vero praesidium mitti ab Hannibale audivit, Pyrrhi superbam dominationem, miserabilemque Tarentinorum servitutem, exempla referens, primo, ne reciperetur praesidium, palam vociferatus est: deinde, ut receptum aut eiiceretur, aut, si malum facinus, quod a vetustissimis sociis consanguineisque defecissent, forti ac memorabili facinore purgare vellent, ut, interfecto Punico praesidio, restituerent se Romanis. Haec (neque enim occulte agebantur) quum relata Hannibali essent, primo misit, qui vocarent Magium ad sese in castra: deinde, quum is ferociter negasset se iturum, (nec enim Hannibali ius esse in civem Campanum) concitatus ira Poenus, comprehendi hominem, vinctumque attrahi ad se iussit. Veritus deinde, ne quid inter vim tumultus, atque ex concitatione animorum inconsulti certaminis oriretur, ipse, praemisso nuntio ad Marium Blosium praetorem Campanum, postero die se Capuae futurum, proficiscitur e castris cum modico praesidio. Marius concione advocata edicit, ut frequentes cum coniugibus ac liberis obviam irent Hannibali. Ab universis id non obedienter modo, sed enixe, favore etiam vulgi, et studio visendi tot iam victoriis clarum imperato-

rem, factum est. Decius Magius nec obviam egressus est, nec, quo timorem aliquem ex conscientia significare posset, privatim se tenuit: in foro cum filio clientibusque paucis otiose inambulavit, trepidante tota civitate ad excipiendum Poenum visendumque. Hannibal, ingressus urbem, senatum extemplo postulat, precantibusque inde primoribus Campanorum, ne quid eo die seriae rei gereret, diemque ut ipse adventu suo festum laetus ac libens celebraret; quanquam praeceps ingenio in iram erat, tamen, ne quid in principio negaret, visenda urbe magnam diei partem consumpsit.

VIII. Deversatus est apud Ninnios Celeres, Stenium Pacuviumque, inclutos nobilitate ac divitiis. Eo Pacuvius Calavius, de quo ante dictum est, princeps factionis eius, quae traxerat rem ad Poenos, filium iuvenem adduxit, abstractum abs Decii Magii latere, cum quo ferocissime pro Romana societate adversus Punicum foedus steterat; nec eum aut inclinata in partem alteram civitas, aut patria maiestas sententia depulerat. Huic tum pater iuveni Hannibalem deprecando magis, quam purgando, placavit, victusque patris precibus lacrimisque etiam ad coenam eum cum patre vocari iussit: cui convivio neminem Campanum, praeterquam hospites, Iubelliumque Tauream, insignem bello virum, adhibiturus erat. Coeperunt epulari de die, et convivium non ex more Punico, aut militari disciplina esse; sed, ut in civitate atque etiam domo diti ac luxuriosa, omnibus voluptatium illecebris instructum. Unus nec dominorum invitatione, nec ipsius interdum Hannibalis, Calavii filius Perolla vinci potuit; ipse valetudinem excusans, patre animi quoque eius haud mirabilem interturbationem causante. Solis ferme occasu patrem Calavium, ex convivio egressum, secutus filius, ubi in secretum (hortus erat posticis aedium parti-

bus) pervenerunt, *Consilium*, inquit, *affero, pater, quo non veniam solum peccati, quod defecimus ad Hannibalem, impetraturi ab Romanis, sed in multo maiore dignitate et gratia simus Campani, quam unquam fuimus.* Quum mirabundus pater, *quidnam id esset consilii*, quaereret; toga reiecta ab humero, latus succinctum gladio nudat: *Iam ego*, inquit, *sanguine Hannibalis sanciam Romanum foedus. Te id prius scire volui, si forte abesse, dum facinus patratur, malles.*

IX. Quae ubi vidit audivitque senex, velut si iam agendis, quae audiebat, interesset, amens metu, *Per ego te*, inquit, *fili, quaecunque iura liberos iungunt parentibus, precor quaesoque, ne ante oculos patris facere et pati omnia infanda velis. Paucae horae sunt, intra quas iurantes per quicquid deorum est, dextrae dextras iungentes, fidem obstrinximus, ut sacratas fide manus, digressi ab colloquio, extemplo in eum armaremus? Ab hospitali mensa surgis, ad quam tertius Campanorum adhibitus es ab Hannibale, ut eam ipsam mensam cruentares hospitis sanguine? Hannibalem pater filio meo potui placare, filium Hannibali non possum? Sed sit nihil sancti, non fides, non religio, non pietas: audeantur infanda, si non perniciem nobis cum scelere afferunt. Unus aggressurus es Hannibalem? Quid? illa turba tot liberorum servorumque; quid? in unum intenti omnium oculi; quid? tot dextrae, torpescentne in amentia illa? Vultum ipsius Hannibalis, quem armati exercitus sustinere nequeunt, quem horret populus Romanus, tu sustinebis? et, alia auxilia desint, me ipsum ferire, corpus meum opponentem pro corpore Hannibalis, sustinebis? Atqui per meum pectus petendus ille tibi transfigendusque est. Deterreri hic sine te potius, quam illic vinci. Valeant preces apud te meae, sicut pro te hodie valuerunt.* Lacrimantem inde iuvenem cer-

nens, medium complectitur, atque, osculo haerens, non ante precibus abstitit, quam pervicit, ut gladium poneret, fidemque daret, nihil facturum tale. Tum iuvenis, *Ego quidem*, inquit, *quam patriae debeo, pietatem exsolvam patri. Tuam doleo vicem, cui ter proditae patriae sustinendum est crimen; semel, quum defectionis ab Romanis; iterum, quum pacis cum Hannibale fuisti auctor; tertio hodie, quum restituendae Romanis Capuae mora atque impedimentum es. Tu, patria, ferrum, quo pro te armatus hanc arcem hostium inii, quando parens extorquet, recipe.* Haec quum dixisset, gladium in publicum trans maceriam horti abiecit: et, quo minus res suspecta esset, se ipse convivio reddidit.

X. Postero die senatus frequens datus Hannibali. Ubi prima eius oratio perblanda ac benigna fuit, qua gratias egit Campanis, quod amicitiam suam Romanae societati praeposuissent: et inter cetera magnifica promissa pollicitus, brevi caput Italiae omni Capuam fore, iuraque inde cum ceteris populis Romanum etiam petiturum. Unum esse exsortem Punicae amicitiae foederisque secum facti, quem neque esse Campanum, neque dici debere, Magium Decium. Eum postulare, ut sibi dedatur, ac se praesente de eo referatur, senatusque consultum fiat. Omnes in eam sententiam ierunt: quanquam magnae parti et vir indignus ea calamitate, et haud parvo initio minui videbatur ius libertatis. Egressus curia, in templo magistratuum consedit; comprehendique Decium Magium, atque ante pedes destitutum causam dicere iussit. Qui quum, manente ferocia animi, negaret lege foederis id cogi posse, tum iniectae catenae, ducique ante lictorem in castra est iussus. Quoad capite aperto est ductus, concionabundus incessit, ad circumfusam undique multitudinem vociferans: *Habetis libertatem, Campani, quam petistis. Foro me-*

dio, luce clara, videntibus vobis, nulli Campanorum secundus, vinctus ad mortem rapior. Quid violentius Capua capta fieret? Ite obviam Hannibali, exornate urbem, diemque adventus eius consecrate, ut hunc triumphum de cive vestro spectetis. Haec vociferanti, quum moveri vulgus videretur, obvolutum caput est, ociusque rapi extra portam iussus. Ita in castra perducitur: extemploque impositus in navim, et Carthaginem missus; ne, motu aliquo Capuae ex indignitate rei orto, senatum quoque poeniteret dediti principis: et, legatione missa ad repetendum eum, ne aut negando rem, quam primam peterent, offendendi sibi novi socii; aut tribuendo, habendus Capuae esset seditionis ac turbarum auctor. Navem Cyrenas detulit tempestas, quae tum in ditione regum erant. Ibi quum Magius ad statuam Ptolemaei regis confugisset, deportatus a custodibus Alexandriam ad Ptolemaeum, quum eum docuisset, contra ius foederis vinctum se ab Hannibale esse, vinculis liberatur; permissumque, ut rediret, seu Romam seu Capuam mallet. *Nec* Magius *Capuam sibi tutam* dicere; *et Romam eo tempore, quo inter Romanos Campanosque bellum sit, transfugae magis, quam hospitis, fore domicilium. Nusquam malle, quam in regno eius, vivere, quem vindicem atque auctorem habeat libertatis.*

XI. Dum haec geruntur, Q. Fabius Pictor legatus a Delphis Romam rediit, responsumque ex scripto recitavit. Divi quoque in eo erant, quibus quoque modo supplicaretur: tum, *Si ita faxitis, Romani, vestrae res meliores facilioresque erunt: magisque ex sententia respublica vestra vobis procedet, victoriaque duelli populi Romani erit. Pythio Apollini, republica vestra bene gesta servataque, lucris meritis donum mittitote, deque praeda, manubiis, spoliisque honorem habetote: lasciviam a vobis prohibetote.* Haec ubi ex Graeco carmine interpretata recitavit, tum dixit, *se*

oraculo egressum extemplo his omnibus divis rem divinam ture ac vino fecisse: iussumque ab templi antistite, sicut coronatus laurea corona et oraculum adisset, et rem divinam fecisset; ita coronatum navim ascendere, nec ante deponere eam, quam Romam pervenisset. Se, quaecunque imperata sint, cum summa religione ac diligentia exsecutum; coronam Romae in aram Apollinis deposuisse. Senatus decrevit, ut eae res divinae supplicationesque primo quoque tempore cum cura fierent. Dum haec Romae atque in Italia geruntur, nuntius victoriae ad Cannas Carthaginem venerat Mago Hamilcaris filius: non ex ipsa acie a fratre missus, sed retentus aliquot dies in recipiendis civitatibus Bruttiorum, quaeque deficiebant. Is, quum ei senatus datus esset, res gestas in Italia a fratre exponit: *Cum sex imperatoribus eum, quorum quattuor consules, duo dictator ac magister equitum fuerint, cum sex consularibus exercitibus acie conflixisse: occidisse supra ducenta millia hostium: supra quinquaginta millia cepisse. Ex quattuor consulibus duos occidisse; ex duobus saucium alterum, alterum, toto exercitu amisso, vix cum quinquaginta hominibus effugisse. Magistrum equitum, quae consularis potestas sit, fusum fugatumque: dictatorem, quia se in aciem nunquam commiserit, unicum haberi imperatorem. Bruttios Apulosque, partim Samnitium ac Lucanorum defecisse ad Poenos: Capuam, quod caput, non Campaniae modo, sed, post afflictam rem Romanam Cannensi pugna, Italiae sit, Hannibali se tradidisse. Pro his tantis totque victoriis, verum esse, grates deis immortalibus agi haberique.*

XII. Ad fidem deinde tam laetarum rerum effundi in vestibulo curiae iussit annulos aureos, qui tantus acervus fuit, ut, metientibus dimidium super tres modios explesse, sint quidam auctores. Fama tenuit,

quae propior vero est, haud plus fuisse modio. Adiecit deinde verbis, quo maioris cladis indicium esset, neminem, nisi equitem, atque eorum ipsorum primores, id gerere insigne. Summa fuit orationis, *Quo propius spem belli perficiendi sit, eo magis omni ope iuvandum Hannibalem esse. Procul enim ab domo militiam esse, in media hostium terra: magnam vim frumenti, pecuniae, absumi; et tot acies, ut hostium exercitus delesse, ita victoris etiam copias parte aliqua minuisse. Mittendum igitur supplementum esse; mittendam in stipendium pecuniam frumentumque tam bene meritis de nomine Punico militibus.* Secundum haec dicta Magonis laetis omnibus, Himilco, vir factionis Barcinae, locum Hannonis increpandi esse ratus, *Quid est, Hanno?* inquit, *etiam nunc poenitet belli suscepti adversus Romanos? Iube dedi Hannibalem: veta in tam prosperis rebus grates diis immortalibus agi. Audiamus Romanum senatorem in Carthaginiensium curia.* Tum Hanno: *Tacuissem hodie, Patres conscripti, ne quid in communi omnium gaudio, minus laetum quod esset vobis, loquerer. Nunc interroganti senatori, poeniteatne me adhuc suscepti adversus Romanos belli, si reticeam, aut superbus, aut obnoxius videar: quorum alterum est hominis alienae libertatis obliti; alterum suae. Respondeam igitur Himilconi, non desisse poenitere me belli, neque desiturum ante invictum vestrum imperatorem incusare, quam finitum aliqua tolerabili conditione bellum videro: nec mihi pacis antiquae desiderium ulla alia res, quam pax nova, finiet. Itaque ista, quae modo Mago iactavit, Himilconi ceterisque Hannibalis satellitibus iam laeta sunt. Mihi possunt laeta esse, quia res bello bene gestae, si volumus fortuna uti, pacem nobis aequiorem dabunt. Nam si praetermittimus hoc tempus, quo magis dare, quam accipere, possumus videri pacem, vereor, ne haec quoque laeti-*

tia luxuriet nobis, ac vana evadat. Quae tamen nunc quoque qualis est? Occidi exercitus hostium: mittite milites mihi. Quid aliud rogares, si esses victus? Hostium cepi bina castra, praedae videlicet plena et commeatuum: frumentum et pecuniam date. Quid aliud, si spoliatus, si exutus castris esses, peteres? Et, ne omnia ipse mirer, (mihi quoque enim, quoniam respondi Himilconi, interrogare ius fasque est) velim seu Himilco, seu Mago respondeat; quum ad internecionem Romani imperii pugnatum ad Cannas sit, constetque in defectione totam Italiam esse; primum ecquis Latini nominis populus defecerit ad nos? deinde ecquis homo, ex quinque et triginta tribubus, ad Hannibalem transfugerit? Quum utrumque Mago negasset: *Hostium quidem ergo*, inquit, *adhuc nimis multum superest. Sed, multitudo ea quid animorum, quidve spei habeat, scire velim.*

XIII. Quum, id nescire, Mago diceret; *Nihil facilius scitu est*, inquit. *Ecquos legatos ad Hannibalem Romani miserunt de pace? Ecquam denique mentionem pacis Romae factam esse, allatum ad vos est?* Quum id quoque negasset, *Bellum igitur*, inquit, *tam integrum habemus, quam habuimus, qua die Hannibal in Italiam est transgressus. Quam varia victoria priore Punico bello fuerit, plerique, qui meminerimus, supersumus. Nunquam terra marique magis prosperae res nostrae visae sunt, quam ante consules C. Lutatium et A. Postumium fuerunt. Lutatio et Postumio consulibus devicti ad Aegates insulas sumus. Quod si (id quod dii omen avertant) nunc quoque fortuna aliquid variaverit; tum pacem speratis, quum vincemur, quam nunc, quum vincimus, dat nemo? Ergo, si quis de pace consulet, seu deferenda hostibus, seu accipienda, habeo, quid sententiae dicam: si de iis, quae Mago postulat, refertis, nec victoribus mitti attinere puto, et frustrantibus nos falsa atque inani spe*

multo minus censeo mittenda esse. Haud multos movit Hannonis oratio. Nam et simultas cum familia Barcina leviorem auctorem faciebat, et occupati animi praesenti laetitia nihil, quo vanius fieret gaudium suum, auribus admittebant: debellatumque mox fore, si anniti paullulum voluissent, rebantur. Itaque ingenti consensu fit senatusconsultum, ut Hānnibali quattuor Numidarum millia in supplementum mitterentur, et quadraginta elephanti, et argenti mille quinquaginta talenta. Dictatorque cum Magone in Hispaniam praemissus est, ad conducenda viginti millia peditum, quattuor equitum, quibus exercitus, qui in Italia, quique in Hispania erant, supplerentur.

XIV. Ceterum haec, ut in secundis rebus, segniter otioseque gesta. Romanos, praeter insitam industriam animis, fortuna etiam cunctari prohibebat. Nam nec consul ulli rei, quae per eum agenda esset, deerat: et dictator M. Iunius Pera, rebus divinis perfectis, latoque, ut solet, ad populum, ut equum escendere liceret, praeter duas urbanas legiones, quae principio anni a consulibus conscriptae fuerant, et servorum delectum, cohortesque ex agro Piceno et Gallico collectas, ad ultimum prope desperatae reipublicae auxilium, quum honesta utilibus cedunt, descendit, edixitque: *Qui capitalem fraudem ausi, quique pecuniae iudicati in vinculis essent, qui eorum apud se milites fierent, eos noxa pecuniaque sese exsolvi iussurum.* Ea sex millia hominum Gallicis spoliis, quae triumpho C. Flaminii translata erant, armavit. Itaque cum viginti quinque millibus armatorum ab urbe proficiscitur. Hannibal, Capua recepta, quum iterum Neapolitanorum animos, partim spe, partim metu, nequicquam tentasset, in agrum Nolanum exercitum traducit: ut non hostiliter statim, quia non desperabat voluntariam deditionem; ita, si morarentur spem, nihil eorum, quae pati aut time-

re possent, praetermissurus. Senatus, ac maxime primores eius, in societate Romana cum fide perstare; plebs novarum, ut solet, rerum atque Hannibalis tota esse; metumque agrorum populationis, et patienda in obsidione multa gravia indignaque proponere animo. Neque auctores defectionis deerant. Itaque ubi senatum metus cepit, si propalam tenderent, resisti multitudini concitatae non posse; clam simulando dilationem mali inveniunt. Placere enim sibi defectionem ad Hannibalem simulant: quibus autem conditionibus in foedus amicitiamque novam transeant, parum constare. Ita spatio sumpto, legatos propere ad praetorem Romanum Marcellum Claudium, qui Casilini cum exercitu erat, mittunt, docentque, quanto in discrimine sit Nolana res: agrum Hannibalis esse et Poenorum, urbem extemplo futuram, ni subveniatur. Concedendo plebei senatum, ubi velint, defecturos se, ne deficere praefestinarent, effecisse. Marcellus, collaudatis Nolanis, eadem simulatione extrahi rem in suum adventum iussit: interim celari, quae secum acta essent, spemque omnem auxilii Romani. Ipse a Casilino Calatiam petit: atque inde, Vulturno amni traiecto, perque agrum Saticulanum Trebulanumque super Suessulam per montes Nolam pervenit.

XV. Sub adventum praetoris Romani Poenus agro Nolano excessit, et ad mare proxime Neapolim descendit, cupidus maritimi oppidi potiundi, quo cursus navibus tutus ex Africa esset. Ceterum, postquam Neapolim a praefecto Romano teneri accepit, (M. Iunius Silanus erat, ab ipsis Neapolitanis accitus) Neapoli quoque, sicut Nola, omissa, petit Nuceriam. Eam quum aliquamdiu circumsedisset, saepe vi, saepe sollicitandis nequicquam nunc plebe nunc principibus, fame demum in deditionem accepit, pactus, ut inermes cum singulis abirent vestimentis

Deinde, ut qui a principio mitis omnibus Italicis, praeter Romanos, videri vellet, praemia atque honores, qui remanerent, ac militare secum voluissent, proposuit. Nec ea spe quemquam tenuit. Dilapsi omnes, quocunque hospitia aut fortuitus animi impetus tulit, per Campaniae urbes, maxime Nolam Neapolimque. Quum ferme triginta senatores, ac forte primus quisque, Capuam petissent, exclusi inde, quod portas Hannibali clausissent, Cumas se contulerunt. Nuceriae praeda militi data est, urbs direpta atque incensa. Nolam Marcellus non sui magis fiducia praesidii, quam voluntate principum, habebat. Plebes timebatur, et ante omnes L. Bantius, quem consensus attentatae defectionis, ac metus a praetore Romano, nunc ad proditionem patriae, nunc, si ad id fortuna defuisset, ad transfugiendum stimulabat. Erat iuvenis acer, et sociorum ea tempestate prope nobilissimus eques. Seminecem eum ad Cannas in acervo caesorum corporum inventum, curatumque benigne, etiam cum donis Hannibal domum remiserat. Ob eius gratiam meriti rem Nolanam in ius ditionemque dare voluerat Poeno: anxiumque eum et sollicitum cura novandi res praetor cernebat. Ceterum, quum aut poena cohibendus esset, aut beneficio conciliandus, sibi assumpsisse, quam hosti ademisse, fortem ac strenuum maluit socium, accitumque ad se benigne appellat: *Multos eum invidos inter populares habere; inde existimatu facile esse, quod nemo civis Nolanus sibi indicaverit, quam multa eius egregia facinora militaria essent. Sed, qui in Romanis militaverit castris, non posse obscuram eius virtutem esse. Multos sibi, qui cum eo stipendia fecerint, referre, qui vir esset ille, quaeque et quoties pericula pro salute ac dignitate populi Romani adisset: utique Cannensi proelio non prius pugna abstiterit, quam prope exsanguis ruina superincidentium viro-*

rum, equorum, armorumque sit oppressus. Itaque macte virtute esto, inquit. *Apud me tibi omnis honos atque omne praemium erit: et, quo frequentior mecum fueris, senties eam rem tibi dignitati atque emolumento esse:* laetoque iuveni promissis equum eximium dono dat, bigatosque quingentos quaestorem numerare iubet: lictoribus imperat, ut eum se adire, quoties velit, patiantur.

XVI. Hac comitate Marcelli ferocis iuvenis animus adeo est mollitus, ut nemo inde sociorum rem Romanam fortius ac fidelius iuverit, quum Hannibal ad portas esset, (Nolam enim rursus a Nuceria moverat castra) plebesque Nolana de integro ad defectionem spectaret. Marcellus sub adventum hostium intra muros se recepit; non castris metuens, sed ne prodendae urbis occasionem nimis multis in eam imminentibus daret. Instrui deinde utrimque acies coeptae, Romanorum pro moenibus Nolae, Poenorum ante castra sua. Proelia hinc parva inter urbem castraque, et vario eventu fiebant: quia duces nec prohibere paucos temere provocantes, nec dare signum universae pugnae volebant. In hac continua iam duorum exercituum statione principes Nolanorum nuntiant Marcello, *Nocturna colloquia inter plebem ac Poenos fieri; statutumque esse, ut, quum Romana acies egressa portis iret, impedimenta eorum ac sarcinas diriperent, clauderent deinde portas, murosque occuparent, ut, potentes rerum suarum atque urbis, Poenum inde pro Romano acciperent.* Haec ubi nuntiata sunt Marcello, collaudatis senatoribus Nolanis, priusquam aliquis motus intus oriretur, fortunam pugnae experiri statuit. Ad tres portas in hostes versas tripartito exercitum instruxit: impedimenta subsequi iussit: calones lixasque et invalidos milites vallum ferre. Media porta robora legionum et Romanos equites, duabus circa portis novos milites le-

vemque armaturam ac sociorum equites statuit. Nolani muros portasque adire vetiti; subsidiaque destinata impedimentis data, ne, occupatis proelio legionibus, in eo impetus fieret. Ita instructi intra portas stabant. Hannibali, sub signis (id quod per aliquot dies fecerat) ad multum diei in acie stanti, primo miraculo esse, quod nec exercitus Romanus porta egrederetur, nec armatus quisquam in muris esset. Ratus deinde prodita colloquia esse, metuque resides factos, partem militum in castra remittit, iussos propere apparatum omnem oppugnandae urbis in primam aciem afferre; satis fidens, si cunctantibus instaret, tumultum aliquem in urbe plebem moturam. Dum in sua quisque ministeria discursu trepidat ad prima signa, succeditque ad muros acies, patefacta repente porta, Marcellus signa canere, clamoremque tolli, ac pedites primum, deinde equites, quanto maximo possent impetu, in hostem erumpere iubet. Satis terroris tumultusque in aciem mediam intulerant, quum duabus circa portis P. Valerius Flaccus et C. Aurelius legati in cornua hostium erupere. Addidere clamorem lixae calonesque, et alia turba custodiae impedimentorum apposita, ut paucitatem maxime spernentibus Poenis ingentis repente exercitus speciem fecerint. Vix equidem ausim affirmare, quod quidam auctores sunt, duo millia et octingentos hostium caesos; non plus quingentos Romanum amisisse. Sive tanta, sive minor victoria fuit, ingens eo die res, ac nescio, an maxima illo bello gesta sit. Non vinci enim ab Hannibale tunc vincentibus difficilius fuit, quam postea vincere.

XVII. Hannibal, spe potiundae Nolae adempta, quum Acerras recessisset, Marcellus extemplo, clausis portis custodibusque dispositis, ne quis egrederetur, quaestionem in foro de iis, qui clam in colloquiis hostium fuerant, habuit: supra septuaginta

damnatos proditionis securi percussit, bonaque eorum iussit publica populi Romani esse: et, summa rerum senatui tradita, cum exercitu omni profectus, supra Suessulam castris positis consedit. Poenus, Acerras primum ad voluntariam deditionem conatus pellicere, postquam obstinatos vidit, obsidere inde atque oppugnare parat. Ceterum Acerranis plus animi, quam virium, erat. Itaque, desperata tutela urbis, ut circumvallari moenia viderunt, priusquam continuarentur hostium opera, per intermissa munimenta neglectasque custodias silentio noctis dilapsi, per vias inviaque, qua quemque aut consilium aut error tulit, in urbes Campaniae, quas satis certum erat non mutasse fidem, perfugerunt. Hannibal, Acerris direptis atque incensis, quum a Casilino dictatorem Romanum legionesque novas acciri nuntiassent, ne quis tam propinquis hostium castris Capuam quoque recurrat, exercitum ad Casilinum ducit. Casilinum eo tempore quingenti Praenestini habebant, cum paucis Romanis Latinique nominis, quos eodem audita Cannensis clades compulerat. Hi, non confecto Praeneste ad diem delectu, serius profecti domo, quum Casilinum ante adversae pugnae famam venissent, et aliis aggregarent sese Romanis sociisque, profecti a Casilino cum satis magno agmine irent; avertit eos retro Casilinum nuntius Cannensis pugnae. Ibi quum dies aliquot, suspecti Campanis timentesque, cavendis ac struendis in vicem insidiis traduxissent, iamque de Capuae defectione agi, accipique Hannibalem satis pro certo haberent, interfectis nocte oppidanis, partem urbis, quae cis Vulturnum est, (eo enim dividitur amni) occupavere: idque praesidium Casilini habebant Romani. Additur et Perusina cohors, homines quadringenti sexaginta, eodem nuntio, quo Praenestini paucos ante dies, Casilinum compulsi. Et satis ferme armatorum ad tam

exigua moenia, et flumine altera parte cincta, tuenda erat: penuria frumenti, nimium etiam ut videretur hominum, efficiebat.

XVIII. Hannibal quum iam inde haud procul esset, Gaetulos cum praefecto, nomine Isalca, praemittit: ac primo, si fiat colloquii copia, verbis benignis ad portas aperiendas praesidiumque accipiendum pellicere iubet: si in pertinacia perstent, rem gerere ac tentare, si qua parte invadere urbem possit. Ubi ad moenia accessere, quia silentium erat, solitudo visa; metuque concessum barbarus ratus, moliri portas et claustra refringere parat: quum, patefactis repente portis, cohortes duae, ad id ipsum instructae intus, ingenti cum tumultu erumpunt, stragemque hostium faciunt. Ita primis repulsis, Maharbal, cum maiore robore virorum missus, nec ipse eruptionem cohortium sustinuit. Postremo Hannibal, castris ante ipsa moenia oppositis, parvam urbem parvumque praesidium summa vi atque omnibus copiis oppugnare parat. Ac, dum instat lacessitque, corona undique circumdatis moenibus, aliquot milites et promptissimum quemque, e muro turribusque ictos, amisit. Semel ultro erumpentes agmine elephantorum opposito prope interclusit, trepidosque compulit in urbem, satis multis, ut ex tanta paucitate, interfectis. Plures cecidissent, ni nox proelio intervenisset. Postero die omnium animi ad oppugnandum accenduntur; utique postquam corona aurea muralis proposita est, atque ipse dux castelli, plano loco positi, segnem oppugnationem Sagunti expugnatoribus exprobrabat, Cannarum Trasimenique et Trebiae singulos admonens universosque. Inde vineae quoque coeptae agi cuniculique: nec ad varios conatus hostium aut vis ulla, aut ars deerat. Socii Romanorum propugnacula adversus vineas statuere, transversis cuniculis hostium cuniculos excipere, et palam et clam coeptis obviam

ire; donec pudor etiam Hannibalem ab incepto avertit: castrisque communitis, ac praesidio modico imposito, ne omissa res videretur, in hiberna Capuam concessit. Ibi partem maiorem hiemis exercitum in tectis habuit, adversus omnia humana mala saepe ac diu duratum, bonis inexpertum atque insuetum. Itaque, quos nulla mali vicerat vis, perdidere nimia bona ac voluptates immodicae; et eo impensius, quo avidius ex insolentia in eas se merserant. Somnus enim, et vinum, et epulae, et scorta, balineaque, et otium, consuetudine in dies blandius, ita enervaverunt corpora animosque, ut magis deinde praeteritae victoriae eos, quam praesentes tutarentur vires; maiusque id peccatum ducis apud peritos artium militarium haberetur, quam quod non ex Cannensi acie protinus ad urbem Romanam duxisset. Illa enim cunctatio distulisse modo victoriam videri potuit; hic error vires ademisse ad vincendum. Itaque, hercule, velut si cum alio exercitu a Capua exiret, nihil usquam pristinae disciplinae tenuit. Nam et redierunt plerique scortis impliciti: et, ubi primum sub pellibus haberi coepti sunt, viaque et alius militaris labor excepit, tironum modo corporibus animisque deficiebant: et deinde per omne aestivorum tempus magna pars sine commeatibus ab signis dilabebantur: neque aliae latebrae, quam Capua, desertoribus erant.

XIX. Ceterum, mitescente iam hieme, educto ex hibernis milite, Casilinum redit. Ubi, quanquam ab oppugnatione cessatum erat, obsidio tamen continuata oppidanos praesidiumque ad ultimum inopiae adduxerat. Castris Romanis Ti. Sempronius praeerat, dictatore auspiciorum repetendorum causa profecto Romam. Marcellum, et ipsum cupientem ferre auxilium obsessis, et Vulturnus amnis inflatus aquis, et preces Nolanorum atque Acerranorum tenebant, Campanos timentium, si praesidium Romanum abs-

cessisset. Gracchus, assidens tantum Casilino, quia praedictum erat dictatoris, ne quid absente eo rei gereret, nihil movebat: quanquam, quae facile omnem patientiam vincerent, nuntiabantur a Casilino. Nam et, praecipitasse se quosdam non tolerantes famem, constabat; et stare inermes in muris, nuda corpora ad missilium telorum ictus praebentes. Ea aegre patiens Gracchus, quum neque pugnam conserere dictatoris iniussu auderet, (pugnandum autem esse, si palam frumentum importaret, videbat) neque clam importandi spes esset, farre, ex agris circa undique convecto, quum complura dolia complesset, nuntium ad magistratum Casilinum misit, ut exciperent dolia, quae amnis deferret. Insequenti nocte, intentis omnibus in flumen ac spem ab nuntio Romano factam, dolia medio missa amni defluxerunt. Aequaliter inter omnes frumentum divisum. Id postero quoque die ac tertio factum est. Nocte et mittebantur et perveniebant: eo custodias hostium fallebant. Imbribus deinde continuis citatior solito amnis, transverso vortice dolia impulit ad ripam, quam hostes servabant. Ibi haerentia inter obnata ripis salicta conspiciuntur: nuntiatumque Hannibali est, et deinde intentiore custodia cautum, ne quid falleret Vulturno ad urbem missum. Nuces tamen fusae ab Romanis castris, quum medio amni ad Casilinum defluerent, cratibus excipiebantur. Postremo ad id ventum inopiae est, ut lora detractasque scutis pelles, ubi fervida mollissent aqua, mandere conarentur, nec muribus aliove animali abstinerent, et omne herbarum radicumque genus aggeribus infimis muri eruerent; et, quum hostes obarassent, quicquid herbidi terreni extra murum erat, raporum semen iniecerunt, ut Hannibal, *Eone usque, dum ea nascantur, ad Casilinum sessurus sum?* exclamaret: et, qui nullam antea pactionem auribus admiserat, tum demum agi secum

est passus de redemptione liberorum capitum. Septunces auri in singulos pretium convenit. Fide accepta, sese tradiderunt: donec omne aurum persolutum est, in vinculis habiti: tum remissi Cumas cum fide. Id verius est, quam ab equite in abeuntes immisso interfectos. Praenestini maxima pars fuere. Ex quingentis septuaginta, qui in praesidio fuerunt, minus dimidium ferrum famesque absumpsit: ceteri incolumes Praeneste cum praetore suo M. Anicio (scriba is antea fuerat) redierunt. Statua eius indicio fuit, Praeneste in foro statuta, loricata, amicta toga, velato capite; et tria signa cum titulo lamnae aeneae inscripto, *M. Anicium pro militibus, qui Casilini in praesidio fuerint, votum vovisse.* Idem titulus tribus signis in aede Fortunae positis fuit subiectus.

XX. Casilinum oppidum redditum Campanis est, firmatum septingentorum militum de exercitu Hannibalis praesidio; ne, ubi Poenus inde abscessisset, Romani oppugnarent. Praenestinis militibus senatus Romanus duplex stipendium et quinquennii militiae vacationem decrevit. Civitate quum donarentur ob virtutem, non mutaverunt. Perusinorum casus obscurior fama est; quia nec ipsorum monumento ullo est illustratus, nec decreto Romanorum. Eodem tempore Petelinos, qui uni ex Bruttiis manserant in amicitia Romana, non Carthaginienses modo, qui regionem obtinebant, sed Bruttii quoque ceteri, ob separata ab se consilia, oppugnabant. Quibus quum obsistere malis nequirent Petelini, legatos Romam ad praesidium petendum miserunt. Quorum preces lacrimaeque (in questus enim flebiles, quum sibimet ipsi consulere iussi sunt, sese in vestibulo curiae profuderunt) ingentem misericordiam Patribus ac populo moverunt. Consultique iterum a M'. Pomponio praetore Patres, circumspectis omnibus imperii viribus, fateri coacti, nihil iam longinquis sociis in se

praesidii esse, redire domum, fideque ad ultimum expleta, consulere sibimet ipsos in reliquum praesenti fortuna iusserunt. Haec postquam renuntiata legatio Petelinis est, tantus repente maeror pavorque senatum eorum cepit, ut pars profugiendi, qua quisque posset, ac deserendae urbis auctores essent; pars, quando deserti a veteribus sociis essent, adiungendi se ceteris Bruttiis, ac per eos dedendi Hannibali. Vicit tamen ea pars, quae nihil raptim nec temere agendum, consulendumque de integro censuit. Re laxata postero die per minorem trepidationem tenuerunt optimates, ut, convectis omnibus ex agris, urbem ac muros firmarent.

XXI. Per idem fere tempus literae ex Sicilia Sardiniaque Romam allatae. Priores ex Sicilia T. Otacilii propraetoris in senatu recitatae sunt: *P. Furium praetorem cum classe ex Africa Lilybaeum venisse: ipsum graviter saucium in discrimine ultimo vitae esse. Militi et navalibus sociis neque stipendium, neque frumentum ad diem dari; neque, unde detur, esse. Magnopere suadere, ut quam primum ea mittantur; sibique, si ita videatur, ex novis praetoribus successorem mittant.* Eademque ferme de stipendio frumentoque ab A. Cornelio Mammula propraetore ex Sardinia scripta. Responsum utrisque, non esse, unde mitteretur: iussique ipsi classibus atque exercitibus suis consulere. T. Otacilius, ad unicum subsidium populi Romani Hieronem legatos quum misisset, in stipendium, quanti argenti opus fuit, et sex mensium frumentum accepit. Cornelio in Sardinia civitates sociae benigne contulerunt. Et Romae quoque propter penuriam argenti triumviri mensarii, rogatione M. Minucii tribuni plebis, facti, L. Aemilius Papus, qui consul censorque fuerat, et M. Atilius Regulus, qui bis consul fuerat, et L. Scribonius Libo, qui tum tribunus plebis erat. Et duumviri creati, M.

et C. Atilii, aedem Concordiae, quam L. Manlius praetor voverat, dedicaverunt. Et tres pontifices creati, Q. Caecilius Metellus, et Q. Fabius Maximus, et Q. Fulvius Flaccus, in locum P. Scantinii demortui, et L. Aemilii Paulli consulis, et Q. Aelii Paeti, qui ceciderant pugna Cannensi.

XXII. Quum cetera, quae continuis cladibus fortuna minuerat, quantum consiliis humanis assequi poterant, Patres explessent; tandem se quoque et solitudinem curiae, paucitatemque convenientium ad publicum consilium respexerunt. Neque enim post L. Aemilium et C. Flaminium censores senatus lectus fuerat, quum tantum senatorum adversae pugnae, ad hoc sui quemque casus per quinquennium absumpsissent. Quum de ea re M'. Pomponius praetor, dictatore post Casilinum amissum profecto iam ad exercitum, exposcentibus cunctis retulisset; tum Sp. Carvilius, quum longa oratione non solum inopiam, sed paucitatem etiam civium, ex quibus in Patres legerentur, conquestus esset, explendi senatus causa, et iungendi artius Latini nominis cum populo Romano, magnopere se suadere dixit, ut ex singulis populis Latinorum, binis senatoribus, si Patres Romani censuissent, civitas daretur, atque in demortuorum locum in senatum legerentur. Eam sententiam haud aequioribus animis, quam ipsorum quondam postulatum Latinorum, Patres audierunt: et, quum fremitus indignantium tota curia esset, et praecipue T. Manlius, *esse etiam nunc stirpis eius virum*, diceret, *ex qua quondam in Capitolio consul minatus esset, quem Latinum in curia vidisset, eum sua manu se interfecturum*; Q. Fabius Maximus, *Nunquam rei ullius alieniore tempore mentionem factam in senatu*, dixit, *quam inter tam suspensos sociorum animos incertamque fidem id tactum, quod insuper sollicitaret eos. Eam unius hominis temerariam vocem silentio omnium exstin-*

guendam esse: et, si quid unquam arcani sanctive ad silendum in curia fuerit, id omnium maxime tegendum, occulendum, obliviscendum, pro non dicto habendum esse. Ita eius rei oppressa mentio est. Dictatorem, qui censor ante fuisset, vetustissimusque ex iis, qui viverent, censoriis esset, creari placuit, qui senatum legeret: accirique C. Terentium consulem ad dictatorem dicendum iusserunt. Qui, quum ex Apulia, relicto ibi praesidio, magnis itineribus Romam redisset, nocte proxima, ut mos erat, M. Fabium Buteonem ex senatusconsulto sine magistro equitum dictatorem in sex menses dixit.

XXIII. Is, ubi cum lictoribus in Rostra escendit, *neque duos dictatores tempore uno, quod nunquam antea factum esset, probare se,* dixit: *neque dictatorem se sine magistro equitum: nec censoriam vim uni permissam, et eidem iterum: nec dictatori, nisi rei gerendae causa creato, in sex menses datum imperium. Quae immoderata fors, tempus ac necessitas fecerint, iis se modum impositurum. Nam neque senatu quemquam moturum ex iis, quos C. Flaminius, L. Aemilius censores in senatum legissent: transscribi tantum recitarique eos iussurum; ne penes unum hominem iudicium arbitriumque de fama ac moribus senatoris fuerit: et ita in demortuorum locum sublecturum, ut ordo ordini, non homo homini praelatus videretur.* Recitato vetere senatu, inde primos in demortuorum locum legit, qui post L. Aemilium et C. Flaminium censores curulem magistratum cepissent, necdum in senatum lecti essent; ut quisque eorum primus creatus erat: tum legit, qui aediles, tribuni plebei, quaestoresve fuerant: tum ex iis, qui magistratus non cepissent, qui spolia ex hoste fixa domi haberent, aut civicam coronam accepissent. Ita, centum septuaginta septem cum ingenti approbatione hominum in senatum lectis, extemplo se magistratu

abdicavit, privatusque de Rostris descendit, lictoribus abire iussis: turbaeque se immiscuit privatas agentium res, tempus hoc sedulo terens, ne deducendi sui causa populum de foro abduceret. Neque tamen elanguit cura hominum ea mora, frequentesque eum domum deduxerunt. Consul nocte insequenti ad exercitum rediit, non facto certiore senatu, ne comitiorum causa in urbe retineretur.

XXIV. Postero die consultus a M'. Pomponio praetore senatus decrevit, dictatori scribendum, uti, si e republica censeret esse, ad consules subrogandos veniret cum magistro equitum et praetore M. Marcello, ut ex iis praesentibus noscere Patres possent, quo statu respublica esset, consiliaque ex rebus caperent. Qui acciti erant, omnes venerunt, relictis legatis, qui legionibus praeessent. Dictator, de se pauca ac modice locutus, in magistrum equitum, Ti. Sempronium Gracchum, magnam partem gloriae vertit; comitiaque edixit, quibus L. Postumius tertium absens, qui tum Galliam provinciam obtinebat, et Ti. Sempronius Gracchus, qui tum magister equitum et aedilis curulis erat, consules crearentur. Praetores inde creati, M. Valerius Laevinus, Ap. Claudius Pulcher, Q. Fulvius Flaccus, Q. Mucius Scaevola. Dictator, creatis magistratibus, Teanum in hiberna ad exercitum rediit, relicto magistro equitum Romae: qui, quum post paucos dies magistratum initurus esset, de exercitibus scribendis comparandisque in annum Patres consuleret. Quum eae res maxime agerentur, nova clades nuntiata, aliam super aliam cumulante in eum annum fortuna: L. Postumium, consulem designatum, in Gallia ipsum atque exercitum deletos. Silva erat vasta, (Litanam Galli vocabant) qua exercitum traducturus erat. Eius silvae dextra laevaque circa viam Galli arbores ita inciderant, ut immotae starent, momento levi impulsae occiderent.

Legiones duas Romanas habebat Postumius, sociûmque ab supero mari tantum conscripserat, ut viginti quinque millia armatorum in agros hostium induxerit. Galli oram extremae silvae quum circumsedissent, ubi intravit agmen saltum, tum extremas arborum succisarum impellunt: quae, alia in aliam, instabilem per se ac male haerentem, incidentes, ancipiti strage arma, viros, equos obruerunt, ut vix decem homines effugerent. Nam quum exanimati plerique essent arborum truncis fragmentisque ramorum, ceteram quoque multitudinem, inopinato malo trepidam, Galli, saltum omnem armati circumsedentes, interfecerunt; paucis e tanto numero captis, qui, fluminis pontem petentes, obsesso ante ab hostibus ponte interclusi sunt. Ibi Postumius, omni vi, ne caperetur, dimicans, occubuit. Spolia corporis caputque ducis praecisum Boii ovantes templo, quod sanctissimum est apud eos, intulere. Purgato inde capite, ut mos iis est, calvam auro caelavere: idque sacrum vas iis erat, quo sollennibus libarent: poculumque idem sacerdoti esse, ac templi antistitibus. Praeda quoque haud minor Gallis, quam victoria, fuit. Nam etsi magna pars animalium strage silvae oppressa erat, tamen ceterae res, quia nihil dissipatum fuga est, stratae per omnem iacentis agminis ordinem inventae sunt.

XXV. Hac nuntiata clade, quum per dies multos in tanto pavore fuisset civitas, ut, tabernis clausis, velut nocturna solitudine per urbem acta, senatus aedilibus negotium daret, ut urbem circumirent, aperirique tabernas, et maestitiae publicae speciem urbi demi iuberent; tum Ti. Sempronius senatum habuit, consolatusque Patres est, et adhortatus, *ne, qui Cannensi ruinae non succubuissent, ad minores calamitates animos summitterent. Quod ad Carthaginienses hostes Hannibalemque attinet, prospera modo essent,*

sicut speraret, futura, Gallicum bellum et omitti tuto et differri posse: ultionemque eam fraudis in deorum ac populi Romani potestate fore. De hoste Poeno exercitibusque, per quos id bellum gereretur, consultandum atque agitandum. Ipse primum, quid peditum equitumque, quid civium, quid sociorum in exercitu esset dictatoris, disseruit. Tum Marcellus suarum copiarum summam exposuit. Quid in Apulia cum C. Terentio consule esset, a peritis quaesitum est. Nec, unde consulares exercitus satis firmi ad tantum bellum efficerentur, inibatur ratio. Itaque Galliam, quanquam stimulabat iusta ira, omitti eo anno placuit. Exercitus dictatoris consuli decretus est. De exercitu Marcelli, qui eorum ex fuga Cannensi essent, in Siciliam eos traduci, atque ibi militare, donec in Italia bellum esset, placuit. Eodem ex dictatoris legionibus reiici militem minimi quemque roboris, nullo praestituto militiae tempore, nisi qui stipendiorum legitimorum esset. Duae legiones urbanae alteri consuli, qui in locum L. Postumii suffectus esset, decretae sunt: eumque, quum primum salvis auspiciis posset, creari placuit. Legiones praeterea duas primo quoque tempore ex Sicilia acciri: atque inde consul, cui legiones urbanae evenissent, militum sumeret quantum opus esset. C. Terentio consuli propagari in annum imperium: neque de eo exercitu, quem ad praesidium Apuliae haberet, quicquam minui.

XXVI. Dum haec in Italia geruntur apparanturque, nihilo segnius in Hispania bellum erat: sed ad eam diem magis prosperum Romanis. P. et Cn. Scipionibus inter se partitis copias, ut Cnaeus terra, Publius navibus rem gereret; Hasdrubal Poenorum imperator, neutri parti virium satis fidens, procul ab hoste, intervallo ac locis tutus, tenebat se: quoad multum ac diu obtestanti quattuor millia peditum et

quingenti equites in supplementum missi ex Africa sunt. Tum, refecta tandem spe, castra propius hostem movit: classemque et ipse instrui pararique iubet ad insulas maritimamque oram tutandam. In ipso impetu movendarum de integro rerum perculit eum praefectorum navium transitio: qui, post classem ad Iberum per pavorem desertam graviter increpiti, nunquam deinde satis fidi aut duci, aut Carthaginiensium rebus fuerant. Fecerant hi transfugae motum in Carpesiorum gente, desciverantque iis auctoribus urbes aliquot: una etiam ab ipsis vi capta fuerat. In eam gentem versum ab Romanis bellum est; infestoque exercitu Hasdrubal ingressus agrum hostium, pro captae ante dies paucos urbis moenibus, Galbum, nobilem Carpesiorum ducem, cum valido exercitu castris sese tenentem, aggredi statuit. Praemissa igitur levi armatura, quae eliceret hostes ad certamen, peditum partem ad depopulandum per agros passim dimisit, ut palantes exciperent. Simul et ad castra tumultus erat, et per agros fugaque et caedes; deinde undique diversis itineribus quum in castra se recepissent, adeo repente decessit animis pavor, ut non ad munimenta modo defendenda satis animorum esset, sed etiam ad lacessendum hostem proelio. Erumpunt igitur agmine e castris, tripudiantes more suo; repentinaque eorum audacia terrorem hosti, paullo ante ultro lacessenti, incussit. Itaque et ipse Hasdrubal in collem satis arduum, tutum flumine etiam obiecto, tum copias subducit, et praemissam levem armaturam equitesque palatos eodem recipit: nec aut colli aut flumini satis fidens, vallo castra permunit. In hoc alterno pavore certamina aliquot sunt contracta: nec Numida Hispano eques par fuit; nec iaculator Maurus caetrato, velocitate pari, robore animi viriumque aliquantum praestanti.

XXVII. Postquam neque elicere Poenum ad certamen obversati castris poterant, neque castrorum oppugnatio facilis erat; urbem Ascuam, quo, fines hostium ingrediens, Hasdrubal frumentum commeatusque alios convexerat, vi capiunt, omnique circa agro potiuntur. Nec iam, aut in agmine, aut in castris, ullo imperio contineri. Quam ubi negligentiam ex re, ut fit, bene gesta oriri senserat Hasdrubal, cohortatus milites, ut palatos sine signis hostes aggrederentur, degressus colle, pergit ire acie instructa ad castra. Quem ut adesse tumultuose nuntiavere fugientes ex speculis stationibusque, ad arma conclamatum est. Ut quisque arma ceperat, sine imperio, sine signo, incompositi, inordinati in proelium ruunt. Iam primi conseruerant manus, quum alii catervatim currerent, alii nondum e castris exissent. Tamen primo ipsa audacia terruere hostem. Deinde, rari in confertos illati, quum paucitas parum tuta esset, respicere alii alios, et undique pulsi coire in orbem; et dum corporibus applicantur, armaque armis iungunt, in artum compulsi, quum vix movendis armis satis spatii esset, corona hostium cincti, ad multum diei caeduntur. Exigua pars, eruptione facta, silvas ac montes petit: parique terrore et castra sunt deserta, et universa gens postero die in deditionem venit. Nec diu in pacato mansit. Nam subinde ab Carthagine allatum est, ut Hasdrubal primo quoque tempore in Italiam exercitum duceret. Quae vulgata res per Hispaniam omnium ferme animos ad Romanos avertit. Itaque Hasdrubal extemplo literas Carthaginem mittit, indicans, quanto fama profectionis suae damno fuisset. *Si vero inde pergeret, priusquam Iberum transiret, Romanorum Hispaniam fore. Nam, praeterquam quod nec praesidium, nec ducem haberet, quem relinqueret pro se; eos imperatores esse Romanos, quibus vix aequis viri-*

bus resisti possit. Itaque si ulla Hispaniae cura esset, successorem sibi cum valido exercitu mitterent: cui, ut omnia prospere evenirent, non tamen otiosam provinciam fore.

XXVIII. Hae literae quanquam primo admodum moverunt senatum; tamen, quia Italiae cura prior potiorque erat, nihil de Hasdrubale, neque de copiis eius mutatum est. Himilco cum exercitu iusto et aucta classe, ad retinendam terra marique ac tuendam Hispaniam, est missus; qui, ut pedestres navalesque copias traiecit, castris communitis, navibusque subductis et vallo circumdatis, cum equitibus delectis ipse, quantum maxime accelerare poterat, per dubios infestosque populos iuxta intentus ad Hasdrubalem pervenit. Quum decreta senatus mandataque exposuisset, atque edidicisset ipse in vicem, quemadmodum tractandum bellum in Hispania foret, retro in sua castra rediit; nulla re, quam celeritate, tutior, quod undique abierat, antequam consentirent. Hasdrubal, priusquam moveret castra, pecunias imperat populis omnibus suae ditionis, satis gnarus, Hannibalem transitus quosdam pretio mercatum: nec auxilia Gallica aliter, quam conducta, habuisse; inopem, tantum iter ingressum, vix penetraturum ad Alpes fuisse. Pecuniis igitur raptim exactis, ad Iberum descendit. Decreta Carthaginiensium et Hasdrubalis iter ubi ad Romanos sunt perlata, omnibus omissis rebus, ambo duces, iunctis copiis, ire obviam coeptis atque obsistere parant; rati si Hannibali, vix per se ipsi tolerando Italiae hosti, Hasdrubal dux atque Hispaniensis exercitus esset iunctus, illum Romani finem imperii fore. His anxii curis ad Iberum contrahunt copias; et, transito amne, quum diu consultassent, utrum castra castris conferrent, an satis haberent, sociis Carthaginiensium oppugnandis, morari ab itinere proposito ho-

stem, urbem a propinquo flumine Iberam appellatam, opulentissimam ea tempestate regionis eius, oppugnare parant. Quod ubi sensit Hasdrubal, pro ope ferenda sociis, pergit ipse ire ad urbem, deditam nuper in fidem Romanorum, oppugnandam. Ita iam coepta obsidio omissa ab Romanis est, et in ipsum Hasdrubalem versum bellum.

XXIX. Quinque millium intervallo castra distantia habuere paucos dies: nec sine levibus proeliis, nec ut in aciem exirent. Tandem uno eodemque die velut ex composito utrimque signum pugnae propositum est, atque omnibus copiis in campum descensum. Triplex stetit Romana acies. Velitum pars inter antesignanos locata, pars post signa accepta, equites cornua cinxere. Hasdrubal mediam aciem Hispanis firmat: in cornibus, dextro Poenos locat, laevo Afros mercenariorumque auxilia: equitum Numidas Poenorum peditibus, ceteros Afris pro cornibus apponit. Nec omnes Numidae in dextro locati cornu, sed quibus, desultorum in modum, binos trahentibus equos inter acerrimam saepe pugnam in recentem equum ex fesso armatis transsultare mos erat: tanta velocitas ipsis, tamque docile equorum genus est. Quum hoc modo instructi starent, imperatorum utriusque partis haud ferme dispares spes erant. Nam ne multum quidem, aut numero, aut genere militum, hi aut illi praestabant. Militibus longe dispar animus erat. Romanis enim, quanquam procul a patria pugnarent, facile persuaserant duces, pro Italia atque urbe Romana eos pugnare. Itaque, velut quibus reditus in patriam eo discrimine pugnae verteretur, obstinaverant animis, vincere aut mori. Minus pertinaces viros habebat altera acies. Nam maxima pars Hispani erant: qui vinci in Hispania, quam victores in Italiam trahi, malebant. Primo igitur concursu, quum vix pila coniecta essent, retu-

lit pedem media acies, inferentibusque sese magno impetu Romanis terga vertit. Nihilo segnius in cornibus proelium fuit. Hinc Poenus, hinc Afer urget; et velut in circumventos proelio ancipiti pugnant. Sed quum in medium tota iam coisset Romana acies, satis virium ad dimovenda hostium cornua habuit. Itaque duo diversa proelia erant: utroque Romani, ut qui, pulsis tandem mediis, et numero et robore virorum praestarent, haud dubie superarunt. Magna vis hominum ibi occisa: et, nisi Hispani vixdum conserto proelio tam effuse fugissent, perpauci ex tota superfuissent acie. Equestris pugna nulla admodum fuit; quia, simul inclinatam mediam aciem Mauri Numidaeque viderunt, extemplo fuga effusa nuda cornua, elephantis quoque prae se actis, deseruere. Et Hasdrubal, usque ad ultimum eventum pugnae moratus, e media caede cum paucis effugit. Castra Romani cepere atque diripuere. Ea pugna, si qua dubia in Hispania erant, Romanis adiunxit: Hasdrubalique non modo in Italiam traducendi exercitus, sed ne manendi quidem satis tuto in Hispania, spem reliquit. Quae postquam literis Scipionum Romae vulgata sunt, non tam victoria, quam prohibito Hasdrubalis in Italiam transitu, laetabantur.

XXX. Dum haec in Hispania geruntur, Petelia in Bruttiis, aliquot post mensibus, quam coepta oppugnari erat, ab Himilcone, praefecto Hannibalis, expugnata est. Multo sanguine ac vulneribus ea Poenis victoria stetit: nec ulla magis vis obsessos, quam fames, expugnavit. Absumptis enim frugum alimentis, carnisque omnis generis quadrupedum, sutrinae postremo coriis, herbisque et radicibus, et corticibus teneris, strictisque rubis vixere; nec, antequam vires ad standum in muris ferendaque arma deerant, expugnati sunt. Recepta Petelia, Poenus ad Consentiam copias traducit: quam, minus pertinaciter de-

fensam, intra paucos dies in deditionem accepit. Iisdem ferme diebus et Bruttiorum exercitus Crotonem, Graecam urbem, circumsedit, opulentam quondam armis virisque, tum iam adeo multis magnisque cladibus afflictam, ut omnis aetatis minus viginti millia civium superessent. Itaque urbe a defensoribus vasta facile potiti sunt hostes: arx tantum retenta, in quam inter tumultum captae urbis e media caede quidam effugere. Et Locrenses descivere ad Bruttios Poenosque, prodita multitudine a principibus. Rhegini tantummodo regionis eius, et in fide erga Romanos, et potestatis suae ad ultimum manserunt. In Siciliam quoque eadem inclinatio animorum pervenit: et ne domus quidem Hieronis tota ab defectione abstinuit. Namque Gelo maximus stirpis, contempta simul senectute patris, simul post Cannensem cladem Romana societate, ad Poenos defecit: movissetque in Sicilia res, nisi mors adeo opportuna, ut patrem quoque suspicione aspergeret, armantem eum multitudinem, sollicitantemque socios absumpsisset. Haec eo anno in Italia, in Africa, in Sicilia, in Hispania vario eventu acta. Exitu anni Q. Fabius Maximus a senatu postulavit, ut aedem Veneris Erycinae, quam dictator vovisset, dedicare liceret. Senatus decrevit, ut Ti. Sempronius consul designatus, quum primum honorem inisset, ad populum ferret, ut Q. Fabium duumvirum esse iuberent aedis dedicandae causa. Et M. Aemilio Lepido, qui bis consul augurque fuerat, filii tres, Lucius, Marcus, Quintus, ludos funebres per triduum, et gladiatorum paria duo et viginti per triduum in foro dederunt. Aediles curules C. Laetorius, et Ti. Sempronius Gracchus, consul designatus, qui in aedilitate magister equitum fuerat, ludos Romanos fecerunt, qui per triduum instaurati sunt. Plebeii ludi aedilium M. Aurelii Cottae et M. Claudii Marcelli ter in-

staurati. Circumacto tertio anno Punici belli, Ti. Sempronius consul Idibus Martiis magistratum iniit. Praetores Q. Fulvius Flaccus, qui ante bis consul censorque fuerat, urbanam, M. Valerius Laevinus peregrinam sortem in iurisdictione habuit. Ap. Claudius Pulcher Siciliam, Q. Mucius Scaevola Sardiniam sortiti sunt. M. Marcello pro consule imperium esse populus iussit, quod post Cannensem cladem unus Romanorum imperatorum in Italia prospere rem gessisset.

XXXI. Senatus, quo die primum est in Capitolio consultus, decrevit, ut, quo eo anno duplex tributum imperaretur, simplex confestim exigeretur, ex quo stipendium praesens omnibus militibus daretur, praeterquam qui milites ad Cannas fuissent. De exercitibus ita decreverunt, ut duabus legionibus urbanis Ti. Sempronius consul Cales ad conveniendum diem ediceret: inde eae legiones in castra Claudiana supra Suessulam deducerentur: quae ibi legiones essent, (erant autem Cannensis maxime exercitus) eas Ap. Claudius Pulcher praetor in Siciliam traiiceret; quaeque in Sicilia essent, Romam deportarentur. Ad exercitum, cui ad conveniendum Cales edicta dies erat, M. Claudius Marcellus missus; isque iussus in castra Claudiana deducere urbanas legiones. Ad veterem exercitum accipiendum deducendumque inde in Siciliam, T. Metilius Croto legatus ab Ap. Claudio est missus. Taciti primo exspectaverant homines, uti consul comitia collegae creando haberet. Deinde, ubi ablegatum, velut de industria, M. Marcellum viderunt, quem maxime consulem in eum annum ob egregie in praetura res gestas creari volebant, fremitus in curia est ortus. Quod ubi sensit consul, *Utrumque,* inquit, *e republica fuit, Patres conscripti, et M. Claudium ad permutandos exercitus in Campaniam proficisci, et comitia non prius edici, quam is*

inde, confecto, quod mandatum est, negotio, revertisset; ut vos consulem, quem tempus reipublicae postularet, quem maxime vultis, haberetis. Ita de comitiis, donec rediit Marcellus, silentium fuit. Interea duumviri creati sunt Q. Fabius Maximus et T. Otacilius Crassus, aedibus dedicandis, Menti Otacilius, Fabius Veneri Erycinae. Utraque in Capitolio est, canali uno discretae. Et de trecentis equitibus Campanis, qui, in Sicilia cum fide stipendiis emeritis, Romam venerant, dein latum ad populum, ut cives Romani essent: item, uti municipes Cumani essent, pridie quam populus Campanus a populo Romano defecisset. Maxime, ut hoc ferretur, moverat, quod, quorum hominum essent, scire se ipsi negabant; vetere patria relicta, in eam, in quam redierant, nondum asciti. Postquam Marcellus ab exercitu rediit, comitia uni consuli rogando in locum L. Postumii edicuntur. Creatur ingenti consensu Marcellus, qui extemplo magistratum occiperet. Cui ineunti consulatum quum tonuisset, vocati augures vitio creatum videri pronuntiaverunt; vulgoque Patres ita fama ferebant, quod tum primum duo plebeii consules facti essent, id deis cordi non esse. In locum Marcelli, ubi is se magistratu abdicavit, suffectus Fabius Maximus tertium. Mare arsit eo anno: ad Sinuessam bos equuleum peperit: signa Lanuvii ad Iunonis Sospitae cruore manavere, lapidibusque circa id templum pluit. Ob quem imbrem novendiale, ut assolet, sacrum fuit: ceteraque prodigia cum cura expiata.

XXXII. Consules exercitus inter sese diviserunt. Fabio exercitus, cui M. Iunius dictator praefuerat, evenit; Sempronio volones, qui fierent, et sociorum viginti quinque millia; M. Valerio praetori legiones, quae ex Sicilia redissent, decretae; M. Claudius proconsul ad eum exercitum, qui supra Suessulam No-

lae praesideret, missus. Praetores in Siciliam ac Sardiniam profecti. Consules edixerunt, quoties in senatum vocassent, uti senatores, quibusque in senatu dicere sententiam liceret, ad portam Capenam convenirent. Praetores, quorum iurisdictio erat, tribunalia ad Piscinam publicam posuerunt. Eo vadimonia fieri iusserunt: ibique eo anno ius dictum est. Interim Carthaginem, unde Mago frater Hannibalis duodecim millia peditum et mille quingentos equites, viginti elephantos, mille argenti talenta in Italiam transmissurus erat, cum praesidio sexaginta navium longarum, nuntius affertur, in Hispania rem male gestam, omnesque ferme eius provinciae populos ad Romanos defecisse. Erant, qui Magonem cum classe ea copiisque, omissa Italia, in Hispaniam averterent; quum Sardiniae recipiendae repentina spes affulsit. *Parvum ibi exercitum Romanum esse: veterem praetorem inde A. Cornelium provinciae peritum decedere, novum exspectari. Ad hoc, fessos iam animos Sardorum esse diuturnitate imperii: et proximo iis anno acerbe atque avare imperatum. Gravi tributo et collatione iniqua frumenti pressos. Nihil deesse aliud, quam auctorem, ad quem deficerent.* Haec clandestina legatio per principes missa erat; maxime eam rem moliente Hampsicora, qui tum auctoritate atque opibus longe primus erat. His nuntiis prope uno tempore turbati erectique Magonem cum classe sua copiisque in Hispaniam mittunt. In Sardiniam Hasdrubalem deligunt ducem: et tantum ferme copiarum, quantum Magoni, decernunt. Et Romae consules, transactis rebus, quae in urbe agendae erant, movebant iam sese ad bellum. Ti. Sempronius militibus Sinuessam diem ad conveniendum edixit; et Q. Fabius, consulto prius senatu, ut frumenta omnes ex agris, ante Kalendas Iunias primas, in urbes munitas convehérent. *Qui non invexisset, eius se*

agrum populaturum, servos sub hasta venditurum, villas incensurum. Ne praetoribus quidem, qui ad ius dicendum creati erant, vacatio ab belli administratione data est. Valerium praetorem in Apuliam ire placuit, ad exercitum a Terentio accipiendum: quum ex Sicilia legiones venissent, iis potissimum uti ad regionis eius praesidium: Terentianum mitti cum aliquo legatorum. Et viginti quinque naves P. Valerio datae sunt, quibus oram maritimam inter Brundisium ac Tarentum tutari posset. Par navium numerus Q. Fulvio praetori urbano decretus ad suburbana litora tutanda. C. Terentio proconsuli negotium datum, ut in Piceno agro conquisitionem militum haberet, locisque iis praesidio esset. Et T. Otacilius Crassus, postquam aedem Mentis in Capitolio dedicavit, in Siciliam cum imperio, qui classi praeesset, missus.

XXXIII. In hanc dimicationem duorum opulentissimorum in terris populorum omnes reges gentesque animos intenderant: inter quos Philippus Macedonum rex, eo magis, quo propior Italiae, ac mari tantum Ionio discretus erat. Is ubi primum fama accepit, Hannibalem Alpes transgressum, ut bello inter Romanos Poenumque orto laetatus erat, ita, utrius populi mallet victoriam esse, incertis adhuc viribus, fluctuatus animo fuerat. Postquam tertia iam pugna, tertia victoria cum Poenis erat, ad fortunam inclinavit, legatosque ad Hannibalem misit: qui, vitantes portus Brundisinum Tarentinumque, quia custodiis navium Romanarum tenebantur, ad Laciniae Iunonis templum in terram egressi sunt. Inde per Apuliam petentes Capuam, media in praesidia Romana illati sunt: deductique ad M. Valerium Laevinum praetorem, circa Luceriam castra habentem. Ibi intrepide Xenophanes legationis princeps, a Philippo rege se missum, ait, ad amicitiam socie-

tatemque iungendam cum populo Romano, mandata habere ad consules ac senatum populumque Romanum. Praetor, inter defectiones veterum sociorum nova societate tam clari regis laetus admodum, hostes pro hospitibus comiter accepit: dat, qui prosequantur, itinera cum cura demonstrent, quae loca, quosque saltus, aut Romanus, aut hostes teneant. Xenophanes per praesidia Romana in Campaniam, inde, qua proximum fuit, in castra Hannibalis pervenit, foedusque cum eo atque amicitiam iunxit legibus his: *ut Philippus rex quam maxima classe (ducentas autem naves videbatur effecturus) in Italiam traiiceret, et vastaret maritimam oram: bellum pro parte sua terra marique gereret. Ubi debellatum esset, Italia omnis cum ipsa urbe Roma Carthaginiensium atque Hannibalis esset, praedaque omnis Hannibali cederet. Perdomita Italia, navigarent in Graeciam, bellumque, cum quibus regibus placeret, gererent. Quae civitates continentis, quae insulae ad Macedoniam vergunt, eae Philippi regnique eius essent.*

XXXIV. In has ferme leges inter Poenum ducem legatosque Macedonum ictum foedus, missique cum iis ad regis ipsius firmandam fidem legati, Gisgo, et Bostar, et Mago, eodem ad Iunonis Laciniae, ubi navis occulta in statione erat, perveniunt: inde profecti, quum iam altum tenerent, conspecti a classe Romana sunt, quae praesidio erat Calabriae litoribus. P. Valerius Flaccus cercuros ad persequendam retrahendamque navem quum misisset, primo fugere regii conati: deinde, ubi celeritate vinci senserunt, tradunt se Romanis, et ad praefectum classis adducti: quum quaereret, *qui, et unde, et quo tenderent cursum?* Xenophanes primo, satis iam semel felix, mendacium struere, *a Philippo se ad Romanos missum, ad M. Valerium, ad quem unum iter tutum fuerit, pervenisse. Campaniam superare nequisse, saeptam*

hostium praesidiis. Deinde, ut Punicus cultus habitusque suspectos legatos fecit Hannibalis, interrogatosque sermo prodidit: tum, comitibus eorum seductis ac metu territis, literae quoque ab Hannibale ad Philippum inventae, et pacta inter regem Macedonum Poenumque ducem. Quibus satis cognitis, optimum visum est, captivos comitesque eorum Romam ad senatum, aut ad consules, ubicunque essent, quam primum deportare. Ad id celerrimae quinque naves delectae, ac L. Valerius Antias, qui praeesset, missus: eique mandatum, ut in omnes naves legatos separatim custodiendos divideret, daretque operam, ne quod iis colloquium inter se, neve quae communicatio consilii esset. Per idem tempus Romae quum A. Cornelius Mammula, ex Sardinia provincia decedens, retulisset, qui status rerum in insula esset, bellum ac defectionem omnes spectare; Q. Mucium, qui successisset sibi, gravitate coeli aquarumque advenientem exceptum, non tam in periculosum, quam longum, morbum implicitum, diu ad belli vim sustinendam inutilem fore, exercitumque ibi ut satis firmum pacatae provinciae praesidio esse, ita parum bello, quod motum iri videretur: decreverunt Patres, ut Q. Fulvius Flaccus quinque millia peditum, quadringentos equites scriberet, eamque legionem primo quoque tempore in Sardiniam traiiciendam curaret, mitteretque cum imperio, quem ipsi videretur, qui rem gereret, quoad Mucius convaluisset. Ad eam rem missus est T. Manlius Torquatus, qui bis consul censorque fuerat, subegeratque in consulatu Sardos. Sub idem fere tempus et a Carthagine in Sardiniam classis missa, duce Hasdrubale, cui Calvo cognomen erat, foeda tempestate vexata, ad Baliares insulas deiicitur: ibique (adeo non armamenta modo, sed etiam alvei navium quassati erant) subductae naves dum reficiuntur, aliquantum temporis triverunt.

XXXV. In Italia quum post Cannensem pugnam, fractis partis alterius viribus, alterius mollitis animis, segnius bellum esset: Campani per se adorti sunt rem Cumanam suae ditionis facere; primo sollicitantes, ut ab Romanis deficerent. Ubi id parum processit, dolum ad capiendos eos comparant. Campanis omnibus statum sacrificium ad Hamas. Eo senatum Campanum venturum certiores Cumanos fecerunt: petieruntque, ut et Cumanus eo senatus veniret ad consultandum communiter, ut eosdem uterque populus socios hostesque haberet: praesidium ibi armatum sese habituros, ne quid ab Romano Poenove periculi esset. Cumani (quanquam suspecta fraus erat) nihil abnuere; ita tegi fallax consilium posse rati. Interim Ti. Sempronius consul Romanus Sinuessae, quo ad conveniendum diem edixerat, exercitu lustrato, transgressus Vulturnum flumen, circa Liternum castra posuit. Ibi, quia otiosa stativa erant, crebro decurrere milites cogebat, ut tirones (ea maxima pars volonum erat) assuescerent signa sequi, et in acie agnoscere ordines suos. Inter quae concordiae maxima inerat cura duci, itaque legatis tribunisque praeceperat, *ne qua exprobratio cuiquam veteris fortunae discordiam inter ordines sereret: vetus miles tironi, liber voloni sese exaequari sineret: omnes satis honestos generososque ducerent, quibus arma sua signaque populus Romanus commisisset: quae fortuna coegisset ita fieri, eandem cogere tueri factum.* Ea non maiore cura praecepta ab ducibus sunt, quam a militibus observata; brevique tanta concordia coaluerant omnium animi, ut prope in oblivionem veniret, qua ex conditione quisque esset miles factus. Haec agenti Graccho legati Cumani nuntiarunt, quae a Campanis legatio paucos ante dies venisset, et quid iis ipsi respondissent. Triduum post eum diem festum esse: non senatum solum omnem ibi futurum,

sed castra etiam et exercitum Campanum. Gracchus, iussis Cumanis omnia ex agris in urbem convehere, et manere intra muros, ipse pridie, quam statum sacrificium Campanis esset, Cumas movet castra. Hamae inde tria millia passuum absunt. Iam Campani eo frequentes ex composito convenerant, nec procul inde in occulto Marius Alfius Medixtuticus (summus magistratus erat Campanis) cum quattuordecim millibus armatorum habebat castra; sacrificio apparando, et inter id instruendae fraudi aliquanto intentior, quam muniendis castris, aut ulli militari operi. Triduum sacrificatum ad Hamas. Nocturnum erat sacrum, ita ut ante mediam noctem compleretur. Huic Gracchus insidiandum tempori ratus, custodibus ad portas positis, ne quis enuntiare posset coepta, et ad decimam diei horam coactis militibus corpora curare, somnoque operam dare, ut primis tenebris convenire ad signum possent, vigilia ferme prima tolli iussit signa; silentique profectus agmine, quum ad Hamas media nocte pervenisset, castra Campana, ut in pervigilio neglecta, simul omnibus portis invadit: alios somno stratos, alios perpetrato sacro inermes redeuntes obtruncat. Hominum eo tumultu nocturno caesa plus duo millia, cum ipso duce Mario Alfio: capta sunt signa militaria quattuor et triginta.

XXXVI. Gracchus, minus centum militum iactura castris hostium potitus, Cumas se propere recepit, ab Hannibale metuens, qui super Capuam in Tifatis habebat castra. Nec eum provida futuri fefellit opinio. Nam simul Capuam ea clades est nuntiata, ratus Hannibal, ab re bene gesta insolenter laetum exercitum tironum magna ex parte servorumque, spoliantem victos, praedasque agentem, ad Hamas se inventurum; citatum agmen praeter Capuam rapit, obviosque ex fuga Campanorum, dato praesidio, Capuam duci, saucios vehiculis portari iubet. Ipse Ha-

mis vacua ab hostibus castra, nec quicquam praeter recentis vestigia caedis, strataque passim çorpora sociorum invenit. Auctores erant quidam, ut protinus inde Cumas duceret, urbemque oppugnaret. Id quanquam haud modice Hannibal cupiebat, ut, quia Neapolim non potuerat, Cumas saltem, maritimam urbem, haberet; tamen, quia praeter arma nihil secum miles, raptim acto agmine, extulerat, retro in castra supra Tifata se recepit. Inde, fatigatus Campanorum precibus, sequenti die cum omni apparatu oppugnandae urbis Cumas redit: perpopulatoque agro Cumano, mille passus ab urbe castra locat; quum Gracchus magis verecundia in tali necessitate deserendi socios, implorantes fidem suam populique Romani, substitisset, quam satis fidens exercitui. Nec alter consul Fabius, qui ad Cales castra habebat, Vulturnum flumen traducere audebat exercitum; occupatus primo auspiciis repetendis, dein prodigiis, quae alia super alia nuntiabantur, expiantique ea haud facile litari haruspices respondebant.

XXXVII. Hae causae quum Fabium tenerent, Sempronius in obsidione erat; et iam operibus oppugnabatur. Adversus ligneam ingentem admotam urbi, aliam turrem ex ipso muro excitavit consul Romanus, aliquanto altiorem: quia muro satis per se alto subiectis validis sublicis pro solo usus erat. Inde primum saxis sudibusque et ceteris missilibus propugnatores moenia atque urbem tuebantur: postremo, ubi promovendo adiunctam muro viderunt turrem, facibus ardentibus plurimum simul ignem coniecerunt. Quo incendio trepida armatorum multitudo quum de turre sese praecipitaret, eruptio ex oppido simul duabus portis stationes hostium fudit, fugavitque in castra; ut eo die obsesso, quam obsidenti, similior esset Poenus. Ad mille trecenti Carthaginiensium caesi, et undesexaginta vivi capti:

qui, circa muros et in stationibus solute ac negligenter agentes, quum nihil minus, quam eruptionem, timuissent, ex improviso oppressi fuerant. Gracchus, priusquam se hostes ab repentino pavore colligerent, receptui signum dedit, ac suos intra muros recepit. Postero die Hannibal, laetum secunda re consulem iusto proelio ratus certaturum, aciem inter castra atque urbem instruxit. Ceterum postquam neminem moveri ab solita custodia urbis vidit, nec committi quicquam temerariae spei, ad Tifata redit infecta re. Quibus diebus Cumae liberatae sunt obsidione, iisdem diebus et in Lucanis ad Grumentum Ti. Sempronius, cui Longo cognomen erat, cum Hannone Poeno prospere pugnat. Supra duo millia hostium occidit, et ducentos octoginta milites amisit: signa militaria ad quadraginta unum cepit. Pulsus finibus Lucanis Hanno retro in Bruttios sese recepit. Et ex Hirpinis oppida tria, quae a populo Romano defecerant, vi recepta per M. Valerium praetorem, Vercellium, Vescellium, Sicilinum: et auctores defectionis securi percussi. Supra mille captivorum sub hasta venierunt: praeda alia militi concessa, exercitus Luceriam reductus.

XXXVIII. Dum haec in Lucanis atque in Hirpinis geruntur, quinque naves, quae Macedonum atque Poenorum captos legatos Romam portabant, ab supero mari ad inferum circumvectae prope omnem Italiae oram, quum praeter Cumas velis ferrentur, neque, hostium an sociorum essent, satis sciretur, Gracchus obviam ex classe sua naves misit. Quum percunctando in vicem cognitum esset, consulem Cumis esse; naves Cumas appulsae, captivique ad consulem deducti, et literae datae. Consul, literis Philippi atque Hannibalis perlectis, consignata omnia ad senatum itinere terrestri misit: navibus devehi legatos iussit. Quum eodem fere die literae legatique

Romam venissent, et, percunctatione facta, dicta cum scriptis congruerent, primo gravis cura Patres incessit, cernentes, quanta vix tolerantibus Punicum bellum Macedonici belli moles instaret. Cui tamen adeo non succubuerunt, ut extemplo agitaretur, quemadmodum ultro inferendo bello averterent ab Italia hostem. Captivis in vincula condi iussis, comitibusque eorum sub hasta venditis, ad naves viginti quinque, quibus P. Valerius Flaccus praefectus praeerat, viginti parandas alias decernunt. His comparatis deductisque, et additis quinque navibus, quae advexerant captivos legatos, triginta naves ab Ostia Tarentum profectae: iussusque P. Valerius, militibus Varronianis, quibus L. Apustius legatus Tarenti praeerat, in naves impositis, quinquaginta navium classe non tueri modo Italiae oram, sed explorare de Macedonico bello. Si congruentia literis legatorumque indiciis Philippi consilia essent, ut M. Valerium praetorem literis certiorem faceret: isque, L. Apustio legato exercitui praeposito, Tarentum ad classem profectus, primo quoque tempore in Macedoniam transmitteret: daretque operam, ut Philippum in regno contineret. Pecunia ad classem tuendam bellumque Macedonicum ea decreta est, quae Ap. Claudio in Siciliam missa erat, ut redderetur Hieroni regi: ea per L. Apustium legatum Tarentum est devecta. Simul ab Hierone missa ducenta millia modium tritici, et hordei centum.

XXXIX. Dum haec Romani parant aguntque, ad Philippum captiva navis, una ex iis, quae Romam missae erant, ex cursu refugit: inde scitum, legatos cum literis captos. Itaque ignarus de iis, quae cum Hannibale legatis suis convenissent, quaeque legati eius ad se allaturi fuissent, legationem aliam cum iisdem mandatis mittit. Legati ad Hannibalem missi, Heraclitus, cui Scotino cognomen erat, et Crito

Beroeaeus, et Sositheus Magnes. Hi prospere tulerunt ac retulerunt mandata. Sed prius se aestas circumegit, quam movere ac moliri quicquam rex posset: tantum navis una capta cum legatis momenti fecit ad dilationem imminentis Romanis belli. Et circa Capuam, transgresso Vulturnum Fabio post expiata tandem prodigia, ambo consules rem gerebant. Compulteriam, et Trebulam, et Saticulam, urbes, quae ad Poenum defecerant, Fabius vi cepit; praesidiaque in iis Hannibalis, Campanique permulti capti. Et Nolae, sicut priore anno, senatus Romanorum, plebs Hannibalis erat: consiliaque occulta de caede principum et proditione urbis inibantur. Quibus ne incepta procederent, inter Capuam castraque Hannibalis, quae in Tifatis erant, traducto exercitu, Fabius super Suessulam in castris Claudianis consedit; inde M. Marcellum propraetorem cum iis copiis, quas habebat, Nolam in praesidium misit.

XL. Et in Sardinia res per T. Manlium praetorem administrari coeptae, quae omissae erant, postquam Q. Mucius praetor gravi morbo est implicitus. Manlius, navibus longis ad Carales subductis, navalibusque sociis armatis, ut terra rem gereret, et a praetore exercitu accepto, duo et viginti millia peditum, mille et ducentos equites confecit. Cum his equitum peditumque copiis profectus in agrum hostium, haud procul ab Hampsicorae castris castra posuit. Hampsicora tum forte profectus erat in Pellitos Sardos, ad iuventutem armandam, qua copias augeret. Filius eius, nomine Hiostus, castris praeerat: is, adolescentia ferox, temere proelio inito fusus fugatusque. Ad tria millia Sardorum eo proelio caesa, octingenti ferme vivi capti. Alius exercitus primo per agros silvasque fuga palatus; dein, quo ducem fugisse fama erat, ad urbem nomine Cornum, caput eius regionis, confugit: debellatumque eo proe

lio in Sardinia esset, ni classis Punica cum duce Hasdrubale, quae tempestate deiecta ad Baliares erat, in tempore ad spem rebellandi advenisset. Manlius post famam appulsae Punicae classis, Carales se recepit. Ea occasio Hampsicorae data Poeno se iungendi. Hasdrubal, copiis in terram expositis, et classe remissa Carthaginem, duce Hampsicora ad sociorum populi Romani agrum populandum profectus, Carales perventurus erat, ni Manlius obvio exercitu ab effusa eum populatione continuisset. Primo castra castris modico intervallo sunt obiecta: deinde procursationes leviaque certamina vario eventu inita: postremo descensum in aciem, signisque collatis, iusto proelio per quattuor horas pugnatum. Diu pugnam ancipitem Poeni, Sardis facile vinci assuetis, fecerunt: postremo et ipsi, quum omnia circa strage ac fuga Sardorum repleta essent, fusi. Ceterum terga dantes, circumducto cornu, quo pepulerat Sardos, inclusit Romanus. Caedes inde magis, quam pugna, fuit. Duodecim millia hostium caesa Sardorum simul Poenorumque, ferme tria millia et septingenti capti, et signa militaria septem et viginti.

XLI. Ante omnia claram et memorabilem pugnam fecit Hasdrubal imperator captus, et Hanno, et Mago, nobiles Carthaginienses: Mago ex gente Barcina, propinqua cognatione Hannibali iunctus; Hanno auctor rebellionis Sardis, bellique eius haud dubie concitor. Nec Sardorum duces minus nobilem eam pugnam cladibus suis fecerunt. Nam et filius Hampsicorae Hiostus in acie cecidit: et Hampsicora, cum paucis equitibus fugiens, ut super afflictas res necem quoque filii audivit, nocte, ne cuius interventus coepta impediret, mortem sibi conscivit. Ceteris urbs Cornus eadem, quae ante, fugae receptaculum fuit: quam Manlius, victore exercitu aggressus, intra paucos dies recepit. Deinde aliae quoque civita-

tes, quae ad Hampsicoram Poenosque defecerant, obsidibus datis, dediderunt sese. Quibus stipendio frumentoque imperato, pro cuiusque aut viribus aut delicto, Carales exercitum reduxit. Ibi navibus longis deductis, impositoque, quem secum advexerat, milite, Romam navigat, Sardiniamque perdomitam nuntiat Patribus: et stipendium quaestoribus, frumentum aedilibus, captivos Q. Fulvio praetori tradidit. Per idem tempus T. Otacilius praetor, quinquaginta navium ab Lilybaeo classe in Africam transvectus, depopulatusque agrum Carthaginiensem, quum Sardiniam inde peteret, quo fama erat Hasdrubalem a Baliaribus nuper traiecisse, classi Africam repetenti occurrit, levique certamine in alto commisso, septem inde naves cum sociis navalibus cepit: ceteras metus haud secus, quam tempestas, passim disiecit. Per eosdem forte dies et Bomilcar cum militibus, ad supplementum Carthagine missis, elephantisque, et commeatu, Locros accessit. Quem ut incautum opprimeret Ap. Claudius, per simulationem provinciae circumeundae Messanam raptim exercitu ducto, aestu secundo Locros traiecit. Iam inde Bomilcar ad Hannonem in Bruttios profectus erat; et Locrenses portas Romanis clauserunt. Appius magno conatu nulla re gesta, Messanam repetit. Eadem aestate Marcellus ab Nola, quam praesidio obtinebat, crebras excursiones in agrum Hirpinum et Samnites Caudinos fecit: adeoque omnia ferro atque igni vastavit, ut antiquarum cladium Samnio memoriam renovaret.

XLII. Itaque extemplo legati, ad Hannibalem missi simul ex utraque gente, ita Poenum allocuti sunt: *Hostes populi Romani, Hannibal, fuimus primum per nos ipsi, quoad nostra arma, nostrae vires nos tutari poterant. Postquam iis parum fidebamus, Pyrrho regi nos adiunximus; a quo relicti pacem ne-*

cessariam accepimus, fuimusque in ea per annos prope quinquaginta, ad id tempus, quo in Italiam venisti. Tua nos non magis virtus fortunaque, quam unica comitas ac benignitas erga cives nostros, quos captos nobis remisisti, ita conciliavit tibi, ut, te salvo atque incolumi amico, non modo populum Romanum, sed ne deos quidem iratos (si dici fas est) timeremus. At, hercule, non solum incolumi et victore, sed praesente te, quum ploratum prope coniugum ac liberorum nostrorum exaudire, et flagrantia tecta posses conspicere, ita sumus aliquoties hac aestate devastati, ut M Marcellus, non Hannibal, vicisse ad Cannas videatur; glorienturque Romani, te, ad unum modo ictum vigentem, velut aculeo emisso, torpere. Per centum prope annos cum populo Romano bellum gessimus, nullo externo adiuti nec duce, nec exercitu: nisi quod per biennium Pyrrhus nostro magis milite suas auxit vires, quam suis viribus nos defendit. Non ego secundis rebus nostris gloriabor, duos consules, ac duos consulares exercitus a nobis sub iugum missos, et si qua alia aut laeta aut gloriosa nobis evenerunt. Quae aspera adversaque tunc acciderunt, minore indignatione referre possumus, quam quae hodie eveniunt. Magni dictatores cum magistris equitum, bini consules cum binis consularibus exercitibus ingrediebantur fines nostros; ante explorato, et subsidiis positis, et sub signis ad populandum ducebant: nunc propraetoris unius et parvi ad tuendam Nolam praesidii praeda sumus. Iam ne manipulatim quidem, sed latronum modo, percursant totis finibus nostris negligentius, quam si in Romano vagarentur agro. Causa autem haec est, quod neque tu defendis, et nostra iuventus, quae, si domi esset, tutaretur, omnis sub signis militat tuis. Nec te, nec exercitum tuum norim, nisi, a quo tot Romanas acies fusas stratasque esse sciam, ei facile esse ducam opprimere populatores nostros vagos,

sine signis, palatos, quo quemque trahit, quamvis vana, praedae spes. Numidarum paucorum illi quidem praeda erunt, praesidiumque missum nobis et Nolae ademerit: si modo, quos, ut socios haberes, dignos duxisti, haud indignos iudicas, quos in fidem receptos tuearis.

XLIII. Ad ea Hannibal respondit: *Omnia simul facere Hirpinos Samnitesque: et indicare clades suas, et petere praesidium, et queri indefensos se neglectosque. Indicandum autem fuisse primum, dein petendum praesidium: postremo, ni impetraretur, tum denique querendum, frustra opem imploratam. Exercitum sese non in agrum Hirpinum Samnitemve, ne et ipse oneri esset, sed in proxima loca sociorum populi Romani adducturum: iis populandis et militem suum repleturum se, et metu procul ab iis summoturum hostes. Quod ad bellum Romanum attineret, si Trasimeni quam Trebiae, si Cannarum quam Trasimeni pugna nobilior esset; Cannarum se quoque memoriam obscuram maiore et clariore victoria facturum.* Cum hoc responso muneribusque amplis legatos dimisit Ipse, praesidio modico relicto in Tifatis, profectus cetero exercitu ire Nolam pergit. Eodem Hanno ex Bruttiis, cum supplemento Carthagine advecto atque elephantis, venit. Castris haud procul positis, longe alia omnia inquirenti comperta sunt, quam quae a legatis sociorum audierat. Nihil enim Marcellus ita gerebat, ut aut fortunae, aut temere hosti commissum dici posset. Explorato, cum firmisque praesidiis, tuto receptu praedatum ierat: omniaque, velut adversus praesentem Hannibalem, cauta provisaque fuerunt. Tum, ubi sensit hostem adventare, copias intra moenia tenuit: per muros inambulare senatores Nolanos iussit, et omnia circa explorare, quae apud hostes fierent. Ex iis Hanno, quum ad murum successisset, Herennium Bassum et Herium Pettium,

ad colloquium evocatos, permissuque Marcelli egressos, per interpretem alloquitur. Hannibalis virtutem fortunamque extollit: populi Romani obterit senescentem cum viribus maiestatem. *Quae si paria essent, ut quondam fuissent, tamen expertis, quam grave Romanum imperium sociis, quanta indulgentia Hannibalis etiam in captivos omnes Italici nominis fuisset, Punicam Romanae societatem atque amicitiam praeoptandam esse. Si ambo consules cum suis exercitibus ad Nolam essent, tamen non magis pares Hannibali futuros, quam ad Cannas fuissent: nedum praetor unus, cum paucis et novis militibus, Nolam tutari possit. Ipsorum, quam Hannibalis, interesse, capta an tradita Nola potiretur. Potiturum enim, ut Capua Nuceriaque potitus esset: sed, quid inter Capuae Nuceriaeque fortunam interesset, ipsos prope in medio sitos Nolanos scire. Nolle ominari, quae captae urbi cessura forent: sed potius spondere, si Marcellum cum praesidio ac Nolam tradidissent, neminem alium, quam ipsos, legem, qua in societatem amicitiamque Hannibalis venirent, dicturum.*

XLIV. Ad ea Herennius Bassus respondit: *Multos annos iam inter Romanum Nolanumque populum amicitiam esse, cuius neutros ad eam diem poenitere; et sibi, si cum fortuna mutanda fides fuerat, sero iam esse mutare eam. Dedituris se Hannibali non fuisse arcessendum Romanum praesidium: cum iis, qui ad se tuendos venissent, omnia sibi et esse consociata, et ad ultimum fore.* Hoc colloquium abstulit spem Hannibali per proditionem recipiendae Nolae. Itaque oppidum corona circumdedit, ut simul ab omni parte moenia aggrederetur. Quem ut successisse muris Marcellus vidit, instructa intra portam acie, cum magno tumultu erupit. Aliquot primo impetu perculsi caesique sunt; dein, concursu ad pugnantes facto, aequatisque viribus, atrox coepit esse pugna: memo-

rabilisque inter paucas fuisset, ni ingentibus procellis effusus imber diremisset pugnantes. Eo die commisso modico certamine, atque irritatis animis, in urbem Romani, Poeni in castra sese receperunt. Tamen Poenorum prima eruptione perculsi ceciderant haud plus quadringenti, Romani quinquaginta. Imber continens per noctem totam usque ad horam tertiam diei insequentis tenuit: itaque, quanquam utraque pars avidi certaminis erant, eo die tenuerunt sese tamen munimentis. Tertio die Hannibal partem copiarum praedatum in agrum Nolanum misit. Quod ubi animadvertit Marcellus, extemplo in aciem copias eduxit; neque Hannibal detrectavit. Mille fere passuum inter urbem erant castraque. Eo spatio (et sunt omnia campi circa Nolam) concurrerunt. Clamor, ex parte utraque sublatus, proximos ex cohortibus iis, quae in agros praedatum exierant, ad proelium iam commissum revocavit. Et Nolani aciem Romanam auxerunt: quos collaudatos Marcellus in subsidiis stare, et saucios ex acie efferre iussit; pugna abstinere, ni ab se signum accepissent.

XLV. Proelium erat anceps: summa vi et duces hortabantur, et milites pugnabant. Marcellus victis ante diem tertium, fugatis ante paucos dies a Cumis, pulsis priore anno ab Nola ab eodem se duce, milite alio, instare iubet. *Non omnes esse in acie: praedantes vagari in agro: sed, qui pugnent, marcere Campana luxuria, vino et scortis, omnibusque lustris per totam hiemem confectos. Abisse illam vim vigoremque, dilapsa esse robora corporum animorumque, quibus Pyrenaei Alpiumque superata sint iuga: reliquias illorum virorum, vix arma membraque sustinentes, pugnare. Capuam Hannibali Cannas fuisse. Ibi virtutem bellicam, ibi militarem disciplinam, ibi praeteriti temporis famam, ibi spem futuri exstinctam.* Quum haec exprobrando hosti Marcellus suorum mi-

litum animos erigeret, Hannibal multo gravioribus probris increpabat: *Arma signaque eadem se noscere, quae ad Trebiam Trasimenumque, postremo ad Cannas viderit habueritque: militem alium profecto se in hiberna Capuam duxisse, alium inde eduxisse. Legatumne Romanum et legionis unius atque alae magno certamine vix toleratis pugnam, quos binae acies consulares nunquam sustinuerunt? Marcellus, tirone milite ac Nolanis subsidiis, inultus nos iam iterum lacessit? Ubi ille meus miles est, qui erepto ex equo C. Flaminio consuli caput abstulit? ubi, qui L. Paullum ad Cannas occidit? Ferrum nunc hebet? an dextrae torpent? an quid prodigii est aliud? Qui pauci plures vincere soliti estis, nunc paucis plures vix restatis. Romam vos expugnaturos, si quis duceret, fortes lingua, iactabatis. Enim minor est res. Hic experiri vim virtutemque volo. Expugnate Nolam, campestrem urbem, non flumine, non mari saeptam. Hinc vos ex tam opulenta urbe praeda spoliisque onustos vel ducam, quo voletis, vel sequar.*

XLVI. Nec bene, nec male dicta profuerunt ad confirmandos animos. Quum omni parte pellerentur, Romanisque crescerent animi, non duce solum adhortante, sed Nolanis etiam per clamorem, favoris indicem, accendentibus ardorem pugnae, terga Poeni dederunt, atque in castra compulsi sunt. Quae oppugnare cupientes milites Romanos Marcellus Nolam reduxit, cum magno gaudio et gratulatione etiam plebis, quae ante inclinatior ad Poenos fuerat. Hostium plus quinque millia caesa eo die, vivi capti sexcenti, et signa militaria undeviginti et duo elephanti: quattuor in acie occisi. Romanorum minus mille interfecti: posterum diem indutiis tacitis, sepeliendo utrimque caesos in acie, consumpserunt. Spolia hostium Marcellus, Vulcano votum, cremavit. Tertio post die (ob iram credo aliquam, aut spem li-

beralioris militiae) mille ducenti septuaginta duo equites, mixti Numidae Hispanique, ad Marcellum transfugerunt. Eorum forti fidelique opera in eo bello usi sunt saepe Romani. Ager Hispanis in Hispania, Numidis in Africa post bellum, virtutis caussa, datus est. Hannibal, ab Nola remisso in Bruttios Hannone, cum quibus venerat copiis, ipse Apuliae hiberna petit, circaque Arpos consedit. Q. Fabius, ut profectum in Apuliam Hannibalem audivit, frumento ab Nola Neapolique in ea castra convecto, quae super Suessulam erant, munimentisque firmatis, et praesidio, quod per hiberna ad tutandum locum satis esset, relicto, ipse Capuam propius movit castra, agrumque Campanum ferro ignique est depopulatus: donec coacti sunt Campani, nihil admodum viribus suis fidentes, egredi portis, et castra ante urbem in aperto communire. Sex millia armatorum habebant, peditem imbellem: equitatu plus poterant: itaque equestribus proeliis lacessebant hostem. Inter multos nobiles equites Campanos Cerrinus Iubellius erat, cognomine Taurea. Civis indidem erat, longe omnium Campanorum fortissimus eques: adeo ut, quum apud Romanos militaret, unus eum Romanus Claudius Asellus gloria equestri aequaret. Hic Taurea, quum diu perlustrans oculis obequitasset hostium turmis, tandem facto silentio, *ubi esset Claudius Asellus?* quaesivit: *et, quoniam verbis secum de virtute ambigere solitus esset, cur non ferro decerneret; daretque opima spolia victus, aut victor caperet?*

XLVII. Haec ubi Asello nuntiata sunt in castra, id modo moratus, ut consulem percunctaretur, liceretne extra ordinem in provocantem hostem pugnare? permissu eius arma extemplo cepit: provectusque ante stationes equo, Tauream nomine compellavit, congredique, ubi vellet, iussit. Iam Romani ad spectaculum pugnae eius frequentes exierant: et

Campani, non vallum modo castrorum, sed moenia etiam urbis prospectantes repleverant. Quum iam ante ferocibus dictis rem nobilitassent, infestis hastis concitarunt equos. Dein libero spatio inter se ludificantes, sine vulnere pugnam extrahebant. Tum Campanus Romano, *Equorum*, inquit, *hoc, non equitum, erit certamen, nisi e campo in cavam hanc viam demittimus equos: ibi nullo ad evagandum spatio cominus conserentur manus.* Dicto prope citius equum in viam Claudius deiecit. Taurea, verbis ferocior, quam re, *Minime sis*, inquit, *cantherium in fossam.* Quae vox in rusticum inde proverbium prodita. Claudius, quum ea via longe perequitasset, nullo obvio hoste in campum rursum evectus, increpans ignaviam hostis, cum magno gaudio et gratulatione victor in castra redit. Huic pugnae equestri rem (quam vera sit, communis existimatio est) mirabilem certe, adiiciunt quidam annales: quum refugientem ad urbem Tauream Claudius sequeretur, patenti hostium portae invectum, per alteram, stupentibus miraculo hostibus, intactum evasisse.

XLVIII. Quieta inde stativa fuere, ac retro etiam consul movit castra, ut sementem Campani facerent: nec ante violavit agrum Campanum, quam iam altae in segetibus herbae pabulum praebere poterant. Id convexit in Claudiana castra super Suessulam; ibique hiberna aedificavit. M. Claudio proconsuli imperavit, ut, retento Nolae necessario ad tuendam urbem praesidio, ceteros milites dimitteret Romam, ne oneri sociis, et sumptui reipublicae essent. Et Ti. Gracchus a Cumis Luceriam in Apuliam legiones quum duxisset, M. Valerium inde praetorem Brundisium cum eo, quem Luceriae habuerat, exercitu misit, tuerique oram agri Sallentini, et providere, quod ad Philippum bellumque Macedonicum attineret, iussit. Exitu aestatis eius, qua haec gesta perscripsi-

mus, literae a P. et Cn. Scipionibus venerunt, quantas, quamque prosperas in Hispania res gessissent: sed pecuniam in stipendium, vestimentaque, et frumentum exercitui, et sociis navalibus omnia deesse. Quod ad stipendium attineat, si aerarium inops esset, se aliquam rationem endituros, quo modo ab Hispanis sumant: cetera utique ab Roma mittenda esse: nec aliter aut exercitum aut provinciam retineri posse. Literis recitatis, nemo omnium erat, quin, et vera scribi, et postulari aequa, fateretur: sed occurrebat animis, quantos exercitus terrestres navalesque tuerentur, quantaque nova classis mox paranda esset, si bellum Macedonicum moveretur. Siciliam ac Sardiniam, quae ante bellum vectigales fuissent, vix praesides provinciarum exercitus alere: tributo sumptus suppeditari: quum ipsum tributum conferentium numerum tantis exercituum stragibus, et ad Trasimenum lacum, et ad Cannas, imminutum; tum, qui superessent pauci, si multiplici gravarentur stipendio, alia perituros peste. Itaque, nisi fide staret respublica, opibus non staturam. Prodeundum in concionem Fulvio praetori esse, indicandas populo publicas necessitates, cohortandosque, qui redempturis auxissent patrimonia, ut reipublicae, ex qua crevissent, ad tempus commodarent; conducerentque ea lege praebenda, quae ad exercitum Hispaniensem opus essent, ut, quum pecunia in aerario esset, iis primis solveretur. Haec praetor in concione edixit, et qua die vestimenta, frumentum Hispaniensi exercitui praebenda, quaeque alia opus essent navalibus sociis, esset locaturus.

XLIX. Ubi ea dies venit, ad conducendum tres societates aderant hominum undeviginti, quorum duo postulata fuere: unum, ut militia vacarent, dum in eo publico essent: alterum, ut, quae in naves imposuissent, ab hostium tempestatisque vi publico pe-

riculo essent. Utroque impetrato, conduxerunt, privataque pecunia respublica administrata est. Hi mores, eaque caritas patriae per omnes ordines velut tenore uno pertinebat. Quemadmodum conducta omnia magno animo sunt, sic summa fide praebita, nec secus quam si ex opulento aerario, ut quondam, alerentur. Quum hi commeatus venerunt, Illiturgi oppidum ab Hasdrubale, ac Magone, et Hamilcare Bomilcaris filio, ob defectionem ad Romanos oppugnabatur. Inter haec trina castra hostium Scipiones, quum in urbem sociorum magno certamine ac strage obsistentium pervenissent, frumentum, cuius inopia erat, advexerunt: cohortatique oppidanos, ut eodem animo moenia tutarentur, quo pro se pugnantem Romanum exercitum vidissent, ad castra maxima oppugnanda, quibus Hasdrubal praeerat, ducunt. Eodem et duo duces, et duo exercitus Carthaginiensium, ibi rem summam agi cernentes, convenerunt. Itaque eruptione e castris pugnatum est. Sexaginta hostium millia eo die in pugna fuerunt, sexdecim circiter Romanis. Tamen adeo haud dubia victoria fuit, ut plures numero, quam ipsi erant, Romani hostium occiderint: ceperint amplius tria millia hominum, paullo minus mille equorum, undesexaginta militaria signa, septem elephantos, quinque in proelio occisis: trinisque castris eo die potiti sunt. Illiturgi obsidione liberato, ad Intibili oppugnandum Punici exercitus traducti, suppletis copiis ex provincia, ut quae maxime omnium belli avida, modo praeda aut merces esset, et tum iuventute abundante. Iterum signis collatis, eadem fortuna utriusque partis pugnatum. Supra tredecim millia hostium caesa, supra duo capta, cum signis duobus et quadraginta, et novem elephantis. Tum vero omnes prope Hispaniae populi ad Romanos defecerunt: multoque maiores ea aestate in Hispania, quam in Italia, res gestae.

VARIETAS LECTIONUM
EDITIONIS DRAKENBORCHIANAE.

Lib. VII. Cap. 8. *ab Signinis*] *ab signis.* — Cap. 21. *Rutilus*] *Rutulus.* — Cap. 26. *mare superum*] *mare inferum.* — Cap. 34. *demitteret*] *demitterent.* — Cap. 38. *Suessulanorumque*] *Suessanorumque.* — Cap. 40. *ventum, et*] *ventum est.* — Ibid. *haud minore ab adversariis verecundia, quam ab suis, silentium datum*] *haud minor ab adversariis verecundia, quam ab suis silentium, datum.* — Cap. 41. *et, ne particeps eorum esset, ab Lautulis fugisset*] *et ne particeps eorum esset, qui ab Lautulis fugissent.*

Lib. VIII. Cap. 8. *incedebant*] *incidebant.* — Cap. 10. *hostiam*] *hostia.* — Cap. 11. *consiliis*] *conciliis.* — Cap. 15. *primus de plebe*] *primum de plebe.* — Cap. 25. *abscisa*] *abscissa.* — Cap. 36. *comitate*] *comitati.*

Lib. IX. Cap. 1. *exsatient: placari qui nequeant*] *exsatient. Placari nequeunt.* — Cap. 5. *ad parentes*] *ac parentes.* — Cap. 6. *iacere*] *tacere.* — Cap. 9. *in quod*] *in quo.* — Cap. 11. *hos tibi*] *hosti tibi.* — Cap. 13. *Et obsessis*] *obsessis.* — Cap. 16. *Forentanis*] *Ferentanis.* — Cap. 23. *abscidamus*] *abscindamus.* — Cap. 24. *per vias*] *per viam.* — Cap. 25. *inquirendo*] *inquirendos.* — Cap. 30. *epularum*] *epularum caussa.* — Cap. 41. *Gallica clade*] *a Gallica clade.* — Cap. 43. *vetusta gentis gloria*] *vetustate gentis gloriae.* — Cap. 45. *quattuor millia*] *quattuor millibus.*

Lib. X. Cap. 2. *ab tergo*] *ab tergo sint.* — Cap. 12. *et stativa, et trepide*] *et stativa trepide.* — Cap. 13. *in Lucanum hostem*] *adversus Lucanum hostem.* — Cap. 14. *octingenti*] *trecenti.* — Cap. 18. *Quum*] *Dum.* — Cap. 21. *vocare*] *vocari.* — Ibid. *sollicitare*] *sollicitari.* — Cap. 22. *praerogativa*] *praerogativae.* — Cap. 25. *mobiliorem*] *nobiliorem.* — Ibid. *propraetore*] *pro praetore.* — Cap. 26. *in collem*] *in colle.* — Cap. 29. *pro praetore*] *propraetorem.* — Ibid. *mille septingenti*] *mille ac ducenti.* — Cap. 31. *quaeque*] *quae.* — Ibid. *Samnitium omnes*] *Samnitium legiones omnes* — Ibid. *quem pigeat*] *quem*

non pigeat. — Cap. 33. *septingentos*] *ducentos.* — Cap. 34 *septingenti*] *ducenti.* — Cap. 36. *In medium*] *In medio.* — Cap. 37. *republica*] *respublica.* — Cap. 38. *edictum*] *eis dictum.* — Cap. 39. *forsitan*] *forsan.* Cap. 43. *octingenti*] *trecenti.* — Cap. 46. *mille*] *millia.*

LIB. XXI. Cap. 10. *assensu*] *adsensum.* — Ibid. *sed tunc Tarento*] *sed Tarento.* — Cap. 12. *aliquantum*] *aliquantulum.* — Cap. 17. *treceni*] *trecenti.* — Ibid. *eodem*] *eodem anno.* — Cap. 19. *in Gallias*] *in Galliam.* — Cap. 22. *ad mille octingenti*] *ad mille octingentos.* — Ibid. *ne quod*] *ne quid.* — Cap. 23. *quos et ipsos*] *quos et ipse.* — Cap. 25. *sexcentos cecidisse*] *adcisas res.* — Cap. 26. *sedes suae*] *sedes.* — Cap. 27. *equis virisque*] *equites virique.* — Ibid. *instratos*] *instructos.* — Cap. 31. *Isara*] *Arar.* — Ibid. *Inde mediis*] *Mediis.* — Ibid. *vi plus poterat*] *vi plus poterant.* — Ibid. *gurgites*] *gurgites faciens.* — Cap. 32. *ad Alpes cum bona pace*] *cum bona pace ad Alpes.* — Cap. 33. *diversis*] *perversis.* — Ibid. *decurrunt*] *discurrunt.* — Ibid. *et captivo cibo ac pecoribus*] *et captivorum pecoribus.* — Cap. 34. *nequaquam, ut inter pacatos, incomposito agmine*] *nequaquam ut inter pacatos, composito agmine.* — Cap. 35. *per artas praecipites vias*] *praecipites per artas vias.* — Cap. 36. *pedes fallente*] *pede se fallente.* — Ibid. *prolapsi si iterum corruerent*] *prolapsis, iterum corruissent.* — Ibid. *connitendo*] *continendo.* — Cap. 38. *Taurinis*] *in Taurinis.* — Ibid. *degressum*] *degresso.* — Ibid. *ei iugo Alpium*] *et iugo Alpium.* — Cap. 39. *volentes*] *volentis.* — Cap. 43. *Quum*] *Dum.* — Ibid. *contra*] *circa.* — Cap. 45. *Victumulis*] *Victumviis.* — Cap. 46. *venerat*] *ierat.* — Cap. 48. *iactati*] *iactanti.* — Cap. 49. *circa a praetore*] *circa praetorem.* — Ibid. *oram, qui*] *oram qui erant.* — Cap. 52. *sequente*] *sequentes.* — Cap. 54. *equiti quoque tegendo*] *ad equites quoque tegendos.* — Cap. 56. *Trepidantes propeque*] *Trepidantesque prope.* — Ibid. *alia*] *alii.* — Cap. 57. *expugnandi*] *obpugnandi.* — Cap. 58. *Haud longi inde temporis*] *Haud longis inde temporibus.* — Cap. 59. *mediis*] *medius.* — Cap. 63. *cuive senatorius pater fuisset*] *quive senatoris pater fuisset.*

LIB. XXII. Cap. 1. *divis*] *Divi.* — Ibid. *quin et ut libertinae et ipsae*] *quin et libertinae ut ipsae.* — Cap. 2. *habendoque*] *trahendoque.* — Cap. 4. *collibus*] *vallibus.* — Cap. 5. *rapidos*] *rapido.* — Cap. 10. *qui cis Alpes sunt) datum donum duit populus Romanus Quiritium*] *hisce duellis; datum donum duit populus Romanus Quiritium.* — Ibid. *antidea*] *anteidea.* — Cap. 12. *diem*] *die.* — Ibid. *premendoque superiorem*] *premendorumque superiorum arte.* — Cap. 13. *abhorrens*] *abhorrens os.* — Cap. 18. *praevenisset*] *pervenisset.* — Cap. 19. *offuso*] *effuso.* — Cap. 20. *qui cis Iberum incolunt*] *qui Iberum incolunt.* — Cap.

22. *viginti*] *triginta.* — Ibid. *ea parte*] *ex portu.* — Cap. 24 *deiecissent*] *eiecissent.* — Cap. 25. *quarum neutra*] *quorum neutra.* — Ibid. *populari*] *popularis.* — Cap. 26. *senatusque consulto*] *senatusconsulti.* — Ibid. *cum invicto*] *cumque invicto.* — Cap. 31. *amisso*] *amissum.* — Cap. 34. *Cui non apparere*] *Cui non id adparere.* — Cap. 36. *sudasse, aquasque*] *caedis, aquas.* — Cap. 37. *levium armorum*] *levium armatorum.* — Ibid. *erat*] *erant.* — Cap. 38. *togatus*] *locatus.* — Cap. 39. *et ego*] *ut ego.* — Ibid. *tibi magis*] *sibi magis.* — Cap. 43. *offuso*] *effuso.* — Cap. 45. *tenuerunt: iaculatores cum ceteris levium armorum auxiliis prima acies facti*] *tenuerunt iaculatores. ex ceteris levium armorum auxiliis prima acies facta.* — Cap. 46. *sane et alius*] *ante ceteros.* — Cap. 47. *et adversus*] *etiam adversus.* — Cap. 49. *Quadraginta quinque*] *Quadraginta.* — Cap. 50. *ad sexcenti*] *ad sexcentos.* — Ibid. *quem*] *quod.* — Cap 51. *Numidae*] *Numida.* Ibid. *Romanus*] *Romano.* — Cap. 53. *ad regum aliquem*] *ad regem aliquem.* — Cap. 54. *ad quattuor millia et quingenti pedites equitesque*] *ad quatuor millia peditum equitumque.* — Ibid. *Compares*] *Comparem.* — Cap. 55. *qui, obvios percunctando (aliquos profecto ex fuga passim dissipatos fore) referant*] *qui, obvios percunctando aliquos profectos ex fuga, passim dissipatos, forte referant.* — Cap. 57. *lectis, censuerunt*] *lectis.* — Cap. 58. *centenos*] *centum.* — Cap. 59. *et fortibus*] *ac fortibus.* — Ibid. *visi simus*] *visi sumus*

Lib. XXIII. Cap. 1. *Aecis Hannibal post Cannensem pugnam captis ac direptis*] *Hannibal, post Cannensem pugnam, castra capta ac direpta.* — Cap. 5. *prolapsum clade Romana imperium*] *prolapsum clade Romanum imperium.* — Cap. 8. *domo diti ac luxuriosa*] *domo luxuriosa.* — Cap. 10. *magistratuum*] *magistratus.* — Ibid. *quam primam*] *quam primum.* — Cap. 13. *mille quinquaginta talenta*] *multa talenta.* — Cap. 14. *ut non hostiliter statim*] *et ut non hostiliter statim.* — Cap. 16. *In hac continua iam*] *In hac cotidiana.* — Ibid. *tunc vincentibus*] *vincentibus.* — Cap. 17. *compulerat*] *contulerat.* — Ibid. *haberent*] *habuere.* — Cap. 19. *M. Anicio*] *Manicio.* — Ibid. *M. Anicium*] *Manicium.* — Cap. 21. *P. Furium*] *L. Furium.* — Cap. 22. *ex quibus*] *e quibus.* — Ibid. *nominis cum populo Romano, magnopere se suadere dixit*] *nominis, pro magna re se suadere dixit.* — Ibid. *T. Manlius*] *Manlius.* — Cap. 29. *apponit*] *obponit.* — Cap. 30. *ante bis consul*] *antea consul.* — Cap 31. *eae legiones*] *sex legiones.* — Cap. 32. *P. Valerio*] *M. Valerio.* — Cap. 33. *quo propior Italiae*] *quod propior Italiae.* — Ibid. *Luceriam*) *Nuceriam.* — Ibid. *Praetor inter*] *Inter.* — Ibid. *sociorum nova societate*] *sociorum, Valerius, nova societate.* — Cap. 35. *ad decimam diei horam*] *ab decima diei hora.* — Cap 37. *praetorem, Vercellium, Vescellium, Sicilinum: et*

auctores defectionis] *praetorem. Vercellius Siciliusque, auctores defectionis.* — Cap. 38. *parandas*] *paratas.* — Cap. 39 *Suessulam*] *Vesuvium.* — Ibid. *propraetorem*] *proconsulem.* — Cap. 41. *captivos Q. Fulvio*] *captivosque Fulvio.* — Cap. 42. *sed praesente te, quum ploratum prope coniugum ac liberorum nostrorum exaudire, et flagrantia tecta posses conspicere, ita sumus*] *sed praesente te, (comploratum prope coniugum ac liberorum nostrorum exaudire, et flagrantia tecta posses conspicere) ita sumus.* — Ibid. *propraetoris unius*] *proprii unius.* — Cap. 43. *Pettium*] *Petrium.* — Cap. 44. *ceciderant haud plus quadringenti, Romani quinquaginta*] *ceciderunt haud plus quam triginta, Romanorum nullus.* — Ibid. *eduxit*] *educit.* Cap. 45. *Enim minor est res*] *En nunc minor est res.* Cap. 46. *datus est*] *latus datus est* — Ibid. *Hic Taurea*] *Hunc Taurea.* — Cap. 47. *cantherium in fossam*] *cantherium in fossa.* — Ibid. *ea via*] *ex via.* — Ibid. *quam vera sit*] *quam satis certam.* — Cap. 48. *et qua die*] *qua die.* — Cap. 49. *septem elephantos, quinque in proelio occisis*] *elephantis quinque in proelio occisis.*

UNIVERSITY OF ILLINOIS-URBANA
3 0112 100069266